

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

ԵՐԿԵՐԻ
ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

II

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

ДЕРЕНИК ДЕМИРЧЯН

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ

В ЧЕТЫРНАДЦАТИ ТОМАХ

ТОМ

II

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1977

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՃՅԱՆ

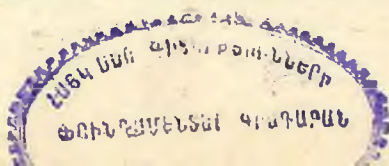
ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

ՏԱՄՆՉՈՐՍ ՀԱՏՈՐՈՎ

ՀԱՏՈՐ

II

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1977

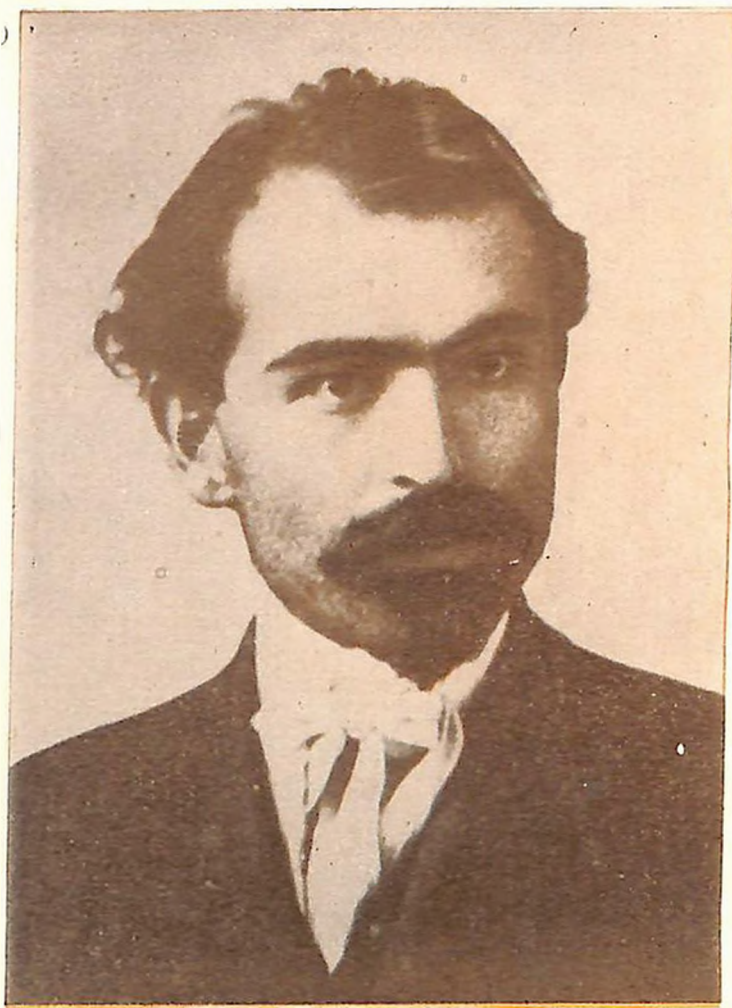
1985
A
A 56545

Խմբագրական կոլեգիա

ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ Ս. Բ., ԲԵԺԱՆՅԱՆ Ս. Ա., ԳՅՈՒԼՆԱԶԱՐՅԱՆ Խ. Մ.,
ԶԱՔԱՐՅԱՆ Ա. Գ., ԻՆՃԻԿՅԱՆ Ա. Մ., ՀԱԿՈՐՅԱՆ Պ. Հ.,
ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ Վ. Ս.

Ցեֆառը կազմեց և ծանոթագրեց
Ա. Ա. ԲԵԺԱՆՅԱՆ

Հատուրի խմբագիր
Ս. Բ. ԱՂԱՐԱՐՅԱՆ

Դ. Դեմիրճյան (1910)

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

Ի Կ Ե Ա Լ Ի Ս Տ

.....
Взгляни, мой друг, в устройство света—
И в человека, как он есть.

.....
Вот юмора источник вечный.
Сюжет сатиры самой злой.

Г. Н.

Պ. Քրիստափոր Ռաֆայելյանը արդեն ստացել էր ուսուցչական վկայական և տեղն էլ պատրաստ էր, միայն սպասում էր ուսումնական տարեշրջանը սկսելուն: Թեև հայտնի է, որ գյուղական ուսուցիչ լինելը նրա սրտի բաղձանքներից մեկը չէր, բայց բանը այնպես թարսվեց, որ նրան նշանակեցին գյուղական ուսուցիչ: Իսկ իդեալնե՛րը... այնքան էլ շատ են, որ... մարդ չգիտե ո՛րը ընտրի, ո՛րի իրագործման ձեռնարկի: Հենց ուսման ընթացքը վերջացնելու վրա էր, որ սկսեց պարապ ժամանակվա զբաղմունք շինել մտածելը, թե ինչպես սկսի յուր գաղափարներին նվիրած գործունեությունը:

Մտածեց, մտածեց և վերջապես այն կետին հասավ, որ ամենից առաջ հարկավոր է տեղ գտնել իր համար... քաղաքում, որովհետև գյուղում մի քիչ անհարմար էր և ասպարեզը քիչ, իսկ իր ծրագիրնե՛րը... որքան կուզեք: Ահա այս էր պատճառը, որ երբ իր վիճակը թեմական տեսչից որոշվեց, վարժապետը սկսեց տխրել:

Այսպես թե այնպես՝ մի-երկու շաբաթից հետո նա գյուղումն էր: Ծանոթացավ հոգաբարձուների հետ, ուսումնարանի շինու-

թյան հետ, քննեց հին մատյանները և ցուցակները, սկսեց տեղավորվել... այնպես որ առաջին շաբաթը գործը շատ ծանր էր առաջ գնում, որի համար նորեկը մի քիչ տխրում էր։ Քաղաքից նոր եկած, անծանոթ գյուղական կյանքի պայմաններին*, հոգաբարձուների մեջ դեռ ժամանակ չունեի, կամ գուցե հենց չէր էլ ուզում, որոնեկ իր համար փոքրիշատե լավ ընկեր... Իսկ գիրք կարդալու մասին հո, ոչ ժամանակ կար և ոչ էլ մի առանձին եռանդ՝ մտածելու։ Մի խոսքով՝ սկիզբը դժվար էր։

Երբեմն էլ իրան հույս էր տալիս, թե ահա վաղ-ուշ կվերջանա տարին։ «Է՛հ, մտածում էր նա,— ուսումնարանումն էլ ահագին շարշարանքներ եմ կրել, բայց օրերը այնպե՛ս եկան անցան, որ բոլորը մոռացա. դե՛հ, սա էլ այնպես կանցնի, որ ոչինչ չեմ զգալ տարվա վերջը... Հետո՝ ծննդյան, դատկի տոներ կան, որոնց ընթացքում կարող եմ քաղաք գնալ, իսկ տարվա վերջը մի կերպ կանենք, որ էլ գյուղերը չընկնեմ»։

Այսպես մտածում էր և ինքն իրան հույս տալիս։ Բայց այդ միայն դասերից հետո էր պատահում, երբ նա կամ նստում էր թեյի, կամ ընկնում էր անկողնու վրա։ Իսկ առավոտները... Գլուխը ծանրանում էր, անդամները ցավում, օրերն էլ այնպե՛ս տխուր էին լինում—ամառ՝ ծ, մոս՝ յլ, ցո՝ ւրտ։ Դեռ դիշերները լավ էին, բայց նրանք էլ այնպես շուտ էին թռչում, որ երբ աչքը բաց էր անում—ահա և առավոտը։

Հոգաբարձուները վատ չէին վարվում հետը։ Նրանք գյուղական*, հողագործ մարդիկ էին. ամբողջ օրը իրանց գործերով էին զբաղվում, ուսումնարան չէին այցելում, միմիայն գիշերները խմբով լցվում էին վարժապետի սենյակը, գյուղի մի քանի իշխանների հետ՝ խոսելու, ծիծաղելու և, որ ամենագլխավորն է, ծխելու։ Ուսումնարանի մասին այնքան էլ խոսք չէր բացվում։ Եվ երբ վարժապետը ուղղակի գանգատվում էր, թե վառարանները չեն տաքացնում, կամ փայտը հատնել-պրծել է, նրանք միայն ունքերը վեր էին քաշում և հանաքով նկատում։

— Եղբա՛յր, գու միայն աշակերտների հետ լավ պարապիր, քո գիտեցածից մի քիչ նրանց էլ մաս հանիր, բոլորը չենք ուզում։ Մի քիչ էլ սաստիր, որ խելոքանան։ Դե՛հ, իսկապես դրանք հո ուսում առնելու, շինովնիկ դառնալու համար չեն գալիս այստեղ։

Այնքան միայն, որ տանը շման, չարութիւններ շանեն: Իսկ ինչ վերաբերում է ցրտին—է՛հ, նրանք երկրագործ մարդիկ են, սովորած են:

Ուսուցչի մասին ո՞վ էր հոգում: Իսկ եթե ցրտից հիվանդանար և մի քանի օր դասերը դադարեցնէր, էլ պրծա՞վ... հոգաբարձուները արդեն գիտեն իրանց բանը: Նրանք շատ համբերող մարդիկ չեն, մեկ էլ տեսար այնպիսի մի օյին խաղացին նրա գլխին, որ կյանքումը չի մոռանալ: Վերջապես այդ իրողութիւն է, և նա առաջինը չէ, որ այդ գյուղում ուսուցչութիւն է անում. նրանից առաջ շատերն են փախել հոգաբարձուների ձեռքից: Այս ամենը գյուղի քահանան էր ասում նրան իբրև գաղտնիք, և այդ էլ այն պատճառով չէր, որ նա հոգաբարձուների հետ մի քիչ հակառակ է, ոչ, քով լիցի... հենց այնպես, իր պարտականութիւնն է համարում, իբրև մեծ՝ ղգուշացնել:

— Թե չէ, դու գիտես, որդի: Ես միայն քո օգտի համար եմ ասում, որ վերջը դու քաղցած շմաս: Հիմա ո՞վ է ուշադրութիւն դարձնում այդ տեսակ բաների վերա: Է՛յ, որդիս, հիմա ժամանակը այնպես է վատացել, ո՛ր...

Ահա այս էր պատճառը, որ նա կարողանում էր գսպել իր բարկութիւնը, եթե ոչ՝ նա պատրաստ էր ուղղակի մտրակել հոգաբարձուների անտարբերութիւնը դեպի ուսումնարանը:

Դեռ այդ ոչինչ: Իսկական օյինները դեռ հետո պետք է գային:

— Ի՞նչ հայարտն է, խոսում էին կանայք մի տեղ հավաքված, ման դալիս այնպես է գնում, որ կարծես առաջը մարդ չլինի*, քիչ է մնում ոտքի տակն էլ տա:

— Դե՛հ, նա ուսումնական մարդ է,—արդարացնում էր տերտերակինը,—այդպես պետք է լինի: Նա խոմ գյուղի ջահելների հետ աթուրմա չպետք է խաղա:

— Մազերն էլ ի՞նչ երկար է պահում. մեռնեմ, թե կյանքումըս տեսած լինեմ այդպիսի երկար մազերավոր մարդ:

— Եկեղեցումն էլ ձեռներով խաղում է մազերի հետ,—լրացնում էր մի ուրիշը:

Դեռ լավ էր, որ այս և սրանց նման շատախոսութիւնները

կանանց մեջն էին կատարվում: Տղամարդիկ դեռ չէին սկսել «իրանցը»: Նրանք դեռ նոր էին հետաքրքրվում գյուղի հարցերով: Մնացել էին ծերերը, որոնք քիչ թե շատ, լավ կարծիք ունեին իրանց վարժապետի մասին, և դրա համար նա պարտական էր գյուղի քահանային, որ ամեն անգամ եկեղեցու բակում խոսում էր նրանց հետ և, ի՞նչ ասել կուզե, վարժապետին պաշտպանում էր:

Գյուղի երիտասարդներից շատերը ցրտերի պատճառով կամ տանն էին մնում, կամ ամբողջ օրը անց էին կացնում... գյուղի օղետնում, ուր նոքա առհասարակ հոգևոր մխիթարություն և մտավոր-բարոյական կերակուր գտնելու համար են գնում: Շատ էլ քեֆ սիրող, բարեսիրտ տղերք են: Մի անգամ, երբ վարժապետը անցնում էր օղետան առաջից, ջահելները սկսեցին ներսից բղավել. «Համեցե՛ք, պարոն վարժապետ, համեցե՛ք ներս»... Բայց ի՞նչ... պարոն վարժապետը այնքան դայրացավ այդ «ղզվելի» հրավերից, որ առանց շնորհակալ լինելու անձայն շտապեց հեռանալ:

Դրանից հետո գյուղի ջահել-ջուհուկների խոսակցության առարկան վարժապետն էր: Եվ հիթ նա ստիպված էր լինում «մտնել-եկնել» գյուղացիների մեջ, էլ ականջը հանգիստ չէր մնում տեղական հաճոյախոսություններից: Մեր ժողովուրդն էլ ո՞ր... պիտեք:

Այսպես անցավ մի-երկու ամիս: Ուսուցիչը իրա մասին քիչ չէր մտածում. հիշում էր շատ անգամ յուր նստարանը*, իր ընկերները, իրանց ունեցած վեճերը, կարգացած գրքերը... Է՛, ինչքա՛ն նա հեռու է այժմ այն կյանքից: Իր «ծրագիրներից» շատերը այժմ ծուխի նման էին ցնդել: Նա մեծ հույս ուներ մի ժամանակ վերադարձնել անցյալը, բայց առա՞յժմ... նա տեսնում էր, որ առօրյա, իրական կյանքի մեջ «անցյալը» իսկապես չկար, գիտեր, որ իր «լայն» ծրագիրները բացակայում էին և միայն մնացել էին ինքը և այն «կոպիտ» ամբոխը, որի հետ նա գործ ուներ, որից հանգստություն չունեիր՝ իրա ասելով: Նրան հայ էր հարկավոր, առայժմ. նա դրա մեջ դեռ այն ժամանակ ավելի համոզվեց, երբ իրանց տանից ստացավ մի շարագուշակ նա-

մակ, որի մեջ մայրը ուղղակի հայտնում էր, որ իրանց պարտա-
տերը խլեց միակ կանվածը բացի իրանց բնակված տնից, որ ըն-
տանիքի հոգսը ավելի իր, քան թե փոքր եղբայրների վերա է
ծանրանում, որ իրանք կարոտություն են զգում իրա օգնություն-
նը, որ իրանք նրա հուսովն են ապրում և որ, որ... Այնքան էր
երկար նամակը*... Ինչքան էլ շարշարվեց, մինչև որ կարողա-
ցավ հոգաբարձուներից գլխի մի 20 ռուբլի իր վարձից տուն ու-
ղարկելու համար: Նա իր աշխատանքից էր ուզում, բայց արի-
տես, որ հոգաբարձուները ինչ-ինչ պատճառներով թարսվել էին,
չէին ուզում տալ: Եվ երբ այդ մասին Քրիստափորը նկատեց քա-
հանային, նա <թե>.

— Գիտե՞ս, որդի, ինչ կա,—ասեց.—ես հասկանում եմ, որ
դու փողի մեծ կարոտություն ես զգում. բայց ի՞նչ արած, երբ քո
և քեզ նմանների բախտը դրանց ձեռքին է: Այսօրվան օրս մեծ
մարդիկ են, գյուղի մեջ դիրք, ազդեցություն ունեն, հեշտ չէ
դրանց հետ գործ ունենալը: Զգուշացի՛ր: Իսկ գյուղացիները հո,
գիտես. ամեն միներ իր համար մի-մի աղա է, կողքը հաստ ժո-
ղովուրդ. ամենափոքր գործի հետ հեշտ չեն կաշում, չեն կարո-
ղանում առանց վեճի, առանց հողային և ուրիշ անձնական հա-
շիվների մի փոքրիկ համաձայնություն կայացնել. կարծեմ տե-
սած կլինես, վարժապետ, ճանապարհների վրա* քար ջարդողնե-
րին: Նրանցից մեծ մասը մեր գյուղից են: Շատերը գյուղացիների
հետ կոված, մեր աղաներից փախած մարդիկ են: Որը արտը ձեռ-
քից բաց է թողել, գնացել է, որը բեղարել է հողագործությունից,
որովհետև իր աշխատանքը իրան չի պատկանում, այլ, ես ի՞նչ
գիտեմ, հազար ու մի տեսակ մարդկանց, որն էլ հենց այնպես
գնացել է: Ահա դրանք էլ, երբ ձմեռնաօտին վերադառնում են
գյուղ՝ հետները կարգին խոսել չի լինիլ. նրանցից էլ ամեն մի-
մի աղա է:

Դրանից հետո քահանան նրա ականջին այնպիսի «առականեր»
պատմեց, որ թեև սկզբում հավատալը չէր գալիս, բայց վերջերը
տրամադիր էր դարձել հավատալու: Բայց վերջապես վարժապե-
տի ի՞նչ գործն է այդ բոլորը. մի՞թե նա պարտական է մինչև
վերջ ձանձրանալու տեր-հոր «անկապ» և «հիմար» պատմու-
թյուններից:

— Գիտեմ տեր-հայր, գիտեմ,— ընդմիջում էր վարժապետը:

— Դե՛հ ես ինքս էլ պիտեմ, որ գիտես, բայց հո բոլորը չես գիտենալ: Հիմա նրա համար եմ պատմում այս ամենը, որ դու արդեն գլխի ընկնես, հասկանաս, թե բանը ինչումն է: Պ. Առաքելյանը, որ քո նախորդն էր, այդպիսի պատմություններ շատ էր սիրում լսել: Է՛հ, վարժապե՛տ, վարժապե՛տ:

Հոգաբարձուները ճիշտ որ կողը հաստ մարդիկ էին: Նրանց հետ հանաք անել չէր կարելի առանց «անախորժ» հետևանքների: «Տեր աստված, ո՞ր սատանան է վիշել-բերել դրանց ուսումնարան» — աշխատում էր կատակաբանել վարժապետը, բայց և այնպես դարձյալ զգում էր, որ իր վիճակը դրանց մեջ ոչ միշտ ապահով է: Արդյոք չի՞ր կարելի դրանց հետ խստությամբ վարվել: Ա՛յ, տեր-հայրը բարի և, ինչպես երևում է, հասկացող մարդ է: Լավ կլինի սկզբում մտնել նրա հովանավորության տակ: Հետո՝ նրա միջոցով իրանց կողմը քաշել տանուտերին. նա մի անմշակ ույժ է. պետք է միայն մի քանի օր նրա հետ խոսել, հասկացնել ուսումնարանի, ժողովրդական կրթության նշանակությունը: Է՛. հետո նրա միջոցով իրանց կողմը քաշել գյուղի ազդեցիկ մարդկանց, որ փառք ամենակարողին, հո էլի կա՞ն բացի հոգաբարձուներից. է՛... հետո էլ սկսել դիմադրել և հոգաբարձուներին քշել ուսումնարանից:

Այս մտածությունների մեջն էր, երբ ահա սենյակի մեջտեղ կանգնեց հոգաբարձու Ակունը:

— Վարժապե՛տ,— առանց նաղուտուղ անելու սկսեց նա,— քո մասին վատ լուրեր են պատում ժողովրդի մեջ. այդ լավ չէ, գիտե՞ս, որդի. դու դեռ ջահել ես. եթե չես կարողանում, շնորհք չունես մերոնց հետ վարվելու, ավելի լավ է թողնես քո «մտնիլ-եղնիլը»: Ախար նրանց հետ վարվելն էլ մի շնորհք է, հացի պես անհրաժեշտ բան է: Չնեղանաս, եթե հենց պարզ ասեմ, որ հետևանքը լավ չի լինիլ. գիտես, որ ամեն բան մեր ձեռքին է, դե՛հ, էլ ի՞նչ ասեմ, հասկացիր: Մենք, հոգաբարձուներս էլ ասում էնք, որ, դե՛հ, այսօրվա օրս մի խեղճ տղա է, մի կտոր հաց ունի, թող հալալ ուտի: Մենք հո այդ չենք արգելում: Դե՛հ, հիմա բանը նրանումն է, որ դու էլ, որդի, քո շափը պետք է ճանաչես:

Ուսումնարանի սենյակներից մեկում ապրում ես, քեզ հալալ լինի, ո՞վ է բան ասում, եղբայր: Գնա՛, ինչքան քեֆդ տալիս է բոլբոլ ապրիր մեջը: Քո ի՞նչ բանն է «դուրսն» էլ լինել, ամեն բան իմանալ, տեսնել:

— Ի՞նչպես թե, ախար...

— էլ ի՞նչ ախար...

— Դե՛հ, այն ուր, առաջինը ես դեռ չեմ սկսել մտնել ժողովրդի մեջ: Նրա հետ գործ չեմ ունեցել: Բայց եթե ես այդ անեմ, դուք ինչո՞ւ պետք է ինձ արգելեք: Կարծեմ, ես էլ ինձ համար կամք ունեմ:

— Կա՛մք:

— Այսինքն՝ դե՛հ, հենց բանն էլ նրանումն է, որ... փաստաբանեց իդեալիստը և հոգաբարձուն մեղմացավ: Նրանք սկսեցին թեյ ըմպել:

Վաղուց է, որ գյուղ էր եկել մի 22—24 տարեկան երիտասարդ: Դա էլ մի ուրիշ տեսակ բան էր: Գյուղացիների մեջ կմըտներ, հետները կխոսեր, ամեն բանին կհետևեր: Գրեթե ամբողջ օրը գյուղի տանուտիրոջ դռների մոտ էր թափառում և գյուղացիների համար խնդիրների, պարտամուրհակների, նամակների էր գրում և լավ էլ վարձ էր պոկում: Պետք է ասել, որ նրա օգնությամբ տանուտիրոջ գործերն էլ մի քիչ թեթևանում էին: Գյուղացիները ասենք նրան չէին սիրում սրտանց, բայց արի տես, որ նրան ավելի շատ էին պատվում, քան թե մի ուրիշին, որին թեև սիրելիս էլ լինեին*: Ինչո՞ւ, որովհետև, է՛հ, այսօրվան օրս, պետքական մարդ է, գործերից քիչ թե շատ հասկանում է, մարդու աչք է բաց անում, թևիցը բռնում է, երբ հակառակորդները գործը խճճում են, շփոթում են մատդու միտքը: Բայց, եթե քրոթամը քիչ եղավ, էլ պրծավ. գործը այնպես է խառնում, ո՛ր... Բացի դրանից ահա այսօր-էգուց տանուտիրոջ մոտ ավելի բարձր դիրք կստանա, նրա խոսքն էլ ավելի ազդեցութուն կունենա ու հազար ու մի տեսակ բաներ: Իրա ասելով քաղաքում քննիչի մոտ թարգման է եղել և այնտեղ է սովորել այդպիսի երկար-բարակ ֆանդեր, գործը խառնելու կամ դրստելու համար: Հանաքչի տղա

է, բայց հանաքների մեջ էլ միտք կա: Օրինակ, երբ տեսնե մի չքավոր գյուղացու դատարանում գործ սկսելիս՝ կասե. «Հը՞, սանահեր, ոսկու գանձ ես գտե՞լ, որ մինչև անգամ գործ ես բաց անում»: Ու այսպես խորիմաստ հանաքներ: Մի խոսքով շատ աչքաբաց տղա է, որի հատը չես գտնիլ բոլոր աշխարհում:

Դեռ մենակ նա չէր. ուրիշներն էլ կային: Ա՛յ, օրինակ գյուղի տիրացուն: Շատ սուսուփուսն էր երևում: Փողոցում անցկենալիս լերե չէր նայում. գյուղացիների ասելով ամաչկոտ էր: Միշտ լուռ, միշտ խոնարհ գյուղի մեծավորների առաջ: Հապա ժպիտը... կարծես բերանում շաքար էր հալչում: Գյուղի սիրուններից քչերը չէին նրա վրա աչք տնկել: Գյուղի իշխանները նրա հետ շատ ընկերաբար էին վարվում, բայց նա միայն հոգաբարձուների մոտ էր իրան ազատ զգում: Ասում են, թեև այնքան էլ հավատալի չէ, թե դա ինչ-որ «սիրային» միջնորդություններ էր անում գյուղի մի քանի սիրունների և հոգաբարձուների մեջ: Գյուղի մնացած մեծավորները այդ գիտեին և դրա համար էին նրա հետ ընկերաբար վարվում, հուսալով, որ նրա միջոցով իրանք ևս կօգտվեն: Քաղաքի իր «բարեկամ» մարդկանցից նամակներ էր ստանում, որի մեջ «նրանք» հայտնում էին, թե իրանք մի կերպ համոզում են գործակալ քահանային, որ սա միջնորդի սրբազան առաջնորդին տիրացուի խոնարհ խնդրի համար: Տիրացուն ինքն էլ նրանց պակաս չէր թողնում: Է՛հ, աստուծո տվածից ինքն էլ նրանց պատվում, սրտները շահում էր: Բանից դուրս էր գալիս, որ փուչ կենդանին ճարպիկովթյամբ սպառաստվում էր հոգևոր խոտ մատակարարելու անտեր հոտին:

Այս բանը, իհարկե, տեր-հոր սրտին դիպչում էր, բայց ձյո՞ւնը նրա գլխին էլ... մենակ էր, ի՞նչ կարող էր անել: Է՛հ, այսօր կա, վաղը չի լինիլ. նրա մի ոտը դուրսն է, մյուսը գերեզմանումն է: Հակառակվելու ժամանակը անց է կացել: Նա էլ մտածեց, մտածեց և ինքն իրան մի քիչ խոսելուց հետո սուս կացավ: «Գլուխը քա՛րը, թող անի ինչ որ ուզում է. թող ի՛նքը առաջի աստուծո պարտական մնա: Մենակ հո նա չէ, բոլորն էլ մի ծառի պտուղներ են: Անիծյալ գարշելիներ»:

Վարժապետը աչքի տակով, հենց ակամա հետևում էր այս

բոլորին: Ասենք, նա այնքան էլ հետաքրքրվողներից չէր, բայց ի՞նչ աներ, եթե գյուղում այնպիսի օյիններ էին կատարում, որ եթե նա կույր լիներ, գոնե ձայնը կլսեր: Գյուղի ազդեցիկ մարդիկ կարծես շղթայի մի-մի օղակ լինեին, եթե մեկին ձգեր, մյուսները պետք է տեղից շարժվեին: Է՛հ, հեշտ բան չէ դրանց հետ գործ ունենալը. դու այն ասա, շուտով տարին կորչի զնա, ինքն էլ ազատվի աներես, բուժ մարդկանցից, դարձյալ ընկնի քաղաք, հանգստանա, աչքը բաց անի, գործ սկսի: Թե չէ, հո իդեալները գետնում չպետք է թաղել...

Վերջապես եկան զատկի տոները, և վարժապետը զնաց քաղաք «ազատ շունչ» քաշելու, կենտրոնանալու, ինչպես ինքն էր ասում: Տեսավ իրանց տունը, մանրամասնորեն քննեց իրանց դորձերը, տեսնելու, թե արդյոք մի բան մնացե՞լ է իրանց, թե՞, ինչ-որ կա չկա հափշտակել են «հակառակորդները»: Տեսավ, որ մայրը թույլ էր վարվել. նրանք էլ քրիստոնեաբար «առել—կերել» էին: Շատ բան տեսավ, շատ բան հասկացավ, վերջը եկավ այն եզրակացություն, որ իրանց ամեն բանից առաջ ապահովություն է հարկավոր, որ ինքը պետք է աշխատի տանուլ չտալ այն մի կտոր հացը, որ իր արդար քրտինքով պոկում էր ուսուցչական ասպարեզում: Չէ՛, չէ՛, անտանելի բան է չբավորությունը, պետք է զգույշ լինել, եթե ոչ... Եվ ի՞նչպես գյուղում նա այդ մասին քիչ էր մտածում: Ծիշտ որ քահանան խելոք էր խոսում: Ապա թեմական տեսչի պատասխանը, որ ստացավ յուր մի նամակի համար, որի մեջ նա խնդրում էր իրան քաղաքում ուսուցիչ նշանակել: Քաղաքներում բռնված էին բոլոր տեղերը: Գյուղերում շատ նպատակահարմար է ուսուցիչ լինելը, նա պետք է գոնե միառժամանակ այնտեղ մնա:

Միառժամանակ—այսինքն՝ մինչև վերջին դատաստանը:

Պ. Քրիստափոր Ռաֆայելյանը շա՛տ բարկացավ այդ պատասխանի համար և ցավեց, որ իրան այդքան քիչ են հասկանում, որ իր իդեալները պետք է անիրագործելի մնան, որ վերջապես կարելի էր և՛ քաղաքում ընտրել նպատակահարմար ասպարեզ, որ... Բայց ճարն ի՞նչ: Մի քանի օրից հետո նա ուղևորվեց գյուղ, տանելով թեմական տեսչի մասին շատ անպատկառ կարծիքներ:

Այժմ նա իրան տեսավ արդեն բոլորովին մենակ և աղքատ։
Զէ՛, չեղա՛վ, սրանից ոչինչ չի դուրս գալ։

Դյուղում պարապմունքները շատ էին ձանձրացնում նրան. այսինքն՝ այնքան չէին ձանձրացնում, որքան մի տեսակ տխրեցնում էին։ Վարժապետությունով ի՞նչ դուրս կգա։ Վիճակը իսկապես անորոշ էր և տաղտկալի։ Այնպիսի մի ռոճիկ են տալիս, որ ատամներիդ արանքում կորչում է։ Դեռ լավ է, որ տալիս էլ են, շատ տեղերում վարժապետը հազիվ է խլում իր տարեկան ռոճիկի կեսը։

Ահա և ընկերներից ստացած նամակները. նրանք ի՞նչ են անում ո՛ր... «Ժրագիրների», «գաղափարների» մասին դեռ ոչ մի խոսք էլ չկա շատերի նամակներում։ Բոլորն էլ զանգատվում են ապրուստի, չքավորության և, ո՛վ գիտե, հաղար ու մի տեսակ բաների մասին։ Մինչև անգամ մեկը ծաղրում է այն իդեալները և ծրագիրները, որ բաժանման ժամանակ միմյանց խոսք էին տալիս իրագործել։ Ասենք, գլուխը քա՛րը, նրանից այդ սպասելի էր։ Նա կռվել չգիտե։ Է՛է՛, բայց սրանցից ո՛չ մինը հավատարիմ չէ մնացել իր իդեալներին։ Նամակներից երևում է, որ կան, բայց ի՞նչ հուսահատ նամակներ են։ Ամեն տեղ կռիվ, կեղծովթյուն, խաբեբայություն, հացի խնդիր... Թյո՛ւ, սատանան տանի։ Ահա և մի ուրիշը։ Իսկի վարժապետի հավատալը չէր գալիս, թե սրանից մի բան դուրս գար։ Ամեն անգամ ծաղրում էր նրանց վիճաբանությունները, գաղափարները։ Բայց ահա ընկերները գրում են նրա մասին, որ իրանց քաղաքում կարողացավ համոզել մի քանի կրեստոսներին¹, կառուցանել մի աղքատ գյուղի ուսումնարան և վերջերն էլ հիմնել է մի գրադարան։ Ասենք այդ մի ողորմելի գործ է, բայց այն «մեքենայի» համեմատությամբ ահագին բան է։

Բայց և այնպես իրանք հո մինչև վերջը հավատարիմ կմնան*։ Դեռ ո՛վ գիտե, մինչև հիմա իրանք սկսած կլինեին, միայն թե պետք է մի քիչ ապահովել կյանքը, այո՛, ապահովել։— Այդքանը միայն, թե չէ, իրանք այնպես կսկսեին ո՛ր... և ինչքա՛ն գործեր կարելի էր սկսել։

Վարժապետը աշխատում էր քնելով մոռանալ, որ ինքը

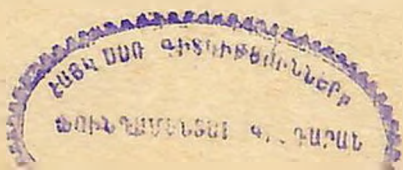
գյուղումն է, աշխատում էր ընթերցանությամբ սպանել ժամանակը: Բայց դա էլ չէր օգնում: Ա՛յ, քաղաքում ուրիշ բան է: Ճշմարիտ, ի՞նչ հիանալի է թատրոնը: Մարդ տեսնում է իր աչքի առաջ սիրած և պաշտած իդեալական տիպերը, ոգևորվում է, եռանդի է գալիս...

Թյո՛ւհ, սատանան տանի այս գյուղն էլ, այս մարդկանց էլ, այս «գյուղական, գոեհիկ և կոպիտ» կյանքն էլ... Դժոխքի մեջ ենք, հավատա:

Այսպես, թե այնպես, քննությունները վերջացան և վարժապետը ուրախ էր, որ շուտով գյուղից պիտի «խալսի»: Հոգաբարձուները վճարեցին մնացյալ ուճիկը ի մեծ զարմանս վարժապետի, և նա գնաց քաղաք:

1985
Սկսեց ամառը, դրա հետ էլ հանգստանալու, հոգեկան անմեղ զվարճություններ ստանալու, բախտավորության մասին ցնորելու օրհնյալ օրերը: Վարժապետը նկատեց, որ գյուղի «երկար և ծանր աշխատություններից» հետո իրան առայժմ շատ կարևոր և նպատակահարմար է հանգստանալ բարոյապես և ֆիզիկապես: Դրա հնարն էլ կա. պետք է ունենալ մի հավատարիմ և «կյանքի ծանր լուծը» միասին կրող ընկերուհի: Դրա մասին թե՛ մայրը և թե՛ հարուստ հորեղբայրը ակնարկում էին վարժապետին, և նա էլ մտածում էր այդ մասին: Վերջը իր կատարյալ պատրաստակամությունը նա հայտնեց հորեղբորը: Նա էլ ուրախացավ և խոստացավ օգնել այդ գործում:

Մի շաբաթից հետո տեղի գործակալ քահանան ստեպ-ստեպ հրավիրում էր պ. Քրիստափոր Ռաֆայելյանին իր մոտ «առօրյա, հասարակական հարցերի» մասին վիճաբանելու, ժամանակ անցկացնելու համար: Շատ էլ զբաղեցնող, ուրախ մարդ էր տեր-հայրը: Պր. Քրիստափորը հենց բացարձակ հայտնում էր տեր հորը, որ նրա մոտ իրան շատ լավ է զգում, որ նրա օգնությամբ կարողանում է մոտիկից ծանոթանալ ժողովրդի հետ, որ... Պետք է ասել, որ տեր-հայրը հիմար մարդ չէր, որ չհասկանար, թե ի՞նչ է նշանակում «ժողովրդի հետ ծանոթանալ», «իրան լավ զգալ»: Բայց... է՛հ, հո ամեն բան չի կարելի դիմացինի երեսին տալ,

ամեն ինչ իր «հաշիվները» ունի: — Այսինքն՝ թե նա էլ իր պատ-
րաստակամությունը հայտնել էր պ. Քրիստափորի հարուստ հո-
րեղբորը: Բայց շմուռնալու համար փակագծի մեջ հիշենք, որ
տեր-հայրը մի քիչ էլ ուրախ էր, տեսնելով յուր փեսացուի մեջ
այնպիսի հատկություններ, որոնք առհասարակ պետք են գալիս
«այժմյան կյանքի» մեջ: Նրա ասելով, եթե այդ հատկությունները
կարելի լինեք մշակել, այն ժամանակ նա վստահ էր հուսալու,
որ իր փեսան կշարունակի իր գործունեությունը, իր անունը և իր
դիրքը քահանայական ասպարեզում: «Սպասի՛ր, դեռ նա ջահել
է, նոր է կյանք մտել. ժամանակին կհամոզվի, որ կյանքի մեջ
գաղափարներից առաջ դեռ մի կտոր հաց է հարկավոր պոկել
մարդկանցից, իսկ հաց գտնելու համար, գաղափարները պետք է
ուղարկել «ի վերին Երուսաղեմ...»²:

Ահա այս կերպ մտածող մարդկանցից էր տեր-հայրը, և պ.
Քրիստափոր Ռաֆայելյանը այդ վաղուց գիտեր և մի ժամանակ
մտադիր էր եղել մի խիստ թշնամություն սկսել տեր-հոր հետ,
բայց վերջը բարեկամացավ: Է՛հ, կյանք է, ապրել պետք է գի-
տենալ, մաստակ չէ, որ ծամծմես:

Պր. Քրիստափոր Ռաֆայելյանը իր ամուսնությունից հետո
մի նամակ գրեց իր ընկերներից մեկին: Նամակի մեջ հայտնում
էր, որ ինքը այժմ քաղաքումն է և, շնորհիվ իր աներոջ միջնոր-
դության, քաղաքում ուսուցիչ է լինելու: Թեև սկզբում թեմական
տեսուչը արգելք էր լինում այդ բանին, բայց վերջը մի կերպ...
Ձէ՛, այսինքն՝ թեմական տեսուչը տեսնելով իր աշխատասիրու-
թյունը և գործունեությունը՝ քաղաքում նշանակեց ուսուցիչ լի-
նել: Գրում էր, որ տեղի ազդեցիկ, նշանավոր քահանան կնության
է տվել իր մինուճար դստրիկը, որի վերա ինքը սիրահարված է
եղել, հետն էլ բավականաչափ ապրուստի միջոց:

«Այդ քեզ զարմանալի չի թվալ, սիրելիս,—գրում է նա,—եթե
իմանաս, որ աղջիկը շատերին դուր չէր գալիս: Փակագծի մեջ
ավելացնում եմ, որ տեր-հայրը թեև «գործողներից» չէ, բայց ժո-
ղովրդին վնասակար մարդ էլ չէ և իմ խիղճը կատարելապես,
այո՛, կատարելապես հանգիստ է, որ նրա հետ բարեկամացա և
այժմ շատ հաշտ եմ ապրում նրա հետ: Եղբայ՛ր, ժողովրդի հա-

ռաջադիմության գործին ծառայելու համար շատ նպատակահարմար է իր ձեռքում ունենալ նրա պես դիրք ունեցող մարդկանց աջակցությունը: Գրի՛ր հետևյալ նամակումդ, թե ինչ դրություն մեջ են գործերդ: Հա՛, մի բան մոռացա ասել. կարդացի՞ր N լրագրի մեջ այ. Մ-ի հոդվածը: Ինչ շատ դուր եկավ նրա խիստ, կծու ոճը: Ա՛յ, այդպես կհարվածեն կեղծավորներին: Նրանց հերն անիծած. սովորել են ժողովրդին կլպել...»:

«Մի վհատվիր, հոգիս. կովի՛ր, որքան ներում են ուժերդ: Մենք շատ պարտականություններ ունենք կատարելու:

Ուրեմն դեպի նպատա՛կ, դեպի գաղափա՛րների և իդեալների անմահ աշխարհը»:

«Աշխատե՛նք, աշխատե՛նք...»:

ՈՒՆՏԱՎՈՐՆԵՐ

Օղի մեջ մի քաղցր, թեթև շունչ կա, որ գարուն է հիշեցնում: Բայց նա արդեն եկել է: Սար ու ձոր սևացել են արդեն: Դաշտերը կարծես մեկի ձեռքով սրբած ավլած են ու մաքուր: Եվ բարձրանում է գոլորշին արևի ջերմությանից, առագաստի ձևեր տալիս, հավաքվում ու բաժանվում է հսկայական վարագույրի պես: Եվ ծայրը արդեն հասել է երկինք:

Բայց դեռ ո՞ւր է կանաչ, ո՞ւր է ծաղիկ—ներանք չեն երևում: Տեղ-տեղ միայն, այն էլ՝ է՛հ հազարից մին, կտեսնես, որ ահա՛ կանաչը գաղտուկ դուրս եկել՝ քեզ է մտիկ տալիս: «Գարունը եկել է»... ասում ես և զգում, որ սիրտդ այնպես է ճխում, ոնց որ վճիտ երկինք տեսած արտուտ: Ճխում է նա, և քաղցր մարում կրծքիդ տակ, և այնպե՛ս ուզում ես ասլորել...

Բարձր սարի ծայրին դեռ ձյուն կա նստած: Բայց նրա աչքերն էլ լցվել են ուրախության արցունքներով, նա էլ փուլ է գալիս:

Մենակյաց, մտածկոտ գյուղերով և սև արտերով ծանրաբեռնված դաշտը քանի գնում ալիք է խփում, դառնում բլուր: Նա էլ գնում խոժոռանում է և վերջանում բարձր անդնդաբաժան լեռնուտով, որոնց միջից, ալեզարդ քուրմի նման, ահա բաց է արել իր դալուկ ճակատը մի կոնածև գագաթ:

Եվ աղոթո՞ւմ:

Կարծես անհուն դարերից ի վեր՝ նա հարցում է տվել երկրնքի անհուն կապույտում սավառնող ոգիներին և պատասխանի սպասելով սառե՛լ-մնացել է:

Հովն ու հողմը այնտեղ զարթնելով՝ բա՛ց են անում իրանց
թեւերը, շնչում-թռչում և ուտոստեղծելով լեռների ու բլուրների ծայ-
րին՝ սուրալով գալիս խուժում են ձորերը և այնտեղից դուրս սա-
հելով՝ գնում են թափառում լայն-լայն դաշտերում և շափ ընկ-
նելով գնում, կորչում հեռուները:

Գարունքին բնությունը հաշտվում է մարդու հետ: Ցանկա-
նում ես ընկնես նրա գիրկը և թափես նրա առաջ թաքցրած խոս-
տովանքը:

Գեղջուկը դիմում է ուխտագնացության:

Տոն օր է: Դեպի բլուրների ծայրը տանող նեղլիկ ու քար-
քարոտ շափիղը կենդանացել է մարդկանց հատուկտոր խմբերով:

Մատուռ են գնում:

Դատարկված գյուղերից մեկի տան առաջ կանգնել էին մի
քանի գյուղացի, որ նոր էին պատրաստվում մատուռ գնալու:

Երեխաները անհանգիստ ելումուտ էին անում խրճիթի դռնից
և երկար ճիպտները ձի արած՝ վազվզում էին դեսուդեն:

Գյուղացիներից մինը անհամբեր ձայն տվեց նրանց:

— Մի գնացե՛ք՝ ասե՛ք՝ շտապեն է՛, ուշանում ենք:

Կանայք դեռ պատրաստ չէին:

Իսկ երբ սպասողների համբերությունը հատավ, մեկը ներս
ընկավ թնդալով.

— Օհո՛, էրնակ ձեզ, էլ ի՞նչ ենք ուզում. տո՛, դե շո՛ւտ
արեք, հարսանիք հո չե՞նք գնում:

Կանայք լուռ փաթաթեցին կապոցները և բալուլած երեխա-
ները գրկելով՝ դուրս ելան: Եվ խումբը սկսեց ծանր ու բարակ
ոտ վերցնելը: Կանայք առաջ ընկան, որը ոտաբոբիկ, որը նոր
ոտնամաններով: Զուգվել, պաճուճվել էին, ով ինչով կարողա-
ցել էր:

Երբ գյուղից դուրս եկան, կանանց մեջ հասակների խառնուր-
դը պարզվեց: Պառավները մոտեցան իրար և սկսեցին հեալով,
տնքալով, գլուխ գլխի տալով քաշ գալը: Իսկ հարսներն ու աղ-
ջիկները ավելի առաջ ընկան՝ սկզբում իրար ականջի քչիչալով,
իսկ երբ տարածությունը անվտանգ դառավ, ձայները բարձրաց-
րին:

Սրտակից ու սրտին մոտիկ խոսակցություն:

Նրանց մեջ աչքի էր զարկում մի ջահել, դալկադեմ և նազելի նորահարս: Դեմքից երևում էր, որ բնությունը մի ժամանակ հանգիստ խղճով ընտրել էր նրան և շնորհել շատերից խնայած մի ներդաշնակ գեղեցկություն:

Իսկ հիմա ո՞ւր էր նա—այդ գեղեցկությունը:

Ինչ-որ մի գաղտնի, երկարատև և անգութ հիվանդություն կաշկանդելով նրա ողջ էությունը՝ աղավաղել էր դեմքի գրավիչ գծերը:

Նրա մեջ մի ժամանակ բոցավառ կյանքի խարույկը անցել էր արդեն և մնացել էին մի քանի աղոտ կայծեր, որոնք նրա աչքերում անհանգիստ շողում էին: Նայողը կասեր, որ նրա հոգու մեջ մոխրի տակ, ամենքից ծածուկ, մի բան կար թաքնված:

Նա գրկին ուներ մի երեխա, որ ջղաձգորեն ոլորվում ու տրորվում էր և անհանգիստ ծվոցով դժգոհում՝ չես իմանում ինչից:

Մայրը կանգ առավ հոգնած: Պառավները հասան նրան և «հոգնեցի՞ր, հա՞. դե նստի՛ր» ասելով անցկացան մոտով:

Այդ ժամանակ տղամարդերից մինը, մի խոժոռահայաց, բայց և սիրունատես երիտասարդ, առաջ անցավ իր խմբից և մոտենալով հոգնած կնոջը՝ լուռ նայեց նրան և ձեռից առնելով երեխան՝ հազիվ լսելի ձայնով ասավ.

— Առա՛ջ անցիր:

Հարսը շտապեց: Տղամարդիկ հասան. նրանցից մինը դարձավ մի հասակավոր տղամարդի, որ այն հարսի ամուսինն էր, և ծիծաղելով ձայն տվեց.

— Այ մարդ, տես ինչ սրտացավ քավոր ունիս. դու էն ասա, որ հենց իրա տեղը ոնց էլ պետք եկա՞վ:

Ու հռհռաց ռամիկ ձայնով:

Կնոջ ամուսինը ոչինչ չպատասխանեց, այլ միայն կոպիտ ժպիտը ծռելով հաստ շուրթերի մոտ, նայեց խոսակցին: Մյուսները քոքոացին ու շարունակեցին իրանց ընդհատված խոսակցությունը:

Եվ խառնվելով ուրիշ ուխտավորներին՝ սկսեցին կամաց-կամաց սարնիվեր քաշ դալը:

Փոքրիկ սարի ծայրին, կիսավեր, իր մամռոտ տարիների մեջ փաթաթված՝ ահա երևում է նա՝ մատուռը:

Հազիվ է պատահում, որ ուրիշ օր մարդ մոտենա այդ մատուռին: Լեռների շխոսկան հովիվը միայն մեկ-մեկ մոտիկ քշելով ոչխարի հոտը՝ մատուռ է մտնում, վեր է առնում մորթե յուղոտ փափախը և անվարժ խաչակնքելով՝ մոմածեփ վեմը համբուրում ու դուրս է գալիս՝ չհասկանալով անգամ, թե մտքումն ինչ աղոթեց:

Այսօր ուրիշ է բայց: Անհայտ դարերի անհայտ սուրբը այսօր քաշել բերել է իր մոտ գյուղացուն:

Արդեն մատուռի շուրջը խմբվել է ուխտավորը. փեթակի պես ծեփվել է նա գյուղական խայտաճամուկ ամբոխով: Հեռվից խուլ հասնում է նրա ծանր վժժոցը:

Իսկ մարդկանց կծիկը, որ քանդվել է զանազան գյուղերից, դեռ չէ վերջացել:

Նրանք կամաց-կամաց, առանձին հատվածներով, փունջ-փունջ շարժվում են դեպի սուրբը:

Մեր նորեկները տեղ հասնելով՝ կապոցները դիզեցին մի քարի մոտ և զնացին խառնվեցին մատուռի մեջ խցկված ամբոխին, որ եռանդուն աղոթում էր այնտեղ:

Դեղին բարակ մոմերը լույսի խաղաղ նշույլներ էին փռում սևացած ու մոմածեփ վեմի վրա:

Ամբոխը իր աղոթքի հետ էր: Որը լալիս էր, որը գանգատվում, որն էլ աղերսում էր բարձրաձայն...

Դալուկ հարսն ու իր քավորը առաջ անցան, խաչակնքեցին, համբուրեցին վեմը և նորից քիչ ետ կանգնելով՝ այդպես մնացին իրանց տեղում մեխված, վերացածի նման:

Աղոթում էին մտքներում: Երկուսն էլ աղերս ունեին սյրի մոտ, երկուսն էլ նրա դուռն էին եկել իրանց խոստովանքը թափելու:

Մոմերի խաղաղ լույսը թրթռում էր երկուսի դեմքին, որ զուհառված էին մի սրբազան լրջությամբ և ինչ-որ ներքին խաղաղ վշտով:

Իսկ մատուռի մի անկյունում քչքչում, երեխի պես ծիծաղում

էր մի աղբյուր, կարծես նոր լեզու էր լսել, թոթովում էր և ուզում էր խոսե՛լ, խոսե՛լ ու չհատնել: Եվ այնպե՛ս սիրտը լցված լեզվին էր տալիս, այնքա՛ն դուրեկան ու կենդանի էր նրա ձայնը, որ ամենքը լուռ լսում էին նրան:

Ուխտավորները այնտեղից ջուր էին վերցնում, խմում, քսում հրեաներին...

Հարսն ու քավորը դեռ երկար աղոթում էին: Ոչ ոք չէր խանդարում նրանց:

Մատուռի դռան մոտ, սակայն, երկու պառավ կանգնած թոնթորում էին և հետն էլ գլուխները տմբտմբացնելով՝ նայում «հարսին ու իր քավորին»:

Նրանցից մինը հորանջեց, երեսը խաչակնքեց ու ասաց.

— Ի՛հի՛հ... էրնակ իմանամ՝ ինչ մուրազի վրա են, քե՛ մատաղ...

— Տուն ա քանդվել, տո՛ւն, չարդ տանեմ, տուն ա քանդվել, սուս կաց,—սպառասխանեց մյուսն ու հառաչեց:

Հարսն ու քավորը աղոթեցին քիչ էլ ու դուրս ելան մատուռից: Իսկ դուրսը արդեն մատաղները մորթել, բաժանել, հացի սուվորեքը բացել, սկսել էին կերուխումը:

Մանրիկ երեխաները հացի, գաթի պատառները դնչներին սեղմած՝ վազվզում էին դեսուդեն ու մեղունների պես վժվժում:

Զուռնա<չին> որքան ուժ ուներ՝ փչում էր ու ձայնը ծոր տալիս, ընկերն էլ դամբ պահում, իսկ թմբկահարը այնպես եռանդով էր ձայների ալիքը ծեծում, կարծես ուզում էր նրանց լեզին շորացնել:

Այս խառը, խուլ աղմուկի, խճճված ու իրար հյուսված ձայների միջից սկսեցին մեկ-մեկ դուրս ձգվել գյուղական պարզուկ երգերի հատուկտոր փորձեր:

Հանկարծ զուռնան «ծի՛ ծի՛ ծի՛» արեց ու ձայնը կտրեց:

Մի քիչ էլ, և ահա որտեղից էր՝ հանկարծ դուրս թռավ՝ ճնշված զգացումները պատռելով, մի երգ և ուժեղ թևերով ետ մղելով իր վրա կուտակված ընդհանուր աղմուկի ամպը՝ թռավ վեր:

Եվ այն էր, որ դուրս պրծավ:

Աղմուկը լռեց, և լեռնային երգը թռչելով ու մեր լեռների

նման ոլորվելով ու կոտրատվելով՝ գնաց հեռուն և երկարաձիգ հառաչեց ու կոտորվեց, մարավ...

Թռավ մի ուրիշ հոսանք նրա ետևից, ձայն տվեց հեռուն ու սուզվեց հեռուն ձորերի մեջ:

Այդ երգի մեջ վիշտն էր, որ շհամբերեց, դուրս թռավ կոտորված սրտից, թափ տվեց իր մաղձն ու դառնությունը:

Եվ ամեն անգամ հառաչում էր ու հանգչում:

— Վայ լե՛, վայ լե՛, վայ լե՛...

էլ ո՞վ կհամբերեր: Գարուն է, եկել են ուխտ: Սա մի կարմիր օր է, կանցնի կերթա անդարձ:

Ջահելների սիրտը կրակ է ընկել. զգացումները բանալու ազատություն է:

Խմբվում են իրար մոտ, գտնում են իրար:

Ու պարերը սկսվում են:

Առաջ ծանր, համրատատան ու լուռ, և հետո շարժումների հետ արագանում է հոգեկան փոթորիկը—ու գնաց... կրակ է կտրում պարը: Մեծ բոլորակ շղթան տենդոտ չափերով «հո՛փ, հո՛փ»—դոփում է գետինը ու մորկի նման արագ պտույտ գալիս:

Բայց ահա դարձյալ նվաղում է պարը: Եվ ահա սկսվում է պարերգը: Երգում են փոխառփոխ տղերքն ու աղջկերբը:

Մեկը հեգնում է երգի մեջ, մյուսը անիծում, մեկը գանգատվում է իր բախտից, մյուսը խնդում...

Խումբը քիչ-քիչ ստվարացավ: Մեր նորեկները գնացին խառնըվեցին պարին:

«Ջա՛ն». լսվում էր այն կողմից, գոռում էին, ու պարը քանի դնում՝ տաքանում էր:

Պառավներն էլ, որ նստել էին հեռուն կամ ման գալիս դեռ դեն, կուգեկուզ միով դալով՝ հետևում էին պարին իրանց կոտորված ժպիտներով ու հրճվում ջահելների վրա:

«Ջա՛ն, ո՛տ վերցրեք. հո՛փ, հո՛փ»,—թնդում էր պարագլուխը: Իսկ զուռնան հո անխնա տապակում էր պարի եղանակը ու կարծես եղի մեջ տժվժացնում:

Վիշտն ու ուրախությունը ձեռ ձեռի այնտեղ պար էին դառնում:

Քեֆը բոլորի սրտովն էր, բոլորի համար: Գոռում էին այս-

տեղ-այնտեղ, «հե՛յ» ձայն էին տալիս իրար: Ու ծիծաղում, հըրճ-վում էին մեծերը, փոքրերը, ծիծաղում էին անատամ պառավները, մանրիկ ժպտում էին պստիկ հարսները:

Ծիծաղում էր և արևը, որ եկել՝ երկնքի մեջտեղը կանգնել թամաշա էր անում այս գծված բաղմոթյանը:

Իսկ ժայռերի ծայրին, մատուռի կտրին սարեկները հո այնպիսի ժխոր էին բարձրացրել, այնպես վիճում, հանաք կովշտում էին ու գծվում, որ կարծես աշխարքը իրանցն էր:

Այդ ընդհանուր ուրախությունից հեռու նստած էր, սակայն, մեր դալուկ հարսը և տխուր նայում էր պարին:

— Աղջի՛, ա՛յ ջրատար, վեր կաց, վե՛ր,— հեռու ժխորի միջից ժպտում ու ձայն էր տալիս, ձեռքով անելով մի պառավ՝ հարսին, որը թեպետ ձայնը չէր լսում, բայց հասկանում էր, թե ինչ են ասում իրան, և նայելով պառավին՝ ինքն էլ ժպտում էր:

Բայց տխուր ու մոլո՛ր...

— Վե՛ր կաց, վե՛ր,— ձեռով էր անում պառավը, հետն էլ հասկանալով, որ հարսը պարելու հալ չունի:

Նա ախար հիվանդ էր, արդեն հոգնած ու նվաղած...

Գարնան դարթեցնող ձայները, այդ նաշխուն ամբոխի ուրախ ժխորը ամեն կողմից պաշարելով՝ առել էին նրան իրանց թևին ու տանում էին նրա ցաված հոգին:

Դեպի մի ուրիշ կյանք, որ արդեն վաղուց ապրված էր:

Նա մոլոր հայացքով նայում էր իր դեմը խլրտող ուրախությանը, լսում էր ջահել, ճկուն ու արծաթի մաքուր ձայներ, որոնք նրան այնքան ծանոթ էին ու սիրելի, բայց և որոնք հիմա ոչ մի ուրախություն չէին նրա համար, այլ միայն այն կյանքն էին հիշեցնում:

Եվ երբ մի կերպ հանգստացրեց իր լալկան ու հիվանդ երեսային, բալուլը գիրկն առած՝ թաղվեց այդ հիշողությունների մեջ:

Հանկարծ կարծես դարթնեց մի խորին թմրությունից, ինչպես օձը ձմեռվա քնից: Իրան թվաց, թե սուտ էր այն, որ ինքը ամուսնացած է: Սուտ էր կարծես, որ ահա այնտեղ, պարողների մոտ կանգնած կոպիտ մարդը իր ամուսինն է...

Ու եկան, մեկ-մեկ, կարմիր շարքերով անց կացան նրա

աչքի առաջով այն օրերը, երբ նա ազատ, գեղեցիկ և ուրախ աղ-
ջիկ էր: Քանի՞ պարերի, ուրախությունների ու հանգեսների կա-
խարդիչ հրեշտակն էր եղել նա: Քանի՞ ջահել սիրտ էր կրակ
դցել: Նա այն ժամանակ ջահելների արբեցնող ու գովացնող
կովածաղիկն էր:

Հիշեց՝ ինչպես ամենքը սուս էին կենում հանկարծ, երբ նա
պար էր մտնում ու սկսում էր ոգևորված երգել:

Ուր էլ գնար նա—կրակ էր տանում հետը: Եվ ջահելները, թե
մի-մին մեկտեղ հավաքված՝ բարձր խոսելիս ու քրքջալիս էին
լինում, նրան տեսնելիս շունչները պահում, աչքները գցում էին
նրա հպարտ ու գեղեցիկ դեմքին ու ծածուկ ամեն մեկը իր մրտ-
քում հառաչում էր:

Հիշեց այդ բոլորը այնպես պարզ, այնպես կենդանի...

Բայց այդ մի վայրկյան էր միայն: Նրա հոգին հոգնած էր
հիմա և իզուր էր ճգնում նա մոռանալ այդ անգույթ ներկան,
զարթնել անցյալի ձայներով ու ապրել նորին այն կյանքը, որ
հիմա թռչնի սլես թռել-կորել էր՝ ո՞վ գիտե ուր:

Նա դարձյալ գլուխը կախեց ու ահուդողով, թաքուն, ամեն
աչքից թաքուն՝ հայացքը շեշտեց հեռու քարին նստած իր քավո-
րին: Տեսավ՝ ինչպես նա աչքերը դետնին գցած միտք էր անում:
Եվ թեև նա իրան չէր նայում, բայց զգաց, որ նրա սիրտը իր
կողմն է թռչում:

Եվ իր սիրտն էլ ցավեց. նա խղճահարվեց և քնքշորեն՝ մոռ-
վի փարվեց՝ այդ անբախտ էակին, որը ստվերի սլես գալիս էր
իր հետքից:

Իր կուսական սրտի առաջին սերն ու ուրախությունը հենց
այդ երիտասարդն էր: Շատ էր սիրում նրան, շատ էլ սիրված էր
նրանից: Սիրեց նա, բայց իր կյանքը հավիտյան կաշկանդող
սրբավայրում նա իր կողքին տեսավ ոչ թե իր սիրելուն, այլ մի
օտարի, որի կյանքի հետ փակեցին իր կյանքը մի տան մեջ:

Եվ այն էլ հավիտյան, անխզելի և ընտանեկան սրբության
անջնջելի կնիքով:

Հպարտ վարդը ոլորեցին փշի հետ, նա էլ լացեց, թառամեց
ու թափվեց...

Բայց նրա հոգին փոթորկող զգացումը չմեռավ, այլ թաքնը-

վեց նրա սրտի մի անկյունում, կուշ եկավ, որ մարդիկ չտեսնեն ու հալածեն:

Սերը գտավ իր գոյությունը ապահովելու գաղտնիքն ու հնարը:

Զխախտվեց բայց ընտանեկան սրբությունը:

Սակայն սերը, այդ ամոթալի ու անխուսափելի կապը, նա էլ եկավ ու այդ երկու սրտերի վիճակը կարգավորեց ուրիշ անբնական դրությամբ:

Բիրտ ու վայրենի մարդկանց զոհ—այդ զգացմունքներով լի աղջիկը իրան նվիրված երիտասարդին իր կնքահայրը դարձրեց:

Կնքահայրը—օրինական շղթան իր զգացումների:

Ու նրանց սերը, որ հիմա կար, արդեն նման էր մի հեռավոր ուրախության, որ գոյություն ուներ նրանց համար, բայց որը էլ չպետք է այցելի իրանց: Այլ երկուսը պիտի մխիթարվեն, մտովի ապրեն իրարով, իմանալով, որ նա կա—մի ինչ-որ հեռու տեղում:

Այդ կոշումը շատ էր հալածել երիտասարդին, բայց նա հետո հաշտվել էր, տեսնելով, որ իր հետ զոհվել է նաև մի քնքուշ արարած, մի հպարտ կարաս, որ թեև ճերմակ, լսի պես լողում է լճի վրա, բայց ճակատին մի սև նշան կա:

Այսօր միայն, գարնան տոնի և ուրախության հետ, զարթնեց և նրա հոգին: Նրա սիրտն էլ ճխաց, ինչպես նոր գարուն տեսած թռչուն...

Նա տխուր ու մռայլ հայացքով նայեց ուրիշի կնոջը և հեռացավ բազմությունից:

Գնաց. այնտեղ բլուրի մյուս լանջին ժայռեր կային, նստեց այնտեղ և մեջքը դեմ տալով չոր քարին՝ հայացքը սուզեց հեռուն:

Ի՞նչ էր որոնում այնտեղ:

Այնտեղ ոչինչ չկար որոնելու: Ամեն ինչ իր մեջն էր: Աչքերը դաժան ու պղտոր էին, առնական կուրծքը շնչատում էր: Մի բան էր խոնավանում աչքերում, բայց չէր գլորվում:

Նրանք քարացել էին:

Իսկ քամին հեռվից բերում էր լեռնական երգի կտորտանքը, որ թռչկոտելով գալիս դիպչում էին ժայռերին ու փշրվելով թրթրում ու նվաղում էին:

— Վայ լե՛, վայ լե՛, վայ լե՛...

ԱՇՈՒՂԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

Նոյեմբերը սկսվում էր:

Նստել էի ձիս, յափնջիս ամուր փաթաթվել, ճամփա էի գնում: Ուշացել էի. շտապում էի, որ գոնե գնամ, մի տեղ, մի գյուղ հասնեմ:

Նոր մթնելով էր, օրը ամպ, երկինքը կախված, թթված... Հազարատուտ մշուշը եկել՝ վիշապի պես շոքել էր սարերի վրա: Խոնավ արտերում ողորմելի կերպով ցցվել էին գարու և ցորենի մնացորդները:

Ցուրտ էր, թոն ու թափ...

Հեռու լեռան փեշերքին սեին էր տալիս մի աղքատիկ գյուղ, որի խրճիթները ասես փորփրած, քերծած տեղեր լինեին: Նրա շուրջը կյանք չէր շարժվում:

Առաջ բարակ անձրևում էր, հիմա էլ փշեց ձյունախառն քամին: Գորշ խավարը քանի գնաց խստացավ, գյուղը կորավ աչքիցս, սարերը թաղվեցին նույնպես խավարի մեջ:

Մնաց միայն ցեխոտ ճամփան, որի վրա անձրևաչորի լճակներ էին գոյացել ու ողորմելի ձայնով շրփում էին ձիուս եռանդուն քայլերից:

Ես ոտ վերցրի: Շրջակայքի տխուր տեսքը վատ երազի պես ճնշում էր ինձ: Կարծես շուրջս ամբողջ աշխարհը մեռել էր, ու ես էի միայն արշավում այդ անապատի վրայով:

Հանկարծ ականջիս մի հաստ ու խռպոտ ձայն հասավ:

Ո՞վ պետք է լիներ, բացի պառավ շնից, որ հայտնում է իր խռպոտ զարմանքը անակնկալ հյուրի պատճառով: Թող զարմա-

նա ինչքան կուղեւ. նրա խռպոտ ձայնը մի հաճելի, երաժշտություն է ուշացած ճամփորդի համար:

Գյուղի ծայրից հյուրընկալ լույսի փայլուն շողը արդեն բարեկեց ինձ: Ահա և գետնափոր խրճիթները: Ծները վրա տվին և ինձ մեջ առնելով՝ սկսեցին իրանց անտանելի հարցութիւնները: Ես էլ, իհարկեւ, նրանց մտրակով պատասխանում էի, որ հետները գործ չունիմ:

Քշեցի ձիս խրճիթներից մեկի առաջ:

Ամառվա աշխատանքներից մաշված ու հոգնած սալը զուխը դրել գետնին՝ հանգտանում էր: Դռնից լույս չէր երևում: Երեւի օդան ներսեներս էր:

Ծների հաշոցը տանեցիներից մեկին դուրս կանչեց: Դա մի մռայլ տղամարդ էր՝ ճրագը ձեռին:

— Էհե՛յ, ո՞վ է,—կանչեց նա:

— Ծամփորդ եմ,—ասի ես,—ուշացել եմ. հյուր չե՞ք ընդունի:

Նա ինչ-որ փնթփնթաց քթի տակ, որ ես չլսեցի: Ծները հոգւովս էին տանում: «Դե ուղ եղեք, է՛»,—ասաց ու մի քար շպրտեց նրանց կողմը: Զեռաց ձայները կտրեցին ու մոմալով հեռացան խեղճերը՝ առանց իմանալու իմ ով լինելը, որ երևի նրանց համար շատ էր հետաքրքիր:

— Դե ցած արի, է՛,—մոտենալով ինձ դարձավ գյուղացին:

Մի բոսկից հետո ձիս քաշեցին ախոռը, իսկ ես խարխափում էի մի խավար բավիղում: Եվ իսկապես ո՞րտեղ էի: Դիպա մի պատի. առաջիցս մի այծ էր կարծեմ, որ փախավ և քնած հավը տհաճությամբ ճչաց:

— Էս կողմը տիրացու, էդ ո՞ւր ես գնում, ետեից հասնելով՝ ասավ հյուրընկալս և լույս արավ, որ դուռը տեսնեմ:

Վերջապես օդայի դուռը նաղ անելու ձայնով երկար ծորեց, և մենք մտանք ներս: Օխա՛յ, օջախի կրակը ուրախ թրվում էր ահագին կարմիր թիթեռի նման, հաճելի լույսը սփռելով սևացած պատերին: Կրակը ձեռնովս վարդն է, ի՛նչ սիրուն, զրավիչ վարդ, որ աշունքին է սկսում բացվել:

Տան «ջոջը» նստել էր օջախի գլխին: Նրա կողքին ու դեմուդեմը հինգ-վեց հոգի շարված մտմտում էին:

Աղքատիկ խրճիթ, պատառոտած շորեր, արևակեզ, մաշված դեմքեր,—այդ էր միայն աչքովս ընկնում՝ ուր նայում էի:

— Բարի աջողում:

— Ա՛յ, աստծու բարին. հրամմե, տիրացու,—հյուրասիրեց ջոջը:

Ու ես նստեցի:

Սովորական հարցուփորձ: Մի քիչ էլ խոսեցինք դեսից դենից. և ես ամեն բան իմացա: Դրանք աղքատ մարդիկ էին, զրկանքներից ծյուրվել, ձախորդություններից ջարդուփշուր եղել, ոչնչացել ու հաշտվել էին քմահաճ բախտի հետ:

«Ի՞նչպես են կարողանում ապրել սրանք»,—հենց նոր էր այդ միտքը շարժվել գլխիս մեջ, որ տան ջոջը երեսը դարձրեց պատի հեռու անկյունը, որ կորել էր ստվերի մեջ:

Օհո՛, նոր նկատեցի, որ այնտեղ մարդ էր նստած: Ո՞վ պիտի լիներ: Նայեցի, մեկը ծալապատիկ նստել էր այնտեղ մոմհայի նման ու մտքերի ետև ընկած՝ ճնշվել ու սուս էր կացել: Գլխին ծածկել էր մի տափակ փափախ: Իսկ գլխավերևը պատից քաշ էր արել մի երկար տոպրակ, որի միջինը, անշուշտ, սազ էր:

Էլ ի՞նչ խոսք, որ նա աշուղ էր:

Բայց ի՞նչ էր գնացել խցկվել այն հեռու անկյունը:

— Էլի ի՞նչ ես մտքերիդ ետևն ընկել,—ասավ նրան ջոջը: Մարդ աստծո, մի բան ասա, մի բան ածա՝ լսենք: Մտածելուց ի՞նչ դուրս կգա:

— Կավ է ասում Համրո-ամին, մի բան պատմիր, ականջ դնենք,—նկատեցին մյուս գյուղացիք:

Նա կարծես խոր քնից արթնացավ և ծանր վեր կենալով տեղիցը՝ մոտեցավ օջախին:

Կո՛ւյր էր, մաշված, տխուր:

Փափախը վերցրեց: Ծերության ձյունը նստել էր նրա մազերի ու բեղերի վրա. մորուքը խուզած էր: Հագին ունեք կապույտ շալից, պատառոտուն, չորս-հինգ տեղից կարկատած մի երկար արխալուղ: Մեջքը պնդացրել էր լայն կաշվե գոտով: Օձիքը չէր կոճկած. մի քանի քանդված կոճակներից թավամազ կուրծքը բաց երևում էր: Նրա միջի կյանքը խուլ էր ու թաղված: Նա մի ողոր-

մելի արարած էր, որին հիմն մի անգամ էլ փշեր կյանքի ձախորդությունը՝ անձայն կմարեր:

Չորացած ձեռները առաջ էր տարածել տաքանալու համար, բայց կրակը իրենից քիչ հեռու էր: Քիչ էլ մոտեցավ կրակին: Եվ այն ջերմությունը այնքան նրա համար հաճելի էր, որ առաջ պարզած ձեռները կարծես հանդշում էին նրա կյանքի միակ նեցուկի վրա:

Եվ հոգատարությամբ շոյում էին:

Ինչ-որ մի բան փայլում էր նրա դեմքին: Ժպիտ էր...

— Սա մեր գլուղի աշուղն է, տիրացու,—ասին ինձ: Դե՛, հալից ընկել, վեր է ընկել մեզ մոտ ու մի կերպ յուր ենք տանում:

— Դե սազը վեր բերեք, տեսնեմ,—ասավ աշուղը, խոսելով նրանց հետ, բայց շտեսնող աչքերը դցելով դեպի հեռու անկյունը: Ցած բերին սազը, տվին իրան:

Աշուղը բաց արեց տոպրակը և զգուշ շոշափելով դուրս հանեց սազը այնտեղից:

Հայն, մեծ սազ էր դա, տարիներից սևացած արդեն:

Նա սկսեց լարելը: Ու շարունակ լավում էր՝ ծը՛նկ, ծը՛նկ—կարծես վերջ չուներ: Բայց նա չէր շտապում. նրա խոռոչ աչքերը սակայն նայում էին մո՛լթ հայացքով և թեպետ այդ րոպեին նրա շրթունքների մոտ մի բան արդեն ծովել էր ժպիտի նման, բայց նրա աչքերը դարձյալ խիստ էին, դարձյալ մոլթ: Այնտեղից ներս հավիտյան լույս չպետք է մտներ:

Խղճալի էր նա, ծեծված ու կոր:

Ողորմելի ծնկծնկոցները հազիվ ներդաշնակության եկան: Հետո նա եղանակեց մի նախաբան—անորոշ ձայների մի կուտակություն, բայց որը տեղ-տեղ մեկամաղձոտ ու գանգատվող շեշտեր ուներ: Կամաց-կամաց եղանակը որոշվեց. նա հասկանալի էր դառնում ու ազդում: Ձայները ոլորվում, թռչկոտում, թրվում էին ու տակից գողտուկ լաց լինում: Նրանք հառաչում էին աղքատության մրմունջով և հանգչում խուսափող բախտի կարոտի նման: Մեկ-մեկ էլ կարծես արցունքի կաթող շիթեր լինեին, որ իրար ետևից մերթ արագ, մերթ ծա՛նր կաթում էին ու երբեմն էլ կուլ գնում:

Այ, թե ինչո՞ւ համար էր նա սազը այդպես ամուր սեղմել կրծքին: Դա նրա հարազատ զավակն էր, և ի՞նչ մեծ, ինչ մեծ մխիթարություն...

Խրճիթը քիչ-քիչ կենդանացավ, պատերի մեջ շունչ լցվեց. նրանք տխուր ժպտացին:

Իսկ օջախի կրակը շրթում, խաղում ու ժպտում էր երեխի նման. նա էլ էր ուրախացել: Օդան հիմի տաք էր, հաճելի. ես թեք ընկա պատին, որ ավելի հաճությամբ ականջ դնեմ:

Նա սկսեց մի երգախառն հեքիաթ: Սկսեց ոգել հանդիսավոր ձայնով. բարձրացրեց ձայնը, ու մենք ավելի սուս կացանք:

Մի քանի խոսք էլ, և ահա ունկնդիրներս թողինք այս հիմար, խեղճ ու դաժան իրականությունը ու թռա՞նք, գնացի՞նք այնտեղ, ուր այնպես խիզախ ու հաղթանակորեն թռչում ու կրտում էր աշուղի երեակայության թևը: Հանկարծ մեր աչքին ծաղկեց մի ցնորալի կախարդական աշխարհ, որից իմ կողքի ունկնդիրները թեթև և ուրախ շունչ քաշեցին: Այդ աշխարհը առաջ չկար խրճիթում.—նա փակված էր մեզանից մի գորշ, հասարակ վարագույրով: Եկավ մեջտեղ այս ողորմելի, ծեր, մաշված մարդը, փչեց, ցնդեցրեց դուրթական խոսքով այդ մշուշ վարագույրը, բացեց մեր աչքին ուրիշ աշխարհներ, որ թեև այդ ըոպեին իսկապես չկային, սակայն նրանք աշուղին տվին երիտասարդական կորով ու եռանդ, վառեցին ունկնդիրների աչքում ուրախության կրակը, իսկ ի՞նչ... Ես էլ էի հետևում, թե վերջը ո՞ւր է տանելու մեզ այս աշուղը:

Կամաց-կամաց ես էլ նրանց հետ մոռացա ամեն բան, և մենք բոլորս միասին գնացինք այդ երերուն ու ծաղկալի աշխարհներ...

Եվ իրավ, ի՞նչպես էր պատմում նա այն ժամանակ, ինչպե՞ս ոգևորված շեշտում էր ամեն մի բառը, մեկ էլ ինչպե՞ս հպարտ թափահարում էր գլուխը: Հպարտ էր նա այդ միջոցին, ինչպես մի հինավուրց արծիվ, որի առաջ փռված է լայն իր անծայր թագավորությունը:

Երեակայության հզոր ու անվերջ աշխարհն էր այդ, ուր ոչ մարդն էր մեր մարդու նման և ոչ էլ մարդու խոսքը մեր խոսքի պես:

Խոսք... եթե նա մի անգամ դուրս էր թռչում մարդու բերանից—էլ չէր մնում անկատար: Ինչպես արևի ճառագայթը, որ ուր ընկնում է՝ այնտեղ ծնում, ստեղծում է: Դու ցանկացիր միայն, ասա՝ ի՞նչ ես ուզում, և ահա իղձդ կատարվում է:

Ու պատմում էր աշուղը, ոգում իր բարձունքից, հրամայում էր: Եվ նրա բարձր ձայնից պատերը, մռայլ անկյուններն ու կորացած գյուղացիք հեհեռեց ականջ էին դնում:

Ես չեմ պատմի հեքիաթը. նա երկար էր, իրար հյուսված. և ո՞ր մեկ տեղը կարող ես հիշել: Ուր վերջանում էր մի երջանկություն, այնտեղ սկսվում էր ուրիշը. մի աշխարհի ավին բացվում էր ուրիշ լայն ու դուլթական աշխարհ...

«Խփեց լեզվին քարը անգին, դեմը ելավ սև արաբը: Ասավ՝ «եկա՛, հրամայիր, թագավորը ապրած կենա»:—Իմ հրամանն այն է—ասավ,—ահա մի ժամ քեզ ժամանակ. կանգնիր շուտով պալատիս դեմ շքեղ պալատ ադամանդե, որ ոչ որդիս, ոչ հարսնացուս իրանց օրում տեսած չըլին, որ պալատը Չինմաչինի՛ նրա կշտին խրճիթ թվա:

Ասավ, քնեց. քնեց, զարթնեց:

«Պատրա՞ստ է»,—ասավ:

«Պատրաստ է»,—ասին:

Ու խնդրակ գնաց թագավորներին, գնաց մունետիկ ողջ ժողովրդին, որ դան հարսանիք:

Եկան շատ արքաներ, զարմանք ընծաներով, եկավ լցվեց ժողովուրդը ու կապեց ծով: Քաջ ուժեղները ճեղքեցին ամբոխն ու առաջ անցան, և շատ անարի անճար մարդիկ էլ ոտնակոխ եղան:

Առավ արքան արքայորդուն, արքայորդին՝ իր հարսնացուն, եկան շքով ու գնացին դեպի պալատն երանություն:

Ու գնացին ու ի՞նչ տեսան, ի՞նչ տեսներն որ լավ լիներ:

Արեգակի դեմն էր առել շքեղ պալատն ադամանդե, ու պատած էր ջահիլ դրախտ նրա շուրջը գոտու նման:

Երկու ասլան <պերճ>, ոսկեբաշ, ծանր ու խոնարհ գլուխ տվին. —մտան պարտեզ գեղահրաշ, հազար թռչուն դայլայլեցին:

Հազար նոճի գնում գալիս, օրորվում էր երջանկորեն, բլբուլների արբուն տաղից ծաղկունք ուշից գնում էին:

Հայրենիքը ծաղիկների անմահացնող տվեց բուրմունք, շատրվաններ դեպի արև մարգարիտներ ցայտեցրին:

Ու գնացին դռան դիպան, ու շուռ տվին մեծ քանալին.— քառասուն տեսակ եղանակեց այն կողպեքը հրաշալի:

Հարսնեկորը մտավ պալատ ու նոր քեֆի ծայրը բացվեց»...

Աշուղի երևակայությունը կրակված գնում էր ու մեզ էլ հետը տանում: Նա ցնցվում, ժպտում էր և ոգևորված ձայնը հիմա թընդում էր:

Իսկ շուրջը լուռ, շուրջը դյուլթված, հմայված: Գոռում էր նա, հեղափարկել էր, ի՞նչ է:

Հասավ երգերի հերթը: Նա ոգևորված բարձրացրեց ձեռքը, զարկեց սազին, ցնցեց լարերը և հնչեցրեց սիրահար արքայորդու հարսանիքի երջանիկ երգը... խրճիթում:

— Զա՛ն,— լսվեց այս ու այն կողմից:

Հրճվում էին:

«Հրամայեց թագավորը, բացվեց սուփրեն հրաշալի, ամեն երկրի պահժու դինով, բարիքներով անհատներին:

Ու քառասուն օր եղավ մեծ հարսանիք, ու քառասուն օր մեծ հարգ ու հարգինք, քառասուն օր տեղաց մարգարտի կարկուտ և ոսկի անձրև առատ ու անտուտ:

Եվ ահա սկսվեցին արքայորդու երանության օրերը:

Սկսվեց սերը հավերժական, կյանքը անհատների երանության պալատում...

Երանության պալատում... Աշուղն էլ, նրա ունկնդիրներն էլ մտան այդ երանության պալատը: Իսկ ես մնացի այդ աղքատիկ, տխուր ու մռայլ խրճիթում...

Նայում էի նրա մերկ պատերին, շրջապատող աղքատությանը, այդ խեղճ աշուղին, այդ վերացած, երազող դեմքերին,— և տարօրինակ բան. կարծես՝ էլ նրանք ինձ մոտ չէին, նրանք արդեն այն աշխարհումն էին...

Կրակը ժպտում, քրքում, օդօդ էր ելնում, լիզում էր օջախի սև պատերը: Եվ ուրախ կենսալի լույսը ողողում էր բոլորի դեմքը:

Կես գիշերին միայն վերջացավ երկար հեքիաթը: Ունկնդիր-

ները շնորհակալ եղան աշուղից ու կամաց-կամաց ցրվեցին իրանց տները:

Հարկավոր էր քնել: Փաթաթվեցի յափնջուս մեջ ու պառկեցի: Ճրագը հանդած էր: Օջախի կրակն էր միայն, որ հիմա փլփլում ու տխո՛ւր-տխո՛ւր ժպտալով իմ դեմքին՝ պատրաստվում էր մեռնելու, մարելու:

Իսկ տանիքից բաց արած նեղ լուսանցքին թակում էր քամին, որ դուրսը չափ էր ընկել դաշտերում ու ոռնում:

Շուրջս ամեն ինչ ավելի տխուր դառավ: Քունս չէր տանում, միտք էի անում:

Ո՛ւր մնաց հեքիաթը: Մարեցին կախարդական աշխարհները, ինչպես մի շքեղ սիմֆոնի, և խրճիթի մռայլ պատերն էին միայն, որ նոթերը կիտած ինձ էին նայում:

Քնած էր աշուղը, քնած էր նաև նրա սաղը:

«Հը՛մ», մտածում էի ես, «քիչ չէ՞ր լինի—հալած ոսկի ցայտող շատրվաններ, ադամանդե պալատ, հրաշալի սփռո՛ց, որ ամեն մի հրամայելուն բացվում է աշխարքիս ամեն տեսակ բարիքներով»...

Դաժա՛ն աղքատություն... բայց չէ՛, նա՛ էլ գութ ունի դարձյալ: Նա ուտում՝ կրծում է մարդու կյանքը, բայց չի ատում մարդուն այնքան: Այդ դաժան ճիվաղը՝ գալարվելով մարդու ամբողջ էությանը, հանգցնելով արևի լույսը՝ նրա աչքին, կորացնելով ու մղելով դեպի գետնափոր խրճիթը, դեպի գերեզմանը,— թողնում է սակայն երազական աշխարհը նրան...

Գնա՛, թաղվի՛ր այդ հեռու, երեքուն ու ծաղկալի աշխարհները. գնա՛, երազիր ու թո՛ի՛ր, ինչքան տեսնում են հոգուդ կարոտ աչքերը, ինչքան կտրում են թևերը քո օրհնյալ երևակայությունը...

Է՛հ, ի՞նչ կա. այդ էլ մի մխիթարություն է...

Ջ Ո Ւ Թ Ա Կ Ե Վ Ս Ր Ի Ն Գ

Ո՞վ հնարեց ջութակը... ո՞վ հնարեց սրինգը...

Թարմ գարուն էր, օրը պայծառ, կապուտակ, Գանգեսի՝ մթին անտառի պուրակում ճիւղում էին թռչունները, հովը գալիս, թել-թել տանում էր ծառերի թևերն ու քղանցքները, առուն քշփշում, և գեղեցիկ կակըմեն սիրում էր երջանիկ Հայանթուն:

Հայանթին եղեգնուտի մոտ թեք ընկել, աննպատակ եղեգ էր տալում ու քաղցր միտք անելով նայում էր կակըմենին, իսկ կակըմեն ծաղիկ էր քաղում ու երգում. և այնքան երջանիկ էր նա, որ չէր իմանում, թե ի՞նչ էր երգում:

Խոսում էր հեքիաթական անտառը, բզզում հսկա փեթակի պես լի կյանքով ու երգով:

Նայում էր Հայանթին իր սիրած աղջկան և աննպատակ տալում. տալում էր եղեգը, դեն ձգում, նորը վերցնում, էլի տալում: Հետո՝ ինչպես եղավ՝ տալած եղեգը դրավ բերնին ու սկսեց փչել: Եղեգը մեղմ սուլեց: Հանկարծ մի շարաճճի միտք ծագեց նրա գլխում... Ժպտաց քթի տակին ու եղեգն առնելով գնաց մտավ թփերի մեջ: Ու մինչ կակըմեն միամիտ, իր համար երգում էր առվակի ափին՝ Հայանթին սկսեց սուլել եղեգը ու նմանեցնել նրա երգին: Սկզբում սուլոցը դժվար ու կոպիտ էր, բայց շուտով այնպես վարժվեց, որ պատրանքը հաջողվեց: Ու սկսեց բարձր ու համարձակ կրկնել կակըմենի անգիտակից երգն ու խաղերը:

— Հայանթի՛,— հանկարծ սթափվելով ձայն տվավ աղջիկը,— այդ ո՞վ է ինձ տնաղ գալիս:

— Զգիտեմ,— ասավ Հայանթին թփերից դուրս գալով՝ շարաճճի ժպիտը հաղիվ զսպելով*:

Բայց կակրմեն տեսնելով նրա ձեռքի եղեգը՝ գլխի ընկավ:

— Սատանա՛, էլի մի բան հնարեցի՛ր, լա՛վ էիր տնազս գալիս, էլ շանես:

Բայց Հայանթին ձեռք չվերցրեց իր հանաքներից: Այնքան նվագեց, այնքան սրան-նրան տնաղ եկավ, որ թե՛ գործիքը կատարելագործեց և թե՛ լավ նվագող դառավ: Նվագում էր ու ամենքին զվարճացնում:

Մի տխուր տղա էլ կար, Նալը, որ սիրում էր կակրմենին: Տխու՛ր, հուսահատ կնայեր սրան, կարծես մայր մտնող լուսնյակ լինի՝ գունա՛տ, պղնձագույն: Կակրմեն գիտեր նրա սերը, բայց, է՛հ, երջանիկ էր, չէր մտածում նրա մասին: Ասում էին՝ ցնդած է այդ տղան, որովհետև մենակ շրջում էր անտառներում և հորթի աղիքներ կախում ծառի ճյուղերից, շորացնում, ոլորում: Ծիծաղելով ասում էին, որ նա էլ ինչ-որ նվագարան է շինում...

Եվ ահա մի անգամ՝ անտառում Հայանթին ու կակրմեն ջահել տղաների հետ նստել մի ծառի տակ հանգստանում էին: Երգում, զվարճանում էին տղաները գարնան սեզի վրա, և նրանց քրքիջը անտառի լուսթյան մեջ կարկաչում էր գետակի պես:

Այնտեղ էր և ծեր բանաստեղծ Խալդունը, որ եկել նստել պատանիների մեջ՝ զվարճացնում էր նրանց իր առակներով և ինքն էլ զվարճանում՝ լսելով նրանց անհոգ քրքիջը:

Այնտեղ էր և Նալը, որ հեռուն, խոտերի վրա նստած նայում էր պատանիներին անժպիտ ու տխուր:

— Հայանթի՛, — ասավ բանաստեղծ Խալդունը, — մի բան նվագի՛ լսենք: Ա՛յ, Նալն էլ, ասում են, նվագել գիտե. նա էլ երևի մի բան կնվագի, կզվարճանանք: Դե՛, ձե՛զ տեսնեմ, ջահելներս:

— Այո՛, նվագեցե՛ք, նվագեցե՛ք, — ձայն տվին բոլոր տղաները և զվարթացան:

— Նվագեցե՛ք, — կատակեց շարաճճիներից մինը, — և ո՛վ որ հաղթի, թող նա՛ լինի կակրմենի սիրուն արժանի:

Բոլորը ծիծաղեցին: Ժպտաց լուսածիծաղ կակրմեն և ուրախացավ, որ Հայանթին պիտի իր շնորհքը ցույց տա: Ժպտաց նաև Հայանթին, բայց հեգնորեն, ինքնավստահ և աչքի տակով նայեց Նալին, որը անշարժ նստել էր՝ իր ծիծաղելի գործիքը թևի տակին*: Հայանթին համաձայնեց:

Չոր-ժամի և պիտանքի

Ոչ հիմարի չոր-ժամը ... ուր հիմարի պիտանքը
 թող ծագած էր, այն պարսկա-թուրքական
 զանգվածի մեջ ազգային իրենցական ծնած
 թուրքական, հիմար ժամի թե-թե անհատ էր
 ծնած թե-թե և հիմարական, անհատ ժամի
 և հիմարի պիտանքը կարծես պիտանք էր
 շարունակ:

Շարունակի իշխանի իրենցական ^{ազգային} ժամի
 էր ժամի և ժամի ժամի անհատ ժամի
 ժամի և ժամի ժամի էր ժամի և ժամի
 և ժամի ժամի էր ժամի և ժամի ժամի
 ժամի էր ժամի:

Մասնավոր հիմարական ազգային ժամի
 հիմարական ժամի էր ժամի և ժամի
 ժամի էր ժամի ժամի և ժամի և
 ազգային ժամի. ժամի էր ժամի և ժամի
 ժամի ժամի էր ժամի ժամի և ժամի

Պ. Գնմիրճյանի Հայրական տունն իր ծննդավայր Ախալցախում

Եվ որ ցույց տա, թե ինքը ահ չունի, հայտնեց, որ առաջ ինքը կնվագի. «նվագեմ, թող ձայնները կտրեն»,—մտածեց նա իր ուժը գիտակցելով:

Թեք ընկավ գեղեցիկ լակըմեն փարթամ ծաղիկների վրա, պատանիների շրջանակի մեջ, կարծես ձյունափայլ լուսին լիներ սև նոճիների միջից նայելիս:

Ամենքը ակամա նայեցին նրա լուսափթիթ դեմքին ու սկսեցին երազել:

Ժպտաց գեղեցիկ Հայանթին, ու այդ ժպիտի հետ ցույց նրա ձյունե ատամնաշարը:

Ժպտաց նաև գեղեցիկ լակըմեն, և նրա վայրահակ սև թարթիչներից կախ ընկավ սիրուն, մանրիկ ժպիտը:

Ու Հայանթին սրինգը դնելով վարդիթեր շրթունքներին՝ սկսեց նվագել:

Դուրս թռավ նվագը ու գնաց, հովի պես շնկշնկաց ու սուրաց լռանիստ հովտի մեջ: Եվ սուլոցներն այնպես առատորեն շաղ տվեց, որ կարծես աղբրի մարգարտաշար ու կլկլան կաթիլներ լինեին քարեքար թափվելիս՝ անտառի հստակ լռության մեջ: Բյուրեղի պես մաքուր և արծաթի պես հնչուն էր այդ սուլոցը, առատ, դարմացնող, շոյիչ ու հարբեցնող:

Եվ ի՞նչ բազմազան խաղեր, ի՞նչ պատրանք... կարծես սոխակներ ու սարյակներ լինեին իրար ձայն տալիս երջանիկ մայիսին: Եվ ի՞նչ զվարճալի տնազ երկու երջանիկների, որ ծաղիկների մեջ կարծես թռվռալիս, խաղալիս լինեին և մի սիրած ու սիրված աղջիկ քրքջալիս երջանիկ մոռացության մեջ:

Ու այսպես ծվվաց ու կլկլաց եղանակը, արա՛գ, ինչպես լճակի կայծկլտուք և մի վերջին ժխորով ունկնդիրներին շշմեցրեց ու նետի՛ պես թռավ, կտրվեց:

— Ասրե՛ս, Հայանթի՛, ապրե՛ս,—ձայն տվին ամենքը հիացած:

— Ապրե՛ս, Հայանթի՛,—ասավ լակըմեն՝ չկարողանալով ծածկել իր հիացումը և գուրգուրոտ աչքերով նայեց շառագունած գեղեցիկ պատանուն:

— Ի՞նչ ճարպիկ ելեէջներ, չէի՛ր ասի, թե մարդ էր նվագողը,—խոսեց մինը հափշտակված:

— Հը՛մ, ճարտար նվագ էր,—ասավ բանաստեղծ Խալդունը:

— Ապրե՛ս, Հայանթի, ապրե՛ս,—կրկնեցին ամենքը միաբե-
րան և ծաղիկներ քաղելով նետեցին նրա գիրկը:

Լուռ էր Նալը... անշա՛րժ՝ ինչպես գիշերվա լուսնիստ ու
մռայլ արծան: Ունքերը խոժոռ, գուսպ սաստը աչքերում, հիվանդ
իր խորհրդավոր արվեստով՝ գետնին էր նայում, միշտ թևի տակ
սեղմած տարօրինակ գործիքը:

Հերթը նրանն էր...

— է՛հ, հիմի էլ թող Նալը նվագի,—կարգադրեց ծեր բանաս-
տեղծը:

Ու մինչ Նալը կպատրաստվեր՝ մի շշուկ անցավ բոլորի մեջ,
երբ նայեցին նրա ծիծաղելի, հողի գույն գործիքին:

— Շերեփ է,—փսփսաց մինը ու քիչ մնաց փռթկար:

— Թիակ է,—ասավ մյուսը.—վերցնես, մարդու մեջքին թա-
կես:

— Սպասեցե՛ք, գուցե մարդը ուզում է իր այն աղեղով բուրդ
դդի,—ծիծաղեց՝ երրորդը:

Ժպտաց մինչև անգամ Հայանթին, և չա՛ր էր այդ ժպիտը:

Միայն լակըմեն շխոսեց: Երբ նայեց Նալի աչքերին, ղգաց,
որ այդ պատանու մեջ թաքնված է մի մռայլ ու աղետավոր հոգի:
Եվ մի անորոշ ա՛հ մտավ սիրտը:

Նայեց նրան և ծեր բանաստեղծը և գլուխը թեթևակի շար-
ժեց:

Եվ նա, այդ խորհրդավոր Նալը, հանկարծ շուրջը նայեց՝
ոգևորված ու վճռական: Հանկարծ դունատվեց, կերպարանափոխ-
վեց, և բոլորը սաստված շունչները պահեցին: Եվ նա գործիքը
ծնկան, ինքը վրան կռացած ինչպես գետնահակ, լացող ուռենի՝
հանկարծ ջլուտ, նիհար ձեռքով քաշեց աղեղը լարերի վրայով ու
սկսեց:

Տարօրինակ ձայն հանեց այդ գործիքը: Տխուր ու մաղձոտ
մարդու ձայն: Ինչպես սիրտը լցված մարդ, որ հագիլ է գսպում
հեկեկոցը՝ այնպես այդ խեղդված ձայնը ծանր ու տխուր սկսեց
դողալ և հետզհետե լցվելով ուժեղացավ, ծավալվեց ու գանգա-
տավոր շեշտով մի հարցմունք արեց, հետո զսպելով իր փղձու-
կը՝ նորից սրտին ընկավ, մարեց:

Հետո—իբրև դրան պատասխան—մի ուրիշ ձայն, ավելի ուժեղ և հնչուն, սկսեց որբ ձայնով ոգել, արծարծել մի տխուր պատմութիւն, այնքան տխուր, որ կարծես տառապած մարդկութեան վեպը լինէր: Սկսեց այնպես հեծկլտալ, այնպես հոնգուր-հոնգուր լաց լինել, որ ծառերի բները լցրեց թախիժով, տրտմեցրեց ծաղիկները, սառեցրեց արևի լուսը, հորիզոնում ծավալվեց անապատների անհուն տրտմութեամբ և աշխարհը դարձրեց տխուր-տխուր վշտերի հովիտ: Լուրջ էր այդ եղանակը, ինչպես մահը և անկեղծ, ինչպես մարդու մեջ թաքնված սիրտը: Սրտից էր, ահա թե ինչու այնպես սաստեց ու հափշտակեց ամենքի սիրտը: Ճշմարիտ էր այդ երգը, և ամենքը տրտմած կախեցին պլուխները ու այդպես գետնահակ մտածել սկսեցին այն մեծ տառապանքի վրա, որը գիտես, որ կա՛, ճշմարիտ է, ամենուրեք, ամենքի՛ համար:

Ու այսպես գնա՛ց եղանակը, տաքացա՛վ: Ու ոնց հուսահատ անապատի շուրթերից՝ ինչպես գերեզմանից՝ դուրս գար դալուկ լուսնյակը և անապատին նայեր իր մեռելի դմբով, այնպես հանկարծ դուրս ելաւ շորրորդ լարի տխուր ձայնը ու երգեց ծա՛նր, լիաճա՛ն ու տիրաբա՛ր: Ու երբ դրան խառնվեց նաև երրորդ լարը, լսվեցին այնպիսի ոռնոցներ, կարծես այդ անկենդան անապատում լցվել էին զոս տատասկներ, որ պառաւ ձեռքերի պես օդում կարկառած գութ էին աղբրսում: Բայց չկա՛ր գութ... Հանկարծ զայրացաւ եղանակը, անցաւ բարակ լարերի վրա ու սկսեց այնպես սողոսկել, հեծել, ինչպես խորշակը փչելիս լինել, տարուբերելով այն տատասկները, որ խելացնոր շարժումներով կարծես կոծապար էին բռնել: Եվ երբեմն լսվում էին այնպիսի ճշոցներ ու լացեր, կարծես հուսահատ միայնութիւնը, նստած ավազների վրա, փետում էր իր գորշ մագերը:

Այնպես երգե՛ց, երգեց ու հետո մեղմելով հաշտվեց, հեռացաւ ու տխուր թախիժով սրտին ընկնելով լռեց... կարծես նորից մտաւ իր գերեզմանը:

Մի ծպտուն իսկ շլսվեց: Ունկնդիրները քարացած էին: Ամենքը ներշնչված այդ խոր նվագով՝ մռայլ հայացքները բարձրացրին դեպի Լակըմեն ու Հայանթին:

Ահա՛ թե որն է նվագը:

Ցած դրեց սրինգը պարտված Հայանթին և նախանձախնդիր նայվածքը ահով ուղղեց կակըմեին: Մռայլվել էր կակըմեն: Բայց այդ մռայլը նման էր մի թեթև թուխպի, որ գալիս սքողում է գեղեցիկ մայիսյան օրը: Ճիշտ է, վախով էին լցված նրա որսորդ տեսած եղնիկի աչքերը, բայց նա բարձրացնելով այդ շողշողուն աչքերը դեպի Հայանթին՝ ասավ կարծես նեղացած.

— Գնանք տուն, Հայանթի:

Տղայքը հարցական հայացքով նայեցին կակըմեին ու չհասկացան նրա երկյուղը: Ու մինչ ամենքը շփոթված աչքերով նայում էին նրան, նա վեր կացավ և Հայանթու հետ հեռացավ:

Երբ քիչ հեռու էին՝ փսփսաց.

— Ես քե՛զ եմ սիրում, Հայանթի, քե՛զ, նա այնպես տխր՛ւր է... նա ինձ վախեցնում է իր գործիքով: Նրա նվագը օձի պես մտավ սիրտս ու գալարվեց: Գնանք, նվագի՛ր սրինգդ և նորից ուրախացրո՛ւ ինձ:

Գնաց նա, և մռայլ շիրմաքարի պես մնաց նալը՝ հայացքը դեպի հեռացող անսիրտ ու գեղեցիկ կակըմեն, դողդոջ ձեռքը գործիքին սեղմած:

Մնացին ունկնդիրները և ծեր բանաստեղծը խաղումը:

— Ապրե՛ս, Նա՛լ,—ասին նրանք, և այդ ասին մի ձայնով, որով մխիթարում են մեռելատերին:

Տխրեց նալը և գլուխը կախեց: Հանկարծ բարձրացրեց իր գործիքը և ուզում էր քարին խփի կոտրի, բայց միայն դառնորեն օդում թափ տալով ցած դրեց և գլուխը ավերի մեջ առած՝ լռեց:

Նայեց նրան ծեր բանաստեղծը, ժպտաց գորովալից աչքերով ու ծանր թափ տալով իր ալևոր գլուխն՝ ասաց.

— Ինչո՞ւ ես ուզում կոտրել այն գործիքը, որ քեզ հետ է ծնվել և քեզ հետ պիտի մեռնի: Նա՛լ, դու այն մարդկանցից ես, որ մեծ տառապանքի համար են աշխարհք գալիս: Եվ քո նվագը երգն էր այն մեծ արվեստագետի, որի ներշնչողը մահն է եղել, և որը լացել է ստեղծելիս: Նա արդեն բաց է արել աշխարհիս բոլոր խնդությունների ու ցավերի դռները և նայել ներս: Է՛հ, Նա՛լ, քոնն է իսկական արվեստը, ու էլ ո՛չ մի գործիք չկա հնարելու:

Ի՞նչ է սրինգը սրա մոտ—ականջի զվարճություն և ուրիշ ոչինչ։
...Գնա՛, կյանքի մեջ թշվառ և արվեստի մեջ երջանիկ նալ,
գնա՛, կրի՛ր ակնակուռ թագերի թագը, և թող աշխարհիս ստրուկ-
ներն ու արքաները գլուխ խոնարհեն քո արվեստի առջև։

Ու տանջվի՛ր... Այո՛, Հակըմեն սիրում է սրնգահարին, որը
նրան տալիս է համեստներից համեստը, բայց մարդկանց համար
թանկերից թանկը—այս կյանքը և նրա ուրախությունը։ Նա քեզ
չի սիրում և ինչո՞ւ սիրի... Դու կմաշես այդ թիթեռնի կյանքը քո
անկշռելի տառապանքների մեջ՝ միշտ լսել տալով քո աշնան կո-
ծերն ու մահվան ձայնը...

Եվ ի՞նչ, դու նրան չես էլ կարող սիրել, աղետավո՛ր հոգի,
որովհետև քո արվեստը սիրողը ուրիշ բան չպիտի սիրի և արժի՞,
և մի՞թե կարող է ուրիշ բան սիրել...՝

Ս Ե Փ Ա Կ Ա Ն Ո Ի Թ Յ Ո Ի Ն

Գեղեցիկ է կապտաշյա լեմանը...¹ Ասես փիրուզ երկնքի կտոր լինի՝ ընկած Զվիցերիայի և Ֆրանսիայի մեջտեղ և իր երկնայինի կապուտակ անհունն ու անհասկանալի անդորրը հետք երկիր բերած՝ էլ շի ուզում խառնվել այս աշխարհի և ոչ մի գործին։ Կապույտ, օտար հայացքը շրջելով իր շորս բոլորը հավաքված ափերին՝ շարունակ խաղերի հետևն ընկած մի ժպիտ ունի, որ անհասկանալի է այս երկրացուն։

Արուսներ, գյուղեր, վիլլաներ թափել են իրենց դողդոջ ըստվերները նրա վճիտ ալիքների մեջ, և երկաթուղու հապճեպ դնացքներ, օդակ-օդակ քանդելով ծխի սպիտակ կծիկները՝ սողում, սլանում են նրա ափերին՝ տանելով ու բերելով մի խառնուրդ աշխարհիս ամեն կողմերից ու ազգերից, որ թափվում են Մոնտրեո, Վլվե, Կլարանս և նրանց գլխին, լեռնալանջին նստած Գլիոն և Կո ամառանոցները ու այլ վայրերը այս հսկայական հյուրանոցի, որի անունն է Զվիցերիա։

Պառկած է լեմանի հյուսիսի ափին անդորրից հոգնած Վլվե ավանը և աչքի տակով նայում է իր դեմ արձանացած Սալոյի Ալպերին, որ ոտքերը դրել լճի կապույտ փեշերին՝ անփույթ նայում է հեռուն*։ Պառկած է Վլվեն ու ասես քունը տանում է։ Նրա օրերը անցնում են օրացուցային խաղաղ կարգով, նրա այգիները կանաչում ու դեղնում են առանց աղմուկի, նրա փողոցները լուսանում ու մթնում առանց դեպքերի, տներում մարդիկ ապրում ու մեռնում առանց պատմությունների։ Ժնևի ստույգ ժամացույցի պես մի անգամ լարված՝ չկշկում է նա իր մաթեմատիկ ճշտու-

Թյամբ և ոչ մի բան չի խանգարում նրա կյանքի խաղաղությունը, որ կարծես հաստատված է մի անշնչելի օրենքով:

Միայն ինձնին է, որ գեղեցիկ, քմահաճ գեղուհու նման զանազան նյարդային կծկումներ է անում դեմքի վրա: Մեկ էլ տեսար ճակատը կծկեց ու դժկամեց... Եվ ահա ճերմակ ճայերը հանդեսի ժամանակ օդում թռչող ճերմակ գլխարկների պես վեր ու վար արին, կարծես գրգռելով մոտեցող փոթորկին, որ գալիս մի երկու ժամ գծի պես մի քանի պտույտ է անում լճի վրա և կրկին գնում, կորչում: Եվ ահա տեսար նորից մեղմեց, դալկացավ լճի դեմքը, հայացքը մարեց և անհայտ մի միտք եկավ խլեց նրա ուշը և տարված իր խոհերին՝ պեղացավ մի հսկայական երազի մեջ:

Ժպտում է ինձնին, և ծաղկում են վըվերի փոքրիկ այգիները:

Մի փոքրիկ ձորակ ունի այդ վըվեն, որի հեղեղատի երկու ափերին պառկած են լուիկ այգիներ, ասես մոռացված լինեն: Մի խճուղի գալարվելով գնում է այդ ձորակն ի վեր:

Եվ ահա հուլիսի մի շոգ օր այդ ճամփով վեր էր գնում մի երիտասարդ՝ ականջը տված ծղրիղների ձայնին: Մարդ չէր երեւում չորս կողմը: Երբեմն միայն զվիցերական ահագին կովը հնչեցնում էր վզից քաշ արած մեծ զանգակը:

Երիտասարդը շոգից նեղացած չորս կողմը նայեց, որ մի ստվեր գտնի պատասպարվելու: Բայց ստվերը բոլորը այգու մեջ էր: Աչքը գցեց այգուն, բայց շարունակեց ճամփան:

Ո՞վ է, ո՞ւր է գնում այս շոգին, աստված սիրեք...

Ո՞վ գիտե... օտարականի մեկը, ուս ուսանող կլինի կամ բուլղար... գուցե և գործադու սիրող իտալացի, որ իր երկրից մի անգամ պոկված՝ էլ ոչ այլ երկիր է ճանաչում, ոչ ազգ:

Զգեստներին նայես՝ պետք է որ ուս ուսանող լինի, որ և նշանակում է անարխիստ է — դեմքն էլ ցույց է տալիս, որ «շատ սոցիալիստ է»՝ ինչպես ասում է տափակախոս զվիցերացին:

Է՛հ, այդ էտրանժենները...² Ո՞վ է հասկանում դրանց բանը:

Բայց, իհարկե, խնդիրը այն չէ, թե ով է նա, այլ, որ վերջապես նրան էլ շոգը նեղել սկսեց: Եվ ահա կանգնել չորս կողմն է նայում: Մի առվակ է քրքջում ճամփի եզրին*: Դրանից մի քայլ

դենը այգու ցածիկ պատն է: Մի երկու քայլ այն կողմը արոտի կանաչ գորգն է և ծառերի հովանիները: Ի՞նչ անի, որ լավ լինի: Դե ուսաստանցին շատ էլ ձևական չէ... մի ոստյունով ցատկեց առուն, բարձրացավ ցածիկ պատը և այնտեղից ուղի՛ղ այգու մեջ:

Օխա՛յ, ապրի աշխատող ձեռքը. ի՞նչ հիանալի դրախտ: Ամենուրեք բռնել է այգու անուշ բուրմունքը: Պատերի երկայնքով շարված են ծառերը իրենց հովանիներով, որոնց մեջ գոյանում է մի կանաչ պուրակ, ուր կքել է պատկառազդու կաղնին: Նրա տակին առվակը վազում, գլորում է գույն-գույն քարեր, ծիծաղում փոքրիկ երեխայի նման*:

Երիտասարդը նստեց ափին, մեջքը դեմ տվեց կաղնու բնին ու կրկին սկսեց կծկել իր մտքի թելը: Ո՞վ գիտե ինչ էր նրա հոգսի առարկան: Չստանալու ամսականնե՞րը, թե՞ որևէ քաղաքական դեպք, միայն երևում էր, որ միտքը պաշարված այդ համառ խնդրով՝ չէր կարողանում դրա լուծումը գտնել:

Բնությունն էր միայն, որ հոգ չունեիր: Նա, այդ անտարբեր ծեղրուկ-երեխան իր հավիտենական խաղն էր խաղում, առանց միջամտելու, առանց հետաքրքրվելու իր ստեղծած էակների մտորմունքներով: Ահա խոտերի մեջ տնարար մրջյունը շտապով քարշ էր տալիս մի ահագին սերմի կտոր: Տարօրինակ միջատներ, երկարավուն, պնդակազմ, զրահապատ սև բզեզներ մագրւցում էին թփերի ու խոտերի վրա, նորից իջնում, և հետո հանկարծ թռչում, կամ մտնում խոտերի անտառը: Իսկ ականջի մեջ շարունակ այս կամ այն ճանճի միալար վզզոցն է, որ մոտենալիս հանկարծ ուժեղանում է և մի քանի պտույտ գործելով հեռանում է, կորչում ընդհանուր այլաձայն ու միջրինակ սիմֆոնիայի մեջ: Անմիտ, հանգիստ և ամեն բան մոռացնող մի համերգ, որ միշտ կա բնության մեջ, թեկուզ ուրախ լինես, թեկուզ՝ տխուր: Ինչի՞ համար է այս բոլորը: Է՛հ, ո՞վ գիտե: Եվ երիտասարդը կամաց-կամաց վարժվում է բնության այս անհասկանալի աշխատանքին: Մի րոպե խլանում է նրա անքուն հոգսը: Հանգիստ հոգոց է հանում, զգում ինչ-որ ուժերի մի ներքին, գաղտնի պաշար, հուսադրվում է, և տարվելով բնության այս ընդհանուր

կյանքին՝ ընկնում է մոռացոնքի մեջ և գլուխը կախելով կրծքին՝ հանգիստ նիրհում:

— Պարոնի համար այստեղ գուցե շատ հանգիստ է, բայց... ներեցե՛ք, պարոն... այգին մասնավոր է, և նրա մուտքը արգելված:

...Երիտասարդը բաց է անում պղտոր աչքերը և անշարժ նայում այս աններդաշնակ երևույթին, որ իր դեմ արձանացած՝ սպասում է:

— Հաճեցեք վեր կենալու, պարոն, այգին մասնավոր սեփականություն է... և վերջապես...

Երիտասարդը շտկվեց: Հը՛, ի՞նչ կա, ո՞վ է: Ո՞վ պիտի լինի, մի սովորական զվիցեբրացի, մաքուր ածիլած, կարմիր-կլոր դեմքով, շեկունք, կապտաչյա, ժիլետի կոճակները բաց, բաճկոնը թողած տա՛նը, որ երևի շատ հեռու չէր այդ տեղից:

Կանգնել է և սպասում:

— Ինչպե՞ս թե արգելված է, ինչո՞ւ—մեքենաբար հարցնում է ակամա վանդալը և քնատ աչքերը ուղղելով այդ հաստագլուխ երևույթին՝ նայում նրան:

— Ինչպե՞ս թե ինչու: Չե՞ք տեսնում այն տախտակը, որի վրա պարզ գրված է. «Այս այգու մեջ մուտքը արգելված է»:

— Լավ, ի՞նչ անենք, ի՞նչ եղավ այգին մտնելով:

— Այդ դժվար չէ հասկանալ, պարոն: Զվիցեբրիա ապրողը չպիտի անգետ լինի այդ կանոններին: Այստեղ սեփականությունը հարգված է: Ես ձեզ խնդրում եմ թողնեք այգին՝:

— Դուք այս այգու տե՞րն եք,—խոսքը փոխեց երիտասարդը քիչ հեգնորեն:

Զվիցեբրացին նեղացավ արդեն:

— Պիտի հեռանա՞ք այստեղից թե չէ, պարո՞ն:

— Դա ի՞նչ խիստ ձև է, պարոն: Իսկ եթե չգնամ...

— Ա՛հ, ստիպված կլինեք:

— Զորք կանչել կտաք, չէ՞,—հեգնեց երիտասարդը և հետո իր մայրենի լեզվով՝ թո՛ւհ, ձեր այգին էլ, ձեր հերն էլ, ձեր երկիրն էլ անիծված, վա՛հ, մի ընդհանր շեն թողնում մարդ հանգիստ իր գլուխը լա այս քանդվածում...

Ու բարկացած դուրս գնաց այգուց:

Զվիցերացիին ապշած ու անթարթ նայեց նրա հետևից տատանվելով՝ թե արդյոք լավ չէ՞ր լինի քարշ տա այդ վայրենուն ոստիկանատուն և տուգանք պահանջի, բայց մինչև նրա վճռելը երիտասարդը հեռացել էր, և շոգից շառագունած այգետերը քրտինքը սրբելով վերադարձավ տուն:

Հեռացավ երիտասարդը և Վրվեի խաղաղ կյանքում՝ ինչպես նրա դռանը կանգնած լճի մեջ՝ մի քար էր ընկավ, ալիքավորեց նրան, բայց էլի խաղաղությունը ստացավ իր իրավունքները: Ապրում էր այսպիսով, իր անդորր կալվածքում անտարբեր զվիցերացին և այնուհետև ոչ մի հույզ, ոչ մի դեպք չէր վրդովում նրա լճացած հոգին: Վայելում էր այն բարիքները, որ իբրև մասնավոր սեփականություն բաժին էին ընկել նրան, կարծես այլ կերպ էլ անկարող էր լինել: Իր սեղանի վրա ամեն օր կվայելեր սիրած բուրալից կերակուրները, անհրաժեշտաբար կպարպեր իր հայրենի Վո Կանտոնի³ գինին, կրմպեր մի բաժակ սուրճ, կմանրեր մի քանի բիսկվիտ ու կգնար լճափի դարեջրատունը, կնստեր նրա դռան կիսավրանի տակ, կվառեր մի սիգար, կպահանջեր մի բաժակ գարեջուր, կնետեր խաղաղ հայացքը իրենից մի քանի քայլ հեռու կլկլացող լեմանին ու կմտածեր ինքնաբերաբար՝ ինչ-որ գլուխը գար:

Ահա մի երկու հարյուր քայլ հեռու՝ դողալով ու հեալով ու իր անիվե թևերով կապույտ ջուրը երկու կողմից ճանկոնելով անցնում էր մի զբոսանավ՝ արծաթե փրփուրի մի գործվածք փռելով հետևից: Նավի եզրերն ու տախտակամածը մեղվածեփ փեթակի պես լցված են: Եվ բազմաթիվ հովանոցներ գույն-գույն սունկերի պես երևում են նավի ամեն կողմից, և նրանց տակից ուրախ թաշկինակներ փռվում են, մինչ նավի զարթեցրած ալիքները փախչելով դեպի ափ՝ «շը՜շը», «շը՜շը» ութմով փշրվում են քարակուռ ափերին: Շուտով ամեն ինչ դադարում էր, և նավի անճոռնի ոռնոցը իմաց կտար Վրվեի նավամատույցին իր գալուստը: Լճափի մայթով կանցներ մի անգլիացի զույգ՝ ուղեզգեստով, կարծես այդ անգլիացիներն էլ ուրիշ զգեստ չունեն: Ահա և պանսիոնի աղջիկներն ուղևորությունից՝* ուղեպարկերը մեջքներին և երկար լեռնա-

ցուպերը ձեռքներին: Չորակազմ անգլուհիներ են դրանք՝ իրենց անուղղելի ֆրանսերենով և կարմրաթուշ, կերցրած, լիակազմ գերմանուհիներ, որ լեռնային զբոսանքից շիկնել են մինչև վզնե-
րը և իրենց ուրախ ու անիմաստ քրքիջով ահա շտապում են «նախ-
ընթրիքի»:

Իսկ լճի այն կողմը Ֆրանսիան է: Սավոյան բարձրացել⁴,
ահագին աշտարակները դրել ուսին, կարծես ուզում է թափվել
լեմանի կապույտ ծոցը: Այդ լեռների արանքներում սևին են տա-
լիս անտառներ, իսկ ափին՝ փոքրիկ, սավոյական ավաններ, որ
լճի այն կողմից մասնակցում են այն ընդհանուր խաղաղ մրա-
փին, որ հատուկ է լեմանի բոլոր ափերին:

Թմրել է ժակ Բուրդիլիեն, գլուխը թեքած կրծքին՝ բոստանի
եզերքից կախ ընկած ձմերուկի նման: Ահա մի հեծանիվ է անց-
նում մեղմ հնչեցնելով իր բոժոժը: Ժակը բաց է անում իր անո-
րոշ աչքերը ու բուժ հայացքով նայում նրան, մայթին, լճափին
ու նորից թաղվում իր բուժ կիսաքնի մեջ:

Արևը մեղմ թեքվում է, և Սավոյական Ալպերը իրենց թանձ-
րացող ստվերների միջից ահա ավելի պարզ դուրս են ցցում լայ-
նաբաց երախները՝ ժողատ ու սուր ատամներով: Ահա մի քիչ
արևելք Վալեի հովիտն է երկու հսկայական լեռնապարիսպների
մեջ, որ վրան քաշած իր ստվերի վերմակը՝ նայում է գողտուկ-
նրա կրծքի վրայից Ռոնա գետն է գալիս լցվելու իր կապուտակ
իջևանը—լեմանը: Մի քիչ էլ այս կողմ՝ Շիլիոնի դղյակն է ոտ-
քերը խրել լճի մեջ ու վերապրում իր արդեն ժանգոտած հիշողու-
թյունները: Այս ըոպեիս նրա բազմաթիվ սենյակները լցված են
մի բաբելոնական բազմությամբ⁵, որ եկել է տեսնելու Բոնիվարի
սյունը⁶ և Բայրոնի սենյակը⁷: Պաղ-հետաքրքիր անգլիացիներ,
քառասնամյա միամիտ անգլուհի աղջիկներ և տարօրինակ ամե-
րիկուհիներ իրենց կապույտ աչքերով խուզարկում են հինավուրց
կամարները, ուր մեծ տարագիրը այնքան բարձր հնչեցրեց իր
սրինգը՝ ազատության մի կորովի երգով:

Ահա հերթով գալիս են Կլարանսը, Մոնտրենոն և ահա նրանց
գլխին լեռնալանջին Գլիոնը, նրանից վեր Կոն, ուր մագլցում են
ֆունիկուլյորները, որոնց շալակին ելնում-իջնում է մի խայտա-

բղետ միլիոնատեր ամբոխ, հավաքված աշխարհիս ամեն կողմից:

Ժակ Բուրդիլին քնած է արդեն: Նրա այդ տարօրինակ արհեստը, իհարկե, չի զարմացնում հյուրանոցի սպասուհուն. նա սովոր է այդ հոմերական տեսարանին⁸: Որովհետև եթե ժակը չի դնացել Մոնտրեո իր վարձու տված տան գործերի համար, եթե դպրոցի շինություն մեջ որևէ ընտրություն չկա, եթե աղոթատանը չէ, ուր ժամերով նստած հավատացնում է իր «բարի աստծուն», որ ինքը լիովին նվիրված է նրան, և եթե վերջապես չի ճաշում, նշանակում է սրճատանը պիտի լինի, ընդունի մի երկու գավաթ գարեջուր ու քնի: Եվ ինչո՞ւ չքնի... Ի՞նչն է պակաս, փառք աստծու, փող կա՝ ուրեմն և ամեն բան կա Զվիցերիայում:

Իսկ կիրակի օրերը ժակը աղոթատանն է: Կնստեր մի նըստարանի վրա, թաթերը «փառք ի բարձում»-ի⁹ պես կոոցեր և նրանց արանքում բռնած մի փոքրիկ ավետարան, կսպասեր, որ պաստորը¹⁰ սկսի աղոթքը: Ժողովարանը լիքն է աղոթողներով— մի բազմություն, հավաքված շրջակա վիլլաներից ու տնականներից, ամեն տեսակի ու դիրքի զվիցերացիներ, զանազան կալվածատերեր, մոմեղեն պառավներ, որ ամենայն անդորրությամբ քիչ-քիչ կրծում են իրենց տարեկան ռենտան¹¹, ապրում դրանով՝ և ո՛չ ուրիշի ունեցածին են ձեռք տալիս, ո՛չ էլ իրենցից բաժին հանում ուրիշներին: Այդ մոմեղեն կալվինական պառավները¹², բացի աղոթատուն գնալուց, ունեին և մի այլ զբաղմունք— լի օրերը կգնան այս կամ այն վիլլան և հիվանդ «հավատարիմներ» կգտնեն՝ նրանց մխիթարելու համար: Այնտեղ կան նաև զանազան «քրիստոնյաներ», որ միշտ աղոթում են ինչ-որ երեակայական թշվառների համար՝ նրանցից ոչ մինը չգտնելով իրականության մեջ: Ահա նաև խակ-խակ աղջիկներ, որ իրենց տատիկների պոչից կպած եկել են սղոթելու առանց իմանալու, թե ինչ: Եվ վերջապես՝ լրջադեմ պաստորներ, որ մի քանի սանտիմի¹³ համար հոգի են տալիս և միշտ քարոզում մի տեսակ անհասկանալի գթասրտություն:

Բացարձակ լռություն է: Ամենքը դեմքերը խոնարհած նայում են գետնին և աշխատում ներշնչվել: Եվ ահա հանկարծ պաստորը մի բան գտնողի պես արտասանում է՝ «Աղոթքի՛», և բազ-

մովթյունը վեր է կենում: Աղոթում են, հետո նստում, և մի հոգևոր երգից հետո սկսվում է ավետարանի ընթերցումը: Կարդում է պատարը, և մի ուրիշը, որ նստած է նստարանների մյուս շարքում՝ վեր է կենում կանգնում: Չոր դեմք ունի նա, քունքերը ցցված և սառցե աչքերը հառած դիմացի պատին՝ ահա բացատրում է ընթերցվածի իմաստը:

Ժակ Բուրդիլիեն ուշի-ուշով ունկնդրում է այդ քարոզին և նայում պատուհանից դուրս: Ահա երևում է կապուտակ կեմանի մի հատվածը և Սավոյական Ալպերի մի բեկորը: Ահա ծիծեռնակները քամուն տված նետերի փունջի պես սլացան տանիքի վրայով: Եվ այդ բոլորը միախառնված սրբազան գրքի ընթերցանության՝ նրա սիրտը լցնում են մի ինչ-որ հեշտովթյուն, ուրախություն:

Քարոզը վերջացել է: Երգում են. նա էլ երգում է, և այդ բոլոր պառավ, այրի, երեխա և այլ անորոշ ձայների միջից առանձին լսվում է նրա թանձր և ուժեղ տենորը. «Տե՛ր, քեզ մի՛շտ եմ ես հավատարիմ»:

Ժամասացովթյունը վերջացել է: Եվ ահա ժամվորը ափից ելած գետի պես տարածվում է փողոցներում: Գեղեցիկ, զբոսնելու օր է. Վրվեն ժպտում է իր կապույտ կեմանի պես: Շտապում են տուն: Եվ ժակը ահա ամենից ուրախ շտապում է տուն, ուր իրեն սպասում է մի բուրալից և ճոխ սեղան:

Այսպիսով անցան շաբաթներ, հետո ամիսներ և վերջապես տարիներ: Իր օրենքների վրա հանգիստ քնած Զվիցերիան ոչ մի փոփոխությամբ չվրդովեց ժակ Բուրդիլիեի մի անգամ իրեն-իրեն գծված կյանքը: Ոչինչ չէր փոխվում: Նույն Վրվեն էր, նույն անգլիացիները, գերմանացիները, նույն զբոսանավերը, նույն մանրմունր գործադուլները, նույն ատելի օտարականները: Կանոնավոր ստանում էր իր տնավարձը, կթում իր այգիները: Սրճարանի սպասուհին ամուսնացավ մի գերման-զվիցերացու հետ և գնաց Բեռն: Պաստոր պ. Martin-ը մեռավ: Մի քանի նոր տներ բարձրացան լճափին, բայց նրա կյանքը և նրա այգին նույնը մնացին: Միայն նրա կաղնին ճանկերը ավելի խորն ու հաստատուն ցցել

էր պարարտ հողի մեջ և այնտեղից կյանքը քաշում իր բունը: Թռչունները միայն ավելի վախենում էին մտնել այգին, որովհետև ժակ Բուրդիլիեն հաճախ հրացանի ձայներով փախցնում էր նրանց, որ ծառերը չփշացնեն:

Բայց այս ըստ երևույթին աննշան փոփոխությունների մեջ կար մի բան, որ ծածուկ, դանդաղ և հաստատուն կերպով փոխվում էր: Մի դավ, անհասկանալի, աներևույթ մի դավ կար, որ նյութվում էր գիշեր ու ցերեկ նրա տան, նրա այգու, նրա սրտի մեջ: Նրա մազերը այդ դավից արդեն սպիտակել էին, ախորժակը պակասել, շուտ-շուտ հոգնում էր ամեն մի դատարկ զբոսանքից անգամ...

Չուզեց բժշկի դիմել, ի՞նչ հիմարություն, կանցնի: Պատվիրեց, որ իրեն միայն սպիտակ միս տան: Բայց չնայած այդ սպիտակ մսին՝ տկարությունը և ծերությունը իրենց դործն անում էին:

Գեղեցիկ, աշնանային պարզ օր էր. ժակ Բուրդիլիեի կաղնին հագել էր արդեն իր ոսկե պատմուճանը և խորհում մի երկարատև քնի մասին: Ամառվա հանդիսատու թռչունները, ծղրիդներն ու հազարավոր միջատները գնացել էին, հեռացել ասպարեզից: Նրանք արդեն վճարել էին իրենց տուրքը բնությանը և անցել ոչնչության գավառները, կարծես այն բոլորը իսկի էլ եղած չլիներ: Արևն արդեն թեքվել՝ հիվանդագին նայում էր իր ոսկեզօծությանը:

Եվ ահա այն կաղնու տակ, ուր մի ժամանակ մի օտարական ապօրինաբար հանգիստ էր առնում, նստած էր ժակ Բուրդիլիեն: Նստած էր, բայց հիմի արդեն կատարելապես հիվանդ, նվոցը կտրած, մագաղաթի դեմքով, մատները վտիտ, աչքերը փոսն ընկած... Արևի ոսկեզօծ լույսը պսպղացնում էր նրա բիզբիզ մորուքի ծայրերը: Նստած էր ցածիկ աթոռակին և նայում մայր մտնող արևին: Ի՞նչ գեղեցիկ էր օրը, ի՞նչ գեղեցիկ է, երբ այդ գեղեցկությունը պտրում ես նրա մեջ: Արևի լույսը՝ վճի՛տ, ստվերները՝ վճի՛տ, օդի մեջ հատ-հատ ցայտող ձայները վճի՛տ և անգամ լուռությունը, որ քնքշորեն փարել էր ծառերին, խոտերին, բլուրներին՝ նա էլ վճի՛տ, վճի՛տ էր: Քիչ հեռու խոտերի մեջ

մըմնջում էր առվակը և ժակ Բուրդիլիեի ուշը գրավում հեռու Մինչև անգամ նա, այդ անտարբեր ժակը, որ կյանքում ոչ մի քնքշություն չէր արել՝ զգաց բնության այդ մեծ խաղաղությունը և թեթև հառաչեց:

Հեռո՛ւ, հեռո՛ւ, բլուրների այն կողմը, զվիցերական կովը էլի խաղաղ հնչեցնում էր իր ծանր զանգակը և այդ բոլորը այնպես օրորեցին, որ նա գլուխը կախելով կրծքին՝ ննջել սկսեց: Ոչ մի ժամանակ նա այդպես չէր ննջել իր կյանքում: Իր առույգ և ուրախ վիճակում նա այդ հաճույքը չէր գիտակցել, իսկ հիվանդանալուց հետո երեք տարի է չէր ունեցել ննջելու այդ անդորրը: Ննջելու պարզ, բայց և շատ հարուստ հաճույքը:

Արևը ավելի իջավ, և ստվերները երկարացրին իրենց վզերը: Եվ ահա կես-արթուն, կես-քուն մի երևույթ, խաղաղ ինչպես լռությունը և սառը ինչպես աշնան ստվերը՝ եկավ ու մեղմով նստեց նրա կշտին: Ժակը սկզբում նրան չէր նկատել և անգամ չէր լսում, երբ նա ինչ-որ խոսել սկսեց: Միայն երբեմն նրա ականջին հասնում էին հատ ու կտոր բառեր ու դարձվածքներ, որ նա լսում էր, բայց չէր հասկանում:

Հանկարծ սկսեց ուշ դարձնել... Երևույթը մի հասարակ և շատ հասարակ մարդ էր, կարծես ծանոթ դեմքով, սակայն որին ժակը չճանաչեց: Աչքերը ուղիղ նրա աչքերի մեջ խոսում էր նա.

— Ժա՛կ Բուրդիլիե, — ասում էր նա, — Ժա՛կ Բուրդիլիե, ապա մի քեզ հարց տուր, որտեղի՞ց հայտնվեցիր դու այս լճափին:

Անշուշտ չգիտես: Միայն աչքդ բաց արիր ու տեսար այս տունը, այս այգին, և ամենքը քեզ ասին, որ սա քոնն է լինելու: Վայելեցիր աշխարհիս բարիքները այնպես, կարծես այլ կերպ չէր էլ կարող լինել: Այս ծառի պես ճանկերդ խրել հողի մեջ և ծծում էիր նրա կյանքը. շահագործում էիր այս հողը, որի անունը դրել էին սեփականություն: Եվ ոչ ոքին մի շյուղ անգամ բաժին չհանեցիր սրանից: Ուշի-ուշով հետևում էիր քո երկրի մարդկանց ձեռքով գրած այն թղթերին, որ օրենք եք ասում, հետևում էիր ամեն մի դեպքի, ամեն մի փոփոխության, որ կարող էր որևէ կնայ ունենալ սեփականությանդ հետ և դիրք էիր բռնում: Գիշեր-ցերեկ մտածումներիդ առարկան դու էիր և այս սեփականությունդ:

Ատում էիր մարդկանց, երբ նրանց տեսնում էիր թշվառության մեջ: Սիրտդ գթության մի նշույլ իսկ մտնելիս՝ երբ աչքերդ դարձնում էիր սեփականությանդ վրա՝ իսկույն փոխվում, քարանում էր, գութդ ցամաքում: Երբեք սերը, այդ մարդկային հասարակ սերը քեզ չմղեց դեպի ուրիշի թշվառությունը:

Եվ ի՞նչ էիր ամեն կիրակի օր աղոթատուն ժողովված այն կծծի ու չորսիրտ մարդկանց հետ զահլան տանում ձեր այն էակի, որի անունը դրել եք bon Dieu (բարի աստված): Ի՞նչ էիր գտել այն տխմարամիտ պաստորների բացատրությունների մեջ՝ մեծության մասին մի աստծու, որին ձեզանից ոչ ոք չէր հասկանում: Եվ ի՞նչ էիք զորքերով ու օրենքներով բռնադատում այն խեղճ մարդկանց, որոնք զործարանի մեքենաների տակ սերնդե սերունդ ճզմված ու հյուծված մի քիչ օդ, շունչ էին խնդրում ձեզանից, մոռանում էիք ձեր այդ Ժեզյու Կրիստին (Հիսուս-Քրիստոսին), որ ձեզ ուսուցանում էր սիրել ձեր մերձավորներին, և ծեծել ու բանտարկել տալիս նրանց:

Քո ապահովությունը, քո կալվածքը, քո կերակուրները, քո անկողինը և բոլոր հաճույքները երևակայում էիր ընդմիշտ հաստատված քո անունով: Ամբողջ լճափը շղթայել եք ձեր մասնավոր սեփականություններով: Գրել եք բնության վրա ձեր ոստիկանությունը, լցրել եք աստծու աշխարհը այդ ձեր հիմար տախտակներով, որոնց վրա ազդարարում եք «մոտքը արգելված» — երկնային թռչուններին անգամ ոտք դնելու տեղ չեք ուզում տալ և ապրում եք այնպես, կարծես ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել:

Է՛հ, ժակ Բուրդիլիե, ժակ Բուրդիլիե, այն հզոր տարերքը, այն մեծ անհունը, որ միլիոնավոր ու հավիտենական ժամանակների մեջ, խաղալով ստեղծագործել է այս վեհասպան լեռներն ու ձորերը, նա, որ այսպես զեղուն ստինքներով լիացրել է ամենքիդ՝ նրա համար մի շատ էլ մեծ բեռ չես դրու: Նա աչք անգամ չունի ունեցվածքիդ վրա, որ և քոնը չի: Միայն մի բան կա, որ երբեք չես ուզեցել մտածել, դա այն է, որ արդեն ժամանակդ է այս կաղնու տակից հեռանալու:

— Ինչպե՞ս, — վախեցավ ժակը:

— Այո, ժակ Բուրդիլիե, ժամանակ է, որ գնաս տուն, հան-

վես և վերջին անգամ մտնես անկողին: Այնտեղ դու կմեռնես, հետո քեզ կտանեն այն գերեզմանատունը, ուր հազար անգամ սրտնեղելով կամ ճաշի մասին մտածելով ուղեկցել ես քո ժանոթներին ու բարեկամներին, հետո այնտեղ կփտես, հետո... է՛հ, էլ ինչ հետո. այսպես է աշխարհի կարգը, հերթով ու ժամանակով է ամեն բան:

Սառը քրտինքը պատեց ժակի ճակատը:

— Աստվա՛ծ իմ, աստվա՛ծ իմ... բայց այստեղ, ուր կյանքիս մեջ առաջին անգամ զգացի, թե ինչ անուշ է կյանքը, անդորր ննջելը... ի՞նչ ես ուզում ինձանից, թո՛ղ մի քիչ մնամ, քանի որ տեսնում ես առաջին անգամն եմ զգում, թե ինչ անուշ բան է եղել արևի այդ պարզ լույսը... Թո՛ղ քիչ մնամ:

— Օ՛, այդ անկարելի է: Դե՛, ժա՛կ Բուրդիլիե, երեխա չես, վե՛ր կաց:

— Ա՛խ, այսքա՛ն հարուստ աստծու աշխարհին ի՞նչ պիտի պակսի իմ մնալովս:

— Օ՛, այդ անկարելի է պարոն, սրանից ավելի այստեղ մնալը՝ արգելված է:

— Ո՞վ է այդ արգելքը դնում:

— Է՛հ, ժակ Բուրդիլիե, ո՞վ... Սրա տերը:

Եվ հետո հանկարծ բոլորովին սառը և վճռական ձայնով եկվորը հրամայեց.

— Ժա՛կ, վե՛ր կաց...

Ժակը վեր կացավ... ու գնաց դեպի մահվան անկողին:

— Արգելվա՛ծ է...

Զվիցներացին կյանքի մեջ առաջին անգամ էր մտածում այդ մասին:

ԱՆՏԱՌՈՂ ՎՐԴՈՎՎԱԾ ԷՐ

Անտառը վրդովված էր...

Այն հինավուրց անտառը, ուր առաջ լռությունը ականջ էր դնում՝ հիմի վրդովված էր հատու, անդուր, օտարոտի ձայներից։ Մի գյուղացի մտել ահագին ծառի տակ՝ կտրում էր նրա բունը հենց արմատի մոտից։

Թրախկ, հարվածում էր նա, և վախուկ արձագանքները տեղներից վեր թռչելով՝ սրտագող կրկնում էին «...րախկ»։

Գյուղացին մի պահ թողեց յուր գործը և կացինը վեր գցեց։ Անտառը խոր շունչ քաշեց՝ կարծելով թե ոճիրը վերջացավ։ Բայց գյուղացին հանեց իր չուխան, դեն գցեց և նորից կացինը վերցնելով՝ մռայլ հայացքը գցեց ծառի սալիտակ վերքին, կացինը բարձրացրեց, աչքով լավ նշան դրեց ու թրախկ, կրկին զարկեց վիրավոր բնին։ Քնկոտ արձագանքները նորից զարթնեցին, էլի անհանդիստ կրկնեցին այդ չարաբաստիկ թրախկը, և անտառը դարձյալ վրդովվեց ...

Եվ նայում էր ծերուկ անտառը հազարավոր, մռայլ ու նախատալից հայացքներով, դարավոր գազաթներով, մութ փշակներով. նայում էր գյուղացուն և դողում, և փսփսում, իսկ թե ինչ էր փսփսում,— ոչ ոք չգիտեր։

Գյուղացին բարձրացնում էր կացինը, ուժը լարում, նվում էր ու հարվածը իջեցնում ծառի բնին։ Մռայլ էր այդ մարդը, շաբաթրտնաթոր, կարմրած ու հոգնած դեմքին աշխարհք չարություն կար։ Նա չէր նայում իր շուրջը. աչքը միայն ծառի բնին էր։ Շարունակ ծառի չորս կողմը պտուտ գալով՝ լավ դիրքեր էր ընտրում ու խփո՛ւմ, կտրում ծառի բունը։

Հանկարծ լսվեց մի օրհասական ճարճատյուն, և վիրավոր ծառը, աժդահա ծառը թեքվեց և շրա՛խ, շրա՛խ, շրա՛խ շառաչելով՝ դիպավ գետնին, տնքաց ու մնաց:

Անտառը ցավից ու սրտնեղությունից մի երկար հառաչ արձակեց: Հառաչեց նաև գյուղացին: Նա հոգնած էր՝ դրա համար հառաչեց. թե չէ՝ հո անտառի կսկիծը չէր հասկանում: Շա՛տ էր իր շար մտքի ետևն ընկած:

Կտրեց ծառի ճղները, բնի ծայրին մի ծակ բաց արավ, հետո մոտակա արոտից բերեց եղները, լծեց ու ծառը գետնաքաշ տարավ անտառից: Ծառի դիակը հիմի խզխզում, շվշվում, դոփում էր խիժոտ շավիղների վրա: Գնաց, գնաց, հեռացավ, անհետացավ հեռավոր կածանների մեջ, և ձայնը մարեց:

Մնաց անտառը իր տխուր մտքերի հետ: Լռությունը եկավ՝ նորից պելացած սկսեց նայել ու մտածել: Մռայլվեց անտառը: Կանաչ խոտի վրա, դեռ դեն ցրված էին ծառի տաշեղներն ու ճրղները. երևում էր սպիտակ, ջարդոտված արմատը, որ հիմի, անտառի իրիկնամթի մեջ երևում էր իբրև մի սգավոր ուրվական:

Անտառը ափսոսանքով օրորեց իր հավարավոր գլուխները և տխուր քուն մտավ:

Հանա՞ք բան է. այդ օրը նա շատ էր վրդովվել:

Անցավ ժամանակ: Կտրած ծառի արմատը խունացավ, սևացավ և կորավ կանաչի մեջ: Որսիս մոայլ կետ՝ երևում էր նա հեռվից, և միայն ուշով նայողը կնկատեր նրան և կհիշեր նրա աղետալի վախճանը: Անտառն էլի ապրում էր իր հավիտենական կյանքով և շարունակում իր անհայտ խոհերը:

Մի օր էլ տարօրինակ դղրդոցներ բարձրացան անտառում՝ «էլի ո՞վ է տեսնես»... մտածեց անտառը վրդովվելով:

«Թրա՛խկ, թրա՛խկ»... լսվում էր հեռվից, և մի սալ դանդաղ բարձրանում էր ձորի քարքարոտ ճամփով:

Դժվար էր բարձրանում սալը: Ահագին քարերը բռնում էին ակները, պահում, արգելում: Սելապանը ետևից ուժ ու կող աճեցնելով, դիմհար տալով, եզների օգնությամբ, հագիվ առաջ էր տանում սալը, որ բեռնած էր: Բայց բեռնած ասիւր ու պրծա՞ր... Աման-չաման, տան սարք՝ ինչ ուներ տանը լցրել էր սալն ու

տանում էր: Գյուղացին տխուր էր, մռայլ, չարացած: Ձեռքի ճիպոտով շրփացնում էր եզներին, մեջքները դաղում, հայհոյում նրանց, չարչարում: Ու ինքն էլ շարժարվում: Սալլը եկավ, եկավ և անտառի մոտ ճամփի նեղ տեղը դեմ առավ մի մեծ քարի: Սեւապանը կատաղեց, սկսեց բղավել, ճիպտել եզներին ու հայհոյել:

էլի անտառը լցվեց աղմուկով, էլի վրդովվեց նրա նահապետական հանգիստը:

Հանկարծ սալլի ակը բարձրացավ քարի վրա և այնպես խփվեց գետնին, որ սոնին կոտրվեց: Սալլի երեսը շրջվեց, և բեռը՝ կճուճ, օրորոց, երեսի թոնիր, ճռնիկ, դռալնոց, կացին... Բոլորը շրախկ, շրոխկ թափվեց ճամփի զառիվայրի վրա, անտառի ծառերի տակ:

Օ՛օ՛օ՛, հօ՛օ՛օ՛... բղավեց կատաղած սեւապանը և ճիպոտը ցած դրեց: Նայեց մի ըռպե կոտրած սալլին, կարմրեց, աչքերը պսպղացրեց, քրտնեց ու հետո սկսեց եզներին ծեծել: Հետո արձակեց նրանց, կիսաձայն հայհոյեց՝ չգիտես ում և եզներին արձակելով արոտում՝ ինքը եկավ նստեց դարավոր կաղնու տակ: Երևի սպասում էր օգնության: Հետո պառկեց ու քնեց:

Անտառը մռայլ լռությամբ հսկում էր նրա գլխավերևը և նայում նրան: Ամեն բան նորից հանգիստ էր ու գեղեցիկ: Միայն այս անախորժ հյուրը իր կոտրած սալլով ու աման-չամանով վիրավորել էր արոտի կանաչությունը:

Իրիկուն դառավ: Ստվերները թանձրացան և մթնշողը սկսեց ասղնտիլ քարերի ու ծառերի վրա: Իսկ երբ մութը թանձրացավ՝ առարկաները թույլ, տարտամ ձևերով սկսեցին մեկ երևալ, մեկ ծածկվել: Այդ այն ժամն էր, երբ չգիտես մո՞ւլթ է, թե լույս:

Գյուղացին քնած էր. երևի շատ էր հոգնած: Եվ ահա այն ըռպեններին, երբ անտառը քուն էր մտնելու՝ ճամփին թափած աման-չամանները, իրերը սկսեցին փսփսալ, և խորին լռության մեջ նրանց փսփսուքը լսվեց. լսվեց, սկզբում անորոշ, հետո երբ լռությունը դառավ վճիտ, բյուրեղային՝ անտառի պուրակը լցվեց այդ փսփսուկով:

Եվ ի՞նչ էին խոսում կոտրած ամաններն ու իրերը.

Գ. Դեմիրճյան (1915)

Դ. Դեմիրճյանն իր տիկնոջ՝ Մարիա Միխայլովնայի հետ (1931)

— Դուք ինձ չեք ճանաչում և ոչ էլ իմ ընկերներին.—ասում էր մի գղալ անտառի ծառերին.—մենք այն կտրած ծառի կտորներն ենք: Հիշո՞ւմ եք: Դուք մնացիք այստեղ և քնեցիք հանգիստ, իսկ մե՛նք, օ՜ֆ... ճամփին այնքան քարի ու քոլի դիպանք, չարչարվեցինք...

Մեզ տարան չորացրին, տաշեցին, սղոցեցին, հետո էլի տաշեցին, տաշտշեցին... դուրս եկանք՝ դա՛լ, տարան գցեցին գղալնոցը: Գիտե՞ք ինչ բան է գղալնոցում լինելը: Բարձր պատից կախած է նա, կարծես պատշգամբում լինի: Նայում ես վերից, դիտում խրճիթի ներսը, լսում ես ինչ են ասում: Ցերեկները տխուր է խրճիթում. ձեն-ձուն չկա: Ականջ ես դնում. միայն աքլորն է ձենը ծոր գցում կամ պառավ շունը հաչում: Շուտով իրիկուն է լինում. և դուռը ճը՛ռ, ճռնչում է, ու պառավը ներս գալիս: Գալիս է ներս, օջախը կրակ անում, ապուրը դնում վրան: Ծուխը այնպես է բռնում օդան, այնպես ծով կապում, որ չես իմանում ուր ես: Մի քիչ ծուխը քաշվում է և խրճիթը մթնում: Արևի ոսկի շողքը թելի նման կախ է ընկնում ցած ու դողում: Վա՛յ, ասում էի ընկերիս, նայեցեք, լույսը դողում է: Հենց ասում էի՝ ոսկի շողքը հանգչում էր, և խրճիթը ավելի մթնում: Հիմի էլ օջախի շողքն էր խաղում մրոտ գերաններին: Պառավը վառում էր ձիթի ճրագը:

Դուռը էլի ճռնչում էր. ներս էր մտնում տանտերը իր որդիների հետ. լվացվում էր, տրեխները հանում, գնում նստում օջախի գլխին: Բերում խոնչան դնում էին մեջտեղ, իրենք էլ շուրջը բոլորվում:

— Դե՛, գղալները բերե՛ք, ասում էր տանտերը: Գալիս մեզ տանում էին խոնչի վրա դնում: Մենք անուններ ունեինք: Մեկիս անունը Շլտիկ էր, մյուսինը՝ Բլթիկ, երրորդինը՝ Պոչատ, չորրորդինը՝ Մուռտիկ...

Բերում էին ահագին տաշտը թանապրով դնում մեջտեղ. հենց բերում էին՝ աչքդ բարին տեսնի, հնձվորները մեզ բռնում, մեկ-մեկ գցում ապուրն ու հանում: Ծլը՛պ, ճլը՛պ ... ընկնում էին հերթով Շլտիկն ու Բլթիկը, Պոչատն ու Մուռտիկը, մյուսները, ուզածիդ պես լողանում, քրտնակոլոլ դուրս գալիս ապրի մեջից: Օխա՛յ, ասում էինք մենք,—մի բաղնիս արժի: —Օխա՛յ, ասում

էին հնձվորները, մի բաղնիս արժի: Մենք ծիծաղու թուլանում էինք: Հետո մեզ տանում դնում էին գդալնոցը, իսկ իրենք ընկնում էին ու իսկույն խռմփացնում: Մենք մինչև ուշ գիշեր ծիծաղում էինք գդալնոցում:

Եվ կոտրած գդալները ծիծաղեցին մթին անտառում: Կսում էր հինավուրց անտառը և ոչինչ չէր ասում:

— «Ինձնից այն գութնի մաճը շինեցին, որ Սաքոն ջլոտ ձեռքերով բռնում էր,— խոսեց մաճը,— երկիրը ահագին տեղ ճեղքվում, սևանում էր, ասես սև կապերտ լիներ փռած կանաչ դաշտերի մեջ: Խեղճ Սաքո, առավոտից մինչև իրիկուն քրտինք էր թափում և իսկի չէր ժպտում: Նայում էի նրան. խունացած շուխից հազար ծլանդներ էին կախ ընկել: Առավոտը սրթսրթող հովը, հողի անուշ հոտը, ծաղիկների անուշ բուրմունքը, թռչունների ուրախ ծվծվոցները չէին ջերմացնում Սաքոյի սիրտը: Նա միշտ աղքատ էր ու տխուր»:

— «Ինձ օրորոց շինեցին.— ասաց կոտրած օրորոցը, քարի տակից,— լղա՛ր, դեղնած մի երեխա հենց մի զլուխ նվում էր իմ գրկում: Զողիցս հուլունքներ կային քաշ արած. մի անգամ էլ է ձեռն չտվալ: Մայրը գալիս՝ տխուր ձայնով նանիկ էր ասում. ասես լաց էր լինում, իսկ ես՝ թա՛կ-թա՛կ, թա՛կ-թա՛կ ... չափ էի խփում: Երեխան ձայնը չէր կտրում: Օ՛ֆ, այնքա՛ն ճղավում, նվում էր, որ մոր հոգին էր հանում: Սիրուն, նախշուն հարս էր մայրը. աչքերը եղնիկի, դեմքը շարմաղ շուշան...»:

— «Իսկ ես այն տախտակներից էի, որոնցից այս գյուղացու որդու դագաղը շինեցին, Սաքոյի դագաղը...»:

— «Այո՛, ձայնակցեց գավաղանը,— այս մարդը չար սիրտ ունի, չա՛ր է սա, բայց թշվառ է ամբողջ կյանքում, ծնած օրից մինչև մա՛հ...»:

Եվ փայտե աման-չամանները երկա՛ր պատմում էին մարդկային կյանքի մռայլ վեպը, և հավիտենական անտառը լուռ, քունը աչքերին՝ լսում էր նրանց:

Կ Ե Տ Ա Կ Ի Ե Ր Գ Ը

Գնացքը դղրդում էր լուռու ձորում: Շոգեմեքենան սուլելիս՝ ծեր քարափները խոր արձագանքում էին: Ամեն անգամ թունելն անցնելիս գնացքն այնպես էր շխշխկում, որ կարծես վագոնները ջարդվում էին:

Լույսը բացվում էր: Վագոնում ամենքը քնած էին կամ կիսարթուն հենվել էին այս ու այն անկյունին: Միայն կոնդուկտորն էր, որ լատերը ձեռին անցնում էր վագոնից վագոն:

Երկրորդ կարգի վագոններից մեկում, վերևի մասում պառկած քնած էր երիտասարդ ուսուցիչ Օհանյանը՝ գլուխը դրած աջ թևին: Բաց պատուհանից փչող առավոտվա հովը փռփռացնում էր նրա մազերն ու լայն, երկար փողկապը, որ քնելիս նա մոռացել էր քանդել: Հոգնած դեմք ուներ նա և մոռյլ հոնքերի անհանգիստ կծկումները մատնում էին նրա ներվայնությունը:

Հանկարծ նա ցնցվեց և արթնացավ: Մի տարօրինակ ձայն կարծես դրդեց նրան: Նա մի վայրկյան <ուզեց> հասկանա բանն ինչումն է, բայց շուտով բնազդը, խլացած բնազդը խոսեց նրա մեջ և նա հասկացավ: Գնացքը հաղթականորեն, բայց դանդաղ դոփում էր և դոփոցը կամուրջի վրա էր: Օհանյանը ժպտաց, նրստեց և ցած թողեց պատուհանը: Անտառի, ջրի, ծաղիկների, հողի ու ժայռի անուշ բուրմունքը խուժեց ներս: Մոռացված, բայց շատ ծանոթ և շատ սիրելի բուրմունք էր դա նրա համար: Քաղցր մի ժպիտ կուչ եկավ նրա արտևանունքների մեջ: Նա հիմի զգալ սկսեց ամառանոցի հաճույքը, որ առաջ գիտեր միայն: Այո՛, արդեն նա ամառանոցում է: Էլ ոչ դասատուն կա, ոչ փոշի, ոչ թվա-

նշաններ: Հիմի դրանց փոխարեն սոճիներ, ծաղիկներ, ծղրիղներ, առուններ և ժայռեր <կան>: Նրա սիրտը սկսեց ծխալ այնպես անձկությամբ, որ նա քաղցր հառաչեց: Աչքերում ցոլաց ու շուտով խորասուզվեց մի անորոշ սիրելի երազ, որ մատնեց նրա երազկոտ հոգին: Այդ ամառվա բուրմունքից նրա մեջ արթնացան մի շարք ուրուներ, բնության մոտիկ կյանքի ուրուներ, որ կապված են ծաղիկների, սոճիների բուրմունքի հետ, որ թեև ձմեռվա պրոզայական կյանքում մոռացվում են, չքանում, բայց առաջին իսկ առիթին հարություն են առնում իրանց թարմ ու սիրելի դեմքերով: Օհանյանը այս տարտամ քաղցրության մեջ, հենված պատուհանին դիտում էր լուռու ձորը: Ներքև պղտոր Ձորագետն¹ էր, առյուծների նախիրի նման, որ սլանում էր ձորերի ու ծառերի միջով իրանց արծաթե բաշերը թոթվելով, իրար հրելով, մերթ սեղմվելով ժայռերի մեջ, մերթ տարածվելով: <Մշուշ> սոճիների վրայից ծանր բարձրանում էր դեպի քարափները, հետևից քաշ տալով ծառերի վրա պատառոտված իր ձորձերը: Գնացքը կատաղել էր, շնչատում էր, հեռում ու սլանում: Ուստի երկար գնում էր: Մի երկու ձորապատույտ ևս և նա նորից դանդաղեց, կարծես հոգնեց:

Մոտ էր Ղարաքիլիսան²: Ճամփորդներից ոմանք իրար անցան իջնելու պատրաստվելով: Օհանյանը կապեց իր թեթև անկողինը, մի անգամ աչք գցեց նրա վրա. կապոցի մի <կողմը> ծուռն էր և տգեղ: Քանդեց, նորից կապեց, նոր ծղոտի գլխարկը դրեց գլխին, նոր վերարկուն գցեց թևին և քիպ մոտեցավ պատուհանին: Մի փոքրիկ կամուրջ ևս, և ահա Ղարաքիլիսան երեվաց: Մի ականթարթում սողաց ու անհայտացավ հայոց եկեղեցին և գնացքը կանգնեց:

Ու մինչ շոգեմեքենան հեռում էր հոգնած հրեշի պես, կայարանից խայտառճամուկ մի բազմություն գրոհ տվեց դեպի վագոնները: Մեծ մասը ամառվորներ էին: Օհանյանը կապոցը ձեռին իջավ պլատֆորմը: Մի գլուղացի իր ահագին անկողինը շալակին վազելով հարու տվեց նրան, բայց նա ուշ չդարձրեց: Նրա տրամադրությունը լավ էր, ուստի և այդ զվարճալի թվաց: Պլատֆորմը լցված էր ճամփորդներով, ճամփու դնողներով ու հետաքրքիր-

ներով: Շատ դեմքեր արդեն ծանոթ էին Օհանյանին: Նա մի անգամ անցավ պլատֆորմի երկարությամբ ու մինչ նա պատրաստվում էր կայարանն իջնելու, նրա ուշը գրավեց մի օրիորդ, որ շտապով անցնում էր վագոնից վագոն և դռներից ներս նայում, կարծես սպասում էր մեկին, որ պիտի դուրս գար: Նրա դեմքը գունատ էր, որ շատ սազում էր նրա սև աչքունքին ու մազերին, որ ծոծրակում հավաքել, ճապոնական ժապավեն³ էր շինել: Նրա բարձր ու նիհար հասակը սպիտակ զգեստով պարփակված⁴ ճարպկորեն բազմությունը կտրում անցնում էր: Նա գեղեցիկ չէր, բայց անասելի դուրեկան դեմք ուներ, մանավանդ աչքերը: Եվ երբ նա դառնում էր դեպի վագոնները, արևը հետևից լինելով՝ նրա ակնախորշում լցնում էր թախծալի ստվեր: Այն պահուն նրա աչքերը դառնում էին գրավիչ ու թախծալի: Նա չէր նկատում Օհանյանին և ուշ չէր դարձնում իր շուրջը: Մի անգամ եկավ մոտեցավ Օհանյանին և կանգնեց նրա մոտ: Դիմացը վագոնի պատուհանն էր: Նա աչքերը բարձրացրեց դեպի այդ պատուհանը և սկսեց դիտել: Այդ պահուն նրա սեավ ու բնականորեն թախծալի աչքերում, որ աղաչանքով վեր էին ուղղված, լցվեց մի իսկական թախիժ: Անշուշտ, մեկին սպասում էր, բայց եկվորը չկար: Աղջիկը գլուխը կախեց և հովանոցի ծայրով սկսեց խաղալ ավազի հետ: Նա այնքան մոտ էր Օհանյանին, որ դեմքը կառելի էր ավելի լավ դիտել: Այդ րոպեին միայն նկատեց Օհանյանը, որ նրա աչքերի տակ սև գծեր կային և վերին շրթունքները հազիվ սևացած էին նուրբ բեղի աղվամազով, որ շատ սազում էր նրա դունատ դեմքին: Հանկարծ աղջիկը ուշքի եկավ ու հտ դառնալով նայեց մի անգամ շորս կողմն ու արագ քայլերով անցավ դեպի կայարան: Գնաց կորավ բազմության մեջ: Օհանյանը իջավ կայարանի սեղանատունը ու մինչև կառք նստելը մոտեցավ սեղանին և նստեց արդեն լցրած թեյի բաժակի առաջ:

Ինքն էլ չգիտեր ինչու, այդ աղջկա տեսքը ուրախացրեց Օհանյանին: Կարծես ամբողջ Ղարաբաղի սան լիքն էր ուրախությամբ ու կյանքով, ու նրա համար էլ մի բան սսլասվում էր այնտեղ: Դա մի անորոշ, քաղցր և ծուլյ ուրախություն էր, որ ամբողջ տա-

րին չէր զգացել Օհանյանը: Նա նստել էր ախորժակով թեյ խմելու, բայց ուրախությունը փակեց նրա ախորժակը: Նա վճարեց, շտապով դուրս եկավ և նստեց կառք:

Նրեկո էր: Օհանյանն արդեն իր սենյակում նստած՝ պատուհանի մոտ սպասում էր. ինչի՞, ո՞ւմ, ինքն էլ չավ չգիտեր: Նա եկել էր ամսուր հանգստանալու, և ինչ-որ բան անելու: Այդ ինչ-որ բանը այնքան էլ պարզ չէր—և նա չէր էլ ուզեցել պարզել, բայց հիմի, երբ նա եկել էր ամառանոց, վարձել էր մի կոկիկ սենյակ, երբ խնձորենին իր կանաչ ձեռքը մեկնել էր նրա պատուհանին, հանգչում էր խաղաղ երեկոն ու մութը գետի նման ծովանում էր Դիլիջանի ճամփում, նա պահանջ զգաց որոշելու, թե հիմի ինչ պիտի աներ:

Բայց ի՞նչ կարելի էր անել: Ծանոթներ՝ որոնել: Նա արդեն որոնել էր և գտել, բայց ծանոթները չէին նրա որոնածը. նրանք էլ հոգնած, հանգստի ետևից ընկած մարդիկ էին և խոսածները հոգնածության վրա էր: Այդ նյութը արդեն ամբողջ տարին ծանոթ էր Օհանյանին: Մինչ նա այս տարտամ դրության մեջ օրորվում էր, Դիլիջանի կողմի անտառապատ լեռը սկսեց մթնել ու սևանալ: Լուսինը պիտի դուրս գար: Հովիտը մթագնեց և լեռան դադաթին լուսնից առաջ տարածվող լույսի մեջ պարզ նկատվեցին փետրածև նոճիները: Տեղ-տեղ, լեռան կատարի փոսերից հսկայական նեղերի պես ճառագայթեց լույսի նուրբ փոշին: Մի քիչ էլ, և ահա հրդեհի նման կրակվեց պղնձեգուլն լուսինը: Գետի այն կողմ, հովտի լույսը փռվեց ձյունի պես:

Օհանյանը շտապով գլխարկը դրեց գլխին ու այնպես դուրս եկավ սենյակից, կարծես գնալու տեղ ուներ: Բայց դռան մոտ կանգ առավ: Մի տեսակ ուրախ թախիծով լիքն էր տան բակն ու պարտեզը: Ընկուղենու տակ շղթայակապ քնել էր գամփուր, իսկ ախոռի դռան մոտ գլուխը գետնին կռացել էր սալը ու կարծես քուն մտել: Թե՛ այդ ընկուղենին, թե՛ գամփուր, թե՛ սալը, թե՛ նրա մոտի խոտի դեզը և թե՛ պարտեզի քարե ծածկապատը և թե՛ գետափն ու գետակը, բոլորը երկու գույնով ողողված էին՝ բաց երկաթի և սև թանաքի: Այդ թախծալի պատն ու սևաթույր շվաքները առարկաներին դնում էին մի խորհրդավոր դիրքի մեջ:

Օհանյանը իջավ փողոց ու քայլերն ուղղեց դեպի ռոտոնդը⁴։ Նա ահամա էր գնում այնտեղ, ուր նվագում էր զինվորական նվագախումբը։ Այդ կոպիտ երաժշտությունը նրան դուր չէր գալիս։ Նա ուրախությամբ կգնար անտառ, կթափառեր նրա ստվերների տակ, բայց ... գնում էր դեպի ռոտոնդը։

Ահա և ռոտոնդը։ Լուսնի լուսից նրա ճրագները նսեմացել էին, բայց շուրջը խռնվել էին զբոսնողները։ Նվագախումբը նվագում էր շատերի սիրած ու քչերի ատած պա-դեսպայնը⁵։ Ներսր պարում էին։ Դեմից մի կառք եկավ մեջը հարբածներով ու սրընթաց անցավ։ Օհանյանը քայլերը դանդաղեցրեց։ Նա զգում էր, որ ուզած տեղը չէր գնում և զայրացավ, ինքն էլ չիմանալով ում վրա։

— Տո, էս մեր Լևոնը չի՞, — հանկարծ լսվեց իր հետևից։

Օհանյանը շուտ եկավ լսելով իր անունը։ Հետևից մի երկսեռ խումբ էր գալիս։ Բայց ովքե՞ր էին։ Օհանյանը շճանաչեց։ Մինչ մի սպիտակազգեստ օրիորդ խմբի մի եզրին նրա ուշը գրավեց։ Մինչ նա գլխի կրնկներ նրա ով լինելը, խմբից մի երիտասարդ առաջ ընկավ ու մոտեցավ նրան, ձեռքը առաջ պարզած։

— Վա՞, Լևոն, բարով է՞, էս ո՞ր խաչից տո՞, ի՞նչ ես շինում ալստեղ, մեռած։

— Բարով, Սուրեն, ես էլ ասում եմ ո՞վ է։

Նա Օհանյանի ընկերն էր, որ շատ ծիծաղելի երևաց իր անզլիական գլխարկով և բեղ մորուք ածիլած երեսով։ Նա ֆրանս շարժումներով բռնեց Օհանյանի ձեռը և քաշեց դեպի խումբը, բարձրաձայն արտասանելով։

— Խնդրեմ ծանոթանաք. Օհանյան, վարժապետ ամենայն հայոց։

Հետո ցույց տալով խումբը, դարձավ դեպի Օհանյանը։ — Պատիվ ունի ներկայանալու, ժողովուրդ հայոց։ Տիկին Պետրոսյան, պարոն Պետրոսյան, ազգային դերասան Խանդակ, օրիորդներ Գուլազյան, Գողալյան, բանաստեղծ Նուբարյան, պարսոնայք ուսանողներ Միկիրտումովներ, և... էլ ո՞ր մեկին ասեմ. օր. Պիրալովա և ահա թախծալի օրիորդ Աշխեն։ Աշխենը սպիտակազգեստ օրիորդն էր։

խումբը ծիծաղեց և առաջ անցավ: Տիկին Պետրոսյանը աչքի տակով նայեց Օհանյանին և ինչ-որ փսփսաց դերասան խանդավի աղանջին:

— Այո՛, այո՛, տիկին, անտարակույս, բարձրաձայն գոչեց դերասանը կես լուրջ և կես հանաք ուղղակի արտասանելով:

— Է՛հ, ասա տեսնեմ, ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա,— դարձավ Օհանյանին իր ընկերը և առանց պատասխանն առնելու՝ շարունակեց. օ՛հ, մեռա՞նք ապրելով, տխրե՛ր: Մի շաբաթ է այստեղ եմ. յոթն անգամ սիրահարվել եմ, բան դուրս չի եկել: Այս խոսքերն ուղղված էին ավելի դեպի օրիորդները, քան Օհանյանին: Բայց օրիորդները կարծես չսեցին: Նրանց մեջ շարունակվում էր մի մասնավոր խոսակցություն, որ ինչպես երևում է դեռ տանից էր սկսված: Օրիորդ Գուլագյանն ու Գուլալյանը թեև անցուկ արած առաջ անցան: Դերասան խանդակը մոտեցավ օր. Աշխենին: Ուսանող Միկիրտումով եղբայրներից կրտսերը մաքուր ածիրված, բեղերը սրած, սևաչյա, կարճահասակ մի ուսանող՝ վրացի կնյազի պես ամբողջ իրանը քայլելիս ետ ու առաջ տատանելով, ձախ ձեռքը գրպանը և աչի մատներում բարակ տրոստը հոլովելով մոտեցավ օր. Պիրալովային:

— Неужели Вы думаете, что Микиртичов теперь в Петербурге?

— Это Вано мне пишет. Говорит, он намерен остаться в России. И хорошо делает. Здесь скука невозможная.

— Так почему же вы приехали сюда?

— Я брата жду. Мы намерены ехать в Кисловодск.

Այդ ժամանակ օր. Գուլալյանը դարձավ դեպի տիկին Պետրոսյանը:

— Скажи, милочка, ты не находишь, что Каракозова подурнела?

— Ինչպե՞ս, օրիորդ,— մեջ ընկավ Օհանյանը,— նա կարծում եմ դեռ այնքան թարմ է, որ կարելի է վրան ուղղակի սիրահարվել:

— Ну, сираарвел! Ասացեք խնդրեմ: Впрочем, это дело вкуса.

— Պառոններ, գոռաց դերասան խանդակը, կանգնելով և արձանանալով. օրիորդ Ղարազյոզյանը հռաշալի սիւսողուհի է: Նա շուտով դուռս կգա Ամալյայի դեռում:

— Ո՞նց թե. «Ավազակներ»-ո՞ւմ⁶, զարմացավ Օհանյանի ընկերը: Ո՞վ է տալիս «Ավազակներ»:

— Ես և Պառույճը: Կտեսնես Սուրեն, ինչ ֆուստ եմ տալու: Բոլորովին այլ հոգեբանություն:

Սուրենը աննկատելի կերպով ժպտաց և մոտեցավ օր. Աշխենին:

— Թույլ տվեք, Օֆելյա⁷, ձեր կողքից զնալու:

— Խնդրեմ,—ասաց Աշխենը, տխուր ժպտով: Նա մտազբաղ էր:

— Կարելի՞ է իմանալ ձեր տխրության պատճառը, Օֆելյա,—շարունակեց Սուրենը:

— Ես տխուր չեմ:

— Ձեր տխրության պատճառը,—արտասանեց Սուրենը, որը սիրում էր խոսքը համեմել բեմասացությամբ, և պատասխանը չառած շարունակեց Օթելլոյի խոսքերը.

— Ահա՛, պատճառը, Դեզդեմոնա, ահա՛ պատճառը... Ի՞նչ եք կարծում, պարոններ,—դարձավ նա խմբին, որ իրան չէր լսում,—կարելի՞ է այս բառերը այնպես արտասանել, որ ամբողջ թատրոնը սարսափի: Ես կարծում եմ, կարելի է:

Դերասան խանդակը, որ դեռ ութ ամիս է, որ բեղերն ածիլել և բեմն էր թևակոխել, ուր ամեն անգամ մտնում էր միայն նրա համար, որ դերասաններին հայտնի, թե «ընթրիքը պատրաստ է» կամ «մի պարոն կամենում է ձեզ տեսնել», արժան չհամարեց Սուրենին պատասխանելու, զգալով, որ այդ սկսնակը դեռ այնքան իրազեկ չէ բեմական արվեստին, որից նրա հետ կարելի լիներ լուրջ խոսել:

— Պարոն խանդակ, չմտնե՞նք ձեր թատրոնը,—ձայն տվեց Սուրենը, երբ մոտեցան ռոտոնդին:

Դերասանը ոչինչ չպատասխանեց, այլ ցցելով իր կոճականման քիթը, վայր գցեց վերջացած պապիրոսը, հազաց, ձեռքը տարավ դեպի փողկապը, ուղղեց և կուրծքը ցցած՝ խմբի հետ

մտաւ ռոտոնդի բակը: Հենց սրանց դիմաց, ռոտոնդի պարտեզում, մի նստարանի շուրջը հավաքված էր ջահելների մի բազմություն և ճովողում: Ուսանողներ էին, որոնց սպիտակ համազգեստը քիչ հեռվից օֆիցների նմանություն էր բերում նրանց, այնտեղ կային և ուսանողուհիներ, որոնց անլուելի ժխորը միշտ իրենց շուրջն էր պահում առաջինների խմբակները, մի քանի օրորընթաց ուսուցիչներ սրանց մոտ անց ու դարձ էին անում և խոսում. հասարակ խոսակցություն, որը սակայն վիճաբանության ձև ուներ: Խումբը մոտեցավ մյուսին:

— Вот где наша компания!— ծվաց մի տղեղադեմ ուսանուհի, ակնոցավոր աչքերը ուղղելով դեպի Միկիրտումով եղբայրներից փոքրին՝ Ժենիալին:— Где ты прспадаешь, милый друг— հարցրեց նրան:

— Я в Дилижане был!

— А! В Дилижане, скажи, что там интересного, милый дружок?

— Там организуется экскурсия на Севан.

— Экскурсия, господа, экскурсия!— ծվաց այս անգամ ականջ ծակելու չափ փոքրիկ տղեղադեմ ուսանուհին:

— Давайте, поедem!

Ոչ ոք չպատասխանեց:

Լուսինը ողողել էր այդ բազմությունը, որի անդամները իրար լավ չէին տեսնում. մանավանդ, որ լույսը հետևից լինելով դեմքերը ստվերի մեջ էր:

— Арунова, где вы живете?— հարցրեց տիկին Պետրոսյանը ակնոցավորին:

— Я—с, сударыня, в Мелкумовке живу—с.

— В Мелкумовке? Что это за местность?

— Ну, это та улица, где живут Мелкумовы, поняла? Ах, какая грязная улица, прямо ужас!

Օհանյանն արդեն ձանձրացել էր այդ խոսակցությունից: Նրան թվում էր, թե այս խմբակները միշտ և հանապազ մի նյութ միայն ունեն, թե որտեղ է այսինչովը, ինչ է անում այնինչովան, որոնց համար գոյություն չունեն ոչ այս սարերը, ոչ այս արծաթե լուսի-

ներ, ոչ այս դշուղը, ոչ այնտեղ ապրող ժողովուրդը, ոչ նրա լավ ու վատ օրը, նրա պոեզիան, ոչ այն ծղրիդը, որ համեստորեն ծղրում է խոտերի մեջ: Նա ուղում էր հեռանալ, բայց հանկարծ նրա աչքովն ընկավ սպիտակազգեստ Աշխենը, որ խոսում էր տիկին Պետրոսյանի հետ և ժպտում: Թե ինչ էր խոսում, Օհանյանը չէր լսում, միայն նրա գլխի շարժումներից որոշում էր, որ Աշխենը սուսում է «այո»: Եվ այդ «այո»-ն շատ մանկական և անմեղ թվաց Օհանյանին:

Տիկին Պետրոսյանը հանկարծ նայեց Օհանյանին. Աշխենը ևս նայեց: Պարզ էր, որ իր մասին մի բան խոսեցին: Մինչ նա կմտածեր այդ մասին՝ տիկինը Աշխենի հետ թեմանցուկ արած մոտեցավ նրան:

— Պարոն... Օհանյան, դուք կարծեմ ճանաչում եք Աջեմյանին: Զգիտե՞ք, երբ է գալու:

— Աջեմյանին ճանաչում եմ,—պատասխանեց Օհանյանը՝ աչքը գցած դեպի Աշխենը, որ անձուկ ժպտով նայեց նրան,—բայց չգիտեմ որտեղ է:

— Ախ, չգիտեք որտե՞ղ է. հղեց Աշխենը: Իսկ ես կարծում էի դուք Բաքվից եք գալիս:

— Ո՛չ, ես Թիֆլիսից եմ գալիս, օրիորդ:

— Դուք, ինչպես երևում է, ձանձրանում եք այստեղ,—խոսեց տիկին Պետրոսյանը, ժպտալով և փորձող աչքը Օհանյանին գցելով:

— Ե՞ս... ը՞, կմկմաց Օհանյանը, ինչպես ասեմ, տիկին, դեռ չգիտեմ, գուցե:

— Այո, հասկանում եմ ձեզ, դեռ նորեկ եք, մի քիչ շրջանին կծանոթանաք և ժամանակը ուրախ կանցնի: Ա՛յ, այս մեր Աշխենը միշտ տխուր է, ձանձրանում է:

— Շրջանի՞ց,—հարցրեց Օհանյանը և փորձող հայացքը գցեց Աշխենի վրա:

— Ո՛չ, ես հոգնած եմ, ախ ինչո՞ւ ես այդպես ասում, Մանյա,—մեղմակի հանդիմանեց Աշխենը տիկնոջը:

— Մանյա՛, ես զնում եմ ոտտոնդ, չե՞ս գալիս,—խոսեց առաջին անգամ՝ տիկնոջ չիոսկան ամուսինը:

— Գալիս եմ,— պատասխանեց տիկինը և սուաջ ընկնելով, հրավիրեց Աշխենին ևս գնալու: Բայց Աշխենը մերժեց և մնաց: Օհանյանը և նա մնացին իրար դիմաց՝ և անհարմար լուսթյան մեջ: Հերթը համենայն դեպս Օհանյանինն էր: Նա ուղեցավ մի սովորական և անմիտ հարց տալ օրիորդին, ուզում էր հարցնել, թե վաղո՞ւց է արդյոք, որ օրիորդը ամառանոցն է եկել, բայց լեզուն դավաճանեց և ասաց.

— Ի՞նչ հրաշալի դիշեր է:— Արտասանեց և զգաց, թե ասածը ավելի սովորական բանի տեղ անցավ, քան առաջին մտածածը:

— Այո՛, — կարճ պատասխանեց Աշխենը և այդ «այո»-ն շատ կարճ, անկեղծ և խորն էր: Այդ ասելիս նա ոտից մինչև գլուխ նայեց երիտասարդին և հետո աչքը գցելով սրա ձեռնափայտին, մնաց մտազբաղ: Այդ ժամանակ նրա երկար և նուրբ թարթիչները կախվեցին դեպի մարմար այտերը:

— Բայց այս ուտոնդն ու գեղեցիկ գիշերը իրար չեն սաղում,— ասաց Օհանյանը մի տեսակ բողոքի ձայնով:

— Այո՛, ի՞նչ արած,— առարկեց Աշխենը,— սովորել են՝ ամենքը գալիս են այստեղ:

— Դո՞ւք էլ:

— Ե՞ս, դե, իհարկե, ես էլ:

— Իսկ վանաձորում⁸ եղե՞լ եք:

— Այո, մի անգամ:

— Գեղեցի՞կ է:

— Այո՛:

— Ա՛յ, ասում եք «այո», բայց այստեղ եք անցկացնում ձեր երեկոները,— սկսեց Օհանյանը.— մենակ դուք չեք, ամենքն այդպես են, ամենքս այդպես ենք: Սիրել մի բան, և ձեռք բերել ուրիշ բան, ունենալ սիրելի երազներ, ու ապրել առանց այդ երազի մի վայրկյանն անգամ վայելելու:

— Ашхен,— ձայն տվեց հանկարծ օր. Պիրալովան,— знаешь, что Ирицпухов теперь член окружного суда.

— Այո, գիտեմ,— պատասխանեց Աշխենը արագ և սկսեց քայլել:

Արդյոք մեքենաբա՞ր քայլեց, թե ուզեցա՞վ խուսափիլ անմիտ խոսակցությունից: Բայց այդ վարմունքը շատ դուր եկավ Ռհանյանին և նա Աշխենի կողքից գնալով՝ շարունակեց:

— Այո, հաճախ մարդ մտածում է, թե մեր կյանքը մի անվերջ խարխափումն է խավարի մեջ, ուր որոնում ենք մեր բախտը, բայց չենք գտնում: Եվ հաճախ ի՞նչ է լինում մեր այդ բախտը. մի հասարակ բան: Այո՞, հասարակ, ինչպես դաշտային համեստ ծաղիկը, բայց որը թանկ է ու հազվագյուտ, որովհետև նա մեր որոնածն է:

Օհանյանը նկատեց, որ Աշխենը սիրով իրան լսում է: Նա խոսում էր սրտով և մի քիչ դառնացած և նրա բառերը հիմի աղբյուրի նման հոսում էին, բայց նվազախմբի կոպիտ բայնայա լեզգիներն⁶ խանգարում էր:

Նրանք մոտեցան պարտեզի դռան և դուրս եկան՝ առանց մտածելու, թե պե՞տք էր կամ... պատշա՞ճ էր առանձնանալը: Այդ փախուստը քաղցր եկավ Օհանյանի սրտին: Հիմի նա ազատ էր խոսելու և արտահայտվելու: Նրանք գնում էին դեպի Վանաձորը: Մի հինգ րոպեից հետո ուրիշ զբոսնողները նվազեցին: Մի քիչ էլ և ահա նորածանոթ զույգը մենակ գնում էր ձորակն ի վեր: Ջախ կողմը լեռնային գետակը հալած արծաթի նման կոտրատվում էր քարերի մեջ ու վշշում:

Այլևս չէր լսվում ոռոտոնդի կոպիտ, ձանձրալի նվազը, ոչ էլ այն դեսից դենից հավաքված խմբերի անմիտ ժխորը, որի մեջ ոչ սիրտ կա, ոչ միտք: Այդ անախորժ ժխորի փոխարեն լսվում էր անտառի խուլ փսփսոցը, խոտերի մեղմ սվսվոցը և գետակի միամիտ քրքիշը:

Նրանք գնում էին ճամփով, բայց շուտով ծովեցին դեպի ձախ և անցան գետակը: Մի նեղ արահետ նրանց տանում էր դեպի անտառի խորքը, ուր ձորակի մեջտեղ առանձնակի ցցված է մի փոքրիկ ժայռ: Նրանք մոտեցան այդ ժայռին:

— Բարձրանանք,—ասաց Օհանյանը:

— Լավ,—շնչաց Աշխենը, դողդողուն և հեացող ձայնով: Նա թեթևակի հոգնել էր վերելքից:

Օհանյանը առաջ անցավ, մի քիչ բարձրացավ ժայռի վրա և

առաջարկեց օրիորդին իր ձեռք: Օրիորդը մեկնեց ձեռք: Վտիտ, բայց տաք մոմե մատներին մի բան անցավ երիտասարդի սիրտը: Օհանյանը դողաց հուզմունքից և ճարպիկ շարժումով օրիորդին բարձրացրեց ժայռի գլուխը: Նրանք նստեցին, բայց շուտով Աշխենը գլխարկը ցած բերեց, դրեց ժայռին, վեր կացավ և դեմքը դեպի լուսինը դարձրած՝ մի երկու քայլ հեռու կանգնեց, որ դիտե շրջակայքը:

Նրա գունատ դեմքը, ճերմակ շուշանի հագուստը, մարմար ձեռքերը նրան հիմի նմանեցրին ճերմակ ուրվականի, ժայռի վրա արձանացած: Նրա ականախորշերը, շրթունքներն ու սև վարսերի եզերքը լցվեցին մի նուրբ շվաքով: Անգամ սև թարթիչների տակը կախվեց այդ խենթացնող շվաքը: Երբեմն միայն, երբ նա աչքերը թարթում էր, թարթիչների ծայրերը թեթև փայլում էին լույսի շողերից, իսկ երբ նա, ըստ իր սովորության, հովանոցով խաղում էր ժայռի մամուռի հետ, թարթիչները կաշում էին այտերին և ամբողջ ականախորշը սևանում էր շվաքից և նա այդ պահուն աստվածային արձանի դեմք էր առնում:

Նստած էր Օհանյանը, դիտում <էր> այդ հրաշալի արձանը և սիրտը այնպես էր քաղցր ճմլվում, որ նա մի բառ անգամ շշնջալ չէր կարողանում:

Եվ ո՞րտեղից եկավ, ինչպե՞ս պատահեց այս անուշ ուրվականը ահա այսպես շնորհալի դիրքով իր դեմ արձանացած: Եվ կա՞ աշխարհիս երեսին սրա նման զրավիչ մի էակ այս բոլորին: Օհանյանը նայեց նրա աչքերին, որ նուրբ ու մանրիկ ժպտով ցած էին նայում: Նա ժպտացել էր այն պահուն, երբ Օհանյանը նայել էր հակառակ կողմը և հիմի, երբ նրա հայացքը ուղղված էր դեպի այդ գաղտուկ ժպիտը, աղջիկը մեղմել էր և գողտրիկ կիսաբաց շրթունքների մեջ <շողում> էր մարգարտե ատամնաշարը: Մանրիկ ու գողտրիկ ժպիտ, որ հանկարծ ավրվեց և սուզվեց թախծալի, մտածկոտ հայացքի մեջ: Հովը վեր կացավ և գետի պես հոսեց ծառերի տերևների միջից և պոկելով աղջկա վարսերից մի փունջ՝ օդում սկսեց թել-թել անել: Ի՞նչ հրաշալի գիշեր: Ծառերը, թփերը, ժայռերի մտածկոտ բեկորները, մամուռն ու ցից խոտերը հագել էին լուսնի բարակ եղյամը, իսկ դիմացը, գլուղի ետևը

տարօրինակ ձևերով, հսկայական կենդանիների նման շնթոկ էին դնշերը ոտների մեջ կոխած լեռները: ու քնել վիշտալի քնով:

— Ի՞նչ հրաշալի գիշեր,— հագիվ, խեղդված ձայնով շնչաց Օհանյանը:

— Այո,— պատասխանեց մտածկոտ ձայնով աղջիկը և աչքերը ցած դրեց:

Հանկարծ նրանց հայացքները իրար եկան: Նրանք նայեցին և Օհանյանը զգաց, որ իրանք ավելի նայեցին իրար, քան պատշաճն է, և օրիորդից առաջ ի՞նքը խոնարհեց աչքերը:

Ժամի քաջնիսն էր... Նրանք չէին մտածում այդ մասին:

Օհանյանը երջանիկ էր զգում իրան, բայց ինչո՞ւ... Նա վախենում էր մտածել այդ մասին, թեև այդ միտքը մեկ-մեկ դալիս ձայն էր տալիս նրան, որ արթնացնի այդ անուշ երազից: Բայց Օհանյանը միշտ հակված էր դեպի երազը և հոգով բանաստեղծ: Մի փոքրիկ իրականություն բավ էր, որ նա շտխրեր երազային ստվերներով: Ուստի և քաղցր զգացումով նա իրեն հանձնել էր լուսնկա գիշերին: Նրան թվում էր, թե գետակի այդ միալար վշշոցը գետակի վշշոց չէ, այլ դա երջանկության համատեղե-րական մի օվկիան է, որ բոլոր աշխարհը դիրկն առած հոսում է դեպի երջանկության խորը անհուն մի անդունդ:

— Տեր իմ, աստված, հենց սա՞, սա՞ ինձ բավ է. եթե սա ուրիշների համար քիչ է, ինձ համար մի օվկիանոս է. և մի՞թե սա ինձ չպիտի սիրե,— մտածեց Օհանյանը և դարձյալ նայեց իր ուղեկցուհուն: Եվ զգաց, որ իր մեջ, սրտի խորը ծալքերից մեկում զարթնում է այն վտանգավոր, բայց քաղցր զգացմունքը, որ միշտ մահից էլ զորեղ է և ավելի զորե՞ղ, եթե միայն անկեղծ է:

Աշխենը նստեց և սկսեց հովանոցի ծայրով խառնել ժայռի մի փոսիկում հավաքված անձրևի ջուրը: Հանկարծ նա առանց նայելու Օհանյանին և շարունակելով ջուրը խառնելը՝ ասաց.

— Ի՞նչ եք կարծում, ո՞րն է ամենալավ բանը աշխարհիս երեսին:

Օհանյանը շփոթվեց և զարմացավ իր շփոթության վրա: Եվ փոխանակ ասելու՝ սերը, ասաց.

— Լուսնակ գիշերը:

— Լուսնակ գիշերը... է՛հ, լուսնակ գիշերը ամենքի համար չէ։ Այնպես լուսնակ գիշերներ եմ նստել սենյակում ու փակվել, որ...

— Ինչո՞ւ, — հետաքրքրվեց Օհանյանը։

— Է՛հ, ո՞վ գիտե, — ծածկեց Աշխենը, — լինում են այդպես րոպեներ։

Նա մի րոպե լռեց, և հետո աչքը գցելով դեպի լուսինը՝ կարծես ինքն իրան՝ խոսեց.

— Ամենալավ բանը փոխադարձ ու ներդաշնակ զգացմունքն է. լինի դա սեր, լինի համեստ բարեկամություն, լինի թշնամություն։ Բայց երբ մի կողմից է՝ վայ այդ կողմին։

Օհանյանը գլխի չընկավ, կամ ավելի ճիշտը՝ չուզեց խորասուզվել այդ խոսքի իմաստի մեջ։ Նրա համար թանկ էր ներկա րոպեն և նա զբաղված էր ներկայի քաղցրությունը։

Այս աղջիկը, անշուշտ, համակրանքի պես մի բան ունի դեպի ինքը։ Հապա ինչու առանց դժվարության եկավ իր հետ զբոսնելու, ինչո՞ւ չի ուզում տուն վերադառնալ. և վերջապես այն խորը և երկար հայացքը, այդ լռությունը։ Ո՛չ, իրան համակրում է, իրան սկսել է հասկանալ և ընտրել այն ահագին խմբի միջից, որ ոչընչով հետաքրքիր չէ նաև այս աղջկա համար։

Եվ այդ վճիռը ամրապնդեց Օհանյանի հավատը։ Նա նայեց ժամացույցին. տասներկուսն էր։

— Քա՛նիսն է ժամը, — հանկարծ սթափվեց Աշխենը և վեր կացավ։

— Տասներկուսը։

— Վա՛յ, ինչ ո՞ւշ է, գնանք, — վախեցավ աղջիկը և առաջ ընկավ, որ իջնի ժայռից։

Օհանյանը վազեց հետևից, որ օգնի, բայց աղջիկը արդեն ցած էր իջել։

Նրանք շտապով իջան դեպի գետակը, անցան ու դիմացի ափով սկսեցին քայլել դեպի գյուղը։

— Մերոնք շատ պիտի անհանգիստ լինեն, — ասաց Աշխենը։

— Ի՞նչ կա, կգնանք և կհանգստանան, — ծիծաղելով վրա բերեց Օհանյանը։

— Ո՛հ, սա առաջին անգամն է, որ ուշանում եմ,—պատասխանեց Աշխենը և լռեց:

Մի քիչ հետո ավելացրեց.

— Այնքան կանոնավոր կյանք եմ վարում այստեղ, որ մերոնք զարմանում են: Ա՛, մի տարի առաջ այնպես էր լինում, որ ժամի 3-ին էլ տուն չէինք գալիս:

Նրանք հասան գյուղ և նեղ փողոցներից մեկը մտնելով հասան մի պատշգամբավոր տուն:

— Ահա մեր տունը,—ասաց Աշխենը,—խնդրեմ այցելեք. շնորհակալություն զբոսանքի համար:

— Օ՛, խնդրեմ, խնդրեմ,—ընդհատեց Օհանյանը և գլուխ տվեց:

Աշխենը դուռը ծեծեց: Օհանյանը սպասում էր. և երբ ներսից լսվեց դուռը բանալու ձայնը, նա գլուխ տվեց և հեռացավ:

— Բարի գիշեր:

— Լույս բարի, շնորհակալություն,—ասաց Աշխենը և փողոցի լուսվյալն մեջ նրա ձայնը արժաթի նման հնչեց ու լռեց:

Օհանյանը մնաց մենակ, ուրախ, թախծոտ ու տարակուսանքի մեջ: «Բարի գիշեր» դեռ հնչում էր նրա ականջին աղջկա արժաթե ձայնը: Օհանյանը անորոշ հուզմունքի մեջ էր: Նա քայլում էր դեպի տուն և հիմի նրա ուղեկիցը իր շվաքն էր, որ սև ու որոշ ամպի պես սահում էր լուսնի լույսով կավճած գետնի վրայով: Տների պատերը կարծես գաճած լինեին, այնքան խիստ էր լուսնի լույսը:

Օհանյանը հասավ տուն, մտավ սենյակը և լամպը չվառեց. նստեց պատուհանի մոտ ու մնաց ինքն էլ չիմանալով ինչ անի: Գետակից հասնում էր գորտերի կոկոռը. լուսնկա գիշերը շարունակում էր հոսել ու հոսել օվկիանոսի նման: Ո՛ւր... այդ ինքն էլ չգիտեր: Մի անսահման թախիծ խառն, անուշ մի երազով եկավ լցվեց Օհանյանի սիրտը: Նա չէր մտածում, այլ մտքերը իրիկնադեմի ծիծեռնակների նման շեշտակի թռչում էին իրար հետևից ու պտտվում նրա գլխում: Այո՛, ոչնչի մասին չէր մտածում. միայն զգում էր մի բան. և դա անսահմանություն էր. դա մի անտակ ծով էր, ուր նա ընկել՝ սուզվում էր ու գնում դեպի հատակը: Սիրո՞ւմ էր նա՞ ոչ՞. դա ավելի շատ մի զորեղ մաքառում էր և մա-

քառումն այն սոսկալի դատարկության մեջ, որի անունն է անսեր կյանք:

Նա պահանջ ուներ սիրելու, բայց սիրելու և հասկացվելու. նա հոգու ընկեր էր որոնում և ... կարծես գտել էր: Գտե՞լ «եթե՞ միայն ճշմարիտ լիներ դա» մտածեց Օհանյանը և գնաց ընկալ անկողնին: Նա ուզեցավ քնել, բայց քունը չէր տանում: Աչքերը փակեց և սկսեց մեկ-մեկ հիշել անցած դարձածը, բայց մտքերը սլանում էին և չէին կանգնում: Նա ուզեցավ պատկերացնել Աշխենի դեմքը, բայց աղջկա դեմքի փոխարեն նրա աչքերի առջև սկսեց երերալ իրենց դպրոցի վարժուհու դեմքը: Օհանյանը տհաճությամբ աչքերը բացեց և նորից փակեց. այս անգամ աղջկա պատկերը նկատեց կենդանի իսկությամբ. ահա աղջկա փոքրիկ քիթը՝ ծայրը թեթևակի վեր ծոված և մրահոն աչքերը: Նրանք ժպտացին, բայց դարձյալ դեմքը ավրվեց և փոխվեց: «Բարի գիշեր» հնչեց դարձյալ Օհանյանի ականջին և նա վեր կացավ տեղից և մոտեցավ սեղանին: Մեքենաբար բացեց իր գրքերից մեկը: Հայոց պատմություն էր: Մեքենաբար բաց արավ մի երես և սկսեց լուսնի լուսով կարդալ. «Միայն ութերորդ դարու վերջերը Աշոտ Մսակերը, Բագրատունիների պապը Կամսարականներից գնեց Շիրակի կալվածները, որոց մեջն էր և Անին»¹⁰,

Օհանյանը հանկարծ հիշեց Անին. հիշեց Մայր եկեղեցին. նրա առաջ պատկերացավ այդ հոյակապ ճարտարապետությունը. հիշեց ինչպես ինքը նստած հյուրատան դռների մոտ նայում էր այդ հոյակերտին, որի ետև՝ խորքում, հեռուն նստել էր արծաթաձուլ Արադածը, վեհափառ արծվի նման: Հանկարծ հիշեց, ինչպես այդ տեսարանն անգամ դիտելիս որոնում էր նրան... Ո՞ւմ, ինքն էլ չգիտեր. և ինչպես մի բաղցր սպասումով մտածում էր, թե արդյոք ո՞վ պիտի լինի նա և երբ պիտի հանդիպի իրան.

Եվ ահա նա, այս ճերմակ կարապը, ճակտին սև գանգուրը կախված: Հավը խոսեց: Օհանյանը նայեց վեր: Այնտեղ վերևը տարածված խորանում էր երկինքը, որ սնդիկի գույնի էր փոխվում: Մի քնած հով վեր կացավ քնատ ու ծուլ թափ տվավ ծառերի կախված տերևները: Գետակի ձայնը մի վայրկյան զլեց և նորից հովի հետ մեղմեց:

Օհանյանը զնայ շորերով պառկեց անկողնի վրա։ Նայեց առաստաղին։ Թեթև մի լույս գաճի նման քսվել էր սպիտակ գերաններին։ — Ծի՜վ, ծի՜վ, հանկարծ լսվեց պարտեզից. թռչունն էր, զարթնեց։ Օհանյանը մի անասելի բերկրանք զգաց այդ ձայնից. կյանքը այնքան քաղցր թվաց նրան, որ նա հանգիստ աչքերը փակեց։ Վրա հասավ մի քաղցր հոգնածություն, և նա քնեց։

II

Առավոտը վաղ Օհանյանը զարթնեց և շնայած քիչ էր քննել, բայց հանգիստ էր զգում և առողջ։ Առաջին մտապատկերը սպիտակազգեստ Աշխենն էր. ժայռի վրա, մազերն հովին, սևորակ աչքերը լուսնի շվաքում։ Եվ զարմանալի բան. կարծես այդ աղջիկը վաղուցվա ծանոթ լիներ, այնքան նա հիմա մտերիմ էր թվում Օհանյանին։ Նա աչքերը փակեց, որ տեսնի Աշխենի մտապատկերը։ Այս անգամ էլ չկարողացավ իսկույն պատկերացնել։ Ստեղծվում էր սրա նրա դեմքը և իսկույն աղավաղվում։ Օհանյանը ուզեցավ պատկերացնել նրա սպիտակ զգեստը, և ահա Աշխենը իսկությամբ կանգնեց նրա առջև իր սեավ ունքերով ու մազերով... Օհանյանը զգաց, որ սիրում է և սիրում մի տեսակ կարոտած սիրով։ Ախ, ի՞նչ կլիներ, որ նա գար իր հետ հեռու-հեռու մի տեղ, սարերը, հեռու վանքերը. միշտ ձեռք ձեռքի. ինքը, Օհանյանը, պատրաստ նրա ամեն ցանկության ուրախությամբ սպասավորելու և գուրգուրելու նրան և ասելու, միշտ ասելու. Աշխեն ջան, իմ հաղար փնտրած ու մեկ գտած, իմ հոգուս հոգի։

Օհանյանը դարձյալ քնեց։ Օրը ճաշ էր դառել, որ նրա սենյակը մտավ և մեջտեղ կանգնեց մեկը և «վա՛հ» արեց։ Օհանյանը շուռ տվեց երեսը և տեսավ Սուրենին, որ զարմացած նրան էր նայում։

— Տո՛ւ, մինչև հիմի քնած ես. տնաշեն, սաղ աշխարք ճաշը կերավ պրծավ. դու ի՞նչ բանի ես։

Օհանյանը կարմրած աչքերով ժպտաց միայն և վեր կացավ։

— Վեր կաց, վեր, զնանք ռոտոնդ, փորձ կա. խանդակն ու Պարույրը այսօր պատրաստվում են Ֆրանցին ու Կարլոսին խեղդելու¹¹։

— Թող խեղդեն, իսկ մենք ներկա չենք լինի այդ խեղդոցին,
— պատասխանեց Օհանյանը:

— Հա, լավ ես ասում, — խոսեց Սուրենը, — բայց հասարակությունը կգնա և կծափահարի այդ լակեյներին, որ մեղ պես սկսնակներին խեթ-խեթ են նայում, երբ կուլիսներն ենք մտնում:

— Զլինի դու էլ ես բեմի ճամփան բռնել, — հարցրեց Օհանյանը օձիքը մեր գցելով:

— Ճա՞րս ինչ, պիտի մտնեմ:

— Ո՞նց թե:

— Սիրում եմ բեմը, ուրեմն, բնական է, պիտի մտնեմ:

Այդ ժամանակ պատուհանից մեկը ներս նայեց: Օհանյանը նայեց նրան, բայց սկզբում չճանաչեց:

— Բարով Աջեմ, էս ո՞րտեղից, դիմեց եկվորին Սուրենը և գնաց դեպի պատուհանը:

Եկվորը մի աղվեսադեմ, կապտաչյա, լայնաթիկունք երիտասարդ էր, ավելի կարճահասակ և լիքը. մորուքը ծխախոտագույն, ընչանցքը առատ և շրթունքները լայն ու հաստ:

Օհանյանին տեսնելուն պես ժպտաց, ու ձեռը մեկնեց:

Օհանյանը ճանաչեց նրան. դա նրա հեռավոր ծանոթներից մեկն էր, որին նա վերջին տարիները չէր հանդիպել: Հրավիրեց ներս:

Աջեմյանը ներս մտավ և հայացքը գցեց սենյակի պատերին ու առաստաղին:

— Ոչի՛նչ, վատ սենյակ չէ: Ա՛յ, մեկն էլ եթե ես գտնեի, գուցե մնայի Ղարաքիլիսայում:

— Ուրեմն կարող է պատահել, որ գնաս, — մեջ մտավ Սուրենը:

— Այո, հենց նոր եկա. ուզում եմ Դիլիջան գնալ. բայց մի շաբաթ գուցե մնամ Ղարաքիլիսա: Տեղը տեղ չէ, բալամ, — դարձավ Սուրենին, — անցյալ տարի այստեղ էի, լավ ֆլիրտ չարի: Մի Աշխեն կար, վերջերը եկավ. աչքը վրաս էր միշտ, հենց էն է սկսում էի, տանից նամակ ստացա, գնացի, խանգարվեց: Թեպետ հիմի եթե լինեիր... հազիվ թե դուրս գա: Հավես չունեմ, ախպեր: Շատ է լղար. թեև բարակ մեջքեր սիրում եմ: Ի դեպ, այստե՞ղ է նա:

Պատասխան չեղավ:

Աջեմյանը այնպես էր խոսում, կարծես խոսքը սենյակի վրա լիներ, որից իսկույն անցավ ուրիշ նյութի:

— Զգիտե՞ս, Սուրեն, Գուլազյանները այստե՞ղ են, թե ոչ:

— Այստեղ են,—պատասխանեց մի քիչ լուրջ ձայնով Սուրենը, որին թեև Աջեմյանի խոսքերը չվիրավորեցին, բայց դուր չեկան համենայն դեպս:

Աջեմյանը նստեց սեղանի մոտ և աչքի ծայրով նայեց Օհանյանի գրքերին. վերցրեց մինը, կարդաց վերնագիրը, ցած դրեց և շտապով վեր կացավ:

— Հա, ես գնամ սենյակի նայեմ: Գուցե հենց Գուլազյանների մոտ հարմարվեմ: Ցտեսություն, պարոն Օհանյան: Գալիս ե՞ս, Սուրեն:

Սուրենը հետևեց նրան:

Երբ գնացին, Օհանյանը զայրույթով և զղվանքով բռնեց ճակատը և մի րոպե մնաց շվար դրության մեջ. արդյոք լա՞վ էր, որ լռեց և կուպիտ խոսքով չվիրավորեց այդ լկտի պարոնին... Ո՛չ, նա զգաց, որ դրանով կեղտը չէր լվանա և զուր տեղը կմատներ իր գաղտնիքներից ամենագեղեցիկը, որ նա ուզում էր աշխարհից ծածուկ պահել:

Բարդինների ստվերները երկարացան: Ձորերի փոսերում, լեռների ու ժայռերի խոռոչներում, կարծես իրենց թաքստոցից, դուրս սողացին անհեթեթ, մութ-մութ ստվերները ու փռեցին իրենց անճոռնի բազուկները: Իջնում էր խաղաղ իրիկուններից մեկը: Դիլիջանի ճամփի կողմից սկսեց զլզլալ հովը և փոփռացնել բարդիների տերևները, որ կարծես քշոցի փողեր լինեին:

Օհանյանը դուրս եկավ տանից, որ գնա ռոտոնդ, բայց քայլերն ուղղեց դեպի Դիլիջանի ճամփան: Անցավ փոքրիկ կամուրջը, դուրս եկավ գյուղից և ծովելով դեպի աջ, դիմեց անտառի կողմը:

Արդեն նրա ոտների տակ, քայլերի չափով հանգիստ խշշում էր խոտը: Խաղաղ էր ամեն ինչ, բայց մռայլ էր Օհանյանը: Աջեմյանի խոսքերը այնպես ազդել էին նրա երևակայությանը, որ նա չէր նկատում իրիկվան խաղաղ ժամը: Նա արագացրեց քայլերը և հասնելով անտառի եզրը, կանգնեց և սկսեց նայել դեպի գյու-

ղը: «Նա այնտեղ է» մտածեց Օհանյանը և զգաց, որ սաստիկ ցանկանում է մին էլ տեսնել Արամ:

Բայց այդ տեսնելը դժվար թվաց նրան, մինչև իսկ անկարելի: Ինչո՞ւ, այդ պարզ շղիտեր: Անցյալ գիշերվա երազային զբոսանքը նրա համար այնքան թանկ էր, որ դրանից հետո հանդիպել կարելի էր գուցե և շատ առօրյա, հասարակ և պրոզայիկ հանգամանքներում: Եվ դա տխրեցնում էր Օհանյանին: Նա գիտեր, որ ինքը հակված է բանաստեղծության և երազանքի, ուստի և վախենում էր մարել իր երազը:

Բայց այդ երազը այժմ իսկապես երազ դառավ: Ո՛ւր երեկվա գիշերը, ո՛ւր այսօրվա երեկոն: Երեկ պատահաբար, ո՞վ գիտե բախտի ի՞նչ երազանքի ժամին, անսպասելի հանդիպեց մի աղջրկա և անց կացրեց մի անուշ գիշեր: Իսկ այսօր... արդյո՞ք կարող է կրկնվել միևնույնը: Օհանյանը վախենում էր, որ չկրկնվի: Նա նստեց մի քարի և հանձնվեց իր անհանգիստ մտքերին:

Շուրջը մթնել էր: Հովտի երկայնքով աճել էր գիշերվա ստվերը և սև լճի նման խորասուզ<ել> ճամփան, գետը, ծառերն ու հեռու գյուղը: Դիմացի ժռուտ սարերն էին միայն, որ վարարվել էին նոր ելած լուսնի արծաթով: Տխուր ու թախծալի էր այդ լուսսը: Շուտով հեռու բարդիների ծայրերն էլ ներկվեցին այդ նուրբ արծաթ փոշով, որ կամաց-կամաց իջնելով դաշտավայրը, սկսեց սողալ գետի անտառը, ուր Օհանյանն էր: Դաշտավայրը կարծես կավճի փոշով ներկվեց: Հեռուն սպիտակ գետի նման ձգվում էր Դիլիջանի ճամփան, իսկ նրա երկու ափին փոքրիկ դաշտերը տեղտեղ կարկատանված էին նոր դեղնող արտերով:

«Պիտի սիրե՞», մտածեց Օհանյանը և աչքերը փակեց, որ պատկերացնի Աշխենին և իսկույն պատկերացնելու համար երգավակայեց նրա ճերմակ զգեստը: Բոլորովին իրական ներկայացավ այդ սիրելի զգեստը, մինչև անգամ նրա կրկնոցի մետաքսե ասեղնացանցը և շրջազգեստի փոթերը եկան պարզ նկարվեցին Օհանյանի աչքի առջև: Պատկերացան ճերմակ զգեստից վերև, աղջկա քիչ կուշ եկած, քիչ զարգացած փոքրիկ ուսերը, և երբ հանկարծ խլրտող մթությունից դուրս լողաց նրա սիրելի դեմքը իր ածուխի աչքունքով, Օհանյանը այնպես կարոտ զգաց դեպի այդ աղջիկը,

որ կարծես իր վաղեմի սիրած մտերիմը լիներ նա: Բաց արավ աչքերը և ուզում էր վեր կենար, գնար նրան որոնելու: Անտառից մի թույլ խլրտուք եկավ: Նայեց դեպի անտառի խորքը. ոչ ոք չկար. պետք է որ քամին խշշացնելիս լիներ հերվան շոր խռիվները: Օհանյանը կրկին հակվեց դեպի իր երազը: Բայց այս անգամ աղջկա պատկերը չերևաց: «Ո՞նց պատահեց և ո՞րտեղից» մտածում էր նա: Կարծես մի ամբողջ շաբաթ լիներ անցած այն օրից, որ նա եկավ Ղարաքիլիսա: Ինչքա՞ն լիքն էին այս երկու օրը տպավորություններով... Ինչքա՞ն ապրեց նա: Օհանյանը հիշեց իր առաջին անգամ գյուղ հասնելը: Ինքը իջել և նայում էր խայտաբղետ բազմության. և հանկարծ մեկը նրանցից, այդ անծանոթներից մեկը, ճերմակ զգեստներով դուրս լողաց իր դեմ և դառավ իր ճակատագրական ծանոթը: Ի՞նչ անսպասելի պատահամունքների շղթա է կյանքը: «Բայց ինչո՞ւ էր եկել կայարան և ո՞ւմ էր սպասում» կայծակեց հանկարծ այս միտքը Օհանյանի գրկում... «Հը՞...» ասաց նա բարձր ձայնով ու շտկվեց իր տեղում: Մինչ կասկածի հարվածը տեղ կհասներ, կրակեց երկրորդը:

«Ա՛խ, չգիտեք որտեղ է՞»,—հիշեց Օհանյանը Աշխենի այս խոսքերը, որ սա ասաց տիկին Պետրոսյանի հետ Աջեմյանի մասին իրան հարցնելիս: Եվ վերջապես Աջեմյանը այսօր ասավ, որ Աշխենի «աչքը միշտ իր վրա» էր եղել հերու:

Նա վեր կացավ, կանգնեց ու սկսեց մտածել: Այս մտածմունքը թույնի նման այրեց նրա երակները:

Լուսինը բավական բարձրացած պիտի լիներ. արդեն նրա թարմ սառցազուլն լույսը եկել հասել էր Օհանյանի դեմը, եզերելով անտառը, որի ստվերը չէր ուզում տեղի տալ: Օհանյանը սև ստվերի մեջ էր:

Նորից մի խլրտուք ավիրեց անտառի թարմ լուսթյունը: Օհանյանը զգաց, որ իր աջ կողմից է և նայեց այն կողմ: Պարզ էր, որ մարդ էր գալիս այն կողմից: Խլրտուքը ավելացավ և այս անգամ քայլերի շափով: Երկու հոգի պիտի լինեին. այդ երևում էր խլրտուքի շափից: Օհանյանը նայում էր այն կողմ, սպասելով եկվորներին: Բայց նրանք ըստ երևույթին կանգ առան, խլրտուքը դադարեց: Այն կողմ ոչինչ չէր երևում. միայն ծառերի անկարգ

բներն էին սև մութով փաթաթված: Մի տեղ միայն, սաղարթի պատուհանից կախվել էր լուսնի ճերմակ վարագույրը և փաթաթվել մի ծառի բնի ու փուլել անտառի կանաչի վրա: Օհանյանը սկսեց ականջ դնել. ոչինչ չէր լսվում: Միայն հակառակ կողմից գետակը ձգում էր իր միալար երգը, որ հովի հոսանքի հետ մերթ սաստկանում էր, մերթ խլանում: Մի հով դողաց և տերևները փրսփրսացին: Օհանյանը նայում էր իլրտուքի կողմը և սպասում: Մի բան ճերմակին տվեց և թաքնվեց թփերի հետև: Ընդհատ մի վանկ այնտեղ եկավ թռավ նրա ականջի տակով: Ու մինչ Օհանյանը հետ ծռվեց, որ թփերի ետևը նայի՝ հանկարծ այնտեղից դուրս եկան մութ կարճ ոտներ և նրա ետևից ճերմակ կարապի պես մի աղջիկ... Աշխենն էր: Օհանյանը հուզմունքից ժպտաց և զգաց, որ գունատվեց: Ու մնաց տեղն ու տեղը սառած: Աշխենն էր. պարզ երևում էր, իսկ հետինը ով էր: Զույգը լուռ մոտեցավ քաջ տեղին ու կանգնեց և հիմի, լուսնի տակ արդեն պարզ նկատվեց Աջեմյանի հաստ, կարճ հասակը, թեթև կուղը մեջքի վրա ամրացած կարճավիզ պիսով և նրա կողքին Աշխենի նրբիւրան, ճոճուն հասակը... Օհանյանը զգաց, որ սիրտը մուրճի պես զարկում է: Զույգը խոսում էր, բայց ոչինչ չէր լսվում: Միայն անորոշ ձայներ ջոկվում ու գալիս թռչում էին օդի միջով: Դրանց մեջ պարզ որոշվում էր Աջեմյանի ձայնի այծային տեմբորը և Աշխենի արծաթահնչյուն խաղերը, որ օդի անբիծ լռության մեջ լողում էին ու հալչում:

Նրանք շարժվեցին դեպի Օհանյանը, որ նստած էր մի մեծ ծառի բնի ետև, և եթե նրանք նեղ շավիղով գնային, նրան չէին տեսնիլ: Նրանք մոտեցան և արդեն պարզ պետք է լսվեր նրանց խոսակցությունը: Բայց Օհանյանը այնպես հուզված էր, որ նախ ոչինչ չլսեց:

— Այդ սխալ է,— լսվեց Աջեմյանի առարկությունը Աշխենի ինչ-որ ասածի դեմ, և Օհանյանը զգաց, որ նրա ձայնի պրոզայական սառնությունը, այծային տեմբորը և թեթև հեգնանքը վիրավորեցին լուսնկայի կուսական լռությունը:

— Ո՛չ, ուղիղ եմ ասում, հաստատեց Աշխենը դողդոջուն ձայնով,— դուք միշտ չոր եք եղել և ձեզ զվարճացնում են այս խաղերը:

Հոգնածությունից, թե հուզմունքից՝ նա հեռւմ էր: Օհանյանը լսեց այդ հեռոցը և զգաց, որ աչքերը սևանում են:

— Այո՛, դուք սիրել չգիտեք,— ավելացրեց վրդովւած ձայնով աղջիկը, կանգնեց և սկսեց հովանոցով քերել հողը:

Նրա դեմքը պարզ նկատւում էր ծառերի ստվերից ներս սպրդած լուսնաշողի մեջ: Դալուկ էր այդ դեմքը, տանջւած ու անհանգիստ: Նույնիսկ մաշված:

Մի բան օձի նման դալարվեց Օհանյանի սրտում, և այդ բանը սիրուց էլ ուժեղ էր: Եվ այդ կերպով հանգցրեց նրա սիրտը: Նա հեռւմ էր: Աջեմյանը քիչ առաջ անցել՝ սպասում էր Աշխենին: Ստվերի միջից հազիվ նկատւում էր նրա մոռայլ դեմքը: Նա անհամբեր շարժումներով սպասում էր Աշխենին:

— Գնանք, օրիորդ, մեր կամպանիսն հավաքւած կլինի ռոտոնդում:

Աշխենը բարկությամբ թափ տվավ հովանոցն ու շարժվեց տեղից: Երբ միացան, Աջեմյանը ինչ-որ մոմռաց, որ Օհանյանը չլսեց: Միայն լսեց Աշխենի սուր, գանգ<ատ>ավոր ձայնը:

— Ո՛չ, չեմ հավատում. դուք ամենքի հետ այսպես եք վարվում:

Այնուհետև, մերթ ընդ մերթ լսվում էր Աջեմյանի աղվեսաձայնը և Աշխենի հնչուն հատուկտոր վանկերը, մինչև որ այդ էլ ընդհատվեց: Լռեց նաև այն օրհասական խլրտուքը: Օհանյանը մի շարժում արավ, որ վեր կենա, նրանց հետևի, բայց հետո մնաց տեղում և զգաց, որ ամեն բան մեռավ բնության մեջ: Սրտի սուր ցավը տեղի տվավ բութ անզգայության: Նա պառկեց երեսի վրա և մնաց անշարժ: Հողի ու կանաչի բուրմունքը դիպավ նրա քթին: Այդ բուրմունքը, որ մի երկու օր առաջ, այն պարզ և ուրախ առավոտը, երբ գնացքը Լոռու ձորերում դղրդում էր ու իրան բերում գյուղ, նրան կյանքով լցրեց, իսկ հիմի՞... Հիմի էլ այդ բուրմունքը ցանկալի էր, լի կյանքի քաղցրությամբ, բայց դա էլ Օհանյանի համար չէր: Եվ ինչ էր այդ քաղցրությունը: Դա կար և չկար: Այո՛, այն սիրելի ուրուն էլ չկար, թեպետ այս ըոպելիս անցավ շատ մոտիկ, մի քանի քալ հեռվից:

Եվ եթե ամբողջ աշխարհը պտտեր որոնելու սրա նման մեկը՝

չպիտի գտներ. եթե ամբողջ աշխարհը պտտեր, գտնելու մի միջոց, որ այս էական իրան սիրեր—չէր գտնելու: Նա էլ նայում էր ուրիշ էակի և աղերսում մի բան, որ երբեք չէր ստանալու:

Սոսկալի թվաց այդ ճակատագիրը Օհանյանին: Եւ ո՞վ էր մարդկանց ճամփին դնում այդ տխուր առեղծվածը և ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ է այսպես: Չէ՞ որ իր բախտը հենց այդ էակի մեջ էր. էլ ինչո՞ւ է նրա բախտը մի ուրիշի մեջ, որ անգամ հեղնանքով է նայում նրան:

Զարհուրելի՜ շղթա, որի էակ-օղակները իրար են կապված և կապված անհրաժեշտորեն, ճակատագրի բուլթ, անիմաստ կամք-քով: Ինչո՞ւ: Ինչո՞ւ այս հովի, իրիկվան ու լուսնկայի ներդաշնակության մեջ պիտի լինի այդ սոսկալի աններդաշնակությունը:

Լուռ էր անտառը, անպատասխան լուռ էին լեռները, լուռ էր դաշտավայրը, միայն գետակը շարունակում էր իր վայրենի՝ ու անհասկանալի երգը՝ կատարելապես անտարբեր, որի համար միևնույն էր, թե ով էր բախտավոր, ով անբախտ:

Ե Ր Ա Վ

Ես մենակ եմ... Իսկ շուրջս փռված է ավազոտ և մերկ անապատը իր սարսափելի մռայլությամբ. կաղկանձելով, ավաղի փոշին օձապտույտ սյուներ կազմելով սլանում է քամին և երգում է մի սարսափելի երգ, լի օրհասական հեծեծանքներով ...

Երգելով ծեծում են իմ գլխին սպիտակ ալիքները, երբ քամին փչում է նրանց վրա իր դառը շունչը... Աստված իմ, ես ծեռացել եմ, այդ սարսափելի է:

Ես մի ձեռքով բռնում եմ մազերս, իսկ մյուսով՝ անսովոր ուժով բաբախող սիրտս և փախչում եմ հեռու, հեռու ...

Իսկ քամին ողբում է ու ողբում ...

«Կանգնի՛ր...» — լսվում է իմ հետևից. ես կանգնում եմ և հետ նայում... «Օ՛, գերեզման...»: Ես երեսս դարձնում եմ ու փախչում ...

Հոգնածությունը տանջում է ինձ և ես նստում եմ մի ծառի տակ. նրա տերևները տարել է աշնան քամին, միայն, որպես վերջին հառաչանք, դողդողում է վերջին տերևը շորացած ճյուղի վերա... Ես նայում եմ ծառին և հիշում եմ անցած, գնացած օրերը, որոնք թրթռում էին շրջակա վայրերում: Հիշում եմ, ինչպես լուսնյակ գիշերներին այս ծառի տակ «ներա» հետ գրկախառնված, ամեն ինչ մոռացած, հիացմամբ վայելում էինք գիշերը... Ես այն ժամանակ պատանի էի և գեղեցիկ էր աշխարհը, այն ժամանակ կյանքը բուրում էր գարնանային թարմությամբ... օրհնյա՛լ օրեր...

Քամու հառաչանքը զարթեցնում է ինձ, ես նայում եմ շուրջս և ցնորքը ցնդում է որպես վերջալույս. իմ առաջ տարածված է մերկ անապատը և արձիճագույն երկինքը ընդգրկում է նրան...

«Կանգնի՛ր...» լսվում է սոսկալի ձայնը և գերեզմանը ինձանից մի քանի քայլ հեռու նայում է ինձ իր դժոխային հայացքով... Իսկ քամին լալիս է ու լալիս...

Եվ խորհրդածությունը ակամա թափանցում է իմ սիրտը... խորհրդածություն՝ միակ դեղը մեր վիրավոր, հոգնած սրտի:

Կյա՛նք... որին միևնույն ժամանակ և՛ սիրում ենք, և՛ ատում: Լինում են ըոպեններ, երբ օրհնում ենք նրան, ինչպես մեր խնամատար մորը և լինում ըոպեններ, երբ խորթացած նրանից անիծում ենք այն ըոպեն, երբ դարձանք նրա ստրուկը, երբ նա, ինչպես մի կտրատող թույն թափանցեց մեր մեջ, վրդովելով մեր այն դերը, որ կատարում էինք բնության մեջ... Եվ մենք գլուխներս կախած, մեր ձեռները առած կրծքի վերա, լուսնկա գիշերներին խորհում ենք երկա՛ր, երկա՛ր տանջելով մեր վիրավոր սիրտը, վրդովելով մեր ինքնամոռացության մեջ հոսող թմրած արյունը... Եվ ինչո՞ւ համար,—գտնելու այն նպատակը, որ ունի բնությունը մեր մեջ ներշնչելով այս անհանգիստ հոգին... Եվ դրա արդյունքը լինում է տանջանք, որովհետև մենք չենք կարող հասկանալ բնությունը, որ զարգարված է ահավոր գեղեցկությամբ... բնությունը ապրում է իրա համար, վառում է սքանչելի գիշերը իրա փառքի համար, իսկ մա՛րդը... Օ՛, ունա՛յն զարդ, որ ակընկալում է հավիտյան մնալ իր տիրուհու կրծքին, մինչդեռ նա «այսօր» զարգարվում է նրանով, իսկ «վաղը» նրան մի կողմ պետք է շարտի...

Բնությունը ծաղրում է քեզ, ո՛վ մարդ, նա տվեց քեզ այդ կյանքը, որպեսզի զվարճանա քեզանով, իսկ դու աշխատում ես դրա մեջ նպատակ գտնել...

Փոխանակ ստեղծելու քո մեջ գոռոզության, մեծահոգության ոգին, որ հեռացնի քեզանից կյանքը—ծաղրը, դու փայլիայում ես նրան, որպեսզի երկար տևե քո մեջ...

«Ուրեմն ինչո՞ւ եմ վախենում ես գերեզմանից»—ասում է խելքս, այդ անողոք, բայց արդար առաջնորդը...

«Օ՛, ես ուզում եմ պարզել ինձ տանջող հարցերը, ես ուզում եմ ապրել այդ կատարելու համար»—ճվում է սիրտս կնոջ նման և լռեցնում դատողության ձայնը ...

Բայց մահը կանգնած է իմ մոտ, նա ինձ մղում է դեպի դե-
րեզման և ես լսում եմ նրա դառը և սոսկալի ձայնը. «Գնա՛...
գնա՛...»: Սիրտս ստիպում է ինձ իրմադրել նրան և ես ստրկացած
իմ սրտին՝ կատարում եմ նրա անմիտ ցանկությունը... Ես նայում
եմ ծառի ճյուղի վերա. այնտեղ դողում է վերջին տերևը և թռչում
քամու հետ... Դա «նրա» վերջին հիշատակն է ...

«Գնա՛... գնա՛...»:

Կռանում է իմ մեջքը, կրծքիս վերա է թեքվում գլուխս և իմ
սպիտակ ալիքները փռվում են աչքերիս վերա ...

«Գնա՛... գնա՛...»:

Հիշում եմ «նրա» դեմքը և ակամա անցնում է իմ մտքովս.
Ինչո՞ւ «նա» չկա ...

«Գնա՛... գնա՛...»:

Սպառվում են ուժերս և ես սարսափելով ընկնում եմ գերեզ-
մանի մեջ... և այսուհետև ո՛չ մի սանդուղք, ո՛չ մի ույժ, ո՛չ մի
զգացմունք ինձ չի կարող բարձրացնել այստեղից ...

Դատողությունս օրհնում է իմ խնամատար, խիստ, անողոք
և բարի մորը—մահվան և հավիտյան լռում, իսկ սիրտս դարձյալ
աղմկում է... Ես փորձում եմ շարժվել, կանչել ...

Եվ իմ շիրմի վերա կանգնած մահը, կուրծքը դուրս ցցած,
անողոք պահապանի նման, հաղթական դեմքը դարձնելով ինձ՝
նայում է իմ աչքերին և ես սոսկալով կարդում եմ նրա աչքերում՝
«Լռի՛ր ...»:

Տ Ե Ր Տ Ե Ր Ը

— Լվացքդ պրծա՞ր, իրիցկին:

Գնդիկ իրիցկինը սապնոտ մատով սղալեց ականջին թափած դեղնավուն մազերը, շտկվեց և նայեց հարցնողին:

Տիրացուի կնիկն էր, շոր ու ցամաք, մնոտ երես, կարմիր մազ: Եկավ ծամոնը բերնում ծամռելով ու թեշիկը ոլորելով նըստեց երկար գերանին:

Իրիցկինը քրտնամխած հեռում էր: Կլոր, կարմիր երես, ձվաձև, շեկ-սպիտակ հոնք ու թարթիչներ, ինքը հաստիկ, լայն ջաղացքար:

— Մնաց տերտերիս շապիկները, ան ա լվամ՝ կպրծնիմ:

Եվ իրիցկինը աչքերը պտտեցրեց խայտաճամուկ լվացքաշորերին, որ նախշուն կարկատանների պես փռել էր սրահի քարերին, պայծառ արևի տակ. և նայեց այնպես լուրջ, ինչպես նկարիչը, որ երբեմն նկարելը թողնում և դիտում է իր կտավը:

Նա նորից թեքվեց լվացքատաշտի վրա, և նրա կուրծքը կախվեց տաշտի մեջ: Բոբիկ ոտքերի պճեղները ճպճպում էին լվացքաջրի ցեխի մեջ, և սապոնի սառած փրփուրները թռել կպել էին նրա ճերմակ, բաց սրունքներին: Եվ նա մի կեղտոտ շապիկ հաստիկ ձեռքերում խեղդելով՝ սխմում էր, ցայում, քրքրում, և այդ այնպես եռանդով, որ նրա թխիկ մարմինը թլթլում էր դժբերոջիկ դառան դմակի պես:

Մի սև հավ կեղտոտ ոտքերով եկավ կանգնեց փռած շորերի վրա և հիմար հայացքը սկսեց շրջել մեկ վար, մեկ վեր:

— Քա քը՛ր՛շ, քը՛շ էրա,— պատռվող կաշու ձայնով ճչաց

շար իրիցկինը, ռումբի պես նետվեց դեպի հավը, արագ մի քար խլեց ու նետեց հավի վրա:

Հավը՝ ավելի ճշալով քան պահանջում էր վտանգը՝ թռավ կտուրից և օդի մեջ հավորեն սավառնելով՝ բավական հեռու իջավ տիրացունց բակը:

Նորից խաղաղութունը նստեց իր տեղը: Միայն իրիցկինը լվացքի ճղփոցն էր լսվում և երբեմն էլ մի նվոց, որ դուրս էր թռչում նրա եփվող կրծքից, երբ նա մոլեգնում էր և լվացքը շար-շարում. և բռնված խոճկորի ձայնի պես ռիթմով խփում էր չր՛ի, յը՛ի, յը՛ի...

— Քա՛, իրիցկի՛ն, տեր-Մարուքը կըսեն մեռնի կը, ասօր շատ է ծանդոցե,—խոսեց տիրացուի կնիկը՝ ճղրիկ աչքերը թեշի-կից չպոկելով:

— Է՛հ, եսի՛մ, նեա կմեռնի, նեա կապրի,—մրթմրթաց իրից-կինը և տրորեց ծխից կսկծող աչքերը:

— Չէ՛, իրիցկին, բա՛ն կըսեմ, չի ապրի, տիրացուս կըսեր հոգևարքի մեջ է,—խոսեց տիրացուի կինը ցած ձայնով և զգուշ նայեց շորս կողմը:

Իրիցկինը լուռ մնաց:

— Հը՞, գիտես թը տերտերս է,—հանկարծ ասաց իրիցկինը և ականջները սրելով՝ լվացքը բռնեց ու մնաց մի վայրկյան:

Տիրացուի կնիկը վեր կացավ և նայեց սպառի գլխից:

— Տերտերն էկա՛վ:

Ասաց ու զող կատվի պես ծլկեց իրենց բակը:

— Գուքա՛մ, գուքամ,—լսվում էր հեռվից տերտերի մկկող ձայնը,—մաշտոցս առնեմ՝ գուքամ:

Նկավ տերտերը՝ տեր Հմայակը, և մտախոհ նստեց դռան աջ կողմը, քարին: Ու արձանացավ: Չոր ու ցամաք երիտասարդ էր ցորնագույն, չեչոտ-երես, ցանցառ-մորուք, մորուքի թելերը օղակ-օղակ:

Նայեց դիմացը մտազբաղ, սևեռուն աչքերով: Ներքևի լայն շուրթը կախ, պոկոշ, բերանաբաց՝ մտածում էր լուռ:

Վայր բերեց դեղնած, եղոտ գլխարկը, հանեց լայն, կարմիր թաշկինակը ու սկսեց քրտինքը սրբել՝ ինքնագոհ աչքերը լայն ու արագ ճպճպացնելով:

— Տեր-Մարութը կվախճանվի,—խոսեց նա կարծես ինքն իրեն, գետնին նայելով:

— Հը՞, տերտեր ջա՞ն, կվախճանվի՞...—շտկվեց հանկարծ իրիցկիներ և տաք ջրում խաշած մատներով տաշտի եզրը բռնած՝ քրտնաթոր երեսը դարձրեց տերտերին և այրվող քունքերը հարցականորեն վեր քաշելով՝ բերանաբաց նրան նայեց ու աչքերը շլեց:

— Ասօր կվախճանվի,—խոսեց տերտերը՝ էլի կարծես ինքն իրեն:

Իրիցկիներ վախով թե հետաքրքիր՝ նայեց նրան մի քիչ էլ և կմկմաց:

— Տերտեր ջա՞ն, հիմի ի՞նչդ պիտի ըլի, հը՞...

— Ի՞նչը,—հարցրեց տերտերը մեքենաբար և սաստիկ մտազբաղ:

— Տեր-Մարութին ծխերը:

— Ծխերը ինձի մնաց, իցցուն ծխի համար գահանա՞ պիտի կանչեն: Կլավան, Պոտոյենց Արութը, Սերոբ աղան ըսին՝ նոր տերտեր չենք բերե: Քեֆի՞դ աշե:

Իրիցկիներ գորովանքով նայեց տերտերին և խնդմնդաց:

— Վայ, ի՞նչ լավ եղավ, տերտեր ջան, ոտներո՞ւդ մեռնիմ:

Եվ ուրախ-ուրախ վրա ընկավ լվացքին: Եվ այնպես եռանդով շրվացրեց շապիկը, որ սապոնը թռավ նրա թշերին, որ հիմի կարմիր ձմերուկի պես արնով լցվել էր:

Հանկարծ կանգ սուռավ ու դիմեց տերտերին:

— Չախլամամ է՞նե՞մ, տերտեր ջան:

— Չէ՛, չեմ ուզե, վախտը չէ: Դու Եղոյին ղրկե քաղաք, թող քեզի համար շապկցու առնե: Է՛հ, ես էրթամ. գնա մաշտոցս բե՛ր:

— Բերե՛մ, տերտեր ջան.—ու իրիցկիներ լվացքաջուրը կաթեցնելով, գլորվող տակառի պես ներս ընկավ՝ տերտերի պատվերը կատարելու: Նրա թաց ոտքերի պճեղները պարզ տպվեցին չոր հողի ու դռան սեմի վրա:

« Երկար երազած ու հանկարծ եկած ուրախությունը այնպես էր հուզել ու շմեցրել տերտերին, որ նա ժպտալու իսկ կարողություն չունեի՝ Ընդհակառակը՝ դառել էր լուրջ, հանդիսավոր և

հոգածու. հոգածուն՝ երջանկությունը ձեռքում աշնպես լավ պահելու: Բայց միաժամանակ նա մի տեսակ գործվալից էր դառել և լցվել էր բարությամբ, տեսական բարությամբ դեպի ամեն ինչ:

Իրիցկինը դուրս եկավ՝ թացոտած եղոտ մաշտոցը լվացքում քրքրված ձեռքին: Տերտերը մաշտոցն առնելով արագ վեր կացավ: Եվ սկսեց տեղում կանգնած՝ շփոթված մտածել:

— Կըսեի թե մե չախլամամ խմեիր.— խոսեց իրիցկինը այն ձայնով, որ դիմում են հիվանդին:

— Հը... չէ՛,— սթափվեց երջանկության մեջ սուզված ու շշմած տերտերը և շարժվեց դեպի իր կարգակցի տունը: Իրիցկինը կանգնեց, զմայլված հայացքով նայեց տերտերին և այդպես մնաց՝ մինչև տերտերը հասավ գյուղամիջի աղբյուրը, ուր մի պառավ կին դողդողալով մոտեցավ տերտերին, աջն առավ: Տերտերը ծովեց դեպի բլուրը և անհետացավ մի դեզի հետև:

— Աջի՛դ ղուրպան,— մրմնջաց իրիցկինը գործվագին և մարդ խեղդողի պես կռացավ իր լվացքի վրա:

Տերտերը մտախոհ հայացքը գետնին՝ գնում էր մեռնող տեր-Մարութի մոտ:

Լեռնային երկրի մեղմ արևը իր կենարար եռանդը թափում էր նրա ուտերին, մեջքին, դեմքին, և շարժումները թեթև օդի մեջ տերտերի մեջ այնքան էին վառում կյանքի ծարավը, որ նա իր արագիլի քիթը երբեմն օդի մեջ սրելով հոտոտում էր ու խմում այդ գոլ ու թեթև օդը՝ ընտիր գինու պես: «Օխա՛յ», հառաչեց տերտերը և աչքերը թրջեց՝ զգալով երակների մեջ մի քաղցր առողջություն: Նա գոհ էր, որ ինքը չի մեռնողը, զգաց մի անասելի հաճույք, որ մարդ ուրիշ ժամանակ լսել չի զգում:

Մոտենում էր տեր-Մարութենց խրճիթին:

Մի խումբ կիսամերկ երեխաներ խրճիթի առաստաղի պատուհանը շրջապատած՝ զգուշ առաջ կռանալով գողունի ներս էին նայում: Տեր-Հմայակը նոր էր մոտեցել խրճիթի շեմքին, որ ներսից նրա առաջը կտրեց զառամյալ, կորաքամակ տիրամայրը և նրա աջը բռնելով կանգնեցրեց ու համբուրեց:

— Ոտներո՞ւդ մեռնիմ, ախր տերտե՛րս...— քիթը վեր քաշելով, լացակումեց պառավը, կարծես տեր-Հմայակը նրա որդուն՝

կյանք էր բերելու: Բաց թողեց տերտերի աջը և կարմիր թաշկինակը գոտկից հանելով՝ փակցրեց մի աչքին, հետո մյուսին և—
օ՛ո՛ո՛ֆ, քոռանա՛ր լուսս, օ՛ո՛ո՛ֆ...—մրմնջաց ու հետևեց տեր-
Հմայակին, որ արագ անցավ օդան: Հանեց դեղնած գլխարկը,
տվեց սառն տակից վրա հասնող կարճահասակ հարսին և նստեց
սաքուին: Նրան հետևեցին տիրամայրը, իրիցկինը, որ ծնկները
շփելով՝ ցավում էր ու տրորվում: Զոքեց մի ծանր լռություն:

Անկյունում, օջախի կողմը, նախշուն վերմակի տակից ցցվել
էր հիվանդի դեղին մորուքը: Դեմքը խիստ էր ու սրված: Վերմա-
կը շարժվում էր արագ հեռից:

Մեռնողի տարեց եղբայրը մոտը թեք ընկած՝ կապույտ թաշ-
կինակով ճանճերն էր քշում նրա դեմքից և հոգածու աչքերով նա-
յում հիվանդին:

Հիվանդին այդ առավոտ հաղորդել էին, բայց տնեցիք, որ
անհույս էին, դեռ չէին հաշտվել մահվան հետ:

Հիվանդը խոժոռ նայեց առաստաղին, հետո ուղեց մի շար-
ժում անել, բայց թողեց կամ անկարող եղավ և նորից աչքերը
փակեց: Տիրամայրը գլուխը երերցնելով մոտեցավ հիվանդին:

— Տերտեր ջա՛ն...

Հիվանդը աչքերը լայն բացեց և նայեց շուրջը: Նրա դեղնա-
մոմի դեմքը կաշվի տակ արդեն պարզ գծադրվում էր՝ իբրև պար-
կը դցած դանդ և ահեղ երևույթ էր տալիս նրա հայացքին: Նրկու
յակնախոռոչում հարցական սև աչքերը կարծես բներից դուրս նա-
յող անհանգիստ մկներ լինեին:

Տեր-Հմայակը նայեց, նայեց հիվանդի սրված քթին, այդ
քիթը փակագծող երկու հարթվող ակոսներին և մտածեց, որ էլ
նա վեր կենալիք չունի: Եվ ապահովության զգացումից բարձրա-
ձայն հառաչեց:

— Է՛հ, տիրոջ կամքն է, ի՛նչ էնենք:

— Օ՛ո՛ֆ, ա՛չքս քոռանա՛ր, վո՛ւշ,—գողունի հառաչեց տիրա-
մայրը և թաշկինակը տարավ աչքերին: Նրան հետևեց շորացած
իրիցկինը:

Տեր-Հմայակը երազների հետ էր:

«Սերոբ աղան՝ տարեկան երկու մանեթ. Տիլիպոյենց տնեն՝

իրեք մանեթ...»—մտածում էր նա՝ հաշվելով իր նոր ստանալիք եկամուտները: Բայց չէր կարողանում կենտրոնանալ:

Հանկարծ մի պատկեր: Ահա ինքը, տեր-Հմայակը եկեղեցի է գնում, գլուխը բարձր, հպարտ, առանց մրցակցի: Ինքը հերոս է. միակ քահանան. գյուղի կանայք, աղջկերք, ծեր ու ջահել՝ նրան են նայում: «Տեր-Հմայակը» մտածում են ամենքը, և մեծ հնրոսություն, հմայք կա այդ բառի մեջ՝ «տեր-Հմայակը»... Ահա իր հետևից կանանց խմբի հետ եկեղեցի է գալիս նաև իր իրիցկինը. գլխին կանաչ փուշի, հագին մախմուր՝ միակ իրիցկինը... Ամենքը նայում են իրիցկնոջ, իսկ իրիցկինը նայում է իրեն, տեր-Հմայակին: «Օտա՜ցդ մեռնիմ, տերտե՛ր ջան»,—մրմնջում է իրիցկինը յուրովի: Եվ ահա հանդիսավոր քայլերով ներս է մտնում տեր-Հմայակը եկեղեցի, ամենից գիտուն, աչքերը լուրջ, տիրական՝ նայում է իր առջև և սկսում ժամր: Ի՞նչ երջանկություն... Եվ նա խանդաղատանք զգաց դեպի մարդիկ: Մինչև անգամ դեպի հիվանդը նա բարի զգացումով լցվեց: Հետո այդ խանդաղատանքը անցավ դեպի իրիցկինը և այնպես ախորժով ճմլեց նրա սիրտը. անցավ մեջքով և փոխվեց մի քաղցր սարսուռի, որ տերտերը այդ զգացումից ազատվելու համար հառաչեց և աչքերը ճպճալացրեց, եվ պահանջ զգաց մի բան ուտելու:

Հետո նորից նա մտածեց իրիցկնոջ մասին: Եվ նրան թվաց, թե իր իրիցկինը զրկված է, քիչ է գուրգուրված, և ժամանակն է նրան փաղաքշելու, գոհացնելու:

«Խեղճ իրիցկինս. չորս հատ շապկցու առնեմ, թող հագնի պոլ-պոլ»—մտածեց նա:

Նա մոռացել էր մեռնողին: Հանկարծ միայն նկատեց, որ մեռնողը իրեն է նայում: Նրան թվաց, թե մեռնողը նախանձում է իր առողջությանը, ծխերին: Եվ տհաճություն զգաց, որ նա իր նախանձով գալիս է թունավորելու այս երջանիկ օրը: Նրան թվաց, թե հիվանդատերերն էլ նույն նախանձով են լցված դեպի ինքը: Եվ ասաց.

— Իշալլահ, տերտերս թեզըմ կլավնա, իրեն ոտքովը ծխերուն նշխարք կտանի:

— Է՛հ, տերտեր ջան, ծխերը քեզի կմնա,—կսկծալով փսփր-

սաց տիրամայրը և լուռ լացով բերանը ծռեց: Իրիցկինն էլ լըց-
վեց:

— Վո՛ւշ, աս օրն ա՞ պիտի տեսնեինք. վո՛ւշ,—ասաց ու
ծնկները ծեծեց, շգսպելով իրեն՝ սկսեց հեծկտալ:

— Տե՛, տե՛,—չոր ու հրամայական ձայնով սաստեց տեր-
Հմայակը,—ծենդ մի՛ ցկե, ի՞նչ է էղե, ի՞նչ կա լալու:

Նա զայրացավ այդ լացից և ուզում էր ավելի թունդ հանդի-
մանել իրիցկնոջը: Նրա համար սաստիկ անախորժ էր այդ լացը
և անտեղի:

Հիվանդի հոգևարքը սկսվեց: Դաժան ժպտի նման մի բան
շարժվեց նրա ծոմովոդ դեմքի անկյուններում: Հիվանդապահը
չոքեց անկողնի մոտ և հիվանդի աջը ձեռն առնելով, հոտ արեց
նրա մաղերը քթի վրայից: Մեռնողը նայեց առաստաղին, ուր մի
բան կարծես աչքովն ընկավ: Բայց դա թվում էր: Նա ցնցվեց,
խորը շնչեց և մնաց:

Երկու ռուպեաչափ մահը կատարում էր իր կուպիտ, անաս-
նական գործը: Մեռնողը բացեց բերանը, որսաց օդը և երկար
պահեց թոքերում*, ապա արտաշնչեց:

Հետո կարծես մի շարժում էր ուզում անել: Ամենքը վեր կա-
ցան և սպասելով նրա շարժման՝ քարացած մնացին նոր դիրքե-
րում:

Հիվանդը հանգել էր արդեն:

Հիվանդապահը նշանակալից հայացքով գողունի նայեց իրա-
յիններին:

Իրիցկինը օձի կծածի պես վեր թռավ ու ճչաց:

Տեր-Հմայակը մի պահ խռովվեց և մահը վանելու համար
սկսեց անբնական բարձր ձայնով իր աղոթքը:

Մեռելի սառած աչքերը նայում էին մի անլուծելի, ծանր խոր-
հրդով:

ԱՎԵԼՈՐԴԸ

Երբեք Հաճի աղան այդպես անխնամ չէր փոխել քայլերը իրենց տնից խանութ գնալիս: Այն Հաճի աղան, որի փողոցով անցնելն իսկ մի հանդես էր. աղայակա՜ն: Միշտ հաստ շալը վաթսուն-յոթանասուն տարեկան կուզի վրայով վզին փաթաթած, երկար իրանը բերընքսիվար ընկնելու պես՝ առաջ թեքած, ուղտի վիզը առջև երկարած, սև ակնոցների արանքից սապատավոր քիթը օդի մեջ խրած, հայացքը դեպի հեռուն, մի կետի՝ ընթանում էր նա: Եվ այդ ֆեսավոր Հաճին ծիսակատարությունների նման անխուսափելի գործելակերպեր ունեւր փողոցով անցնելիս. գիտեր ամեն դար ու փոսի, քար ու ոտնատեղի սովորական պատրուկածքը, և եթե սալի, ոտքի կամ բնության հետևանքով քարերն ու ոտնատեղերը նոր կարգով դասավորվեին, Հաճի աղան կանգ կառներ, լրջորեն կկշռեր նոր ոտնատեղի վտանգի չափը, իր դեղնած գավաղանի ծայրով բախելով, կստուգեր ոտքը դնելիք քարի հավատարմությունը և, գավազանը ցեխի կամ ջրի մեջ դիմահար տալով, զգույշ աքլորի պես ոտքերը գետնից պոկելով ու վար դնելով, գերագույն խնամքով կանցներ վտանգավոր տեղը:

Տասը տարի առաջ միայն՝ իր անդրանիկ որդուն թաղելիս, Հաճի աղան թույլ տվեց, որ իր կապույտ մահուդ շալվարի տոտերը ցեխոտվեն, և մեկ էլ այսօր, երբ իմացավ, որ թուրք զորքը ռուսներին նեղելով¹, հաղթական մոտենում է իրենց փոքրիկ սահմանամերձ քաղաքին:

Ասենք, այսպես դեկտեմբերի ցրտին Հաճի աղան դուրս եկողը չէր, այն էլ այս ցեխին, որ գոյացել էր սալերի ու զորքի տակ

կոխկրտած ձյունից՝ հակառակ, որ միշտ այս ամսին գետինը սառած էր լինում:

Անհանգիստ էր վերի՞ն աստիճանի: Արդեն մի շաբաթ է, ականջին դիպել էր, որ թուրքը գալիս է:

Փորձված, կյանքի շար ու բարուն տեղյակ՝ Հաճի աղան, որ տեսել էր 1877 թվի ռուս-տաճկական պատերազմը, երբ թուրքը կարծես բնականորեն հաղթվում էր, այն Հաճի աղան, որ «քրդանոցներում ու թուրքանոցներում» ղեկվել, առևտուր էր արել և շատ անգամ էր ավազակների ձեռքից աղվեսի պես պոչը պրծացրել, նա լավ գիտեր, որ երբեք չեն սպասի՝ վտանգը գա ու փեշիցդ բռնի.—սկսեք է ժամանակին որսալ խուսափելու անկրկնելի վայրկյանը:

Բայց այս անգամ վրիպեց... Եվ շարաշար:

Երբ մտավ շուկա, փորձված աչքերով չափեց հրապարակը և ղինվորների ու խանութպանների եռուզեռում մի անկարգություն կատեց, որ նրան դուր չեկավ: Մոտեցավ իր խանութին. խանութը կիսափակ էր: Ներս մտավ՝ թուրք կուլ տալով: Իր քառասնամյա որդին շտապով ապրանքը դարակներից թափում էր մի տոպրակի վրա: Գեր ու կլոր տղամարդ էր նա և հեռում էր փութսի պես. քրտնքի կաթիլները շարվել էին նրա չեչոտ, կարմիր երեսին:

Հաճու աչքերը մթնեցին: Ածիլած կզակը հաստ բեղերի տակ դողաց, և նա բառերը լփռտելով՝ մրմնջաց.

— Շմավո՞ւն... ի՞նչ կենիս...

Շմավոնը հորը տեսնելով՝ ավելի մռայլվեց և մեղավորի պես, կարծես ինքը լինել աղետի պատճառը, չալատասխանեց և աչքերը գետնին գցեց: Իբրև թե՝ «հա՛, իմացի՛ր, մեռել է»:

Եվ իսկապես, կարծես մարդ էր մեռել. կաղ գործակատարը տաբուրետ քաշեց Հաճի աղայի առջև և ասաց.

— Բան չկա, Հաճի աղա, նստե:

— Զա՛նում, ի՞նչ «բան չկա». ֆուրդո՞ւն բռնեցեք...

— Միսաքը գնաց խանը՝² բռնելու,—սլատասխանեց Շմավոնը:

Հաճի աղան չնստեց. ծուղակն ընկած մկան պես կարծես ելք

որոնելով, նայեց չորս կողմը և դուրս եկավ, որ դուրսն էլ նայի։ Բայց հարևան խանութներում առուտուրը եռում էր. խանութպանները հանգիստ էին երևում։ Իրենց հարևանը, Կորկոտենց Եղիշը, լուրջ և անխռով, ինչպես ամեն օր, ահա բան է կշռում կազակների համար։ Հանգիստ է նա իր բահի մորուքով և ընկույզի խոշոր աչքերով։ Ութ երեխայի տեր է. եթե «նահանջ» լիներ, նա ավելի շուտ պիտի անհանգստանար։ Եվ Հաճի աղան մոտենալով նրա խանութին՝ հարցրեց նրան.

— Եղիշ, աս ի՞նչ կըսեն, թուրքը զոռի՞ր է։

— Այդպես բան կա՞, չիտե՞մ... մեր բակի ֆետպեպիլը՝ ըսավ՝ ահ չկա,—պատասխանեց Եղիշը և շարունակեց իր առուտուրը եպիսկոպոսական արժանապատվությամբ։ Հաճի աղան կանգնեց նրա խանութի առջև՝ չիմանալով ի՞նչ անի։ Նրա մոտից անցնում էր դյուրգար Պողոսը, որ իրեն ձեռ առնող զվարճախոսներից մեկին պատասխանում էր.

— Ա՛տամ⁴, ինչ-որ ուրիշներու գրլի՝ ան ա թող մեզի ըլի. աշխըրովի չէ՞։

— Ինձի աշե,—ծայն տվեց հեռու խանութից ձեռ առնողը, —հազրվե՛, կամենդանթը քեզի համար կառեթ պիտի ղրկե, որ փախչիս։

— Կառեթը զանգիներուն⁵ համար է, սաղ ըլին ոտքերս,— հանգիստ պատասխանեց առողջ արհեստավորը և շուռ տվեց ուրիշ փողոց։

Հաճի աղային զայրացրեց այս չարագուշակ զվարճախոսությունը, և այն է, հեռանում էր Եղիշի խանութից, որ ներս մտավ նրա ժրագլուխ աշկերտը և՛ իբրև անմիտ քայլի վրա ծիծաղելով՝ զեկուցեց.

— Խանը ինչ ֆուրղուն օր կա՝ հատը հարուր, հարուր իցցուն մանեթով բռներ են։

Հաճին զգաց որ բերնի թուրք ցամաքում է։

— Ի՞նչ... բռնե՞ր են... մեր Միսաքը հո՞ն էր,—հարցրեց շնչասպառ։

— Հոն էր, հըմը չկրցավ բռնե,—պատասխանեց թարմ ու անհոգ ծայնով աշկերտը և ավելի վերցնելով, սկսեց ուրախ-ուրախ ավլել խանութի սանդուղքը։

Հաճի աղան շտապեց իր խանութը և դողդողալով վրա պրծավ իր որդուն.

— Ի՞նչ էս էրիր... Ֆուրդունները ձեռից բաց ես թողիր...
գերդաստանս մնաց...

Շմավոնի կարճ ու գնդիկ մարմինը շտկվեց: Նա իր քրտնած, չեչոտ դեմքը բարձրացրեց և ապրանքը գոգնոցի մեջ՝ նայեց հորը: Հայացքներն իրար հանդիպեցին, և նրանք իրար հասկացան: Հաճի աղան շարագուշակ ժպիտով գլուխը հանդիմանորեն շարժեց.

— Ֆուրդուն գտի... տղա՛քս ձեռքե կերթան... տո՛ւնս...
Շմավոնը դեմքը կնճռոտեց:

— Զանըմ, ֆուրդուն ինչո՞ւ պիտի չըլի,—բարկացավ նա և ապրանքը թափելով, յուզոտ գոգնոցով քրտինքը սրբեց ու գլորվող տակառի պես կողքե-կողք ընկնելով, դուրս գնաց:

Հաճի աղան երկար նայում էր իր որդու թաղիքե վալիկներին, նրա տափակ փափախին և կարմիր շարֆին. մերթ երևում, մերթ կորչում էր զինվորների բազմության մեջ, մինչև որ անհետացավ:

Հաճի աղան դուրս եկավ խանութից և բռնեց տան ճամփան:

Հասնելով տուն՝ դռան մոտ ոտները չքսեց երկաթե քերիչին, ինչպես անխախտելի պարտականությունն էր Հաճիենց տանեցիների, և ներս մտավ: Իր մեծ հարսը, որ տան միջանցքում բուրդ էր ձաղկում, Հաճուն տեսնելով՝ տիրացուի վարժությամբ, իբրև ծիսակատարության որոշ տեղը, ձայն տվեց.

— Շողո՛, Հաճի աղաս էկավ, դայֆան բեր:

Բայց երբ Հաճի աղան մրթմրթաց «հարա՛մ ըլի դայֆան», հարսին այնպես թվաց, թե երազումն է, կամ մի անասելի զրժ-բախտություն եկավ իրենց տան գլխին: Վրա ընկավ Հաճու ոտքերին, հանեց նրա կաշվե կալոշները և, տեսնելով Հաճու շալվարի ցեխոտված տոտերը, վախեցած գնաց խոհանոց՝ տանեցոց իմաց տալու:

Հաճի աղան մտավ «մեծ օդան» և կանգնեց մեջտեղը տխուր՝ արձանի պես:

Ներս մտավ Հաճի աղայի կինը՝ Հաճի մարը, մի ժիր ու նի-հար կին:

— Ի՞նչ է, Հաճի աղա,—հարցրեց:

— Ի՞նչ պիտի ըլի. թուրքը գուքա, հազրվեցեք:

— Օ՛ֆ, ամա՛ն, Հաճի աղա, «թուրք, թուրք» առել անցել ես. քաղաքը լիքը սալդաթ է:

— Գլխեդ շատ մի՛ դուս տա, հազրվե՛, — հրահանգեց Հաճի աղան:

— Թուրք չկա, չկա. դայֆադ խմե, — արագախոսեց ժիր կինը և դուրս գնաց:

Այդ միջոցին Հաճի աղայի թոռը, Շողոն, մի կարմրաթուշ աղջիկ, տուռ ձեռքերով ներս բերեց կաթով սուրճը:

Հաճի աղայի մեծ հարսը բերեց կապույտ փուռքը, փռեց մինդարի առջև, կապերտի վրա, առավ աղջկա ձեռքից սուրճը, որ դնի փուռքի վրա: Բայց Հաճի աղան մոռլթը կախ, հուզված և դժկամ՝ ձեռքով արավ, որ սուրճը տանեն դուրս: Այս արդեն այնպես ազդեց հարսին ու աղջկան, որ նրանք խորտակված իրար նայեցին, կարծես երկրի հաստատությունը խախտվեց: Հաճի աղան սուրճը չխմի՛...

Մեծ հարսը ձեռքով արավ Շողոյին, որ դուրս գա, ինքն էլ դուրս ելավ՝ ինչպես հիվանդի սենյակից, որ շահահաստացնեն նրան:

Հաճի աղան գնաց, ծալապատիկ նստեց մինդարին և թթվեց: Մտքերով շփոթված հայացքը զցեց իր տան սարք ու կարգին, կարծես օտարական լիներ: Սենյակը խաղաղ էր: Մինդարները, մութաքաները, խալիները իրենց տեղից այնպես հարազատ և դաշն խաղաղությամբ նայում էին Հաճի աղային, և այնպիսի մի հաստատունություն կար այդ առարկաների մեջ, որ կարծես ոչ մի զորություն խախտել չէր կարող: Տարօրինակ թվաց մի վայրկյան այն խռովությունը, որ ընկել էր իր սիրտը, և պատահաններում հանգիստ դրած այն ծաղկի փայտե թաղարները, որ հաճախ լվանալուց ճերմակել՝ փայլում էին, կամ սենյակի երեք պատերի տակով փռած մինդարներն ու պատերին կսլցրած երկար բարձերը անվրդով պատմում էին խաղաղ հրավերքների, ուրախ հարսանիքների, անխռով օրերի մասին:

Եվ այդ բոլորը ահա այսօր անհաստատ բաներ էին: Այսօր իսկ կարող էին այդ ամենը լքվել... Դեռ տասը տարեկան հասա-

կից իր հոր հետ ճամփորդելով «քրդերն ու թուրքերը», նրանց հետ առևտուր անելով՝ ահա վաթսուն տարի է տուն է շինում Հաճի աղան: Եվ հիսուն տարի կանոնավոր ժամացույցի պես խաղաղ չքջացել է նրա երջանիկ տունը և ահա այսօր պետք է քանդվի: Եվ ինչպես ջրում խեղդվողը հանկարծակի արագությամբ հիշում է իր անցած կյանքի մանրամասները, այնպես Հաճի աղան հիշեց իր անցյալը, ինչպես հանգիստ քուն դրեց և թաղեց հանգուցյալ հոր կողքին իր մորը, հիշեց 1877-ի պատերազմը⁶, որ նրա համար անցավ իբրև իրեն չվերաբերող մի փոթորիկ... միտքը բերեց, ինչպես երեսուն տարեկան երիտասարդ՝ իր կնոջը տարավ Երուսաղեմ... ինչպես այնուհետև ձմեռ, գարուն նրա տանը տոն էր ու հարսանիք, նրա կյանքը առևտուր էր, ապրանք ու հարստություն: Հետո որդիները եկան հասան, ամուսնացան, բեղմնավորվեցին: Ամեն, ամեն ինչ եկավ իր կարգով ու եղավ, կարծես այդպես էլ պարտավոր էր լինելու, Հաճի աղան վանքի պես տան տեր դառավ, և այդ տունը այսօր քանդվում էր:

Ի՞ր տունը, հի՛ն տունը: Արյունը գլուխը խփեց: Ի՞նչպես, իր ընտանիքը, հարստությունը, այդ նույնքան հիմնավոր բանը, որքան ինքը՝ աշխարհքի հաստատությունը...

Եվ Հաճի աղան, իբրև փորձված մարդ՝ իսկույն հարմարվեց կենսական իմաստության. որոշեց խիստ ու հրամայական մի կարգ՝ ազատել ամենակարևորը, իսկ եթե այդ չեղավ՝ կարևորագույնը: Վճռեց ու դաժանացավ.— ամեն ինչ անել, ամեն խստություն գործ դնել, անգթանալ, թեկուզ և ստորանալ, բայց փրկել այդ կարևորագույնը՝ իր տունը, իսկ եթե այդ չեղավ՝ իր անձը:

Կողքի «պզտի օղայում», թիթեղե փեշի վրա, հեռավոր գոռոնայի պես ծվծվում և դժժում էր գլուգլումը⁷ և սենյակի տաք ու չոր օդը բարեխառնում ակորժելի խոնավով:

Հենց այդ փոքրիկ սենյակում, անկողինների ծալքի տակ նստած էր մի տարեց կին: Դա Հաճի աղայի անդամալույծ քույրն էր, Սրբունը, որ ամուսնու մահից հետո լվացք անելիս մի անդամ սաստիկ մրսեց, տիֆով հիվանդացավ և անդամալույծ եղավ. էլ չիմացվեց՝ տիֆի՞ց էր, թե արդեն տրամադիր էր: Ականջներն էլ ծանր էին: Հաճի աղան իր անվան չուտեցրեց, որ իր հիվանդ

քրոջը ուրիշները պահեն և իր վրա խոսեն. հիվանդին բերեց իր տուն և անկյուն տվեց: Խեղճ կինը ի բնե աշխատասեր և ինքնասեր, ուզելով մի բանով եղբորը վարձահատույց լինել՝ ընտանիքի կարն ու կարկատանը, ինչպես և գուլպան իր վրա առավ. ու թեև նրա համար սաստիկ դժվար էր այդ աշխատանքն էլ, բայց նա անմոռունչ ու կամովին անում էր: Գներ էր, ծանր և սաստիկ նեղությամբ նստած տեղից շարժվում էր և գետնաքաշ մի կերպ դուրս գնում:

Հաճու նստած տեղից երևում էին նրա ուռած մատները, որով նա ծնկան վրա փռած մի կտոր հարդարում, շուռումուռ էր տալիս, նորից հարդարում, չափում ինչ-որ մի կարկատանի համար:

Այդ մատներն սպիտակ էին, կարծես ջրով լիքը: Եվ այնքան խաղաղ, առօրյա էր այդ մատների աշխատանքը, որ բոլորովին չէր բռնում օրվա խռովիչ դեպքերին:

Հաճին նայեց անդամալուծին, բայց չտեսավ նրան: Նա սենյակի իրերն էր մտովի տեղավորում ֆուրգոնի մեջ և որոնում էր ամենապետքական իրերը:

Հետո մի տասը-քսան անգամ վեր կացավ, պատուհանից դուրս նայեց՝ փողոցի շարժումներից մի բան գուշակելու համար: Փողոցում շարժում չկար, կարծես ամեն ինչ խաղաղ ժամանակինը լիներ:

Բայց ահա մթնելու վրա էր, որ խառն ձայներ լսվեցին: Հաճին վեր թռավ և շտապեց դեպի պատուհանը: Մի քանի մարդիկ անցան պատուհանի տակով՝ խանութի ապրանք շալակած, որ տուն էին կրում: Դրանց հետևից մի սահնակ՝ անտանելի ծանր բեռով, բոլորը կին ու երեխա, հետևից տղամարդիկ՝ ոտքով: Հարևանենք էին: Այդ առաջի սահնակը այնպես ազդեց Հաճուն, ինչպես մի հիվանդի մահը, որ թեև առաջուց սպասելի էր, բայց դեռ այնպես շէր ազդում: Բայց երբ վերջապես սպասելին փաստ է դառնում, մի դաժան ու սառը բան է զգացվում, որ առաջ չէր կարելի երևակայել: Ու մինչ Հաճի աղան դուրս կդար գնացողներին բան հարցնելու՝ հանկարծ իրենց տան դուռը գոռաց: Ներս ընկավ Հաճի աղայի կրտսեր որդին՝ Հակոբը և նախասենյակից հուզված ու կտրուկ ձայնով կանչեց.

— Ապլա՛...

Հաճի աղան վազեց դեպի նախասենյակի դուռը:

— Հակոբ՞բ...—հարցրեց շնչասպառ:

Հակոբը ցեխոտ ոտքերը հաղիվ սրբած՝ «թուրքերը եկան, փախչինք պիտի» ասելով՝ շնչասպառ ներս մտավ և հարձակվելով անկյունները դրած սնդուկների վրա՝ սաստիկ ուժով առաջ քաշեց:

Հաճին մոտեցավ որդուն:

— Ֆուրդուն բռնեցի՞ք...

— Ֆուրդուն չկա, խզակ⁸ բռնեցինք:

Հաճի աղան ընդունեց այդ առաջին մեծ հարվածը, բայց կյանքի բովում զելված մարդը իսկույն անդադարձավ, որ խորհրդածության ժամանակ չէր. պետք էր ո՛չ միայն հաշտվել այդ աղետի հետ, այլ եղածն ազատել: Եվ ի՞նչ պիտի տեղավորվեր մի սահնակի վրա... Հաճի աղան ավելի խստացավ:

— Տե՛, ազատելո՞ւն ազատեցեք... ամենեն պետքականը...

Հակոբը քանդեց իր կավագույն բաշլըղը, հանեց դեղնած հաստ վերարկուն և, հարձակվելով սնդուկների վրա, այնպես ուժով առաջ քաշեց, որ դուրից դեմքի ու վզի երակները ուռան:

Իրար հետևից, ներս լցվեցին և դռների մոտ արձանացան Շողոմ, Շմավոնի կինը, փոքր հարսը և մի հարևանի կնիկ:

Հաճին մոտեցավ Հակոբին և թեք բռնելով՝

— Խելքդ մի՛ կորցնես,—հրահանգեց,—ինչ որ պետքական է, ա՛ն ժողվե:

Հետո տանեցոց հրահանգեց.

— Ամենեն պետքական բաները ժողվեցեք, տեսե՛ք՝ ճամփան կմնաք:

Հարևանի կնիկը, որ լուռ ականջ էր դնում սրանց, տեսնելով, որ տան բոլոր անդամները գործի անցան, դիմեց Հաճի աղային.

— Հա՛ճ աղա, օտա՛ցդ մեռնիմ, դուք կերթաք, մենք ի՞նչ պիտի էնենք:

— Եսի՞մ,—կտրեց Հաճի աղան.—իմ ձեռքս ի՞նչ կա:

Հարևանի կնիկը, որ դառն աղքատի վիճակին էր և համարյա Հաճի աղայի տան գործն անելով՝ մի կտոր, մի փշրանք ստանալու հուսովն էր՝ սարսամիեց: Նա կարծում էր, թե աշխարհն այնպես է շինած, որ չի քանդվիլ երբեք, իսկ եթե քանդվի էլ, Հաճի

աղան երեւի բան կգիտենա դրա դեմ անելու: Չանի էլ ու գնա՝ մի բան կանի իր նման անճարներին:

Բայց Հաճի աղայի շոր ու դաժան պատասխանը սթափեցրեց խեղճ կնկան: Եւ տեսնելով, որ իրեն նայող շկար, հառաչեց ու գուրս գնաց:

Ու մինչ տնեցիք հավաքում էին իրերը, Հաճի աղան սկսեց անցուդարձ անել սենյակում՝ իբրեւ տխուր ուղտի կերպարանք: Նայում էր անկարգացած սենյակին, ուր իրար վրա թափված էին «անպետք» ու «ավելորդ» իրերը, տեսնում էր իր տան քանդվելը, բայց հուսահատությունից չէր զգում ցավը: Ավելի մեծ զուլումը աչքին բան չէր թողնում երեւալու: Նա դեղնել, մագաղաթ էր դառել: Տնեցիք շորերը կապում, նորից քանդում և կրկին ընտրում էին, և շարունակ լսվում էր «Հաճ աղայիս գուլպաները», «Հաճ աղայիս դոշակը», «Հաճ աղայիս քուրքը չթողնեք»: Շմավոնի կինը կողքից նայելով Հաճի աղային և տեսնելով նրա մեռելագեմ երեսը՝ դիմեց նրան.

— Հաճ աղա, կոնյաք րմ խմե՞ս:

Հաճի աղան լուռ էր, տխրատեսիլ արձանի պես: Նրա բերանը հուզմունքից դառնացել էր, և նա թուրք կուլ տալիս դեմքը ծամրուում էր:

Բայց ներքուստ շտապում էր և դիտում տնեցոց աշխատանքը: Եւ մռայլ, խստացած բերդապահի պես՝ քանի գնում, իր բերդի զանազան իրերի արժեքը վերագնահատելով՝ մերթ կարգադրում էր. «Պետքականները, պետքականները», մերթ սարկազմով աղաչում էր. «Աստծո՛ւ սիրուն հասկեցե՛ք, աս պետք չէ, ա՛ն», իսկ վերջը՝ կռիվը ոգևորողի պես՝ սկսեց քաջալերել. «Տե՛, տե՛, տե՛, հա՛ պապամ հա՛... պետքականները, պետքականները»: Ու այսպես «պետքականները» կրկնում էր ծիսակատարության ձայնով և զգում էր, որ մեծ գործ է կատարում, տուն է ազատում:

Իսկ այդ միջոցին մյուս փոքր «օղայում» նստած էր անդամալույծը և հանդարտ՝ աչքի տակով նայում էր իր եղբորը: Վերին աստիճանի խաղաղ էին նրա խոշոր ու մարած աչքերը, որոնց տակերը կապտած՝ պարկեր էին գոյացել: Նրա դեմքը ուռած, հիվանդագին ճերմակ էր:

Բայց նրան ոչ ոք չէր նկատում:

Տնեցիք արդեն պատրաստ էին, երբ դռան մոտ խզզալով ու դուրսելով՝ կանգնեց մի ծանր, մեծ սահնակ։ Շմալոնը կարմրած, ալլալլված՝ նստել ապրանքներով լի տոպրակների վրա՝ սահնակը բերում էր տանեցոց տանելու։ Նրա գնդիկ մարմինը վար սողաց տոպրակների վրայից, և նա ներս ընկնելով շնչասպառ՝ դուժեց։

— Զուլումը տեսա՞ք... խանթին ապրանքը մնաց... ֆուրգուն չկա...

— Վո՛ւո՛ւշ...— ծնկները ծեծեցին հարսները և նայեցին Հաճի աղային։

Հաճի աղան ուղտի տխրությամբ նայեց Շմալոնին և լռեց։

— Տե՛, Հաճի աղա, հագի՛ր էրթանք,—ասաց Շմալոնը և դուրս գնաց։

Շմալոնի կինը աթոռ բերեց, որ Հաճի աղան նստի. հետո փոքր հարսի օգնությամբ Հաճի աղայի ոտքերը հագցրին մի երկրորդ շալվար ևս։

Այդ ժամանակ «պզտի օղայից» խուլ հեծկտոցներ լսվեցին։

— Ատ վո՛ւ է,—հարցրեց Հաճի մարը և ներս գնաց։

Հարսները հետևեցին նրան։ Ինչ-որ բան խոսեցին անդամալուծի հետ, որից միայն լսվեց Հաճի մոր ձայնը։

— Հաճի աղան չի սառի ճամփան, մի՛ վախնա։

Եվ նորից սկսեցին խոսել։

Հաճի աղան բռնի հանգստությամբ իր մեջ նկատեց, որ նա ամբողջ օրը չէր մտածել անդամալուծի մասին. և հիմա մտածելով՝ անախորժություն զգաց։ Եվ ոտքը կոխելով շալվարի մեջ՝ խոսեց։

— Ի՞նչ է, Ի՞նչ է էղեր։

— Հեշ,—պատասխանեց փոքր հարսը,—Սրբունը գուլա։

— Ան ինչի՞ է ձեռք ու ոտք էղեր, ո՞ւր պիտի գա,—խոսեց Հաճի աղան բարկությամբ և մտքում զայրացավ, որ անդամալուծը ինքն իր բերնով չի հայտնում, թե համաձայն է մնալու և ուրիշներին է. թողնում այդ բանը հայտնելու անախորժությունը։

Փոքր հարսը զարմանքով լի աչքերը հառեց Հաճի աղային։

— Սրբունին պիտի թողնե՞նք...

Հաճի աղան ծաղրեց։

խոսակցութիւնը: Հաճի մոր պնդումները նրան զայրացրին, և նա իր կնոջը ձայն տվեց.

— Թեզ էրա՛, ատոր վախտը չէ՞*:

Հաճի մարը դուրս եկավ անդամալուծի սենյակից և աչքերը հառեց Հաճի աղային:

— Տեղ չկա՛... կիմանա՞ս,—գոռաց, խեղդելով իր ձայնը Հաճի աղան և շեշտեց «կիմանա՞ս» բառը:

— Է՛,—հակաճառեց Հաճի մարը,—բեռդ պակսեցու՛ տեղ դր-լի:

— Է՛,—տնտղեց Հաճի աղան,—բեռդ որ պակսեցնես՝ տղաքդ ինչո՞վ պիտի պահես. աշխարհք խո չվերջացավ:

Եվ Հաճի աղան բաշլըղը փաթաթեց:

— Զանըմ, գնացե՛ք, իմ պատճառովս միք ուշանա, Հաճ աղաս մեղք է,—տրտնջաց անդամալուծը ներսից:

— Աղպես բան չկա, մենք կերթանք, դու ա պիտի գաս,—հրահանգեց Հաճի մարը և դուրս գնաց՝ կառապանին տեսնելու:

Հարսները ներս եկան, և մինչև անգամ երեխաները բոլորեցին անդամալուծի առաջ: Բայց նա տեսնելով, որ ամենքը իրեն են նայում և սպասում, վեր նայեց խաղաղ ու բարի աչքերով և ասաց.

— Դուք գնացեք, ինձի մի՛ք աշէ, ես կմնամ, իմ ջանս ազիզ չէ:

Այդ ժամանակ ներս մտան Հակոբն ու Շմավոնը և սկսեցին շորս կողմ նայել, թե ինչ կա էլի վերցնելու:

Հարսներն սկսեցին սրանց աղաչել, որ անդամալուծին համոզեն իրենց հետ գալու և տեղ դնեն սահնակի վրա:

Երկու եղբայր իրար նայեցին լուռ ու դժվարացած, հետո դեպի Հաճի աղան, որ լսեց հարսների աղաչանքը:

Հակոբը կեղծավորութիւն արավ.

— Հը՛, Շմավո՞ն, ի՞նչ կըսես, ապրանքը թեթեցնե՞նք...

Շմավոնը դեմքը կնճռեց ժլատի պես, որից փող են խնդրում:

— Զգիտեմ, ի՞նչ ըսեմ...

Ու դուրս գնաց:

Երեխաներն սկսեցին լաց լինել:

— Սրբուն մամին թուրքերը պիտի մորթե՛ն...

Եվ ընկնելով անդամալուծի վրա, փաթաթվեցին նրան և սկսեցին համբուրել:

Սա գրկեց նրանց և փղձկաց.

— Աստված հետներդ, գառնե՛րս, գնացեք, ինձի մի՛ք աշե:

Հարսները լցվեցին և երեխաներին քաշեցին մի կողմ:

Հաճին մի երկու անգամ գնաց-եկավ մեծ սենյակում, հետո՝ մուշտակը հագած եկավ փոքր սենյակը և մոտեցավ քրոջը:

— Է՛, Սրբո՛ւն,—ասաց նա դժվարությամբ ու տհաճությամբ, —մնա՛ս բարով:

Եվ ձեռքը դրեց նրա ձեռքի վրա:

— Մի՛ վախնա, թուրքերը քեզի ձեռք չեն տա. երբ օր ներս մտնին, ըսե՛ «տունը ձեզի», ինձի ձեռք մի՛ք տա:

Շմավոնը, որ ներս էր մտել, հարեց.

— Ըսե՛ «սիզըն օճախա դյուշմիշըմ», ձեր օճախն եմ ընկե:

Անդամալուծը դողդոջուն ձեռքերով բռնեց Հսաճի աղայի ձեռքը, տարավ շրթունքներին և համբուրեց: Մի արցունքի կաթիլ նրա աչքերից գլորվեց, ընկավ Հաճի աղայի ձեռքին: Անդամալուծը ծոցից թաշկինակը հանեց և սրբեց եղբոր ձեռքը և ապա՝ մի ղույզ «դֆտիկ»^{*}) ձեռնոց հանելով մինդարի տակից՝ տվեց Հաճի աղային.

— Ձեռքե՛րդ անցու՛՛ ճամփան չմսիս:

Հետո փղձկալով՝ վրա բերեց.

— Քոռանա՛ լուսս... տղոցը համար չկրցա գործե:

— Բան չկա, բան չկա,—սառը հանգստացրեց Հաճի աղան:

Հետո դարձավ տնեցոց.

— Դե՛,

Ու ինքը դուրս գնաց: Հաճի մարը այնտեղ չէր: Ըստ երևույթին գնացել էր հարևանների մոտ՝ անդամալուծի համար տեղ գտնելու:

Հաճի աղան, ընտրելով սահնակի ամենահարմար տեղը, նստեց, փաթաթվեց վերմակի մեջ ու մնաց:

Եվ որովհետև տնեցիք ուշանում էին,—անշուշտ անդամա-

^{*}) Ընտիր բուրդ:

լույծին համոզելու, որ գա,—Հաճի աղան բարկացաւ և գլուխը վերմակի տակից հանելով, ձայն տվեց.

— Թե՛ղ էրեք, ատոր վախտը չէ՛... «էկա՛ն»...

Ու շտապով դեմքը ծածկեց վերմակի մեջ, որ շմբսի:

Բայց ներսը ուշանում էին: Շմավոնն ու Հակոբը հասկանում էին Հաճի աղայի հաշիվներն ու խստությունը: Գիտեին նրանք, որ կյանքի իմաստությունը հենց այդ էլ պահանջում է: Եվ տեսան էլ, որ հոր վճռական քայլերի շնորհիվ բավական ապրանք են ազատում և իրենք էլ փրկվում են: Նրանք հասկանում էին, որ հայրըն իրավացի է՝ գնահատելով ժամանակը. պետք էր հասկանալ նաև նրա իմաստությունը. ա՛յն, որ իրենց հարստությունն էլ իրենցը չէր, այլ միայն իրենց փախցրածն էր իրենցը: Եվ ահա հաշտվեցին, որ իրենց հայրը խելոք է մտածում՝ անդամալույծին թողնելով և ապրանքը տանելով: Ո՞վ դիտե, օտարություն է, պետք է ապրել, նոր տուն շինել, աշխարհք հո չվերջացավ...

Եվ այսպիսի դեպքերի հասկանալի արագությամբ հաշտվեցին, որ անդամալույծը ավելորդ էր իրենց մեջ:

Եվ որովհետև ուրիշների հետ համեմատած՝ իրենց «հաջող» փախուստը, մահից փրկվելը, վտանգից դուրս գալը մի փոքր բարձրացրել էր նաև նրանց տրամադրությունը, նրանք մինչև անգամ սկսեցին կատակել.

— Մենք կերթանք հարսնիք՝ հորքուրս կմնա տունը պահելու:

— էրկու օր չի քաշե՛ մենք ետ կդառնանք:

— Թուրքերը խանում-խաթունի պես կաշեն հորքուրին:

— Զանրմ, անդամալույծին վո՞վ կդիպչի:

— Հե՛չ, հըլպը՛տ որ:

— Քեֆը հորքուրինս է:

Իսկ հարսները, որ լավ գիտեին Հաճի աղայի անկոտրում բնավորությունը, տեսնելով՝ իրենց ամուսիններն էլ անհոգ են, հավերի պես համակերպվեցին ու լռեցին:

Եվ լաց լինելով՝ հագցրին երեխաներին: Հետո մոտեցան անդամալույծին, համբուրվեցին նրա հետ: Հետո բերին մի քանի կարտոֆիլի մոմ, հացի մի մեծ կապոց, ջուր, լուցիկ, դրին անդամալույծի մոտ և «օ՛ֆ, օ՛ֆ» անելով՝ դուրս եկան:

Դուրսը թաղի մեջ մեծ տագնապ էր: Լուսամուտներից ու բաց դռներից դուրս ընկած լույսերի շերտերում բացվում ու խփվում էր բազմությունը:

Գլուխները հաստ շալերով փաթաթած ապլաներ, բաշլղներով տղամարդիկ, շարֆներով տղաներ ու աղջիկներ՝ իրար անցած՝ խոնված էին դռների առջև, սահնակների ու ֆուրգոնների շորս կողմը: Աղմուկ, վայնասուն... Ահա ծերուկ ժամկոչը, որի շոր, ածիլած կզակը դողում է, ընտանիքով մնացել է առանց սահնակի. ոտքով պիտի գնան: Ծերուկը գլուխը կորցրել՝ երեխա է դառել: Կինը դայակի պես հետևից քշում է այս ու այն կողմ: Ահա ճամփա ընկան՝ առանց բեռի ու հագուստի: Ահա մի հասակավոր մարդ կռվում է իր հարևանի հետ, սրը նրա կառապանին ուզում է մի բան ավել տալ և սահնակը խլել: Երկուսն էլ ձիու սանձերը դեսուդեն են քաշքշում:

— Աստված սիրողը իմտա՞տ՞ հասնի... մնացի՞նք... — գոռում է մի կին անպատասխան ժխտրի դեմ:

Մի ֆուրգոն, իրերով ու մարդով սարսափելի բեռնած, եկավ դեմ առավ Հաճիենց սահնակին:

— Խաբարդա՛, — գոռաց կառապանը իր մուշտակի միջից:

Մի դեմք՝ շեկ ու կոշտ բեղերով ու մորուքով՝ դուրս նայեց ֆուրգոնի առաստաղի տակից:

Դատարանի գրագիրն էր:

— Ի՞նչ եք կայնե, — գոռաց:

Ուրիշ երկու ֆուրգոն էլ եկան դեմ առան: Սկսեցին շտապեցնել: Գրագիրը գոռգոռաց: Նրան բացատրեցին, որ անդամալույծի պատճառով են Հաճիենք կանգ առել:

— Ի՞նչ եք կայնե, զնացեք, — ծայն տվեց գրագիրը, — անդամալույծ տանելու վա՞խտ եք գտե, бросьте ее к чорту!

— Կնկան թողնեն, երթա՞ն, ի՞նչ կըսես, — առարկեցին ֆուրգոնի միջից:

— А что-ж: Պռավիլա՞ է, ի՞նչ է: Ես օր էվակուացիա է, անդամալույծները ավելորդ են:

— Տե, թեզ էրեք, ուշացանք, — կատաղեց Հաճի աղան և ուզեցավ տեղից վեր կենալ, որ գնա, տեսնի, թե ինչ են անում ներսը:

Այդ ժամանակ Շմավոնն ու հայ կառապանը՝ Հաճի մոր թևերից բռնած՝ բռնի դուրս էին բերում: Հաճի մարը զայրացկոտ շարժումներով աշխատում էր թևերն ազատել և ներս գնալ նորից անդամալուծին բերելու:

— Թողե՛ք, ես անոր պիտի տանիմ,— ծվում էր նա:

— Տեղ չկա, մա՛րս, տեղ չկա,— համոզում էր կառապանը:

Բայց կինը կատաղի դիմադրում էր:

Հարսներն ու երեխաները լաց էին լինում: Իսկ ֆուրգոններից բողոքում և շտապեցնում էին:

Շտապով հարսներին և երեխաներին տեղավորեցին սահնակի վրա: Հաճի մորն էլ բռնի բերին, գցեցին սահնակի վրա:

Հենց որ նա ընկավ հարսների և երեխաների մեջ, կառապանը մտրակը կատաղի զարկեց ձիերին: Սահնակը թռավ, և կառապանը ձիերի կողքից վազեց:

Շմավոնն ու Հակոբը մնացին դռանը: Մեկնելուց առաջ մի պահ սպասեցին և նայեցին իրար: Պետք էր ներս գնալ և վերջին անգամ տեսնել անդամալուծին: Պատուհանից երևում էր սենյակի լույսը: Երկու եղբայր ներս մտան, մոտեցան անդամալուծին: Սա հանդիստ նստած էր և այդ խաղաղությունը բոլորովին չէր բռնում այն ընդհանուր շփոթի ու երկյուղի հետ, որ պաշարել էր ողջ քաղաքը:

Հակոբը մոտեցավ նրան.

— Հորքուր ջան... ավել-պակաս հալալ...— և փղձկալով բռնեց համբուրեց անդամալուծի ձեռքը:

— Աստված հետներդ, զառներս, գնացեք... Հաճ աղայիս, տղոցը լավ աշեցեք, չմսին...— խոսեց անդամալուծը հոգածու ձայնով:

Շմավոնը կեղծ ու շիտակ զգացվեց, բերանը ծռմեց, նա ևս մոտեցավ, համբուրեց անդամալուծի ձեռքը և, անարցունք աչքերը սրբելով՝ դուրս եկավ: Նրան հետևեց Հակոբը, որ դուրս գալիս շտապեց և դիպավ Շմավոնին:

Եվ երկու եղբայր ֆուրգոնների կողքից վազեցին, որ հասնեն իրենց սահնակին:

Քաղաքը տեղից վեր կացել՝ գնում էր: Ֆուրգոններ, սահնակ-

ներ, ու նրանց կողքից հետևակ մեծ ու փոքր շարաններ շփոթված, աղմկելով գնում էին: Երբ Շմավոնն ու Հակոբը հասան իրենց սահնակին, հետևից քաղաքը լուսավորվեց շուկայի հրդեհով, իսկ ֆուրգոնների կտավն ծածկոցները սկսեցին փուփուալ թեթև քամույց:

— Հո՛ո՛ո՛ո՛, — ձգեց իրենց առջևից գնացող ֆուրգոնի կառապանը և կանգնեցրեց ֆուրգոնը: Նրան հետևեցին մյուսները, և բոլորը կանգնեցին:

— Ինչի՞ կայնեցիք, — դժգոհեցին և վախեցան զանազան կողմերից: Բայց ոչ ոք չէր իմանում՝ ինչո՞ւ: Միայն երեխաների ճիչն ու կանանց լացը ավելի պարզ լսվեց աղմուկի միջից: Քաղաքի կողմը, դեպի արևմուտք, որ թաղված էր մթան մեջ, լսվում էին թնդանոթի խուլ դղրդյուններ: Տազնապը սաստկացավ քարավանի մեջ: Հաճու թոռները սկսեցին հեծկլտալ:

— Սրբուն մամին մորթե՛ն պիտի...

Հաճի մարը, որ մինչև այդ խստահայաց ու անհաշտ նայում էր շորս կողմը, լսելով երեխաների լացը՝ հանկարծ լցվեց և հեծկլտաց:

— Չեն մորթե, մի՛ք լա, — ու սկսեց աչքերը սրբել:

Երեխաները տեսնելով նրա լացը՝ ձայները բարձրացրին:

Թնդանոթի ձայներից Հաճի աղայի երևակայությունը վառվեց: Նա ավելի պարզ սկսեց շոշափել մահը:

Եվ հրդեհի մեջ պաշարվածի պես՝ նա զգաց, որ տարերային մի ուժ նրան միայն մի բան է թելադրում. փախչել, շուտով դուրս գալ մահի ճիրաններից: Մնացածը՝ կին, երեխա, ընկեր, բարեկամ՝ նսեմացավ նրա աչքում: Եվ պկամա՛: Եվ նա զգում էր, թե որքան դառն է այդ «ակաման», բայց և զգում էր, որ այդ այդպես է:

Նա կարծես ցնորքի մեջ լիներ. նայում էր շորս կողմ և, ամեն առարկա մի վայրկյան տեսնելով, մյուս վայրկյանին մոռանում էր: Կարծես երազում՝ նրա մոտով, ճամփի եզրով, իրենց հարևան կոշկակար Պողոսը, ուժեղ երիտասարդ՝ յափնջու վրա երկու երեխա նստեցրել՝ քարշ էր տալիս ձյան վրայով: Նրա հետևից հևալով և լնգլնգալով գնում էր նրա ծերուկ հայրը: Ահա հոգնեց նա, եկավ կանգնեց և ճամփից դուրս գալով, գնաց խրվեց ձյան մեջ ու մնաց:

ռաջադիմության գործին ծառայելու համար շատ նպատակահարմար է իր ձեռքում ունենալ նրա պես դիրք ունեցող մարդկանց աջակցությունը: Գրի՛ր հետևյալ նամակումդ, թե ինչ դրության մեջ են գործերդ: Հա՛, մի բան մոռացա ասել. կարդացի՞ր N լրագրի մեջ պ. Մ-ի հոդվածը: Ինչ շատ դուր եկավ նրա խիստ, կծու ոճը: Ա՛յ, այդպես կհարվածեն կեղծավորներին: Նրանց հերն անիծած. սովորել են ժողովրդին կլպել...»:

«Մի վհատվիր, հոգիս. կովի՛ր, որքան ներում են ուժերդ: Մենք շատ պարտականություններ ունենք կատարելու:

Ուրեմն դեպի նպատա՛կ, դեպի գաղափա՛րների և իդեալների անմահ աշխարհը»:

«Աշխատե՛նք, աշխատե՛նք...»:

— Ալ չեմ կրնա... գնացեք...

Նայում է նրան Հաճի աղան և իսկույն մոռանում է:

Ահա քարվանքը նորից շարժվում է: Լեռնային սառնամանիքը իր սառցե մատներով բռնում է Հաճու մորուքը, և նա դեմքը ծածկում է վերմակի տակ:

Փչում է Լեռնային քամին և ձյան փոշին, առաջ օձերի պես սողալով և ապա բարձրանալով իբրև վիշապներ, թռչում են օդի մեջ, նվում, վայում...

— Աստված, դուն հասնես.— մրմնջում է Հաճի աղայի փոքր հարսը:

Մեծ հարսը երեսը խաշակնքում է և սկսում «Հավատով խոստովանիմը»¹⁰ բարձր և զգացված:

Իսկ իր շալի մեջ Հաճի մարը կծկված՝ մտածում է անդամալույծի վրա և ծանր հառաչում:

Սուր վտանգն ու աղմկալից սարսափն անցել էին, տեղի տալով մի խաղաղ թշվառության, որ ընդունեց փախստականներին հետևյալ գավառական քաղաքում: Հանկարծակի աղքատներ, մի ժամում անտունացած մեծատուններ, ի ծնե չքավորներին խառնելած՝ եկան ապաստանելու՝ ամեն կարոտություն չկռահող, ամեն ինքնասիրություն չհաշվող՝ բարեգործության և նրա միշտ ուշացող օգնության: Բարեգործականի, դպրոցի և մասնավոր անբնակ տների մեջ խցկեցին սրանց. բերին հաց, շոր, դրամ, նաև մխիթարական խոսքեր, և նման դեպքերի գթառատության ալիքը ինչ վարարությանմբ որ հորդեց, նույն արագությանմբ էլ ճապաղեց, և թշվառությունը հիմա այլևս անարգել ու հաստատ անցավ իր գործին:

Հաճիենց քաղաքը շուտով ետ առնվեց: Տղամարդիկ, որոնց մեջ և Հակոբն ու Շմալոնը, վերադարձան տեղ լինելու իրենց այրված ու կողոպտված գույքերին: Լուրեր եկան, որ գնացողները քիչ-քիչ հաջողում են կորածը գտնել: Փախստականների երեսը խոտակվեց: Հաճի մարը իր հարսների հետ դուրս էր գալիս, այցելում մյուս փախստական ընտանիքներին, հյուրեր էին գալիս իրենց տունը, և հին մեծատան հյուրասիրությունը փորձեր էր անում հին ընթացքով քայլելու: Ծիծաղն սկսեց երբեմն իր ձայնը

լսեցնել նրանց տանը: Մի անգամ էլ եկավ իրենց քաղաքի զվար-
ճաբան Գարանը և պատմեց ծիծաղելի դեպքեր թե՛ փախից և թե
թուրքերի քաղաք մտնելուց, որ վերադարձողները լսել էին և եկել,
տարածել: Ներկայացրեց մի վաճառականի, թե ինչպես էր շփոթ-
վելուց մութաքան գրկել, մինչ երեխան կողքին ընկած լալիս էր:
Հստակ էին, ծիծաղում: Հետո խոսք եղավ անդամալուծի վրա, որի
մասին հկողները միաբերան ասել էին, որ անհայտ կորած է, և
որի մասին տնեցիք աշխատում էին կամ չխոսել, կամ միխթար-
վել, ասելով, որ եթե գար՝ միևնույն է ճամփին կմեռներ: Հաճին
ավելի մուսլվեց: Այդ տեսնելով՝ Գարանը համարձակ և ուրախ
հանդիմանեց.

— Ջանըմ, Հաճի աղա, բան չունի՞ս, չարդ տարավ, սաղ
ըլին հարսներդ, տղաքդ, թոռներդ:

Սակայն Հաճի աղան խորտակված էր:

Այնուհետև ժամերով մի բառ չէր լսվի նրա բերանից: Նըս-
տում էր մի անկյուն, ծխում, համրիչը գցում և երբեմն միայն
զլուխն օրորելով մոմում.

— է՛, ե՛թ, թո՛...

Եկած օրից ոչ մի անգամ փողոց դուրս չեկավ:

Քաղաքում ծանոթ-բարեկամներ եկան, իրենց տուն հրավի-
րեցին, կտրուկ մերժեց:

Տնեցիք սկսեցին անհանգստանալ: Հաճու այս արտակարգ
խռովությունը նրանք իսկապես կորցրած հարստությանը վերա-
գրեցին և կարծեցին, որ կարող է ծերուկը խելքը կորցնել. ուստի
և լուր ուղարկեցին Շմավոնին, որ ինքը կամ Հակոբը գան: Պա-
տասխան չեկավ:

Հունվարի սառն ու պարզկա առավոտը նոր էր բացվում, որ
Հաճի աղան անկողնում նստեց: Հաճի մարն ու հարսները՝ երե-
խաները ծոցներն առած՝ քնած էին փոքր ու նեղվածք սենյակում,
որ Հաճին դիտմամբ վարձել էր, մերժելով ձրի սենյակը:

— Հաճի աղա՞, ինչի՞ էլար ասպես թեղ,— անհանգստացավ
Հաճի մարը և նույնպես նստեց իր անկողնում:

— Ուշացեր եմ,— մոմաց Հաճի աղան և սկսեց հագնվել:

Հաճի մարը աչքի տակով ուշադիր նայեց Հաճու դեմքին և նկատեց նրա աչքերում մի տխուր համակերպություն: Վեր կացավ, օգնեց որ հագնվի, ջուր բերեց, լվացվեցրեց: Հաճին վեր կացավ և գալազանը առավ:

— Ո՞ւր,—հարցրեց Հաճի մարը մի փոքր վախեցած:

— Ժամ պիտի էրթամ:

Հաճի մարը վարմացավ, բայց շրթունքը կծեց: Դրդեց հարսներին, որ վեր կենան, և ասաց, որ իրենք ժամ են գնում. հարսները զարմացած նայեցին Հաճուն, բայց Հաճի մարը գողտնի մատները դրեց շրթունքին, որ շխտեն:

Դուրս եկան փողոց և ձների ու սառույցների վրայով անխոս գնացին եկեղեցի: Երբ մտան եկեղեցու բակը, Հաճու հանգիստ դեմքի մկանները ցնցվեցին: Նա գողգոջուն շրթունքները հպեց եկեղեցու քարե դռան, համբուրեց, երեսը խաչակնքեց և՛ կզակը գողացնելով՝ ներս մտավ եկեղեցի:

Առավոտյան ժամ էր, և եկեղեցին թափուր: Երբ <ժամն> ավարտվեց, Հաճի մարը առաջարկեց, որ գնան տուն, բայց Հաճին մերժեց և մնաց իր տեղում չոքած: Սպասեցին սլատարագին: Շուտով եկավ մեծ հարսը: Եվ հարս ու կեսուր քաշված մի անկյուն՝ սկսեցին լիսիսալ. Հաճի մոր համար պարզ էր, որ Հաճի աղան հոգեկան հիվանդ է դառել: Եվ սկսեց աղոթել, տրորվել:

Չոքել էր Հաճին և ավելի մտածում էր, քան աղոթում: Հաճի մարը նայեց նրա սմքած երևույթին, կորացած մեջքին, դեղնած մազադաթե դեմքին, ծխից կարմրած բեղերին և ճերմակ, ցախցախ մորուքին, որոնց վրա փախից հետո ածելի չբանեց, նայեց Հաճի մարը և զգաց, որ ծերուկի վիշտը շատ խորն է:

Մի մինդար քաշեց ծերուկի տակը, բայց սա մերժեց: Եկեղեցին լուռ էր, ցուրտ: Խնկի դուրեկան հոտը դեռ օդի մեջ: Ահա արևի ծիրանի սյուները պատահաններից կախվեցին ներս: Եկավ ժամկոչը, հետո քահանան, կամաց-կամաց աղոթավորը շատացավ, սկսվեց պատարագը: Հաճին անշարժ ու հանգիստ նայում էր իր առաջ, պաղ քարերին: Միայն երբեմն, երբ արծաթագլուխ տերտերը շուռ էր գալիս դեպի բաղնուկները և հորից լսվող ձայնով ասում էր «խաղաղությունն ամենեցուն», Հաճին գլուխը կախ էր գցում և երեսը վախեցած խաչակնքում:

Երբ գնացին տուն, և ամենքը շարվեցին «դաստախունի» շուրջը և սկսեցին թեյ խմել, մեծ հարսը բերանը մոտեցրեց Հաճի մոր ականջին։

— Գիտե՞ս, Հաճի աղաս տերտերին, տիրացուն բռերը մեկ-մեկ օսկի դրեց։

Հաճի մարը սառած նայեց հարսի երեսը, հետո վեր թռավ և գնաց դուրս և այնտեղից նշանացի կանչեց հարսին իր մոտ։

— Ե՞բ, աղջի...

— Դուն սեղանին էիր մոտեցե, աղոթք կենեիր,—պատասխանեց հարսը,—աղքերտներուն ա մեկ-մեկ օսկի տվեց...

— Զէ, ջանըմ...—հեաց Հաճի մարը հուզմունքից։

— Աչքովս տեսա։

— Հը՞...—խռովեց Հաճի մարը,—ձեզի բան կըսեմ՝ չեք իմանա։ Աման, աստծու խաթեր, Հաճիս ձեռքե գնաց, տնե՞ օճըղե հեռու...

Եվ սկսեց ծնկներին տալ ու տրորվել։ Հարսը պատմեց տեղով, որ իր աչքով տեսել է։ Հաճի մարը նորից ներս մտավ, իրեն զրսպեց և հարսներին աչքով արավ, որ ուշ չդարձնեն Հաճու վրա։ Ու սկսեց հսկել նրան։

Երեխաները դուրս գնացին՝ ձյան վրա խաղալու։ Հարսները սփռոցը վեր քաշեցին, նորից մի թեթև ավելեցին սենյակը, որ առավոտվան խնամքով ավելել էին, փայտ ավելացրին թիթեղի վառարանին և գնացին «աշխանան»^{*} խոհանոց՝ կերակուր եփելու։ Հաճի մարը նստեց Հաճի աղայի դիմաց և դիտելով նրա ամեն մի շարժումը, սպասեց, որ նա մի բան ասի։

Բայց ոչ մի նշան՝ թե ուզում է խոսել։ Նրա լռությունը ցույց էր տալիս, որ խորին ու մշտական խռովքը և ներքին տաժանելի մի աշխատանք դուր էր գալիս նրան։

Մի պատկեր կար, որ երևակայության մեջ ամբողջացնում էր նա։ Դա նրա կիրքն էր, որ նրան և՛ սարսափեցնում էր, և՛ ուրախացնում։ Նա տեսնում էր անդամալույծի դիակը և աշխատում էր նայել նրա սառած, բաց աչքերին։ Ճգնավորի մոլուցքի մեջ բնկած հավատացյալի կրքով նա հետևում էր այդ պատկերին և աշխատում էր երբեք, ոչ մի վայրկյան աչքից բաց չթողնել. ինքը,

միայն ինքը եղավ այդ սարսափելի պատկերի ստեղծողը։ Դա իր մեղքն էր, ցածությունը, իր անզթութլւոնը։ Եւ ինչքան երկար նայում էր այդ դիակին, այնքան կսկծում էր իր սիրտը և այնքան էլ հաճույք, հանգիստ էր զգում։ Անդամալուծը դառավ մի սուրբ, մի պաշտելի սուրբ նրա համար։ Նրա դիակը սրբագործում էր ծերուկի մեղսալից սիրտը։ Ահա ինչու նա կառչել էր նրան։

Բայց այս ապաշխարողի թեթևացումը երբեմն էր միայն։ Լինում էին րոպեներ, որ նա զգում էր, թե խելագարվում է։ Այդ պատահում էր, երբ նա պայծառ գույներով պատկերացնում էր ի՛ր իսկ մահվան օրը, կամ երբ հիշում էր իր սարսափները փախի գիշերը։ Հիմա էր հաշիվ տալիս իրեն և զգաստորեն հաշիվ տալիս, որ հենց այդ սարսափներն է կրել իր քույրը, այն արհամարհված էակը, որի մեռնելը ինքը ցածոգի կերպով այնքա՛ն հեշտ և հասկանալի համարեց փախի օրը։ Եւ ինչպե՞ս կարելի էր թողնել նրան մահվան առջև, և կա՞րողյոք մի արարած, որ շտանջվի մարմնական ցավից, չվախենա մահից և իրավունք չունենա ապրելու։ Եւ ի՞նչ համակերպումբ ընդունեց անդամալուծը իր համար որոշած վիճակը և ի՞նչ անձնվեր հոգատարությամբ նա մտածում էր փախչողների ապահովության մասին։ Սա արդեն խոցում էր Հաճու սիրտը։ Եւ երբ Հաճին հիշում էր, թե ինչպես ինքը անկարող եղավ կյանքի սերը մեռցնել իր մեջ և դիմանալ մահվան մերձեցման, մինչդեռ այն հասարակ, շնկատւած էակը այնպես արիաբար վճարեց իր տուրքը, Հաճին խայթված վեր էր բարձրացնում իր խոնարհած գլուխը և խելագարի պես նայում Հաճի մորը։

— Հաճի աղա՞,— արթնացրեց նրան իր կինը։

Հաճի աղան նայեց նրան խորասուզված հայացքով և լռեց։

— Ախր մեմ ըսե տեսնենք՝ ի՞նչ կ'մտածես,— հանդիմանեց Հաճի մարը։

Հաճին լուռ էր։

— Թե՞ կորուցածդ է միտքդ ընկե՛ տղաքդ սաղ ըլին. ինչի՞ կ'մտածես, թե՞ Սրբունին վրա է միտքդ՝ բան չունի՞ս. անքանները մեռան, ավելի ազիզները... լավ կըսեիր, թե «ան ավելորդ է»։

Հաճին մոռալ նայեց իր կնոջը և գլուխը օրորեց։

Եվ նա շատտեց՝ խստահայաց նայելով Հաճի մորը.

— Սո՛ւա... ավելորդ մարդ չկա. աստծու առջև հոգին հոգի է: Հաճի մարը զսպվեց:

— Օ՛ֆ,—հառաչեց Հաճի աղան,—գնա, սատկող շանը հարցուր, թե սատկելը զուա՞յ (հեշտ) բան է:

Նրա դեմքը տխուր էր, աչքերը խորն ընկած, իսկ անաժիլած կզակի ու այտերի ճերմակ մորուքի ցախերը նրա դեմքին տալիս էին խստակյաց ճգնավորի երևույթ:

Մի շաբաթ անց Հաճի աղան պառկեց անկողնում: Երևի ժամում մրսել էր: Քրտնեցրին, ֆելդշեր բերել տվին: Ոչինչ օգուտ չեղավ: Եվ մի երեկո ճրագ վառելու ժամանակ Հաճին տերտեր ուզեց: Հաճի մարը ծնկներն էր ծեծում և դողունի նայում Հաճի աղային, որ տեսնի, թե վտանգն անցնում է, թե ոչ:

Եվ մինչդեռ տնեցիք, թաքցնելով իրենց հուզմունքը, սպասեցին մի պահ ևս, որ գուցե թե Հաճին ինքը մոռանա և էլ չպահանջե տերտերի գալը, Հաճին հանգիստ և պարզ կրկնեց, որ տերտերի պետք ունի: Կանչեցին: Եկավ արծաթազարդ տերտերը, ուր բնազդով իմանալով, թե հիվանդը մահամերձ է, հետը բերել էր հաղորդությունը:

Տնեցիք բոլորվեցին հիվանդի շուրջը: Տերտերը ձեռքով արավ, որ հեռանան, հասկացնելով, որ հիվանդին պիտի խոստովանեցնե: Բայց Հաճի աղան խնդրեց, որ մնան: Եվ բարձր ձայնով, մոլեռանդ հույզով խոստովանեց: Պատմեց, թե ինչպես ինքը թողեց անդամալուծին:

— Մեղա քեզի՛, մեղա,—լացեց և համբուրեց ավետարանը: Տերտերը մխիթարեց և հաղորդություն տվեց:

Եվ երբ հիվանդը հաղորդություն առավ, դողդոջուն ձեռքը տարավ բարձի տակը և, հանելով թղթի մեջ փաթաթած միքանի ոսկեղրամ, տվեց տերտերին:

— Լա քեզի,—շնչաց նա և, հանելով մի ուրիշ քսակ, դողդոջուն ձեռքով մեկնեց տերտերին ու աչքերի երեխայական արտահայտությամբ նայեց նրան և ուզում էր մի բան ասել, բայց մնաց. շունչը կտրվում էր. սաստիկ հուզված էր:

— Աս ո՞ւմ,—հարցրեց տերտերը, կռանալով նրա վրա:

— Ո՞ւմ տաս,—մրմնջաց հիվանդը և լռեց:

Արտասուքը խեղդեց նրան: Շունչ առավ և հառաչեց.

— Ադ ա տուր աղքատներուն...

Եվ խլելով տերտերի փեշը, համբուրեց և մղկտաց.

— Ավելորդին հոգուն համար...

Ժ Պ Ի Տ Ը

Մեռելահոտն ընկել էր վանքի բակը, շուրջը, հեռուն, արև-
վախանձ, փոշեթաթավ դաշտերը:

Փախստական հիսուն հազարանոց մի ժողովուրդ եկել շոքել
էր բաց դաշտում, հրատոշոր գետնին, արևի տակ¹:

Կարծես բնությունը վառել էր դժոխքի բոլոր վառարանները:
Մի բարակ փոշի ծանր պափում էր բաղմոթյան գլխին, օդը եռում
էր հորիզոնում:

Ի՞նչ բաղմոթյուն... խունացած, խանգրած՝ կարծես աֆրիկ-
յան տափաստանների հրդեհից փախած վայրի գաղանների ու
անասունների ոհմակներ, որ քշվել, ամբոխվել էին մեծ տարա-
ծության մեջ և կալմեջ եղած, անակնկալի մեջ շփոթված հեռում էր
ու ծանր շնչում: Մղձավանջային հոգևարք: Եկել էր ամբոխը և
հետը բերել իր անասունները, կաչքը, ցնցոտիները, քրտինքը,
կեղտը և մի զարհուրելի հոտ աղբի, վերքի, գեշի, մեռելի:

Մահը ճարակում էր: Եվ ամբոխը մահերով խոցված հառա-
չում էր, տրտնջում, իրար անցնում, անասնանում և մեռնում:

Խումբ-խումբ ընտանիքներ ուրուր տեսած հավի ձագերի պես
ծվարել էին պարիսպների տակ, ծառերի մոտ, քարերի վրա, ճամ-
փի հենց մեջտեղ և մահվան ծուլությամբ քարացել մնացել:

Մի հիվանդ կին էր պառկել ծառի տակ, մի կենդանի մեղրա-
մոմ, գյուղական ժամի մեղրամոմ՝ կեղտոտ և նիհար: Եվ նվում
էր՝ բարակած, վերջին թելն ընկած: Ծառի մյուս կողմը՝ հենց գլու-
խը հիվանդի գլխին տված՝ մեկնվել էր իր հասակավոր ամուսնու
դիակը, խստադեմ, աչքերը երկնքին չռած, ատամները բաց: Մի

ծանր, հրամայական արտահայտութիւն կար նրա սրված դեմքի, ոսկրոտ մարմնի և շորացած ձեռքերի մեջ, որ դրել էր կրծքին:

Հող էր պահանջում, հրամայում էր, որ իրեն թաղեն: Եվ խիստ էր այդ հրամանը:

Բայց շուրջը դաժան օրգիւս էր: Հարեւան խմբերում ևս մեռելներ կային: Դիմացը, հետեւը, ծառերի տակ մեռելվոր ընտանիքներ կային, որ չէին նայում ոչ մեռնող կնոջը և ոչ նրա ամուսնու կողմը: Այնտեղից հիվանդների տնքոց էր գալիս մերթ սուր, մերթ խուլ և խուպոտ:

Խստասիրտ էին դառել մարդիկ. էակը էակին մտիկ էր տալիս մշուշային աչքերով և չէր տեսնում: Ասվել էր ամեն ինչ, լսվել էր բոլոր գանգատները, արվել էր բոլոր ճիշդը—և մի բան չէր օգնել:

Պիտի մեռնելին ամենքը, հերթով, դանդաղ, անօգ:

Հիվանդ կիներ նայում էր երբեմն իր տասը տարեկան աղջրկան, որ խելոք նստած, ինչպես իրենց տանը, ինչպես իրենց կոկիկ սենյակում և իր կապույտ-ծաղիկ աշիկներով, կոտրած ժպիտով նայում էր շուրջը:

Եվ իր ամաչկոտ, գանգրահեր գլխիկը խնկախաղողի ողկույզի պես մի ուսին ծռած՝ թաթիկները սեղմել, դարսել էր փորին: Ու սպասում էր: Ինչի՞, Ո՞ւ էր իմանում: Կարծես սպասում էր, թե հիմի մայրիկը իրեն թույլ պիտի տար տանից դուրս գալու և խաղալու: Երբեմն բաց էր անում իր խմոր-խմոր թաթիկը, դրստում էր փեշերը, կոկվում, ուղղվում և էլի խնամքով դնում իր փորիկին:

Կողքի ծառի տակից մի հեծկլտոց լսվեց: Հիվանդը դեմքը դարձրեց այն կողմը: Հարեւան մեռած կնոջ երեխան էր, որ այդպես հեծկլտում էր: Ձայն էր տալիս մորը, հրում էր, օրորում, բայց մայրը դաժանորեն լուռ ու համառ՝ չէր լսում նրան:

— Աստծո՛ւ սիրուն, մեռե՛լս մնաց, մի բուռ հո՞ղ.—հեծեց կիներ:

Ձո՛ւր. նրան լսող չկար. դա նրա հերթական աղերսն էր, մեքենական և դրա համար էլ հուսահատ:

Խուռն բազմութիւնը բժժում էր փեթականոցի պես:

Ահա կատաղի գայլերի պես ցատկելով մարդկանց դիակների

վրայով՝ խուժեց նրանց համար եկող հացի սալերի վրա և սկսեց կողոպտել իր համար բերած հացը։ Կոխկրտեցին երեխաներին, պառավներին, պատառոտեցին իրարու շորերը։ Օդը լցվեց սուր ճիչերով։ Ոսկրոտ ձեռքեր՝ տատասկների պես խրճվեցին հացերի մեջ։ Կինը նայեց իր աղջկան, հոգնած աչքերը դարձրեց մարդկանց ոհմակի վրա, մի բան ուզեց ասել, բայց հառաչ դուրս եկավ։ Ձեռքը, որ օդի մեջ էր, հնձված հասկի պես թրպաց գետնին։ Ու կինը լռեց։ Լռեցին նաև գալլերը։ Միայն ճանճերն էին, որ փոքրիկ սլաքների պես սուրում էին օդի մեջ, գալիս բզզում էին ափանջի տակ և հեռանալով՝ մի տաղտուկ տխրությամբ միտքը համակելով՝ տանում էին հեռուն, դեպի ինչ-որ հուշեր։

Հեռվից մի ձայն ծորեց.—մեռե՛լ, մեռե՛լ...

Բազմության միջից գլուխներ ցցվեցին՝ բորենու հարցական հայացքներ և նայեցին այն կողմը։ Մեռելաթաղ սալերն էին։ Սալապանը մոտենում էր և հոգնած անասունի անտարբեր ձայնով մեքենաբար ծոր տալիս՝ «մեռե՛լ, մեռե՛լ»։

Մեռելատերերը կիսովին բարձրացրին գլուխները և բորենու հայացքները հառեցին դեպի սալերը։ Նրանք ծանր ճոռալով, անշտապ ու տաղտուկ շարժումներով առաջանում էին դեպի մարդկային նախիրը։ Մեռել էին ուզում նրանք։ Բայց մեռելատերերը անշարժ ու լուռ դիտում էին նրանց և տեղներից չէին եռում։ Շուգր, ցավը, ծուլությունը ջարդել էր նրանց։ Թմրել էին կեղտից, սովից և մեռելահոտից։ Բայց սալերը մոտենում էին մարդկային փողոցների միջով։ Նրանցից մինը գալիս էր դեպի հիվանդ կինը՝

Մեռելատերերը նվաղով վեր կացան, ձեռքով արին սալապանին ու իրենք կռացան մեռելների վրա՝ սլատրաստվելով վերդնելու և սալին հանձնելու։

Սալը մոտեցավ՝ դոփելով և ցնցելով իր վրայի մեռելները, որ սալի բոլոր շարժումներին հնազանդ՝ թույլ էին տալիս իրենց օրորելու այն հազար ու մի ձևերով, որ սալի քմայքը կթելադրեր։ Էլ կամքի ոչ մի նշույլ։ Նրանք առարկաներ էին։

Սալապանը մոտեցավ և ճամփի եզրին կանգնեց։

— Դե, ով մեռել ունի՝ բերի,—գործնական, սառը ձայնով կանչեց նա, աչքերը եղներին գցած ու հանգիստ սպասեց։

Ծառերի տակից վեր կացան մարդիկ դանդաղ եղների պես և կարծես շորեր, կարծես գողացած իրեր լինեին դուրս հանելիս՝ վերցրին իրենց մեռելներին և տարան գցեցին սալի վրա:

— Էլ կա՞, բերեք,—կանչեց սալապանը իր շուրջը հավաքված բազմությանը:

Ոչ ոք չպատասխանեց: Ամենքը լուռ ու խիստ հայացքները հառել էին մեռելներին, որ անբնական դիրքով մնացել էին իրար կողքի, իրար վրա՝ տառեխների պես:

— Դե, շո՛ւտ արեք, շոգը զոռեց, հոտը դիմանալու բան չէ,— շտապեցրեց սալապանը և փափախը վերցնելով սրբեց իր թաղիք դարձած կարմիր մազերն ու մնոտ երեսը:

Ոչ ոք տեղից չթնդաց:

Սալապանը սրտնեղեց ու գոռաց.

— Այ ձեզ մարդ ասողի հերը շուն դառնա, հոտեցրիք աշխարհք, դե բերեք, է՛:

Ու իջավ սալից:

Նրան հետևեցին երկու կին ու մի տղամարդ և լուռ մոտեցան դիմացի ծառի տակ մահացած կնոջը, վերցրին ու օրորվելով, տնքալով բերին, սալին դրին:

— Մինն էլ հրեն էն կնկա գլխավերին է,—ցույց տվեց սալապանը:

Խուժքը մեծացավ. գութի եկան, մի տեսակ աշխույժ եկավ վրաները: Ծուլությունը պարտվել էր, և մեռել ճամփելու աշխատանքը ինչ-որ անմեկին ուրախություն էր բերում: Գուցե նրա համար, որ հրապարակից քշվում էին մեռելները, այդ խստապահանջ անգոհ էակները, որ հրամայել և հրամանը միշտ կատարած տեսնել դիտեն: Ծուանդով մոտեցավ կնոջ ամուսնու դիակին և արագ վերցրին: Կինը սկսեց ինչ-որ սվսվալ. բան էր ասում, որ չէր հասկացվում: Դիակը սկսեց ձեռքերի վրա մի կոմիկ ու տըխրաշուք պար: Ծովն ընկած մակույկի պար, որի մերթ մի եզրը, մերթ մյուսը շրջվում է վար ու հետո վերացող ալիքի հետ ծառանում է և վեր, խաղ անում, շորորում ու հանկարծ իջնում:

Ինչ-որ թաքուցյալ մի եսական բան, ինչ-որ խորամանկ զվարճացում ուներ իր մեջ այդ դիակը: Կարծես կանչել էր այդ

մարդկանց, որ հեծնե նրանց ձեռքերին ու զբոսնե. կարծես ամեն-
քը պարտավոր էին ճիգ թափել. նրանք ջանում էին, իսկ սա ոչ մի
շարժում, ոչ մի նշան, թե՛ «ես էլ եմ օգնում ձեզ, որ ինձ տանեք»:

Վերջապես դիակը մոտեցրին սայլին, ոտքերը դրին մյուս
մեռելների վրա և հրեցին առաջ: Մեռելը գնաց, պառկեց և շա-
րունակեց հայացքը խիստ գամել դեպի վեր:

Հիվանդ կինը տնքաց, դեմքը կնճռոտեց և աչքը գցեց իր աղ-
ջրկան: Սա տխրամած, կոտրված վար նայեց, խեղճացավ և աչ-
քերը գցեց կողմը: Մայրը հառաչեց ու սկսեց անարցունք մի լաց,
որ դեմքի ծամածռումն էր ավելի:

Սայլը դղրդաց և բութ ու անտարբեր շարժվեց դենը, դեպի այլ
մեռելներ:

Լոեցին ամենքը ու փտած փայտերի պես վայր թափվեցին,
անշարժացան:

Արևը թեքվում էր: Փռչին, հոտը ավելի ծանրացան: Մի հոծ
ժողովուրդ քայքայվում էր հսկա դիակի քայքայումով. կարծես
բացվել էր մի ահագին փորոտիք, զզզվել էին բյուրգալար աղիք-
ներ, և մարդկային կղկղանքն ու լուծվող մկանները զոյացրել էին
մի լայն կաթսայի զզվելի շիլափլավ:

Նստած էր աղջիկը, այդ հրեշային թանգարանի արձանիկը և
սպասում:

Մի քանի քայլ նրանից հետո, քարի շվաքի տակ մի այլ ըն-
տանիք էր բույն դրել—մի վանա կատու, որ նոր ծնել էր հինգ
ձագուկներ կույր-կույր ու թմբլիկ, որ ծվծվում էին:

Կարծես մեջքի վրայից փրփրալի ջուր էր թափվում՝ բաժան-
վելով երկու մասի. այդպես վար էին հոսում նրա մետաքսի եր-
կար մազերը, որ նա խնամքով լիզել էր և մաքուր սանրել:

Մի երջանիկ տխրունակ հոգնություն կար նրա մայրական
դեմքին ու աչքերին: Հանգիստ լիզում ու հսկում էր իր նախշուն
ձագերին, որ իրար բռնելով—խուժել էին նրա ստիներների վրա և
ծվծվում էին աղվամազ թռչնաձագերի ձայնով: Եռում էին, գլոր-
վում հեռու, հետո կուրորեն որոնում մայրական ջերմությունն ու
ծիծր:

Մաքուր, կոկիկ և ապահով մի տնակ էր դառել այդ քարի

հովանին: Մի երջանիկ ընտանիք էր դա՝ նոր ծնունդներով կենդանի և հուսալի: Ահա ձագուկներից մինը, որի մի աչքի կողմը սև սաթ էր, մյուսը ճերմակ ձյուն—արդեն ցույց էր տալիս իր ապագա շարաճճի խաղերը: Պառկեց մեջքի վրա և ճերմակ թավիշ փորիկը պարզելով սկսեց թաթիկներով խաղալ մոր ականջի հետ, որ կախված էր նրա դնչի մոտ. հետո ցատկելու պես արավ, որ շուռ դա և կանգնի, բայց գլորվեց և ընկավ հեռու: Մայրը ասես ժպտաց այդ ձախլիկության վրա, հասկացավ, ներեց և հոգածու ձայնով կիսամլավեց: Չարաճճին սողաց դեպի մոր դունչը. սա սկսեց քաղցր մոմռալ և լիզել նրա թաթիկը, դունչն ու մեջքը:

Որտեղի՞ց էր այդ կատուն: Ընտանիքներից մեկին էր փախի ժամանակ բերել հետը, ի՞նքն էր փախել, որի՞ կատուն էր, կենդանի՞ էր տերը, թե՞ ընտանիքով հանգել էր—ի՞նչ իմանաս:

Տարօրինակ պատահմունք—բայց պատահմունք*:

Միայն այս հանուր դժոխքի մեջ մի գթալի, մեղմ շեշտ էր մտցնում նա: Անդամ չէր զգում, թե ինչ կար իր շուրջը: Կուշտ էր նա այսօր և երջանիկ էր ինչպես առողջ մայր ողջ և առողջ ձագերի: Եվ մոմռում էր, երբեմն խլածայն մլավում, լիզում էր ձագերին, հոգում էր իր տան ախորժելի հոգսը և վայելում քարի հաճելի շվաքը:

Հիվանդ կինը աչքը դարձրեց իր աղջկան: Մի բան կար, որ նրան պաշարել էր այդ վայրկյանին. մի բարձր, կյանքից հայնկույս բան՝ վեհ, խիստ և ահավոր: Եվ նա անհանգստացավ, դիտելով իր աղջկան, որ անգիտակ էր կամ ճնշված, և շուտով պիտի մնար հավիտյան որբ: Բայց աղջիկը դիտում էր կատվին և թեև չէր ժպտում, բայց զբաղվում էր: Հիվանդը նայեց և նոր տեսավ կատվի ընտանիքը: Մտիկ տվեց երկար, դիտեց կատվի երջանկությունը և հետո նայեց իր աղջկանը: Մի խանդաղանք, մի անուշ տխրություն ծորեց նրա սրտի մեջ, և նա զգացվեց մինչև հոգու խորքը:

— Ողորմությանդ մեռնեմ, աստված, որ անպակաս է,— մրմնջաց հիվանդը:

Եվ նայեց կատվի երջանկությանը, աչքերով շոյեց այդ ընտանիքի ուրախությունը և կարծես հանգստացավ:

Ահագին ցավի տոգորման մեջ մի կում ջո՛ւր, որ կաթեց նրա հոգու վրա:

— Աստված,— մղկտաց կինը,—բա իմ ձա՞գը ում պիտի մնա: Իմ ձագը մեր չպիտի՞ ունենա...

Կասկածն ու կսկիծը նորից սողոսկեցին նրա սիրտը: Բայց դրա հետ միասին մի անուշ բալասանի պես նրա հոգու մեջ լցվեց մի ուրիշ մոր իրեն չպատկանող ուրախությունը:

Ժպտաց կինը և աչքերը փակեց:

Սկսվեց խաղաղ հոգեվարքը:

Ս Տ Ա Մ Ո Ք Ս

Տնից մեյդան, մեյդանից տուն:

Ահա նրա ամենօրյա մարզը, որ նա չափում է առավոտից մինչև իրիկուն: Առաջ էլ, երբ հյուսն էր՝ քաղաքում առանձին տեղեր շուներ գնալու: Բայց գործից տուն գալիս՝ շաբաթ երեկոները ճամփան կծուեր դեպի գինետուն: Բայց հիմա, երբ պատերազմն ու սուլը շատերի հետ նրան էլ ճգմեցին, էլ տեղ շուներ գնալու: Գործ էլ շուներ. արդեն ծերացել էր, բուրդը տվել և աշխարհքում այնքան կարևոր էր նա, որքան աղքատ գյուղի հացը կտրած պառավ շուն, որ խռպոտ ձայնով պաշտոնապես հաշում է, բայց ոչ ոքի ոչ վախեցնում է, ոչ հիշեցնում իր գոյությունը:

Նա ծեր հյուսն էր, գործից նոր հեռացրած:

Վերջին կապալառուն լավ մզեց նրա հուսկ հյուսթը և ճամփեց տուն:

Այսինքն՝ դադադ ու գերեզման:

Քառասուն բանվորական տարիներից ոչինչ չմնաց նրա մոտ, ոչ ուժը, ոչ դրամը, ոչ բարեկամները: Ծուռն ձիերով լծած կառքի պես թռավ այդ բոլորը նրանից, և միայն մի բան մնաց անցյալից, որպես հավատարիմ շուն—անկշտում ախորժակը: Հին արհեստավորի առողջ ստամոքսը դեռ համառում էր:

Ուտե՛լ, անվերջ ուտել—ահա նրա կիրքը:

Առավոտից մինչև իրիկուն նրա խոսքը, գործը, ծրագիրը—բոլորը ուտելու վրա էր: Հազար անգամ վեր կկենար տեղից, կերթար բաց կաններ պահարանը, կարոտով կնայեր բոլոր անկյունները, բաց կաններ ամանների խուփերը, ձեռքը կտաներ ծալած

անձեռոցիկների արանքը, և միշտ հույս ուներ կամ սուր ցանկություն՝ մի ախորժելի բան գտնելու. տասնյակ ընկերներով կանգ կառներ բաց պահարանի առջև, մտասույզ կնայեր ամաններին ու թեկուզ մի շոփ էլ չէր գտնում բերանը դնելու, բայց միևնույն բանը կրկնում էր ամեն ժամ, ամեն րոպե:

Եթե հաց լինում էր՝ կերած էր լինում արդեն. շաքարի երկու-երեք կտորը կինը թաքցնում էր անդուտ անկյուններում, և հյուսնը որոնում էր գոնե հացի մի պատառ, խաշած սիսեռի մի հատիկ...

Որ սպանես, չկա ու չկա: Եվ ախորժակը գրգռվում էր, կատաղում: Հառաչում էր հյուսնը, բերանը լորմում, թուրը կաթեցնում և շրթունքները չաչկապցնելով գալիս նստում էր թախտին ու մեջքն ու գլուխը պատին տալով, աչքերը կիսաբաց, երազուն կհառեր դիմացի պատի մի կետին ու կմնար ժամերով նույն դիրքի մեջ:

Եվ կմրափեր: Բայց դա մրափ չէր, այլ տեսիլների մի հանդիսարան:

Հնդուհավի բդեր, իշխան ձուկ ընկույզով, խավյարի քսվածքներ, գառան մսով փլավի բլուդներ գալիս, երևութ էին դառնում նրա գրգռված երեակայություն մեջ: Մի անվերջ սուփրա՝ բաղմազան խորտիկներով բացվում էր նրա առջև, և օդը լցվում էր անուշ բուրմունքներով:

Մի հյուսթալի լուսա-քապապ ճերմակ, լուսեղեն լավաշի մեջ կսողոսկեր նրա շուրթերից ներս, և լավ աղած մսի հյուսթը թրջելով լավաշի թերթը՝ հալվում էր նրա քիմքի ու լեզվի մեջ:

Հանկարծ թուրը կուլ գնալով կթռչեր նրա շնափողը, և նա հազալով կզարթներ: Կզարթներ և սոված գայլի պսպղուն աչքերը կդարձներ շորս դին: Խիստ, անողոք իրականությունը կսթափեցներ նրան...

Ու ախորժակը կկատաղեր: Վեր կթռչեր տեղից:

Նախ օրորվում էր գլխապտույտից, տարտամ կանգնում էր, հետո պատերը բռնելով դուրս էր գալիս պատշգամբ:

Կինը չէր հետևում նրա կյանքին, ուր մնաց շարժումներին: Ինչքան կուզե թող վեր թռչեր, դուրս գար, ներս մտներ, նրա ոչ

մի արարմունքը ոչ մի նորություն չունի կնոջ համար: Հյուանդակները էլ աստիճաններ, նրա բոլոր շարժումները, բոլոր խոսքերը, ամեն մի գործողությունը նախորոշ, կրկնված և մեքենայական էին՝ ինչպես ծես, հազարամյա ծես:

Եվ ձանձրալի, աշնան անձրևի պես ձանձրալի:

Եվ ի՞նչ պիտի անի այդ սոված անասունը, որ իր կնոջ ուշքը գրավելու: Արդեն ճակատագրի անջինջ վճռով իր ամուսինը պիտի կրկնի միևնույն բանը. դուրս պիտի գար պատշգամբ, պիտի մոտենար անկյունում փռած սև պամփորին, որ շորանում էր, պիտի վերցնի մեկ-մեկ, տնտղեր դողդոջուն ձեռքերով, մոտեցնի լեզվին, ցած պիտի դնի, հետո անկյունից վերցնելով իր ցուպը՝ վար պիտի իջնի սանդուղքից և դուրս գար փողոց: Եվ ո՞ւր էր նրա գնալու տեղը: Դա էլ ճակատագիրը վճռել էր անդառնալի — մեյդանը:

Կերթար մի ժամի չափ, ման կգար բոլոր անկյունները, քաղաքի կշեռքի տակ, ձմերուկների, սեխերի, վարունգների, մածունների շուրջը, կհարցնի բոլորի գինը, հետո կանցնի մսագործի խանութի առջևով, կանգ կառնի, բոլոր մսերը աչքով դիտելուց հետո ներս կմտնի, ձեռքով կտնտնի մսերի կակուղ, յուղոտ մսերը և քայլերը կուղղի մեյդանից դուրս, դեպի տուն: Հետո, երբ հասնի մեյդանի եզրին՝ կանգ կառնի բարձր մայթին, թևերը կհենի ցուպին ու կարոտակեղ աչքերը կուղղի մեյդանին ու նրա բոլոր ուտեստի պաշարներին:

Լիքն էր աշխարհը, լի՜ բարիքով, բայց, ափսոս, ամեն ինչ թանկ, կրակի գին:

Եվ այդ անսպառ բարիքից, այդ խնկագույն խաղողներից, երկնաբույր եմիշներից, յուղալի պանիրներից ոչ մի պատառ, ոչ մի հատիկ, ոչ մի ծեղ:

Երազ է աշխարհը, զարմանալի, տանջալի, դաժան երազ: Այսօր և խորթակ, այսօր բերքի առատություն և այսօր անհաս ամեն ինչ:

Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը: Մի՞թե հյուանդակները տարիներով կարոտ պիտի մնա մի անգամ թեկուզ կուշտ փորով ուտելուց:

Աշխարհից դեռ չհեռացած՝ նա արդեն մեռած էր աշխարհի

համար: Չէ՞ որ մեռելներն են, որ չեն ուտում: Իսկ նա կենդանի էր, աչքով տեսնում էր ամեն բան: Հենց նոր իր շորացած ձեռքով տնտղում էր ձմերուկի սառն կեղևը, կարծես ափի մեջ դեռ լմլմում է գառան մսի փափուկ ոտքը... Ուրեմն աշխարհքը կա, ինքը դեռ չի մեռած: Ի՞նչ դառավ կյանքը, մի՞թե պիտի իսկապես մեռնի առանց ուտելու...

Դառնանում էր, շարանում, կատաղում:

Եվ ինքն իրեն խոսելով տուն էր դառնում:

Արդեն երբ տան բակն էր մտնում, կինը լսում էր նրա զանանցանքը: Աչքերն անգամ չէր ուղղում նրա կողմը՝ դիտելու նրա մուտքը: Հազար անգամ՝ զառանցելով տուն էր մտել, հազար անգամ ցուպը կպցրել էր սանդուղքի աստիճաններին և միշտ ու հավիտյան տեսել էր նրա պղտոր աչքերը, որ շարագույժ մտքերով լարած նայում էին, բայց չէին տեսնում:

Եվ իսկապես հյուսնը այլևս չէր տեսնում ոչ մարդ, ոչ առարկա: Ամեն ինչի մեջ նա որոնում էր իր փափագելին—ուտելիքը:

Հյուսնը կգար և կնստեր իր տեղը: Չորս կողմ կնայեր—ոչ մի նորոթյուն: Կասես աշխարհքը սառել էր մնացել, կանգ էր առել նրա ճախարակը:

Կինը դռան մոտ զուլպա դործելիս կլիներ: Եվ ահա հյուսնը պահանջ կզգար մի խոսք, մի հնչյուն արձակելու՝ թեթևացնելու համար սրտի բեռը:

— Մեյդանն էի, լավ պամիդոր էին բերել. ուզեցի մի գրվանքա առնեմ՝ քացախով կուտեինք. անտեր մնա՝ գինը թանկ, փող չկա:

Ու թուրք կուլ կտար անհույս ու տխուր: Կարծես անապատ ընկած ու ճամփան մոլորած էակ լիներ. գնում էր, գնում, բնակություն չկա: Այսօր նույնն է, ինչ որ երեկ:

Լռություն էր տիրում: Կինը չէր խոսում: Եվ ի՞նչ խոսեր. նա էլ իր ցավի հետ էր: Միակ աշխատողը նա էր, հազիվ էր մի քանի մանեթ ճանկում տան գործով, կարող կամ լվացքով: Եվ ինչ որ բերում էր՝ տրվում էր հացի, և գնած հացի մեծ մասը գահավիժում էր այն անդունդը, որ նրա ամուսնու փորն էր: Ճկում էր խեղճ կինը, հազիվ էր օրական երկու ֆունտի դրամ բերում: Եվ այդքանը բավ համարելով՝ էլ չէր խոսում:

Ահա վերջապես օրվա հանդիսավոր և երջանիկ վայրկյանը: Կինը գնում էր փուռը և բերում հացը: Ու մինչ դուրս կերթար թեյ բնրելու կամ մառանից մի բաժին լոբին հանելու՝ հյուսնը բորենու պես վեր կկենար, կմոտենար հացին, կսկսեր կմշտել հացը. կվերցներ, ձեռքի մեջ շուռումուռ կտար, կտնտղեր կեղտոտ մատներով, հոտ կբաշեր և էլ իրեն զսպելու անկարող՝ կսկսեր մոլեղին ուտել, ուտել, ուտել՝ առանց ծամելու, առանց համ առնելու, խեղդվելով, կոկորդը քերելով...

Կինը ներս կմտներ, կտեսներ, ձայն չէր հանի: Նա արդեն իրեն համարում էր գազան պահող մի էակ, որի գործը այդ էլ պիտի լիներ: Երբեմն արտնշում էր յուրովի, երբեմն ներում, մինչև մին էլ կշտամբում էր, բայց ավելի շատ լռում էր և համակերպվում իր դժբախտության հետ:

Ճաշը վերջանում էր տխուր և արագ:

Եվ ահա հաղիվ հացը կուլ տված՝ հյուսնը, որ մի փոքր կազդուրված էր լինում, սկսում էր խոսել.

— Հերոս էս ժամանակ մի փութ սոխ ունեինք:— Կամ.

— Իրիկվան համար լոբուց պահեցի՞ր...

— Ի՞նչ կար, որ ինչ պահեի,— չարանում էր կինը և ամանները հավաքում:

Բայց այդ բոլորը տեղի էր ունենում դարձյալ իբրև ծես և ոչինչ չէր փոխվում մշտական վիճակից:

Վրա հասավ աշունքը՝ իր հոգսերով, սպասումներով:

Հյուսնը նստած էր պատշգամբի ճաղերի մոտ և դռնը պատըշգամբի եզրին դրած դիտում էր դիմացի տան բակի անցուդարձը: Հարևան խանութպանը սալով փայտ էր առել և հսկում էր, որ սալը պարպի: Մի ակնոր, կարմրաթուշ սղոցապան եռանդով սղոցում էր և ռիթմով նվում: Մի դույզ առողջ եղներ՝ մեկը պառկած, մյուսը կանգնած որոճում էին նահապետական դանդաղությամբ: Ինչ-որ խոտի և փայտի հոտ էր ընկել փողոցը:

Օրը ջինջ էր, արևի լույսը՝ կարմիր ձվածեղ: Նայում էր հյուսնը այդ բոլորին և տանջվում ախորժակից: Հիշեց երանությամբ այն օրերը, երբ ինքն էլ ձմեռվա պաշար էր տեսնում. հիշեց իբրև մանկություն, որ քաղցր է, որ անդառնալի է:

Սղոցապանը քրտնամխեց և աշխույժի եկավ: Սղոցեց մի ժամ և ապա դադարեց: Հանեց տոպրակից գյուղի կարմիր բոբոն, կաշվե մատներով կոտրեց, դրեց բերանը և սկսեց արագ լորմել: Նայում էր հյուսնը և մտովի ուտում էր սղոցապանի հետ: Հետո հուսահատ նայեց եղներին, որ նույնպես ծամում էին: Արդեն հյուսնի մտքերը օր-գիշեր ծամելու վրա էին, այդ տեսարանը եկավ և մոլեգնեց նրա երևակայությունը: Ամբողջ աշխարհը նրա շուրջը ծամում էր. ամեն ձայն, ամեն շարժում, ամեն իր միայն ծամոց էին այդ ժամին: Հյուսնի աչքը եղներից մեկի վրա էր, որ պառկելով ավելի ցցուն էր դարձրել իր հետևի ստի բուղը: Հյուսնը իր մտքում մաշկում էր այդ բուղը, կտրում էր եզան միսը և գցում ամանների մեջ, եփում էր և ուտում, ուտում, ուտում:

Փրփրել էր, կատաղել և աչքերը արցունքով լցվել: Նա այդ րոպեին մի իսկական գազան էր, մի զրգուլած ստամոքս և ուրիշ ոչինչ:

Նստած էր այդպես մինչև վերջ: Հետո, երբ սայլը գնաց, սղոցապանը հետևեց նրան և փայտը կրվեց ներս, հյուսնը մի դող զգաց: Պարզ արևի տակ աշնան դաղտուկ ցուրտ էր սողոսկում, որը դիպավ նրան: Ներս գնաց և փաթաթվեց իր հին վերարկուի մեջ:

Մի քանի օր անց նա արդեն լուրջ հիվանդ էր: Կինը, որ սպասում էր այդ վիճակը ևս, համակերպ կատարում էր իր վերջին պարտքը: Հյուսնը մածնեսպաս ուղեց և ուղեց կյանք հայցողի պես, բայց ոչ մի հնար չեղավ նրան արժանացնելու այդ երկնային աստվորին: Դրա տեղ կինը նրան սառը ջուր էր տալիս՝ մեջը հինգ հատ շոր հոն, որ բավական կոտրում էր նրա ծարավը:

Բայց հիվանդը հրամանով խնդրում էր մի աման մածնեսպաս: Ամբողջ առավոտը խոսեց, սպասեց— ոչինչ չեղավ:

Անցավ ճաշը մի կտոր սև հացով. հիվանդը փորձեց ուտել, բայց կույ չգնաց:

Երեկոյան դեմ հարևանի կինը նկատեց, որ հյուսնի կինը մեծ մտահոգության մեջ է: Մոտեցավ, հարցուփորձ արավ և իմացավ բանի էությունը: Գութի եկավ և իր տղին զրկեց կաթնատուն, մածուն բերելու: Մածուն չկար: Հետաձգեցին առավոտյան:

Բայց հյուանը գիշերը ծանրացավ: Զառանցում էր տաքության մեջ: Առաջին զառանցը, երբ ուտեստի վրա չէր խոսում: Սաստիկ ջերմի մեջ հարցրեց կնոջը, թե ուր տարան ինչ-որ դաղթականներ: Կինը չիմացավ, թե ինչ դաղթականներ էին և ուր պիտի տանեին: Թողեց անպատասխան: Հիվանդը աչքը բաց արեց, նայեց կնոջը, աչքերը սեւեռեց նրան և հաղցրեց. «Ապա դու ի՞նչ պիտի ուտես»: Կինը կարծեց թե մածնեսպասին է մնում:

— Կբերեն, կբերեն, սպասիր.—հանգստացրեց հյուանին:

— Դո՞ւ ինչ պիտի ուտես ինձնից հետո,—հարցրեց կրկին հյուանը՝ ակնարկելով իր մահը:

— Է՛, ջհանդամը, եսի՞մ,—քրթմնջաց կինը տխուր ձայնով:

Այդ միջոցին ներս մտավ հարևանի կինը, մի աման մածնեսպասով, որ դրեց սեղանին ու քննող աչքը սեւեռեց հիվանդի վրա:

— Մածնեսպաս է բերել, կուտե՞ս,—հարցրեց կինը հիվանդին:

— Կեր, ախպեր, կլավանաս:

— Հը՞,—հարցրեց հիվանդը ջերմի մեջ և աչքերը բաց արեց: Սպասը մոտ տարան և մի գդալ վերցնելով՝ մոտեցրին հիվանդի շրթունքներին: Հիվանդը բնազդորեն զգաց, որ իրեն ուտեցնում են. շրթունքները չալչպացրեց, բայց չկերավ: Ախորժակ չկար:

Առաջի՛ն անգամ կյանքի մեջ: Փոխվեց, գնաց այն ախորժակը, որ երբեմն աշխատավոր օրգանիզմի հաճույքն էր, հետո՛ նրա պատիժը:

Զկերավ: Տխուր նայեց կնոջը, հարևանուհուն և տնքաց:

— Վնաս չունի, հետո,—ասավ հարևանի կինը և ամանը տվեց հյուանի կնոջը:

Զգացվեց սա: Եվ տխուր նայելով սպասին, հետո մեռնողին՝ սպասը տարավ պահարանը:

Եվ երբ սպասը պահելու համար բաց արեց պահարանը, ինչ-որ գթաշարժում զգաց, և սիրտը ծակեց: Քանի՛ անգամ բացվել ու խփվել էր այդ պահարանը, քանի՛ տեսակ բարիքներ պահվել այդտեղ, քանի՛ բարեկամի աչքն էր ուրախացել այդ բարիքները հանելիս: Եվ քանի՛ անգամ հյուանը վերջերս բացուխովի արավ երբեմնի առատ այդ կյանքի պահարանը:

Դեռ չէր տեղավորել ամանը, որ հարեանի կինը ինչ-որ շշուշաց և նրան ձեռքով արավ:

Հիվանդը մեռնում էր:

Ձեռքով արավ. բան էր ուզում ասել:

Կոկորդը կծկումների ու շնչառության մեջ ինչ-որ լիրտեց:

— Թե էսպես պիտի ըլեր իմ մեռնելս, ես հոժար եմ,— ասաց հիվանդը:

Եվ մեռավ հեշտ, անսպասելի արագ:

Սենյակում տիրեց դադաղի լռություն:

Հետո՞. միայն սա՞: Կինը սպասեց, որ մի բան փոխվի: Բայց ոչինչ չփոխվեց: Նայեց իր դեմը և աչքին ընկավ մի կողմ՝ սովամահ հյուսնի բաց ու սառած աչքերը և մյուս կողմ՝ պահարանը, որ նույնպես բաց ու անշարժ նայում էր իրեն շարժարողի հետ:

Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Պ Ա Ն

Մի խավար ներքնատուն. դա էր նրա խանութը: Նրա աշխարհը՝ ավելի շուտ: Բայց ի՞նչ ներքնատուն. ծակո՛ւռ, մկան բույն, որի բերնի շուրջը մկան դուրս ածած քարի, հողի տեղ կտեսներ մանր, կոտրած տաշտեր, ժանգոտ թիթեղե ամաններ, փտած պանտա, մղած մրգեր, կեղտոտ չիր... Մի քարե կոտրած սանդուղք իջնում էր դեպի այդ փոքրիկ դժոխքը:

Ապրա՛նք—անունը տալ չարժե, վարնո՛ց, կեղտո՛տ. տեսակները անհարիր, անսովասելի... զարմանալի տաղանդ ուներ դանել մրգերի ստորագույն տեսակը, կակալների կծվածք, խաղողի քայախածք, նկուղից—նկուղ ճամփորդած, հազար խուրջին տեսած, կեղտից սեպած չուլխեններ, հարյուր անգամ տնտղած, մատնահարած հացեր, երշիկներ՝ այնքա՛ն կասկածելի իրենց ծագումով, որ ոչ մի կասկած չէին թողնում:

Ցերեկը դռնից դեպի ցած նայողը մթան մեջ հաղիվ կնշմարեր իրեն, խանութպանին: Հիսունից անց էր վաղուց, դեղնած մումիա, չոր տառեխ: Տխուր աղվեսի պես դանդաղ վեր կսողար սանդուղքներից, մագաղաթի ճաղատ գլուխը դուրս կհաներ ծակուռից, մի երկու բերան տխուր աչք կածեր փողոցը, կվերցներ մի փտած տանձ, գոգնոցով կկեղտոտեր, կողինախի կտորները ավելի կմանրացներ և քիթը խաշտելով կիջներ ցած և քացի տալով քոսոտ կատվին՝ առաջ կբաշեր մրգերի սրկղը՝ ջոկելու համար ամենամզածը, վերջապես դուրս դցելու վճռով:

Բազմաթիվ արկղներ, կոտրած տաշտեր ուներ, որոնց մեջ տեղոցաեղ էր անում իր ապրանքների տեսակները, տեսակների

տեսականները, հոտածների զանազանները, որոնք կլասիկ աստիճանավորումով նախ ընկնում էին մի փոքր նվազ փտածների տաշտը, հետո ավելի մզլածների և վերջը արդեն «ոստիկանական» տեսակը, որի վրա երկար նայում էր տխուր ու բարկացած, վերդիր էր անում, չուզելով հաշտվել արկղը գցելու հետ:

Մի ծանր, հավիտենական հոտ կար նրա խանութում՝ պանրի՞ ասես, թթուների՞, տեղաշորերի՞, կեղտոտ փալասների՞, մի կատարյալ նեխարան: Փտում էին դադգահն ու դարակները, փտում էին առաստաղի մրկված գերանները, փտում էր կարծես և ինքը, իր դեղնած, հետո սևացած արխալուղով, որի օձիքը, մեջքն ու թևքերը պլպլում էին՝ ինչպես ֆուրգոնի ձիու սարք:

Թթված, դժգոհ էր նրա դեմքը: Ինչի՞ց արդյոք, գուշակելը դժվար էր: Գործը վատ չէր գնում: Նա էր միակ մատակարարը թաղի աղքատ, ավուր հացի կարոտ ընտանիքների, տանից մի քանի կոպեկ գողացած երեխաների, սովից մեղրամոմ դառած գաղթական պատանիների, որ ծերերի պես էրերալով՝ գալիս կանգ էին առնում նրա ծակուռի առջև և աշխատում ողորկել նրա սիրտը, որ էժան ծախս մի որևէ փտած խնձոր: Գաղթականը՝ ավելի էժան, մի քանի կոպեկ էժան, իսկ նա՝ ավելի՞ թանկ, գոնե մի կոպեկ թանկ: Համաձայնություն չէր լինում, և պատանին հեռանում էր թոնթորալով, իսկ նա մռայլ՝ նայում էր գետնին: Մի տանձի ճեղ, ճաթի մի փշուր, մի բուռ վառած հացի քերիչը անգամ չէր տալիս: Ամեն ինչ ծախում էր միայն,— հենց այդ մի ճեղ տանձը, ճաթի մի փշուրը, վառած հացի քերիչը:

Չէր խոսում, քրթմնջում էր. չէր նայում. որոնում էր, դանդաղ, աչքերը գետնին. ի՞նչ, ո՞ւմ, ո՞վ գիտե, և այդ բոլորը չարացած, ժանգոտ, տխուր:

Կքաշեր փողի դախլը՝ փողերը հաշվելու, ստուգելու, վերստուգելու... Հետո աչքերը կգցեր գետնին և մի բան հիշել ուղղի պես՝ սառեր կմնար, ապա դախլը կփակեր, հետո ձեռքերը թևքերը կոխած՝ ժամերով կկանգներ, կթթվեր:

Խռով էր աշխարհի հետ... Կա՞ր պատճառ այդպես խռով ապրելու, պա՞րզ էր իր համար, թե ինչո՞ւ էր խռով. բայց նրա գլխում կոտրած ջաղացի պես բանում էր մի բարդ հաշիվ, որ մի բոպե

չէր դադարում: Նա հաշվում էր ամեն մի փուլ ընկույզի, ամեն կտոր մաստսկի առքը, ծախքը և օգուտը, հետևում էր ամեն մի կոպեկի կյանքին, թե որի համար եկավ, որի համար ում ձեռքը անցավ նորից, և հետո ի՞նչ կլինի ամեն մի բողկի, կարտոֆիլի, փշացած կեռասի բախտը: Նա մարդ չէր տեսնում իր առջև. նրա տխուր, ճպուտ աչքերը միայն ձեռքեր էին տեսնում և ձեռքերի մեջ՝ դրամներ: Մարդկանց մտապատկերը վաղուց հալվել էր նրա երևակայության առջև և նրա պատկերացումը Ռենտգենի՝ ճառագայթի պես անհետացնում էր մարդը և զրպանի մետաղն էր նկարում նրա աչքերի առջև: Կոպեկները մարդիկ էին և մարդիկ կոպեկներ: Ահա այդ դրամներն էին, որ ուշանում էին: Ուշանում էին և ջղայնացնում նրան, չէին հասկանում նրա հաշիվները, դալիս էին, բայց նորից գնում... Եվ կարծես մարդկանց վրա շարացած էր նրա համար, որ ուշանում էին իր փողերը բերելու և նրան ստիպում էին սպասել, հսկել, ճգնել...

Եվ երբ թաղի մի աղքատ երեխա տռուզ ու կեղտոտ ափի մեջ կոպեկանոցը սեղմած՝ ներս էր մտնում ծակուռը և իր ուրախ հեռոցը գցում այդ մռայլ դագաղի մեջ՝ ժպտազին սպասելով մի մատնոց սեմիչկին, որ նա՛, խանութպանը կրկին ու կրկին դատարկում, լցնում, չափում էր մի հատիկ անգամ ավել շտալու համար, կարծես այդ երեխան փախցրած լիներ խանութպանի կոպեկը և հիմա բերեց: Խանութպանը դեմ էր անում սեմիչկան և խուզարկուի սկես, ժանգոտ նեղսրտում.

— Ահա՛, ա՛ռ, ո՛ւր է կոպեկը:

Երեխան բաց էր անում քրտնած բուռը, և խանութպանը կարծես իր կոպեկը տեսնելով, ետ էր խլում և փնթփնթալով գցում դախլը:

Ո՛ւր էր տեղավորված նրա ընտանիքը այդ ծակուռի մեջ: Դազգահի հետև մի տախտակորմ կար: Պետք է որ այնտեղ լիներ: Բայց ինչպե՞ս էր տեղափոխվել այնտեղ, ո՛ւր էր տեղավորվել: Կարելի էր ենթադրել, գուշակել մի բան, բայց հասկանալու հնար չկար, այնքան նեղվածք էր այնտեղ, այդ բազմազան, անպետք, անթիվ իրերի բավիղում: Պատերը քանդված էին, հատակը՝ հող, ցուրտ, խոնավ:

Խանութը ավելի էր մռայլվում, երբ մխոտ նավթի ճրագը հիսոտելով պատ ու ապրանք՝ ժլատորեն լուսավորում էր ծակուռը, նրա ներսը, անկյունները:

Ահա նստած է ինքը իր ընտանիքի հետ: Իր կինն էլ էր մռայլ, հողագույն, ճիւղ, մի ծծկեր երեխա գրկին, նվում էր կատվի ձագի պես:

Մի տասներկու տարեկան կաղ աղջիկ ուներ, որ նստած էր լինում դռան մոտ. չա՛ր, ագա՛հ, մեծացած-փոքրացած: Չըմփ-չըմփացնում էր բերնի ծամոնը և դրանով մի փոքր խանգարում ծակուռի տխուր լուսվյունը: Հոտած օ՛ղ, ցուրտ նկո՛ւղ, փտող ապրանքնե՛ր...

Եվ փտո՞ղ կյանք...

Ոչ ոք չէր խոսում, չէր շարժվում: Կարծես սգավորներ էին, սգատանը նստած:

Նավթի ճրագը մխում էր խանութի սանդուղքների վրա և հիսը նստեցնում փտած ապրանքներին: Առուտուր չկար: Ներսը, դազգահի մոտ նստած էին ինքը՝ կեղտո՞տ, բաշլըղը գլխին կապած, կինը իր տեղը, աղջիկը իր, մինչև անգամ քոսոտ հիվանդ կատվաձագը իր տեղը:

Երեխան քնած էր:

Տարիներն անցել էին, և ոչինչ նոր բան չէր պատահել այդ ներքնատանը: Հիմա էլ այնպես:

Դուրսը շարժում էր. մարդիկ գնում էին եկեղեցի, բայց դա չէր վերաբերում նրանց—իբրև բաներ՝ ապրող աշխարհի, որից վաղուց նրանք բաժանված իջել էին իրենց մովթ գուրը՝ եգիպտական մումիաների նման:

Ահա մի երեխա թաղի չքավոր ընտանիքից մոտեցավ ծակուռի դռանը և կանգնեց:

Խանութպանը վեր շնայեց:

— Ի՞նչ ես ուզում,— ժանգոտվեց աղջիկը՝ տակից վեր նայելով երեխային:

Երեխան չպատասխանեց: Միայն տատանվելով ներս իջավ և կանգնելով խանութպանի առջև, աչքերը գետնին, մրմնջաց.

— Մերս ասա՛վ՝ մի գրվանքա ճաթ տաս, կոտորվում ենք սովից...

— Բա փողն ո՞ւր ա.—չարացավ աղջիկը դռան մոտից:

— Փող չունենք.—ասա՛վ,—պարտք տվեք կամ ողորմացեք:

— Գնա՛, գնա՛, ճա՛թ չկա.—ճշաց աղջիկը վերեկից, առանց սպասելու իր հորը:

Երեխան աչքերը գցեց նրա կնոջ վրա: Հույս ուներ նրա գթության: Բայց կինը նրան նայում էր այնպես, կալծես ոչինչ չէր տեսնում—անտարբեր, ախուր, ուրիշ մտքերով պաշարված:

Նայեց իրա՛ն, խանութպանին և սպասեց:

Խանութպանը միայն թեքերից հանեց իր կեղտոտ, գորտի պես փայլող ձեռքը և ափով նշան արեց, որ գնա...

— Բա սովից մեռնե՞նք.—լացակումելով հարցրեց երեխան: Խանութպանը ձեռքով արավ՝ գնա՛, գնա՛...

Ու ժպտաց:

Ինչպե՞ս...

Առաջի՛ն անգամն իր կյանքում լսում էր մի այդպիսի հիմար հարց: Քանի՛ տարի է՝ չէր ժպտացել: Կնճիռները մրոտ երեսին բացվեցին իբրև մամուլի տակ սխալ դցած լրագրի ծալված տեղեր, որոնց շի դիպել առռերի մորը:

Նորից ձեռքով արավ՝ գնա՛, գնա՛...

Ինչպե՞ս—ինքը ողորմի՞... Թափ ավեց գլուխը, նորից ժպտաց և կամաց-կամաց էլի թթվեց: Ոչ ոք չէր դիմել իրեն այդ ձևով: Առաջին դեպքը թաղի մեջ նրա հետ...

Եվ առաջին ժպիտը—միակ նորությունը նրա կյանքի վերջին տարիներում:

Երեխան գլուխը կախեց և դուրս գնաց: Ընտանիքը թթվեց լոռի և սկսեց էլի սպասել...

Ի՞նչ բանի...

Ապրիլի վերջերն էր: Փողոցի մայթերի ակացիաները զգեստավորված, իրենց բուրվառներով խնկարկում էին զարնան գալուստը:

Մակուռի դռան մոտ թարմ տախտակներ էին ընկած, և տա-

շեղի ճերմակ գանգուրները դես-դեն էին խռնվում: Ներքնատնից տախտակի, խեփի դուրեկան հոտը բուրելով դեպի փողոց՝ հետը բերում էր ռանգայի ռիթմիկ, ժիր շղփոցը և ջահել ատաղձագործի լիակուրծ, ուրախ երգի և հեռի ձայնը: Դազգահը նորն էր, դարակները նոր և ճերմակ, տախտակները լվացած և հստակ երեսների պես ժպտում էին: Քերված էր նախկին կեղտը, պատերը՝ սվաղած: Իսկ գաջը ախտահանել էր ամեն ինչ:

Եվ այդ բույնը գիտեցողը և հիմա նայողը առատորեն ծծում էր ծաղկած ակացիաների և տաշեղի դուրեկան բուրմունքը և կուրծքը ուռեցնելով՝ ախորժակով արտաշնչում էր և երազանքով հառաչում:

Չկար խանութպանի ընտանիքը. ո՞ւր էր տեղափոխվել, հայտնի չէր:

Միայն ինքը, խանութպանը, մեռել էր մի ամիս առաջ:

Խ Ո Ւ Ժ Ա Ն Ի Շ Ո Ւ Ն Զ

Ամեն քթից մի-մի կոպեկ, ամեն մոռութից մի կտոր հաց, ամեն քիմքից մի կոտլետի պատառ՝ վզակոթին մի փոքր վրիպած բռունցքի հավելվածով, որ իբրև վերադիր դեսերտ հասցնել է ուզում դռներով ելումուտ անող ճաշարանի ծառայողը—և օր է՝ մթնում զնում է Հայրոյի համար:

Ի՞նչ է եղել Հայրոյի անցյալը:—Մշուշ: Ոչինչ չի հիշում: Երազի պես միտն է իր հայրը էջմիածնի լճափին, ծառի տակ, անբնական դիրքով պառկած: Անշարժ ու ձիգ: Հետո միայն, մայրը հիշեցնելով նրան այդ դեպքը՝ բացատրում էր, թե հայրը մեռած էր ծառի տակ և տանող չկար թաղելու: «Մի՛ լա,—ասում էր մայրը,—թե չէ՝ դու էլ կմեռնես»: Մորը կորցրեց Սարգարապատում: Նա էլ սովից մեռավ:

Ուրիշ ոչինչ:

Մնացածը իր կյանքն էր, իր տասներկու տարեկան կյանքը բնության դահլիճում՝ դաշտում, փողոցներում, այգիների պատերի տակ, խանութների փեղկերի մեջ... Հայրոն մնաց մենակ, իր բախտին: —Ընկերներ շատ ունեցավ. սրանք մեռան, մեռան: Նոր ընկերներ ունեցավ, սրանք էլ մեռան: Ինքն էլ շատ հիվանդացավ, սով ու տանջանք քաշեց, շատ անգամ գիշերները պառկում էր այն մտքով, թե պիտի մեռնի: Առավոտն արթնանում էր՝ որ չի մեռել:

Վերջն էլ տեսավ—որ իսկի չի մեռնում: Երեսը դեմ արեց ու սկսեց ապրել:

Կյանքի կրունկը որքան կոխ տվեց նրան, այնքան պնդվեց

նա, կոփվեց փողոցի սև, բայց երեսը պինդ ցեխի նման: Քանի զնաց պնդացավ, կարծրացավ ու մնաց:

Մենակ չէ Հայրոն: Հին ընկերներ ունի. Մքեն, Դավոն, Խեշոն, Անդրասը, Հակոն, որոնց հետ սերտ ընկեր է: Նրանք ընկեր դառան շատ նեղ օրերին: Յուրտը, սովը, հիվանդությունը կուշ բերեց նրանց ու մոտեցրեց: Այնքան իրար հետ մուրացին, փախցրին, զողացան, այնքան վտանգվեցին միասին, այնքան գիշերվա ցրտին կիպ կպան իրար, դողացին ու մի կերպ իրար տաքացրին, որ կապվեցին իրար հետ:

Քաղաքում շատ կային խմբեր, որ թաղերը բաժանել էին ազդեցություն գոտիների: Ամեն մի գոտի տուրքագրված էր: Ամենքից պահանջում էին:

Առաջ թռցնում էին: Իսկ սովի ժամանակ ուղղակի խլում: Վերջը թռցնելը դուր չեկավ Հայրոյին: Պահանջելու էլ տեղը կար: Հայրոն ուրախություն մաշարանների ու փոռների առջև կանգնած սալերից փայտը կրում էր ներս: Զուր բերում, արկղներ էր տեղափոխում խանութե-խանութ: Շատ անգամ էլ սաստիկ զբաղված էր ծառայողի համար ծխախոտ էր բերում, փող էր մանրում: Հավատում էին: Հայրոյի ընկերները սիրում էին նրան շիտակության համար, և նա նրանց խրատում էր, հանդիմանում:

Հայրոն ասավ՝ պրծավ, պետք է գողացածը հտ տանել:

Մի երկու անգամ մանկական ապաստարան տարան: Առավոտը հաց, ճաշին մի աման կերակուր, երեկոյան՝ քնիր: Մի՛ խոսի, մի՛ վազի—քունը տարավ, ձանձրացավ: Ծլկեց զնաց իր բանին:

Հայրոն իր խմբով ման էր գալիս ամբողջ քաղաքը: Ղանթարը¹, լավաշների շարքը, մսագործների գալերեան, բանկոռպի ճաշարանների դռները: Ամեն տեղ կոխում էր իր մրոտ քիթը, գիտեր ամեն ինչ, գիտում էր, քննում: Գիտեր ով որտեղ է առուստուր անում, ով ում ծանոթն է, ով ում ընկերն է, սա ինչ գործի է: Ամենքին պահել էր ատամի տակ. գիտեր բնավորությունները—կոշտը, փափուկը, ժլատը, առատը: Գիտեր ում հետ ե՛րբ չի կարելի խոսել, ե՛րբ կարելի է համարձակ պահանջել:

Հայրոն իր խմբի ղեկավարն էր, նրա թույլ անդամների պաշտպանը: «Տան» հայրը:

Մի շուն էր ճարել: Ավելի շուտ՝ շունն էր իրեն ճարել Զանգվի ափին: Սատկում էր աղբի մեջ: Հայրոն վերցրեց բերեց քաղաք, քսեց մրոտ երեսին, գուրգուրեց, խնամեց, և շունը ապրեց, մեծացավ: Այնուհետև միշտ հետևից ման էր դալիս: Ընտանիքի սիրելին էր, նրա նվիրապետական սանդուղքի մեջ թեև վերջին, բայց ոչ նվազ մտերիմը: Շանը մյուս բոժքերն էլ էին ճանաչում. և Հայրոյին սիրելով, սիրում էին և նրա շանը:

Զալոն՝ շունը, վազում էր հետևներից փողոցից փողոց և մասնակցում նրանց արշավանքներին: Հայրոն իբրև ընտանիքի մեծը՝ շունը բերելով տուն՝ հոգսերը շատացրեց: Եվ գիշերները, երբ ցուրտը փախցնում էր խուժանների քունը՝ Հայրոն պատմում կամ բացատրում էր շատ կենսական բաներ, որ նորեկ խուժանը պիտի իմանար: Միլիցիոնները բարձր է գոռում—ասել է դա նշան է, թե չի դիպչելու, պաշտոնի համար է գոռում: Ճաշարանի ծառայողը հարձակվում է վրադ՝ մի վախենա, եթե ճաշարանում մարդ շատ կա—չի խփի: Մասնավոր խանութպանի վրա բարձր դռա—բռնելիկ չէ: Նրան բռնելիկները չեն սիրում: Մեկ կխփի, երկուսը խփի:

Ամառը անցավ երազի պես: Աչքդ խփեցիր բացիր՝ ամառ չկա: Աշուն: Հետո էլ ձմեռ: Բայց այս անգամ ձմեռը խիստ եկավ ու նստեց: Անվերապահ, անդիջող: Հինգ ամիս ավել կամ պակաս ցուրտ: Սա էլ միլիցիոններ չէ, չի խնայի: Պետք էր դիմադրել: Բայց ինչպե՞ս: Մի տոպրակ—ահա տունդ, ահա ապաստանդ:

Գիշերները, այդ դաժան գիշերները, կարելի էր տեսնել Հայրոյի ընտանիքի անդամներին գունդոկծիկ, իրար փաթաթված, տոպրակների տակ քնած: Կանցնիր մի անցորդ, կնայեր, գլուխը կշարժեր, բայց միշտ կգնար... Դրանից ավելի խուժանին չէր մոտենա: Խուժանը գիտեր այդ: Եվ ինչպես խանութի առջևի մայթը կպած էր դետնին, և բնական էր, որ այդ այդպես էլ պիտի լինի՝ աչնպես էլ խուժանը պիտի կպած քներ այդ մայթին:

— Էս ի՞նչ եք անում էստեղ,—կհարցնեն կողմնակի մարդը: Պատասխան չկա:

Կամ քնած էին, կամ արհամարհում էին:

Միայն Զալոն էր, որ պառկած լինելով Հայրոյի գլխավերևը՝

գլուխը դուրս էր հանում տոպրակի տակից և հաշում խուժանի պատասխանը: Միջադեպը դրանով էլ վերջանում էր:

Ձմեռվա մեջ, ցրտից էր թե ինչից, շները քաղաքում սկսեցին կատաղել: Գործկոմից մարդիկ եկան և սկսեցին հավաքել շներին ու թունավորել:

Հայրոն, որ մի քանի անգամ տեսել էր շներին թունավորելը՝ սաստիկ անհանգստացավ Չալոյի համար:

— Անդրա՞ս:

— Ի՞նչ է:

— Չալոյին կռեղեն:

— Վո՞ւ:

— Միլիցան:

— Զոռո՞ւ:

— Զոռով կթորկե՞մ, տո՛ւ: Համա լավ է՝ պահենք:

— Պահենք: Վի՞ր տեղ:

— Վիր տե՞ղ: Դու մնա տուն: Որ մոտենան՝ մտի պատվալի դուռ: Ես երթամ հաց բերեմ:

— Զուշանա: Ես էլ անոթի եմ:

— Ուշանամ՝ չուշանամ: Չալոն քեզ պահ կտամ, դու գիտես, հա:

— Հաց կբերե՞ս:

— Ես ի՞նչ գիտեմ:

Գնաց մեյդան: Մտավ դանթարը: Հոտվրտաց դես-դեն: Յուրտը նսար էր պահում մեյդանը: Մարդ չկար շատ: Խանութպանները թաթմանները դնում էին ականջներին և պար գալիս: Բայց և դաժանացել էին:

Ոչ մի կտոր հաց: Հայրոն սրթսրթաց մի քիչ ու հեռացավ: Հեռվում մի ինչ-որ բազմություն էր հավաքվել: Ականջները սրեց: Հացը մոռացավ—սա ավելի կարևոր էր: Հետաքրքիր դեպքի համար խուժանը ամեն ինչ կտա: Վազեց:

Գլուխը կոխելով թևերի արանքից՝ նայեց:

Մի շուն էր ընկած: Թունավորել էին, և մարդիկ նայում էին: Գեղեցիկ, շագանակագույն շուն էր: Ընկած մի կողքի վրա՝ լեզուն կախ գցած՝ արագ հեռում էր: Երբեմն էլ աչքերը ժպտալու պես

Այնուհետև «Ինքը» այլևս այնտեղ չէ:

Դա մի անգիտակից մտակույտ է, որ խռխուում է, ջղաձգվում և մահ է աղերսում:

Հուսանում է:

Անշարժ մի դիակ դաշույնի սառը աչքերը շռել, նայում է վեր*:

«144 բարձունքի դիմաց ոչ մի փոփոխություն: Ամսի 5-ին, երեկոյան հաջող հետախուզություն ունեցանք: Միայն մեկը սպանված»:

Ու պուկ եկան:

— Ո՞րտեղ ա:

— Ես գինա՞մ որտեղ ա:

Առաջ ընկալ: Գնում է կրակ կտրած, աչքերը սաստիկ մտահոգ, հեալով ու ճաքճաքած մերկ ոտքերի պճեղները անխտիր կոխելով ցեխի, ձյան ու ջրերի մեջ:

Միայն թե Չալոյին աղատի...

— է, լավ, վո՞վ է տեսել, որ շունը միլիցան է տարել:

— Արի՛ք, արի՛ք: Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ... վա՛յ Անդրաս, քո՛ւնար քու մամու երկու լուս, չկրցար մի շուն պահե: Ես հիմի շանը ո՞րտեղ գտնեմ...

Զգիտե լա՞, թե բարկանա: Խումբը երկար ժամանակ պտըտվում էր փողոցներում: Բայց ոչ Անդրասը կար, ոչ Չալոն:

— Վա՛յ քու տունը չալիերի, Հայրո,—գոռում է հետևից Մքեն շնչասպառ,—էդ շունը դու հիմա՞լ բաց թողիր:

— Ե՞ս բաց թողի, տու: Տվի Անդրասին, թե պահի՝ ես երթամ ճաշարան հաց բերեմ «տուն»: Ինքն էլ չկա, շունն էլ չկա:

— Խելքի՛ պուտուկ, Անդրասի ումուտով Չալակը թողիր, դացիր «գործի»:

— Հա՛, հա՛, է՛դ ասա: Ես իմ խելքին ի՞նչ ասեմ: Անդրասի հետ մարդ «գործ» կբռնի,—ասում է ու քիթը խալշտում է Հայրոն:

— Դպրոցի տղաները շտանե՞ն կորցնեն, յա դեղել տան,—կասկածեց Խչոն:

— Ի՞նչ, շուն կորցնե՞ն, դեղել տա՞ն,—խեթեց Հայրոն,—բերաննե՞րը կճոռթեմ երկու գազ: Չալոն դեղե՞ն: Գետնի տակ քառասուն գազ խորեն՝ կհանեմ:

— Տուն չըլի՞ գացած, տղա՛:

— Չէ՛:

— Վա՛յ թե գացած էղնի: Հայրո՛, քեւ տեսնենք:

— Հը՞,—ու Հայրոն կասկածով շուրթերն է կծում:

Կանգնել են փողոցի անկյունում, խորհուրդ են անում:

Անցորդները չեն հասկանում պատճառը, նայում են, տարակուսում, թե խոժաններն ինչ բանի են: Անկյունում նստած էր Դավոն: Մոտեցան նրան, հայտնեցին:

— Բան չեն անի, ձեռ չեն տա շանը,— մխիթարում էր Դավուն։— Կպահեն, կտան։

— Կպահեն... խուժանի շունը վո՞վ կպահի, շա՛շ։

— էլի՛, էլի՛, էրթանք գտնենք։

Դավուն էլ վեր կացավ։

Փոստի փողոցի անկյունում մարդիկ խռնվել էին։ Խուժանները տեսան։

— Հայրո՛, էն ի՞նչ ա։

Հայրոն պատասխանի տեղ՝ վազեց։

Խուժանները ոտաբոբիկ, ոմանք էլ ծանր, պատռտած կոշիկները քոթքոթացնելով ընկան նրա հետևը։

Երբ մոտեցան՝ տեսան Անդրասին, որ դիմադրում էր մի մարդու, որը ըստ երևույթին թունավորող բուժական էր։

Հայրոն ճղեց հավաքվածներին ու գնդակի պես խրվեց նրանց արանքը։ Թևքերի ու մեջքերի արանքից մտիկ տվեց և հանկարծ աչքովն ընկավ Չալոն, որին մի խումբ խուժաններ շրջապատել, պաշտպանում էին։

Հայրոյին տեսան թե չէ։

— Հայրո՛, հա՛սի, Չալակին դեղեցին։

Հայրոն քարի պես նետվեց նրանց կողմը, հափռեց շանը և մյուս կողմից ճղելով բաղմունքում՝ սկսեց վազել։

Թունավորող բուժական ու միլիցիոներները ընկան հետևից։

— Կաղնի՛, կաղնի՛։

Հայրոն հտ չէր նայում։

Խուժանները շրջապատեցին միլիցիոներին ու կախվեցին փեշերից։

Բուժական սկսեց գոռալ, բայց տեսնելով միլիցիոների փեշերից կախված խուժանների ճիգը՝ ծիծաղն եկավ ու ձեռը թափ տվեց։

— Թո՛ղ, բան չունե՞ս։ Թե շունը տեր ունի՝ թող մնա։

Միլիցիոները չէր ուզում զիջել։ Թափ տվեց իր փեշին կպած խուժաններին ու փորձեց վազել։ Բայց ցեխը, Հայրոյի հեռավորությունը նրան զինաթափ արին, նա էլ զիջեց ու բաց թողեց «գործը»։

Բաղձուլթյունը, որ սկզբում հռհռում էր այս տեսարանից՝ սկսեց կամաց-կամաց ցրվել:

Խուժանները ցեխը ճպճպացնելով վաղ տվին Հայրոցի կողմը: Հայրոն «տուն» էր հասել:

Նստել էր մայթին, շանը գրկել և նրա գլուխը թևի տակն առած՝ շնչասպառ հեռում էր: Հոգնած էր, քրտնքի մեջ կորած, և կաթիլները նրա հրեսի մուրը լվալով, գլորվում էին շան վզին:

Նա հոգածու, գոհունակ աչքերով նայում էր շուրջը և հրբեմն կռնում, թուշը քսում շան ականջին:

Խուժաններն սկսեցին հանդիմանել Անդրասին, թե ինչպես է բաց թողել շանը:

Անդրասը արդարանում էր.

— Ես իդա տեղ մեղք չունիմ. շունը փախավ, ես էլ ընկա հետեր...

Հայրոն աչքերը չոնց վրան.

— Սո՛ւա, հոգիդ մի՛ սեցուր:

— Տնավեր, — մեջ ընկան մյուսները, — մկա մարդ շունը կթոր-կա ընկնի միլիցու ձե՞ռ: Շունը որ դեղեին վո՞ւվ էր տերը:

Անդրասը չէր զիջում:

— Բե՛ր, բե՛ր, շատ մի՛ խոսի, բե՛ր չո՛ւ կապե շան վիզ՝ շտանեն, — վերջացրեց Հայրոն:

Անդրասը դես-դեն մտիկ տվեց՝ փալաս չգտավ:

Այն ժամանակ Հայրոն ատամով բռնեց տոպրակի փեշը, պատռեց մի ծվեն և ոլորելով կապեց Չալոյի վզին: Ու ծիծաղեց.

— Էս էլ քեզ խուժանի շուն:

Հետո շորս կողմը նայեց: Հոգնած էր, չարչարված, սոված: Մտահոգվեց, Պետք է մի բան գտնել շան և իրենց համար: Կարգադրեց, որ ինքը մնա՝ շանը պահի, մյուսները դնան հաց բերելու:

Խուժանները հեռացան: Հայրոն մնաց տանը — այսինքն՝ ամեն կողմից բաց մայթի վրա, որի մի կողմը, պատի մեջ նկուղի սանդուղք կար: Ահա այնտեղ մտավ նա, և լուռ, մտախոհ սպասում էր թեև գցած իր հովանու տակ մնացած շանը, որի պաշտպանը միայն ինքն էր — անտուն խուժանը:

Մ Ե Ք Ե Ն Ա Ն

Դեռ երեսույթյունից, երբ որք էր գյուղում, Սերգոն աչքը բացեց չբացեց՝ միայն կարիքը տեսավ:

Առաջ հոտաղ էր: Սովի հետ քուն էր մտնում, սովի հետ զարթնում: Իր կյանքում քաղցր վարմունք չի հիշում: Միայն քեռին Ամերիկա գնալիս իր հին շալվարը նվիրեց նրան: Այնուհետև, մինչև հասակն առնելը չտեսավ երբեք, որ մի մարդ «լավ մարդ» լինեի: Լավն էլ ո՞րն է: Լավ մարդը ուրիշ ժամանակ լավ, քաղցր ասում-խոսում է, բայց կարիքիդ, նեղությանդ մեջ, դործի, սակարկի ժամանակ ոչ մի կոպեկ չի ղիջում քեզ: Միշտ աշխատում է մի կոպեկ ավելի սլոկել, մի կոպեկ սլակաս տալ: Հետը գործդ վերջացավ թե չէ—էլի նա իր համար, դու քեզ համար:

Ահա ալսպես տեսավ կյանքը դառը մանկությունից:

Պատանությունը մաշեց կառապանության մեջ: Զուրկ ու չարքաշ: Փոստի շինության շոր տախտակների վրա, ախոռների անկյունում, ձիերի հետ, շոգին, ցրտին, անձրևին:

Հետո էլ կարիքը քացով տվեց, գցեց գործարան, սղմեց մեքենաներին, կապեց մեքենայի հետ:

Հիմի, քսանհինգ տարի է, գործարանումն է: Մեքենան է սլրբում, յուղում, հսկում: Երբեմն էլ վարպետի ցուցմունքով քանդում, սարքում:

Առհասարակ շատ աչքաբաց և եռանդուն բանվոր դուրս եկավ Սերգոն: Գործի հետ կռիվ էր տալիս. ասենք միշտ այդպես է եղել հոտաղ և կառապան եղած ժամանակ էլ: Գործը նրա սովորույթն էր, բնավորությունը:

Բայց մի բան երբեք չդրստվեց նրանում: Դա նրա կծու բնավորութիւնն էր: Զոր էր շատ, խոսելու մեջ՝ գիրթ: Դրա համար էլ իր ընկերները քաշվում էին նրանից, ոմանք էլ խուսափում: Գուցե և չսիրեին էլ նրան դառը վարմունքների համար, բայց գործարանի հին տերերի, գործադուլների, պայքարների ժամանակ միշտ զգացել էին, թե ինչ արժի Սերգոն իր հանդուգն, կռաւիտ բնավորութեամբ: Այն օրերին Սերգոն իրո՞ք որ անգնահատելի ընկեր էր, այն ժամանակ շատ էին սիրում նրան: Նա իր «տեղումն» էր:

Բայց հետո, երբ եկան խաղաղության, շինարարության տարիներ, նրա ընկերները ապրելով երբեմն ուրախ, տոնական կյանքով, երբեմն դժվար աշխատանքի հոգսերով՝ մոռացան հին կռիւները, մեղմացան: Նրանցից ոմանք թուլացան և սկսեցին անհոգութեան տալ: Եղան գործից ուշանալու մասսայական դեպքեր: «Մլուկ տալը», խմելը ուշադրութեան առնվեց լրագրերում:

Այս ամենը ոչ միայն սրտի խորքից վիրավորում էին Սերգոնին, այլև զարմանում էին:

— Դուք իսկի բա՞ն եք հասկանում, թե՞ հենց էնպես... — բարկանում էր նա ընկերների վրա:

— Վա՛խիլ մի, գործը գնում է իր համար, — ծիծաղում էին ընկերները. — վերջապես գործը մեր ձեռին չի՞, կդրստենք:

— Զերն ա, ձեր հո՞րն ողորմի...

Ընկերները ծիծաղելով անցնում էին գործի, իսկ նա քթի տակ մրթմրթալով ընկնում էր իր մեքենայի վրա:

Ասենք նա մի քիչ խստաբարո էր և բծախնդիր:

Մեքենաները լավ, սարքին, դառնում են, բանում: Մի որոշ ժամանակ կա, որ պիտի հսկես, յուզես և բավական է. նրանք կաշխատեն իրենց համար: Բայց Սերգոն սիրում է ավելորդ անգամներ մոտենալ մեքենային, մտիկ տալ, հետը խոսել, վրան մրթմրթալ: Մեքենան նրա համար շնչավոր արարած է, նույն եզր, նույն ձին, որոնց հետ ապրել է նա մի ժամանակ և հետները տարիներով խոսել: Դա նրա սովորույթն է: Անբացատրելի մի զգացմունք քաշում է նրան դեպի մեքենան: Այդտեղ կա և՛ սեր, և՛ ատելութիւն, և՛ զայրույթ, և՛ երախտագիտութիւն: Բայց կա և

մի խոր, ներքին դժգոհություն, թախիծ շփրված արարածի: Ինչպես և հոտաղ ու կառապան ժամանակ եղան ու ձիու հետ, այնպես էլ հիմա մեքենայի հետ նա շղթայված է մի խորին անհրաժեշտությամբ—կյանքի, գոյության կռիվի անհրաժեշտությամբ: Սերգոն միշտ բանեցրել է եզանն ու ձիուն, հիմա էլ բանեցնում է մեքենային: Բայց մի բան ճշմարիտ է, և ճշմարիտ, ինչպես նրա մանկուց չարչարված, զրկված և ծեծված կյանքը, որ եզն ու ձին երբեք չեն բանել ինքնակամ և չեն թողել, որ նա մի րոպե անհոգ նստի: Հակառակ՝ նրանք բանել են դժկամ, խուսափելով, և երբեք, երբեք նրանց պետքը չի եղել, թե Սերգոն ինչ կարիքի, ինչ ցավի մեջ է: Պետք է շարունակ աչքդ վրաները պահես, շարունակ հետները կռիվ տաս: Աչքդ մի քիչ դենը պահեցիր թե չէ՝ կթողնեն քեզ ցեխի, ձյան, կարիքի մեջ ու կգնան իրենց բանին: Նրանք երբեք չեն սիրել Սերգոյին... նույնն է և մեքենան...

Մոմում է մեքենան իր պողպատե երախներով, «վազում», սլանում է՝ դափելով իր երկար սմբակներով և կրճտելով ատամները պսպղուն, Սերգոյի վրա: Հետո քրտնամխելով ճռագնում է իր հետևից հսկայական սարքավորումը, կարծես հազարավոր ֆուրգոններ են դղրդալով անցնում դաշտի չոր խճուղով:

Մռայլում է հին կառապանի մրկած դեմքը, և նա ականջները սրած լսում է մեքենայի մասերի առանձին ձայները, ստուգում: Դա բարեխղճություն չէ միայն, դա նրա տարերքն է, նրա հոգեկան կյանքը: Նա մեքենայի մոտն է միայն կարողանում բացվել, մտածել, երևակայել, ինքն իր հետ խոսել: Նա այնտեղ իրեն այնպես է զգում, ինչպես տրոյկի նստարանի վրա, ձիու պոչի հետև:

Ման է գալիս մեքենայի չորս բոլորը, կռանում տնտղում տակից, կողքից, կարծես էլի այն հին կառապանն է իր ձիերի կողքին, որոնց թիմարում էր, լվանում, պաշտում:

Նայում է, նայում ու միշտ մի բան պակաս է գտնում: Եվ կարծես ինքը մի բան է ուզում, մեքենան միշտ ուրիշ բան է անում:

Մեջները միշտ մի ներհակություն կա...

Հանկարծ խեթում է.

— Հը՛, էլի հեոցն ընկա՞ր, սատկած:

Յուդ է ածում ականջներում:

Հետո մտիկ է տալիս կարկատած փոկերին, որ տեղ-տեղ անիվներից մաշվում են:

— Հը՛, կրծի՛, կրծի՛, սոված անասունի պես:

Ու թքելով կռանում է, մտիկ տալիս մեքենայի մեջերքը:

— Կա՛ց, քու բերնի կապը կոնեմ:

Սերգոն գիտի, թե մեքենայի ինչ մասերն էին թույլ. դա վաղուց էր նկատված և մի կերպ սարքված էր վաղուց, և հսկելն ու խոսելը ավելորդ բաներ են: Բայց նա չի կարող այդպես շանել: Դա բարեխղճությունն է, դա նրա բնույթն է, նրա տարերքը: Նա մեքենայի մոտն է բացվում, նրա հետ խոսելով է կարողանում մտածել, երևակայել, ինքն իրեն բարձր խոսել: Դա նրա հին սովորույթն է ձիու պոչի հետև, «տրոյկի» նստարանի վրա նստած պահին համ գործն արվում է, համ էլ... մտածում:

Մեքենան «դնում է» իր ընթացքով—կարիք չունի Սերգոյի խոսքերին: Սերգոյի տրամադրությունը լավանում է, նրա մոռյլ դեմքին մետաղի մի սառը փայլ է շողում, մի դաժան հաճույք:

— էդպե՛ս, դե հիմի զնա՛...

Մեքենան պտույտ է գալիս, հիմի ամեն բան լավ է, բայց էլի աչքը չի ուզում նրանից հեռացնի:

Թինկ է տալիս մեքենայի ճաղին, բայց և շուտ-շուտ ետ է նայում: Ո՞վ է իմանում. «գազան» է, մին էլ տեսարատամբ պեցեց փեշիդ ու փաթաթեց լավաշի պես:

Եվ Սերգոն աչքը ծուռ-ծուռ գցելով մեքենայի ատամներին՝ կատակում է.

— Դե՛, ռեխդ քե՛ղ քաշի...—Ու ինքնաբավական ժպտում:

Քաղաքն աղմկում էր կեսօրվա արևի տակ: Հրապարակը կարմի՛ր, պլպլում էր գաթայի պես: Գործարանը զղրդում էր, կարծես հարյուրավոր թնդանոթներ էին գափելով անցնում փողոցներով: Բանվորների լարված, գործի եռ ժամն էր:

Սերգոն կռացել էր մեքենայի վրա, ինչ-որ բան էր տնտղում: Վզի երակներն ուռել էին: Մեքենան էլի ինչ-որ համառում էր, և Սերգոն չարացել էր վրան սև տաքդեղի պես:

— Ի՞նչ ես անում, Սերգո, «նալն ընկե՞լ է»,— գլուխը թեքելով դեպի նա՝ գոռաց մի երիտասարդ բանվոր, որ անցնում էր նրա մոտով:

— Գործիդ դնա, — մրթմրթաց Սերգոն:

Բանվորը ծիծաղեց ու հեռացավ: Սերգոն լուր ածեց մեքենայի ականջը, դրստվեց և սկսեց քրտինքը սրբել: Երբ աչքը դուրս գցեց պատուհանից, արևի շողքն ընկավ մեջը: Չարացավ այդ կատակից ևս:

Հոգնած էր: Փամակն արեց դեպի մեքենան և շունչ քաշելով հանեց թուփունը, սկսեց ոլորել:

Ծխում էր և հետը մտիկ տալիս իր ընկերներին, որ խլրտում էին մեքենաների շուրջը, դազվահների մոտ, մյուս բաժնում: Մեքենաների դղրդյունը ութմիկ զարկում, թնդացնում էր շենքը և հորինելով մի երգ, գրավում էր աշխատելու, մրցման էր գրգռում:

Օրորվում էր Սերգոյի միտքը... Սկսեց դիտել իր ընկերներին, գործարանի անկյունները, պատուհանից դուրս: Եվ սկսեց երազել: Իր հին թախիծը մոռացավ կարծես: Միայն մեքենաբար զգում էր թինկը տված ճաղի ցնցումները:

«Քշում, գնում է» մեքենան... ո՛չ հոգս է հարցնում, ո՛չ թախիծ, ո՛չ էլ Սերգոյի հուշերը, այն սարսափելի, մռայլ օրերի մասին, երբ նրա հինգ հոգիանոց ընտանիքը հալվեց սովի և հիվանդության ճիրաններում:

Ո՛չ ոքի պետքը չէր...

Հիշում է այն առավոտը, երբ իր գրկի մեջ հանգավ իր խարտյաշ երեխան՝ սոված մոր ստինքների շորանալուց: Հետո ինչպես, դեռ իր զավակին շթաղած՝ նա պարտավոր էր դալ գործարան և բանել մեքենայի կողքին, կանգնել ահա այսպես:

«Սրա էլ պետքը չէր... իսկի՛»։ Եվ դրսի աշխարհի ուժեղների, «ուրիշների» և ոչ ոքի պետքը չէր, թե ինչ վիճակի մեջ էին նաև այս բոլոր մռայլ մարդիկ, որոնք իր հետ և իր պես անց են կացրել դառն ու դաժան օրեր, տարիներ...

Ու այսպես թինկը տված մեքենայի ճաղին, աչքը գցած պատուհանից դուրս՝ երազում էր Սերգոն և կարծես երազի մեջ տեսնում էր, թե ինչպես է փողոցից հոսում կառքերի, տրամվայների

և մարդկանց դետը: Սերգոն ականջ էր դնում այդ աղմուկին, որ հազարբերան ժխորային երգի պես ձգվում, լցվում էր, երբեմն մեղմանում, երբեմն սաստկանում:

Բայց չէր լսում:

Կյանքը ի՞նչ երկար տևեց: Որտեղի՞ց ո՞ւր: Սերգոն հիշում է հի՛ն-հին բաներ, իր հոտաղությունը, իր կառապանությունը, բուքերը, երբ ահռելի ձյան թևերի տակից, մահի ճիրաններից մի կերպ—բայց ի՞նչ կերպ—դուրս էր բերում սահնակը, իր կյանքը: Միշտ կոփվ, միշտ արթնություն, միշտ լարվածություն...

Ու դառնորեն ծխում է Սերգոն: Եվ հուշերի ու ծխի դառնության մեջ զգում է մի ծածուկ քաղցրություն:

Այդպես էր եղել նրա անցյալը. դառն հուշեր, դառն ծուխ... Հետևից մեկը շոշափեց նրան: Թե՞ քաշեցին:

Հազիվ սթափվեց, ետ նայեց, հազիվ գլխի ընկավ, որ մեքենայի փոկը ճանկել է իր փեշը:

— Է՛, է՛...—ցնցվեց ու հազիվ ճշալ ուզեց ու կամենում էր պոկ գալ—մի՛ վայրկյան—մեքենան այնպես հաստատ քաշեց նրան, այնպես հափշտակեց նրա թևը իր երախի մեջ ու տարավ, որ նա ոչինչ չկարողացավ մտածել: Ծղրտաց կարճ ու անասնային ձայնով: Եվ իսկույն կտրեց: Մոռացավ կարծես, կամ ուզում էր մի բան հիշել: Մի՛ վայրկյան...

Բանվորները ոռնացին, մի վայրկյան քարացան և հանկարծ կատաղած հարձակվեցին մեքենայի վրա, ձեռքերը պարզեցին, որ նրա երախից խլեն զոհին:

Գազանը պսպղացրեց իր ատամները, ոլորեց բերանը ու սաստիկ թրփոցով Սերգոյին զարկեց հատակին:

Դուրս պրծավ զոհը ահռելի ատամներից և աղատ ընկավ մի կողմ, բայց ինչպես ջվալի միջի մորթած միս:

Բանվորները կալմեջ արին նրան, սկսեցին բղավել, վազել դես-դեն: Մի քանիսը դուրս թռան փողոց: Մեկը գլխի ընկավ վազելու հեռախոսի մոտ: «Բժի՛շկ» գոռացին:

Ապա ջուր սրսկեցին դեմքին, որ գեղնամոմի պես սառել էր: Սպասում էին շուտափույթ օդնության կառքին, բժշկին:

Սերգոն ընկած էր հատակին, աչքերը պղտոր ապակի, բերա-

նաբաց, ատամները սաղափի պես պսպղուն: Արյունը թրջել էր նրա սև մորուքը և հիմա առատ հոսում էր ասֆալտի վրա:

Վատ էր «կծել» մեքենան: Ուղղակի ծամել էր թևը, ծամել, ինչպես մի վրիժառու ուղտ, որ վրեժը հանեց իրեն ծեծող ուղտապանից:

Նկալ բժիշկը օգնականի հետ: Փաթաթեցին Սերգոյի թևը, վերցրին, մի քանի հոգով դրին կառքի մեջ: Նվ այն առողջ մարդը, որ դարձարան էր մտել ողջ ու առողջ՝ դուրս տարվեց այնտեղից իբրև իրերով լի տոսյրակ:

Հիվանդանոց:

Դեղերի ծա՛նր հոտ—մեռելի հոտ:

Բանվորները շրջապատել էին Սերգոյին, ու թեև հիվանդանոցի հերթապահը խնդրեց, որ շուտ հեռանան, բայց նրանք չէին կարողանում հրաժեշտ տալ վիրավոր ընկերոջը:

Շատ բան էին ուզում ասել նրան, բայց մի տեսակ լեզուները կապվել էր:

Խստաբարո բանվորը մահամերձ էր:

Բանվորները մխիթարեցին նրան, սիրտ տվին, խոսեցին գործարանից, դեսից-դենից...

Մեկը խոսեց մեքենայի մասին.

— Անտե՛ր մնար մեքենան:

Սերգոն աչքերը բաց արեց, խորը նաչեց խոսողին: Նվ թույլ բարկությամբ սրտնեղեց.

— Սարսաղ մի՛ դուրս տա, մեքենան տատմեր չի, որ բեղ գրկած ման ածի: Կծո՞ւմ է:

Ու երկար լռեց: Հետո գլուխն օրորեց:

— Կիծի բա՛ս... կթողա՞, որ մլուլ տաս, ոնց որ ե՛ս արի: Մեր բանն էդպես է, կռիվ է...

Բանվորները վեր կացան: Հեռանալու ժամանակ էր: Զգացին, որ սա վերջին տեսությունն էր:

Մինը չհամբերեց.

— Բա, Սերգո, դու էս օրին ընկնե՞ս...

— Զանեհե՛րդ սաղ ըլի, աշխարհքը լեն, ինձպեսները լիքը:

Բան շունե՞ք. ես չհասա՝ ուրիշները կհասնեն: Էս էլ մի ճամփա է:
Ասեց Սերգոն, բայց ուժասպառ լինելով՝ խոսքը ծամծամեց.

— Բա՞ց արեք պատուհանը:

Փողոցից ուրախ ժխորը լցվեց ներս: Քաղաքը մոտից, հեռ-
վից դղրդում էր, դափում, քրտնում, հեռում:

Ամենքը «ճամփա» էին գնում: Միայն Սերգոն էր, որ ընկել
էր այդ ճամփին:

Ընկերները շարժում արին: Նրանք գնում էին. գործն սպա-
սում էր նրանց:

— Է՛հ, հերիք է, գնացեք,— շնչաց մահամերձը,— ձեր ճամ-
փեն երկար է, «մլուլ մի՛ տաք» ինձ պես: Սաղ ըլեք, շնորհակալ
եմ:

— Վախիլ մի, դու էլ հրեա գալիս ես.— ասաց մեկը՝ վախե-
լով, որ ուրիշ բան ասի:

— Կգամ, կգամ,— շնչաց Սերգոն:

Բոլորը սեղմեցին Սերգոյի ձեռքը, գնացին, և Սերգոն
«մնաց»...

Դ Ա Շ Ն Ա Մ Ո Ւ Ր

Դրոգը այնպես էր դղրդում, ղռռում փողոցի քարերի վրա, որ կարծես դրա համար հատուկ ռոճիկ էր ստանում:

Բեռը ծանր չէր, բայց մեծ երևույթ ուներ. — մի պոչավոր դաշնամուր, որ թոկերով կապած էր դրոգին:

Երկու դանդալոշ մշակ էլ կանգնել էին դաշնամուրի գլխի ու ոտի կողմը և արջի թաթերը պրել էին վրան:

Դրոգի առջևից, ձիու սանձը հենց դնչի մոտ բռնած՝ ոտով գնում էր դրոգապանը:

Մի ուրիշ մշակ էլ, որ դրանց ավագն էր, երեսը շուռ տված դեպի դրոգը՝ ետ-ետ էր գնում և ղեկավարում էր ընթացքը: Փողոցը դարուփոս էր, քարերը ցից-ցից, կոտրված, ինչպես պառավի ժուռատ բաց-բերան:

Ահա այս ճամփով էր, որ դաշնամուրը երաժշտա-խանութից տանում էին գնորդի տունը:

Ավագ մշակը, ըստ երևույթին, իրան գործի տերն էր համարում: Դեմքը արտակարգ հանդիսավոր էր: Հասակավոր մի նախ-ջևանցի մշակ՝ զարհուրելի առողջ շլինքը ձմերուկ, ինքը ոսկրուտ, մսի կոճ: Կապույտ, լայն շուխան հագին, լայնկաշի գոտով փորը գրկած, փալանը մեջքին՝ մի առանձին արժանապատվություն էր ծախում և հանգիստ էր ինչպես թեմական առաջնորդ:

Դրոգը դղրդում էր, ձին փռնչացնում, դաշնամուրը զնգզնգում, իսկ նա հեղինակավոր ու առատ քիթը ձիու պես վեր վար անելով՝ ետ-ետ էր գնում և երբ դրոգի անիվը բարձրանում էր քարին ու գահավիժելով զրխկում էր փոսի մեջ՝ — եավաշ, — հրահանգում էր

նա, թեև ուշացած, և ձեռքի թաթը օդի մեջ պահելով և գահավեժ քիթը ցցելով վեր՝ երկար մնում էր այդ դիրքում և եզան աչքերը շոռում կողքի:

Բայց դրոգը սաստիկ ուժով դրխկում էր փոսի մեջ և դաշնամուրը փշացնում էր իր կարգին: Թե ինչո՞ւ էր դաշնամուրը դրել դրոգին՝ փոխանակ ձեռքերով բերելու՝ գաղտնիք էր, բայց նա այնպես էր գործը վարում կարծես հազար տարի նույն մեթոդով էլ կրել դաշնամուրները:

— Շուռ տու, շուռ տու,—մրթմրթում էր քթի տակ՝ առանց նայելու քնկոտ դրոգապանին, որ լուսնոտի պես քաշ էր գալիս ձիու կողքից:—Հա՛, էդպես, էդպես...

Բայց ինչ պիտի շուռ տար, և ինչն էր «էդպես, էդպես» — դա ոչ ոք չգիտեր: Եվ ահա այդ անհայտ շուռ տալիքը, երբ մի որոշ տեղ էր հասնում՝ ավագ մշակը հանկարծ խլշկոտում էր, աչքերը շոռում և շեշտակի նայում երկու մշակներին: Մշակներն էլ իրենց աչքերն էին շոռում նրա վրա և այնպես լարված էին նայում ղեկավարին, որ կարծես սաստիկ փորացավը բռնում էր երկուսին: Շունչները պահում էին, աչքերը սրում և սպասում էին, որ անիվը ընկնի փոսը: Այդ ժամանակ ավագ մշակը զգալով մոտալուտ զրկոցը՝ ուժերը ներածին չափ մի քնքույշ եղային ժպիտ էր կնճռում աչքերի շուրջը և բերանաբաց սպասում: Կարծես հիմա չէ՛ հիմա պիտի հնչեր հրաշալի սիմֆոնիայի ամենաքնքույշ նոտան:

— Զա՛խկ,—գահավիժում էր դրոգը և փողոցը թնդում:

էդպես, եավաշ,—մրթմրթում էր ավագը արջի պես և կաթվածահար ժպիտը լուրջ դեմք շինում և նորից ժպտում: Բանը նրանումն էր, որ նա միշտ ուշացնում էր թե՛ կարգադրությունը և թե՛ նկատողությունը: Խառնում էր նաև իր անդրադարձումը, երբ պետք էր բարկանալ՝ համակերպվում էր, երբ պետք էր հավանություն տալ՝ նկատողություն էր անում: Մի աններգաշնակություն կար դրոգի ընթացքի և իր կարգադրությունների միջև:

Բայց նա իրեն զգում էր այն դերասանի վիճակում, որ դերը չի սովորել, չի կարողանում հուշարարին հետևել, սխալվում է, բայց դեմքին այնպիսի լուրջ և վայելուչ երևույթ է տալիս, որ հանդիսականը կարծես, թե ամեն բան զնում է իր կարգով և արտիստը

շատ լավ պիտի ինչ է պետք, ինչ է ավելորդ: Կարծես զրոգի բոլոր զընկոցները նախօրոք այդպես էր կարգադրված և պատահում էր պատահելին:

Եւ ավագ մշակը իբրև շքերթի առջևն ընկած դիրիժոր՝ դեմքը դեպի օրկեստրը, ձեռքը օդի մեջ՝ ետ-ետ էր գնում: Կարծես միշտ պատրաստ՝ հետևյալ տակտը տալու: Եւ իրան՝ նկատում էր մի երևելի մարդու հուղարկման հանդեսի հերոս:

Բայց սլարդ էր մի բան, որ թե՛ ինքն էր ավելորդ, թե՛ դրո-գասպանը, և թե՛ երկու մշակները: Դրոգի ընթացքի մեջ կար մի իսկական ղեկավար, որ ուներ իր հատուկ ծրագիրը և առաջ էր շարժվում տարերային թափով, անգիտելով ամեն փափկանկատու-թյուն: Դա զրոգի ձին էր, մի առողջ բտած անասուն, որ ալիք-ալիք առաջ էր մղվում, զրոգի անիվները խփում քարերին, ցնցում էր դաշնամուրը՝ նրա մեջ խնամքով պահած բոլոր սոնատներով և մենուետներով:

Եւ դաշնամուրը փշանում էր. լարերը թուլանում:

Ավագ մշակը երևի իր առանձին նկատումները ուներ, որ չէր շատ էլ անհանգստանում: Ճիշտ է մի կողմից նկատելի էր նրա հոգածությունը, բայց մյուս կողմից սուր աչքը կտեսներ, որ նրա բոլոր շարժումների մեջ կար մի այլ անտարբերություն էլ, որ հատուկ է բոլոր պրոֆեսիոնալներին: Միսակատարի մի անասնական անտարբերություն կար նրա աչքերի մեջ: Նա նման էր մի հին քիսաչու, որ տարիների ընթացքում խրվելով իր արհեստի մեջ՝ մոռանում էր իր արհեստը և ամեն ինչ վերածում էր մեքենական անօգտություն: «Պառկիր»—հրահանգում է նա լողացողին: Լողացողը սլաղում է: Եւ քիսաչին սկսում է քիսան տանել ու բերել լողացողի մեջքին ու ոտներին: «Շուռ արի»: Լողացողը շուռ է գալիս: Եւ երբ վերջանում է ծեսը և քիսաչին դուրս է գնում՝ լողացողը մատը տանում է մարմնին և նկատում է, որ կեղտը մնացել է իր տեղը:

Ահա դրոգը դրոգալով և ճըրալով եկավ ու կանգնեց մի երկաթե դարբասի առջև:

— Դե՛, վեր արիք,—հրամայեց ավագը:

Մշակները թփթփալով վեր եկան զրոգից և սկսեցին թռիկները քանդել:

Ավագ մշակը կանգնեց մայթի վրա և հաղթութուն տարած գեններալի պես սկսեց շորս դին նայել ու կարգադրել մնացածը:

— Պիտի շուռ տաք և բերընքսիւլար ցած բերեք—ծրաւրեց նա:

Այդ միջոցին դարբասից կատվի պես դուրս պրծաւ մի նիհար, փորը մեջքին կալած կին և շախալ աչքերը պսպղացնելով դաշնամուրի վրա՝ սկսեց ցովագին ծղրտալ:

— Ի՞նչ... Ի՞նչ... դրոգո՞ւ վ էք բերել, ձեզ ով ասաւ դրոգով բերեք, չեմ ուզում, ետ տարեք, ֆորտոպիանոն փչացաւ:

Ավագ մշակը գերազանց արժանավորությամբ թաթը բարձրացրեց և կաթուղի գերապայծառի անդորրությամբ՝ նայեց կնոջը՝ կարծես նոր պիտի արտասաներ «խաղաղութուն ամենեցուն»:

— Հա,—մոմռաց նա հաշտեցնող հայացքով և դարձաւ մշակներին:

— Ճիպոտը քանդեցեք և վեր բերեք:

Ու կոշտ ցուցամատով սրբեց իր կնճռոտ ճակատը՝ քրտինքը ծլծլացնելով:

Բայց տիկինը սկսեց ճվճվոցը:

— Չե՞ս հասկանում, բան եմ ասում. էս ի՞նչ ես արել, ինչո՞ւ ֆորտոպիանոն ձեռքով չես բերել, ետ տար, չեմ ուզում, ֆորտոպիանոն փչացաւ:

— Հա, էդպես,—խոսեց ինքն իրան ավագ մշակը, նայեց տիկնոջը, դեմքով հաւանության նշան արաւ և հաշտ ու խորհրդակցող հայացքով նայեց նրան:

Բայց տիկինը շնչասպառ ծվծվում էր:

— Ես խանութում ասել եմ, որ վեց մարդ ձեռքով պիտի բերեին: Էս ի՞նչ եք արել. ո՞ւմն եք ուզում խաբել. ֆորտոպիանոն էլ բանի պեսք չէ:

— Չէ,—հանգստացրեց ավագը,—դրոգը նորն է, ձին քառասուն հազարով ենք առել, լավ կերած-խմած ձի է. ի՞նչ փչանալ, ի՞նչ բան:

Եվ իսկույն խրտնեց ու գոռաց մշակներին:

— Դեսը, դեսը, դեսը:

Մշակներն սկսեցին գոգոռալ, դաշնամուրը ցնցել, խփեցին

դրոգի ելրին, մեղքը գցեցին իրար վրա, հետո էլ սկսեցին իրար քաջալերել, բացականչել՝ կարծես սկսվեց ընդհանուր գրոհը խրամատների վրա: Մոտեցան ինչ-որ եզիղներ, կողմնակի մարդիկ, սկսեցին օգնել: Աղմուկը մեծացավ, դաշնամուրը դադադրի պես սկսեց լողալ ու ծածանել ուսերի վրա, իսկ ետեից ընդհանուր աղմուկին խառնվեց տիկնոջ սուր ծղրտոցը, ասես թանկագին մեռելի թաղման հանդես լիներ:

Դաշնամուրը նորից դիպավ դռանը:

— Ես վաշ, — մրմռաց ինքն իրան ավագ մշակը՝ ծխական ճշտությամբ և ուշանալով, իհարկե:

Տիկինը արգեն փրփրեց ու մախիսյան կատղած կատվի պես ճչաց:

— Չեմ ուզում, չեմ ուզում, ֆորտոպիանոն, ֆորտոպիանոն... — Մոտեցավ ավագ մշակին և սկսեց նրա թևքը քաշել:

— Չե՞ս իմանում, քեզ եմ ասում, ետ տար, ֆորտոպիանոն փչացավ:

Բայց ավագը չէր լսում նրան:

— Բերընքսիվար, ուսը տուր, դեսը, — հրահանգում էր նա մշակներին, որոնք, իհարկե, չէին լսում նրան:

— Հիմա՞ր ես, է՞շ ես, ինչ ես, չե՞ս իմանում, քեզ հետ եմ, — կտրատում էր իրան տիկինը:

— Իմանում եմ, իմանում եմ, իմանում եմ, — սրտնեղեց ավագ մշակը, — թո՛ղ, մենք մեր գործն իմանում ենք:

Տիկնոջ ծղրտոցների և ընդհանուր աղմուկի վրա փողոցում հավաքվեց մի պատկառելի բազմություն: Դպրոցից տուն դարձող աշակերտներ, մի մածուն ծախող պատանի, որ իր իշի հետ գալիս էր: Մոտեցավ և «մածոնի» գոռաց և լազանի պես բերանը փակելով կանգ առավ:

Դաշնամուրը ներս տարան: Տիկինն էլ հետևներից ներս մտավ: Սենյակը շատ հեռու չէր: Այնտեղից դեռ լսվում էր տիկնոջ վայնասունը: Մշակներն ու օգնականները հանդիստ տեղավորեցին դաշնամուրը և դուրս եկան: Դուրս եկավ նաև ղեկավար մշակը, որի թևքից պինդ բռնած՝ տիկինը շարունակում էր անիծել և գոռգոռալ:

— Ֆորտոպիանոն կոտրեցիք. ես գանգատ կանեմ, չեմ ուզում...

— Ձէ, մադամ, ի՞նչ կոտրել, ի՞նչ բան, թե պիտի կոտրեի՝ ինչո՞ւ կբերեի, ինչ կարելի բան է,—հանգստացնում էր ավագը և աշխատում դուրս գալ բակից:

— Դու բան չես հասկանում,—գոռաց տիկինը խելագար ձայնով:

— Հասկանում ենք, մադամ, հասկանում ենք, ո՞նց չենք հասկանում, ինչ կա չհասկանալու,—համոզում էր մշակը և կռանալով սկսեց իր ոտի պաճիճը կապել:

Դռան բազմությունը լռել էր և ականջ էր դնում տիկնոջ փրփրալից բողոքին, որ նման էր գլուզ կերած շան շնչասպառ հաշոցի: Տիկինը կորցրել էր իրան և խոսքերը կարկտի պես թափելով՝ միայն «ֆորտոպիանո» բառն էր լսեցնում:

Մշակը, որ մինչև այդ րոպեն պահպանում էր իր ծիսական լուսթյունը՝ հանկարծ շտկվեց ու բորբոքվեց:

— Ֆորտոպիան, ֆորտոպիան, ի՞նչ ֆորտոպիան, ո՞ւր է ֆորտոպիան, ի՞նչ է փշացած...

— Ի՞նչն է փշացած,—մեջ ընկավ մի լակոտ աշակերտ,—դո, րե, մի, ֆա, սոլ, այ ինչն է փշացած, իմ մերն էլ է ասում ֆորտոպիանո, գիտեմ:

— Կորի՛ր, լածիրակ,—գոռաց մշակը և աչքերը չռած հարձակվեց աշակերտի վրա: Աշակերտը փախավ. մշակը փնչացրեց, թափ տվեց թևերը, նայեց բազմության և խիստ վիրավորված գոռաց:

— Ֆորտոպիան, դուք գիտեք ֆորտոպիան ածելը, քեոֆեօղլի², չենք տեսել ֆորտոպիան, ձենը չենք իմացել: Քսան տարի է էդ գործի մեջ ենք...

Ու բարկացած դուրս պրծավ բազմության միջից, ինչպես լուծը թողած խրտնած գոմեշ: Բազմությունը հռհռաց, երեխաները շվացրին, մշակները գնացին նրա հետևից:

Դրան հետևեց մի զարհուրելի ճաբրտոց ու դղրդոց՝ կարծես մի տուն փուլ եկավ:

Պարապ դրոզն էր, որ շարժվեց տեղից դեպի խանութ:

Ա Ս Տ Ծ Ո Տ Ա Ն Ը

— Բռնած գործերի՛ն մտիկ, նզովի՛ց արմատներ...

Փնչացրեց վիթխարի հայր սուրբը և ջաղացաքարի պես գլորվեց, ընկավ մարագը։

— Ժողովո՞ւրդ են... Սրանք կուտեն ինձ. գազանի պես կլա-
փեն։ Բա՛ա՛ա՛հ....

Եվ առյուծի մոմռոցը գցեց մարագը, որ լիքն էր փախստա-
կաններով ու հիվանդներով։ Առողջները վեր կացան և իրենց ժո-
ղովեցին։ Դրստվեցին նաև գաղթականական կոմիտեի երեք ան-
դամները, և ամենքը սառ հայացքները հառեցին վարդապետի
վրա։

Մարդ չլիներ կարծես։ Տնայնագործական անտաշ բանվածք։
Դա մի զարհուրելի շողեշարժ էր, քրտնամխած ամպ, որ անձրե-
վում, ֆշշում, փնչում էր ու չէր հանգստանում։

Բարկացած էր։

Հանկարծ կանացի փափլիկ բազուկները սոթտեց և բաշա-
ռատ գլուխը շեշտակի ռումբի պես մխրճեց բեռների խուրձի մեջ։
Երևի բան էր փնտրում։

Խառնեց, խառնխտորեց, փնտրածը չգտավ ու սկսավ հակերը
դես-դեն գցել։ Դա մի ահավոր հավի քջուչ էր, որ խոշոր, փթա-
նոց հակերը թափահար դուրս էր ածում։ Ապա սկսեց փուքսի պես
փչել։ Զգտավ էլի։ Շտկվեց։ Ու ինչպես գինու տիկը կանգնեցնես
մեջտեղ՝ այնպես թեք ու ձիգ տնկվեց ցորենի հակին։ Եվ ահա-
գին մորուքը—սև ծով—սկսեց հորձանք տալ նրա հեացող կրծքին։

Մտահոգեց. բարկացած նայեց դուրս։

— Ժապավենկալը թողել ենք,—մըթմըթաց յուրովի:—Արի ու իմացիր, էսքան բազմությունը ո՛րը որոց է:

Կոմիտեի անդամները ձայն շփանցին: Լուռ էին և փախըստականները:

Հայր սուրբը քաշեց կարմիր թաշկինակը փռեց իր լայնշի, կացնաշեն դեմքին, որ քրտնած էր: Փռեց թաթերը թաշկինակին, ահեղ ընշանցքները թաշկինակաթաթախ ու քթախառն մի լավ սրբեց, հետո վեր կացավ, որ <շարժվի> դեպի դուռը:

— Չեն էլ հարցնում, թե ի՞նչ հալի ենք, անբանները...

— Ի՞նչ է եղել, հայր սուրբ,—հարցրեց կոմիտեի անդամներից ավագը:

— Էլ լինելի՞ք մնաց: Անկարգ անիծյալնե՛ր... Ես այս փախըստական ժողովուրդը տանեմ տեղ հասցնե՞մ, թե՞ դրանց դարդերը հոգամ:

Ավագ անդամը գլխի ընկավ կամ նրան թվաց, թե կռահեց բանի էությունը: Ու վկայեց:

— Ո՞ր մեկն ասես: Երեկ էլ մեկը եկել վագոնի փող է ուզում: Տո, բոլորս ոտով ենք, դու էլ ոտով՝ վագոնի փո՞ղ ես ուզում: Բա, ասում է, որ երկաթուղուն հասնենք՝ ինչո՞վ մտնեմ վագոն: Տնաքա՛նդ, դուրս եկա՞նք էս դժոխքից, որ վագոնի դարդն ես քաշում:

Բայց հայր սուրբը երևի ուրիշ գանգատ ունեւր: Դեռ հոլովվում էր իր բարկության մեջ:

— Ամբարիշտնե՛ր, ախր չեն ասում, թե ես քանի՞ կտոր լինեմ:

— Ականջ մի՛ դնի, հայր սուրբ,—խոսեց կոմիտեի մյուս անդամը,—գաղթական է. բերանը որ բացեց՝ ուզեանց է:

Ավագ անդամը ծիծաղելու պես արավ:

— Ո՞նց թե ականջ մի՛ դնի,—հարեց հայր սուրբը,—եկել է, ասում է՝ մատյանը գտի, ջնջի, որ ես պսակված եմ: Տո, գազանի կնիկ, ասում եմ ի՞նչը ջնջեմ. աշխարհ էլ գիտե, աստված էլ, որ պսակված ես: Վերցնի ի՞նչ ասի անիծածը: Մարդս Ամերիկա է կորել. հիմի որ հասնեմ Երևան, ո՞նց պիտի հալս: Հիմիկուց կնիկը պատրաստվում է. մարդու պիտի գնա: Նզովի՜ց ցեղ, եկա ձեզ էս դժոխքից հանե՞մ, թե՞ ձեր ամուսինների անունները ջնջեմ:

Ընկեկ ենք ավերակ քրդի գեղ, զօր փախ, գիշերը փախ, քուն դա-
դար չկա: Պսակատու՞նն ընկաք... Ա՛յ, կոտորվեք դուք: Ժողովո՞ւրդ
եք: Խոզի ցեղ եք:

Եվ հայր սուրբը գնաց դեպի դուռը, որ մի փոքր հովացնի իր
բարկությունը:

Հենց այն է՝ դռան պիտի հասներ, աչքովը մի պատանի ըն-
կավ, դռան շեմքի ետևը կանգնած, որ ականաժու հայացքը նետեց
նրան և փափախը հանեց:

— Հը, ա՞ղդ է պակաս, թե՞ մաղդ,—հարցրեց հայր սուրբը
մռայլ ու սառը:

Պատանին գանգրահեր գլուխը կախեց և լռեց:

— Պապանձվեցի՞ր:

Լռություն:

— Ի՞նչ ես ուզում. անասո՞ւն ես, խոսի՛ր էլի,—կրկնեց հայր
սուրբը առաջ գնալով:

Տեսնելով, որ պատանին լուռ է՝ ներս եկավ ու կանչեց մի քիչ
մեղմ.

— Ներս արի, տեսնեմ:

Պատանին եղունգով խաղաց իր դարչնագույն փափախի հետ,
ուզեց ներս մտնել, բայց նայեց դռան ետևը: Ապա նշան արավ
մեկին, որ իրեն հետ գա: Մի տասնհինգ տարեկան բարալիկ աղ-
ջիկ էր, իսկը ցորենի ոսկի հասկ: Միասին ներս եկան:

Տղան, մեջքը բարալիկ մտրակ, խանչալը գոտկին, բեղատե-
ղը մրով քաշած, կանգնեց ու սև ողկույղի պես գլուխը կախեց:
Աղջիկը նրա կողքին, գեղեցիկ, ինչպես ճառագայթ:

— Հը՞, ասա տեսնեմ,—կրկնեց հայր սուրբը հետաքրքիր և
լուրջ:

Պատանին թողեց եղունգով փափախը քորելը, և խաս բրնձի
ատամները պսպղացրեց.

— Մենք կիսնդրվենք, որ մեղի պսակես:

Հայր սուրբը նոթերը կիտեց: Բարվոք համարեց լսած չլինել:
Բայց կրկնեց.

— Ի՞նչ... պսակե՞մ...

Ու շունչը վարարեց:

Պատանին աչքերը հառեց հայր սուրբին: Ոչինչ չկար այդ աչքերում: Միամիտ, լեռնային աղբյուր:

— Տո, հասկանո՞ւմ ես, թե...— շնչատեց հայր սուրբը, — քեզ պսակե՞մ, ե՞րբ...

— էսօր, հիմի:

Հայր սուրբի երեսը լավաշի պես կախվեց: Բերանաբաց, դարմանքով նայեց ներկաներին:

— Տեսա՞ք բանը: Արի՛ հիմի...

Փախստականները շարժվեցին, առաջ եկան, հիվանդները վեր նայեցին միգամած աչքերով, իսկ հայր սուրբը ուղղակի քայքայվեց ցորենի հակի վրա և հուսահատ նայեց զույգին՝ բերանը քարայրի պես բաց:

Հետո ձեռը ձեռին խփեց.

— Վա՛յ քու տղիս տղա: Ծո՛, խելքնե՞րդ եք կորցրե՞լ, թե նզովք է մտել ձեր ցեղի մեջ: Ասել է չորս կողմդ չե՛ս նայել, չե՛ս իմանում ինչ բանի եք:

Հայր սուրբն սկսեց հեալ: Պայթելու էր պատրաստվում: Քրն-նական հայացքով չափեց պատանուն վերից վար ու.

— Ծո՛... ծո՛... Ի՞նչ է գալիս բերանս:

Մի պահ թուրք կուլ տվեց: Եվ ապա.

— Ծո, ազգով-ժողովրդով քանդվել փախչում եք, էս յոթը քարի արանքում...

Բայց չպայթեց դեռ: Շնչատեց, մոլտաց ու սարսափելի խոսքը շասելու համար՝ միայն ձեռով արավ.

— Գնացե՛ք բաներիդ, գնացե՛ք:

Այնքա՛ն որ բարկացած էր:

Իսկի՛ էլ տեղներից չշարժվեցին: Ո՞ւր պիտի գնան: Ի՞նչ է պատահել որ: Եվ տղան միամիտ ժպիտով նայում էր հայր սուրբին: Նա անխուսով էր ու անգիտակ:

— Չեք հասկանո՞ւմ,— սպառնաց հայր սուրբը:

Ո՛չ, չեն հասկանում: Ոչինչ չեն հասկանում:

Նայում է աղջիկը հայր սուրբին, և աչքերում լուսաբացի միամիտ մի լույս է շողում, որ մոտ է առավոտելու և ժպտալու: Այո, ոչինչ չի հասկանում, թե ինչո՞ւ է որոտում այս վիթխարի մար-

դը, ի՞նչ է պահանջում, ինչո՞ւմն է արգելքը: Նայում են երկուսը
և սպասում: Կարծես երկու մանուկ եկել՝ հաց են խնդրում իրենց
հորից: Ինչո՞ւմն է բանը: Ի՞նչ կա՝ եթե իրենց պսակի: Պսակն ի՞նչ
դժվար բան է, որ...

— Ծո, դեռ կանգնե՞լ եք,—սրտնեղեց հայր սուրբը:

Այո, կանգնել են: Երկու պատկեր, նկարած, անշարժ դրած:

Հայր սուրբի համբերանքը հատավ: Վերցնի՛ր գավազանն ու
տո՛ւր թե կտաս:

— Տե՛ր աստված, անե՛ծք չար սատանին:

— Գնացե՛ք, զնացե՛ք,—խոսեց կոմիտեի անդամներից մինը:

— Գնացեք, ամոթ է,—ձայնեց մի փախստական:

— Գնացեք, բաւեքս,—խոսեց մի չոր պառավ՝ ակնարկելով
կարծես, թե տանը մեռել կա:

Տղան խոսեց.

— Ապա ո՞նց պսակվենք:

Հայր սուրբը ավելի դժվեց:

Հափռեց աղջկա թևն ու այն է դուրս էր գցում նրան, ցնցեց
միայն:

— Այս աղջիկն ո՞վ է,—թնդաց,—ծնողք չունի՞:

— Որբ է:

— Դու ո՞վ ես:

— Ես լե՛ր որբ եմ:

— Իսկ թե բացվի, որ սուտ ես խոսում:

— Սուտ իմա՞լ կեղնի, քանի որ ղորթ է,—սնդեց պատանին:
Ու էլի առաջվա ձայնով.

— Շատ կխնդրվենք, որ մեզի պսակես:

Էլ կատաղեց հայր սուրբը: Խլեց գավազանն ու.

— Ծո, դուք անասո՞ւն եք, թե մարդ, համբերանք չունի՞ք:
Տեղ չպիտի՞ հասնիք, քաղաք չպիտի՞ մտնիք, անբա՛ն ավանակ:
Հը՞...

Պատանին չհամոզվեց:

— Ախր, հայր սուրբ, գաղթ է, փախ է, մեզի կբաժնին:
Պսակվինք, օր չբաժնին:

— Դո՛ւրս, հիմա՛ր անասուն,—գոռաց հայր սուրբը:—Դո՛ւրս,—

վեր թռավ տեղից <մորուքը> ցնցելով և գավազանը իջեցրեց պատանու ուսին:—Շա՛ն լակոտ, անհամբեր անասուն, էս անապատ գյուղում եկեղեցի՞ կա, որ քեզ պսակեմ:

— Օջախի վրա պսակե, — համառեց պատանին, աչքերը ցավից խոնավ:

Հայր սուրբը մին էլ բարձրացրեց գավազանը.

— Մո, տավա՛ր, — գոռաց կատաղի, — ասենք պսակեցի, էս քանդված գյուղ, ժողովուրդը իրար գլխի, գիշերը որտե՞ղ պիտի քնեք, հը՞, հիմարացյալ հիմար, որտե՞ղ, հը՞, ասա... — Ու գավազանը բարձրացրեց:

— Մենք ա՛րտ կերթանք, հայր սուրբ, — խոսեց պատանին և զարմացավ, որ հայր սուրբը այդ բանը չի հասկանում:

— Ա՛րտ... — հոնքերը վրա բերեց հայր սուրբը:

— Մենք գիշերը միշտ էլ արտն ենք:

— Արտի մեջ՞ պիտի քնեք, ձեր ատենն ա՛րտն է...

Նվ հանկարծ հայր սուրբը դեմքը կնճռոտեց, կարծես բոլոր մկանների մեջ մի ցավ սողաց ու գալարվեց: Լավա՞ պիտի ժայթքեր... Հանկարծ հրաբուխի պես մի ծիծաղ ժայթքեց դուրս, փլռթկաց ու գնա՛ց, կարծես մի զորք ծիծաղեց: Հետո հազը բռնեց, խեղդեց: Կարմրեց հայր սուրբը ու հտ նստեց:

Ծիծաղեցին կոմիտեի անդամները, քահ-քահ խնդացին փախըստական տերերը՝ ժողատ ատամները ցույց տալով: Ծիծաղի ալիքը դիպավ նաև հիվանդներին:

Հայր սուրբի ծովը հանդարտվեց, դադարեց ծփալուց ու քրտնեկուց: Նստեց ու ծիծաղկոտ աչքերը հառեց պատանուն ու աղջկան:

Որքա՛ն միամիտ, հուսալի և գեղեցիկ էին նրանք:

Լցվեց հայր սուրբը: Ժպտաց մեղմ ու խանդաղատագին: Ապա բարձրացրեց աչքը.

— Առա՛ջ արիք:

Զույգը առաջ եկավ, չոքեց նրա ոտների մոտ: Հայր սուրբը լրջացավ, վեր կացավ և մի խորին խորհրդով համակված, խռովահույզ ձայնով ասաց.

— Ձեր կամքը լինի, որդիքս, ձեզ կպսակեմ:

Պառաւ կանայք առաջ եկան և կորաքամակ բոլորվեցին ղույգի և հայր սուրբի շուրջը: Հայր սուրբը խանդաղատվեց: Ապա ղույգի զուխները իրար մոտեցնելով՝ խաշակնքեց երեսը և կերկեր ձայնով աղոթեց: Կարճ էր աղոթքը: Մռայլվեց և հագիւմ լիւրտաց:

— Զեղ աստված պսակել է, որդիքս, զնացեք ապրեցեք աստծո տանը:

Հետո ժպտաց, աչքերը սրբեց:

Դռան մոտ խոնվել էր մի փոքրիկ բազմություն, որ կամացկամաց ներս լցվեց և սկսեց ուրախ քրքշալ: Զույգը վեր կացավ:

— Հավ տուն գտաք, աստված՝ երդիքը, հացը՝ մեջը,—սրախոսեց մեկը և ծիծաղը նորից փրթեց:

Մի զառամ կին դողդողալով վեր կացավ անկյունից և ծիծաղից ցնցվելով՝ առաջ եկավ: Մոտեցավ ղույգին, ծիծաղեց, հեաց, ծամածռեց երեսը և դողդողալով համբուրեց երկուսին:

— Կուրանա՛՜ ձեր մոր աչքերը, բալանե՛րս:

— Ու արցունքը խմելով ետ քաշվեց ու դողահար մոմի պես ցոլալով նայեց ղույգին:

Զույգը համբուրեց հայր սուրբի աջը և դուրս ելավ:

Բազմությունը նորից քրքշաց: Քրքշացին բոլորը, ինչպես բարեկենդանի հարսանիք, մինչև որ քաղցր արցունքները սկսեցին հոսել աչքներից:

Գարնան անո՛ւշ անձրևի պես...

Մ Ի Ա Յ Ն Մ Ե Կ Ը

— Վա՛շտ, կա՛նգ-նի՛ր:

Վաշտը ոչ-ուիթմիկ թափով դադարեց, մնաց ճամփի վրա:

Միակ աղմուկը ամայի շրջակայքում:

Նա էլ դադարեց:

Մնաց միայն զինվորների հեռքը, որ հիմի ավելի պարզ և ալիք-ալիք դիպչում էր շրջակայքի լուսթյանը:

Սպաները դուրս եկան ճամփից ու քամակները դիմահար տալով խոշոր քարերին՝ սկսեցին անխոս ծխել:

Զինվորներից մի հինգ-վեց հոգի հեռացան ճամփից, իսկ մյուսները մնացին տեղերում:

Գորշ ու անվերջ դաշտավայր:

Երկնքի կափարիչը կապարի պես լուծվում-հոսում է լեռների վրա, այնտեղից էլ բլուրների վրա, և սրանք մոխրագույն մկների պես դնները խրել են գետնի մեջ ու ականջ են դնում:

Մի չարագուշակ, ժանգոտ բան կա ամեն բանի մեջ:

Օրվա ո՞ր ժամն է...

Եվ դա լո՞ւյս է, թե մոխրափոշի մաշված օդի մեջ:

Զինվորները կապտած ու մրկված երեսները թաքցրել են բաշ-լիկների մեջ ու շեն խոսում, ինչպես մեռելատանը*:

Անձրեն սկսեց փսփսալ:

Ցուրտ է:

Երբեմն հեռվից, կարծես մի խարխուլ, մեծ շինության օճոր-քից, մի քար է ընկնում հատակին ու խուլ թնդում:

Հետո արձագանքը՝ դո՛ւ-ո՛ւմմ... քայքայվում է ու հալվում օդի մեջ:

— Ա՞մպ է,—խոսեց վաշտի մեջ մի ձայն:

— Դու էդպե՛ս իմացի,—պատասխանեց մի ուրիշ շարաժպիտ ձայն:

Եվ ինչի՞ն հն սպասում...

— Սվինը վեր բռնի, է՛յ,—մրթմրթաց մի զինվոր իրենից առաջ կանգնածին:

Դիմացինը, որին «էյ» ասաց, դրստեց իր ուսազլխից կախ ընկած հրացանի փոկը, հանգիստ նայեց աչքերին: Սա էլ նրա աչքերին նայեց:

Եվ ուրիշ ոչինչ:

«էյը» մեղմորեն հեաց ու կուզը կրկին դուրս գցեց: Հետո սկսեց կողքանց նայիլ անձրևաջրի բարակ թելին, որ սողալ սկսեց ճամփի արխի միջով:

Բարակ անձրևը իր միլիոնավոր մատներով թակում էր զինվորների վերարկուները: Նա մի խուլ, մտածկոտ պատմություն էր անում: «էյը» ախորժելով էր լսում նրան: Դա նրան ինչ-որ մի քաղցր բան էր հիշեցնում: Հասկանում է—սարի դագան, որի թաղիքին անձրևը մտերմորեն թխկթխկացնելով կեսգիշերային լուսթյան մեջ նիրհ է բերում մարդու աչքերին:

Որտեղի՞ց էլ միտն ընկան այդ անցած-կորած բաները: Քսան տարուց ավելի է սարի կյանքից հեռու՝ ընկած է եղել քաղաքները: Իսկի միտն էլ չի, թե ինչպես է ապրել: Առաջ կառապան էր Դիլիջանի տրակտում, հետո գիշերապահ՝ Թիֆլիսում: Վերջերս էլ՝ վեց տարի է՝ հնոցապան էր Բաքու՝ Սպիտակ քաղաքի մի յուղի գործարանում: Ամեն տեղ իր պաշտոնը քշվածությունն է եղել: Գյուղերից դուրս, տներից դուրս, գործարանի անկյունները: Ու քսան տարի է՝ նստում է, իր մտքերի հետև ընկնում: Դրանից էլ՝ կարգին խոսել չգիտե: Հենց որ դալիս է «պերեկլիչկան», և ենթասպան հասնում է նրա անվան և պառզա է լինում, զինվորները հասկանում են, որ՝ դա նա կլինի. բոթում են կողքին, ու նա դեմ ընկնելով ու ֆիզիկապես արտասանում է.

— Յա՛ (ես):

Նրա ազգանունը ոչ ոք էլ չսովորեց: Ուստի և ամենքը «էյ» են կանչում նրան:

Հիմա, իբրև «խաշակիր»՝ պատերազմ է գնում:

Դեռ ականջի մեջն էր իր հնոցների դղրդոցը՝ որ նրան պոկեցին աշխատանքից, բերին մի քանի ամիս զինավարժեցրին, որ տանեն պատերազմ: Ուշքը մնաց իր հնոցների կողմը—գործը մնաց կիսատ: Մենակ գործն է. տունը մնաց անտեր՝ իր կնոջ ու երեխայի հոգսով: Հետո քաղաքը, մարդիկ, հազար ու մի բան ու գործ...

Աշխարհքը:

Միտքը գնում է դեպի ետ:

— Քայլերով առաջ... մա՛րշ...

Վաշտը նորից կենդանացավ և հուղարկավորների պես շարժվեց:

Խը՛րթ... Խը՛րթ... Խը՛րթ...

Կոշիկները ութմիկ շեշտով խոսում, խաղ են անում քարերի, կոշտերի հետ:

Հիմի էլ էյը կառչեց այդ խրթխրթոցին: Հաճելի է ինչ-որ: Մտիկ է տալիս առողջ զինվորների կարմրած ձեռքերին, շրթունքներին, լսում է նրանց թարմ շնչառությունը: Հաճելի է: Ինչ-որ հույս կա դրա մեջ: Հետո կծկվելով այդ ձայների հաճույքի մեջ՝ մտիկ է տալիս խոզան՝ արտերին:

— Զէ՛, «սրանք» էլ են վարում, ցանում: Աշխարհքի մեջ մի խելք կա: «Նա» չի տևի երկար, «նա» չի լինի:

Ահա դաշտի հեռուններից, կարծես գետնի տակից դուրս եկավ մի գյուղ: Իրիկվան ստվերներ են կախ նրա դռներից ու շարդախներից: Կարծես շների հաշո՞ց: Կարծես ինչ-որ մարդիկ են դռների առջև:

Մյուս զինվորների դեմքերն էլ մի քիչ իստակվեց:

Սկսեցին փսփսալ.

— Քշերը մնո՞ւմ ենք:

— Կարելի յա, որ մնանք:

— Մի քիչ դինջանանք...

— Բա՛:

— Զյունը ուշացել է: Ամա թե որ գա՛ կնստի:

— Շհյո՞ֆ... հլա ո՞րտեղ ես: Տավարը որ հիմիկուց խոտի պաշարին ընկնի՝ գարուն կհանի՞:

— Բա՞: Հլա պտի հանդիցը պոկի:

— Կգա ձյունը, ամա շի նստի:

— Մին-երկու կգա, կհալի:

— Ասենք մինչի նստելը տավարը ձնի տակից մի երկու շաբաթ էլ որ կեր ճանկի՝ էլի մեծ բան ա:

— Կճա՞նկի:

էյը ականջ է դնում հայ գյուղացի տղերանց այս խաղաղ զրույցին և հանգստանում է:

Գյուղը սողաց-սողաց, օրորվեց, այլակերպվեց և խոժուր կանգնեց վաշտի առջև: Վաշտը մտավ ճամփի փողոցը և կանդառավ:

Ամայի՜ գյուղ...

Գանգերի պես պարապ խրճիթներ, որոնց փտած աչքերի միջից մահը խեթ-խեթ մտիկ է տալիս, ու քանդուած դռները ծամածուլում են քայքայված բերանների պես:

Լուռ է: Ոչ մի ծպտուն:

— Մարդ չկա՞...— փսփսում է մի ղինվոր՝ ականջ դնելով:

— Խարաբա է,— խոսում է ուրիշը և քիթը խաշտում:

Նայում է էյը և իրեն թվում է, թե տեսիլք է գնացել:

Ահա աղբյուրը— ջուր է բխում ոչ ոքի համար:

Կողքին՝ ջրաղացը: Դուռը հանած է, և ներսում կանգ են առել աղորիքները: Անշարժ գերեզմանաքարեր են թվում նրանք, երբ այլևս չեն աղում:

Ճնշվում է էյը այս ավերի խստության առջև:

Տունը, որ այնպե՛ս դժվարությամբ են շինում, այսքան տները, գյուղերը, քաղաքները այսպես խենթի պես քանդե՞լ: Տես ինչպե՛ս են հանել գերանները:

Հե՞շտ է գերանը կտրել, բերել, դնել: Ի՞նչ խելք է...

Եվ քանի՞ օր է՝ էյը անց է կենում այսպիսի ավերակների միջից:

Տո՛ւնդ չքանդվի, աշխարհք:

Որ հազար-հազար մարդ շինում հա շինում էր՝ մտիկ էիր տալիս— էլի շինելու բանը կար ու կար: Հիմի ի՞նչ են իմացել, որ քանդում են ու քանդում:

Ափսո՛ւ ջրաղաց: Կբերելիր ցորենի ջվալները, կկիտելիր այս ջրաղացում, ինքդ կնստելիր ջրաղացպանի ու մյուսների հետ, մի լավ կրակ կանելիր այս ցրտին, հաց կթխելիր մոխրի մեջ, մի կողմից զրույց կանելիք, մյուս կողմից աղորիքները կաղային խաղաղ հացը:

Ախր ինչո՞ւ չեն անում այն, ինչ որ պետք է, ինչո՞ւ են այդ լավ բաները փչացնում:

էյը հավաքել է ուզում իր շփոթ մտքերը, հանգիստ է որոնում, որին փարվի: Եվ կծկվում է վերարկուի մեջ:

Մի՞թե չեն գիշերելու այստեղ:

Ոչ, չեն գիշերելու:

Անցնում են առաջ: Անցան գոմերը, մարագները... և ահա նորից դաշտ, նորից անձրև:

Օրը նվաղում է, լույսերը մաշվում:

Գիշեր:

Շուտով էլ քամին վեր կացավ: Լայնարձակ դաշտավայրի անհյուրընկալ, դառն քամի:

Բաշիկները փռփռում են, ծեծկվում: Անձրևը այլևս մտրակում է, և ցուրտը կծում, ասեղների պես լցվում է մարմինը:

Անձրևի լճակները շարացած ձայներով նշփում են կոշիկների տակ, ցխը կծում է կոշիկները, ատամներով բռնում:

էյը տխրում է:

Ախր ո՞ւր են գնում...

Խրճիթների կերպարանքներ երևացին, որ նոթերը կիտած մտիկ տվին խավարի միջից:

Կայան է:

Պահակներ են ցցված ճամփի եզրին:

Ախոռներից մարդիկ ելումուտ արին: Վախկոտ լույսերը ծրկրակեցին դռների արանքից:

Վաշտը կանգ առավ: Իրենց գունդը այստեղ է: Երևի իրենց էին սպասում: Զինվորներ դուրս եկան ախոռներից: Խոսեցին: Ասում են վաղը ելույթ է. գնում են խրամատ:

Զինվորները դողդողալով մտան ներս, վար բերին հրացաններն ու պարկերը: Վերջապես հանգիստ է: Զեռաց միաց օջախը, և ծուխը լցրեց խրճիթը:

Ու թեև հոգնած էին, բայց չպառկեցին քնելու, այլ խոնվեցին խրճիթում և ձայները բարձրացնելով՝ սկսեցին խոսել, կարգադրել, հարմարվել:

Թեյ հանդես եկավ: Թթու հացի հոտ: Ընթրում են:

Խրճիթի մի մասը, որ անասունների բաժինն էր՝ մսուրքների առջև ձիեր էին կապած: Ախորժելի հասարակություն:

Բոցը օջախում կշրտաց, թևերը թափ տվեց, զինվորները կիսաբոլոր նստեցին դիմացը:

Ձայները բարձրացավ.

— Է՛յ, Դաթիկո, «ջուրը» հանի:

— Չկա, դնա Ռոստով:

— Աբա, Տիմոֆեյ, շաքարը մի դեսը:

Տիմոֆեյը հանում է կեղտոտ շաքարի քսակը և մեկնում է դիմացինին:

Նոր է որոշվում զինվորների կերպարանքը:

Վաշտը մի խայտաճամուկ խառնուրդ է ռուսների, հայերի, վրացիների, լեհերի...

Կրակի ուրախ շրթոցին խառնվեց զինվորների ուրախ զրույցը: Ուրախ են նաև նրանց ստվերները, որ ահա թռչկոտում, պաշտում են սևացած պատերի վրա:

Թեյը ժպտում է կապույտ էմալե գավաթների միջից ու ջերմացնում:

Մի շիրակեցի մեջքը դրել է պատին և ոտները մեկնել:

— Հակո՛, էս դրուստ մեր տունն է: Ա՛յ, էն մեկը տեղովը մեր տոլաբն է:

Ու ձեռքը մեկնում է դիմացի պատի խորշը:

Հակոն, որ քթի տակին երգում է, գլխով հավանությունն չանում:

Կարծես տեսած լինի շիրակեցունց տան տոլաբը:

Շիրակեցին ժպտում է և գլուխը թափ տալիս:

— Տերը փախել է՞, հը՞, Հակո՛:

Հակոն կոնատակն է քորում ու կլկլացնում:

Էյը նրանց է լսում: Եվ ուրախ է: Այս խոսքերի փոխանակությունը նրան անասելի դուր է գալիս:

Նա էլ է ուզում մի բան ասել այդ տան տիրոջ մասին, որ փախել է: Բայց միայն հազում է և կոտրած ժպիտով նայում է շիրակեցուն:

— Տղերք, ասում են էս կողմերը լավ հաց է ըլում,— ծոծրակը քորելով հորանջում է էյի հարևան Միկիչը:

Եվ դառնում է ուռեղեն՝ իր կողքին նստած մի կարմրամորուք զինվորի:

— Շլի՞ճ, Կուզմա, էս գյուղերում շատ լավ հաց է ըլում:

էյը մտիկ տվեց Կուզմային: Սա շուռ տվեց իր պղնձագույն գլուխը դեպի խոսակիցը, և մորուքի կարմիր լավան կասկադներով թափեց ուսագլխից:

— Նո՛ւ, բռատուկ, էստեղի հացով մեզ չես զարմացնի: էս տարի մեր Կուբանում հացը ա՛յ մինչև էստեղ էր,— ցույց է տալիս իր լանջը այնպես վստահ ու լայն, կարծես հենց ինքը տափաստան երկիրը լիներ: Հետո կոշտացած մատները սյունաձև բռնելով գավաթի տակին՝ տարավ շուրթերին ու ֆը՛ռթ անելով ներս քաշեց թեյը:

Զրույցը մեծացավ Սկսեցին խոսել հողի հատկություններից: Հնձից: Անասուններից:

Կարծես հիմա պիտի քաղցր քնեն և վաղը գնան դաշտային խաղաղ աշխատանքի:

Միայն Տիմոֆեյը տխուր է:

— Ա՛յ, դուք հիմի երևի հաց ունեք ձեր տանը: Ամա տեսեք, որ իմ կնիկը, ախպեր ջան, էս բոպեիս մի կտոր հաց էլ չունի: Ինքս հյուսն եմ: Վեց ջան երեխեք թափել եմ տանը՝ եկել: Կերակրի՛ տեսնեմ:

Ոչ ոք չի պատասխանում:

— Ո՛ւմ համար է էս դալմաղալը—չեմ իմանում: Ամա արի տես, որ ուրիշը կռիվ է սարքում՝ մեջտեղը մեր ժողովուրդն է կըռվում:

— Դո՛ւ ինչ ես էստեղ բերանդ շաղ տալիս—մրթմրթում է մի մռայլ զինվոր, որը թեք է ընկած և աչքերը հառել է առաստաղին, — ո՛վ է տանը ժառանգություն թողել իր կնկա համար: Թող գնա աշխատի: Թագավորական ժառանգություն է, հարսանիք չի:

Բոլորը մոռացվում և բարկանում են Տիմոֆեյի վրա, թեև գիտեն, որ սա ճշմարիտն է խոսում: Եվ մրթմրթան զինվորն էլ հենց դրա համար է քրթմնջում: Նա էլ համաձայն է Տիմոֆեյի հետ:

— Քնի՛, քնի՛,—խեթում է նրան Տիմոֆեյը,—ես սոված աշխատավոր եմ, դու էլ կուշտ գեղացի չես:

Լռում են մի պահ:

էյը մտիկ է տալիս սրան-նրան, ժպտում է յուրովի, հավանություն տալիս: Նա ուրախ է այդ ընդհանուր տեսարանի մեջ: Լավ է, նստել են, թեյ են խմում, գոմը տաք է, անասունները կապած:

Բայց ո՛չ նրա ժպիտը, ո՛չ նրա ներկայությունը չի հրկում զինվորների մեջ:

էյը գորշ մարդ է, աներևույթ: Մոտեցավ օջախին, սկսեց շամփուրով կրակը խառնել: Հիշեց իր հնոցները, և սիրտը ծակեց:

Բայց դա մի բոլոր էր միայն:

Նա աչքերը հառեց կարմրամորուք Կուզմային, որի հաղթանդամ մարմինը ուրախացնում էր էյին:

— Հացը պետք է ժամանակին գցել հողը,—դասախոսում է Կուզման:—Հացը երեխա է, իր օրորոցում քնել է ուզում: Ա՛յ, պատերազմը որ չլինե՛ր՝ գիտե՞ք թե մեր հողը ո՞նց էր կատաղած քերում հացը: Աշխատող ձեռքերը գնացին պատերազմ... գեղում պառավներն են լնդլնգում: Ա՛յ թե բանն ինչումն է:

Ու մորուքը թափ տալով՝ դանակը կոշիկին քսելով սրբում է, խնամքով ծալում, դնում է գրպանը:

— Զեր տանից մենակ դո՞ւ ես,—հարցնում է նրան Դաթիկոն:

— Ո՞վ,—կարծես բարկանում է Կուզման,—երեք եղբայր ենք: Այ, իվանը ավստրիական ֆրոնտումն էր, Երոպկան՝ գերմանական ֆրոնտում: Երկուսն էլ սպանված են: Ի՞նչ տուն: Տնտեսությունը քանդվեց գնաց:

— Հա՛, դժվար է,—փիլիսոփայեց Դաթիկոն:

— Աբա՞, բրատեց տի մոյ, տակի՛ն դելա՛:

Ու Կուզման հացի պաշարը կոկ ու սիրուն տեղավորեց պարկի մեջ ու պարկը դրեց բարձի տեղակ իր գլխավերևը:

Եվ հանկարծ մի վճռական շարժումով թափ տվեց իրեն:

— Է՛, քնելու ժամանակ է: Թե չէ՝ մին էլ տեսար՝ աչքդ բաց ես անում, որ՝ ելույթ է:

Հսկայի պես ծառանում է վեր, կարծես գետնի միջից: Ապա փռեց վերարկուն, մեկնվեց ռուսական դաշտի պես անդորր քնելու:

Այս բոլոր խոսք ու զրույցի ժամանակ այնտեղ է էյր: Այնտեղ իր համար, զինվորների մեջ, կորեկի հատիկի պես կորած:

Նա համաձայն է բոլոր ասածներին: Կարծես ամենքը իր ուզածն են ասում: Փորձում է ինքն էլ մի բան ասել, բայց ո՛չ խոսքի ծայրը դիտե, ո՛չ էլ պոչը: Թափ է տալիս գլուխը, նայում է իր շուրջը հավաքված զինվորներին՝ Դաթիկոյին, որ խաժ աչքերը հառել է կրակին ու «աչքը պաղել է», մնացել: Տիմոֆեյին, որ ոտները կուչ բերած պառկել է կողքին ու մշմշում է, թքում կրակի մեջ: Մրթմրթան զինվորին, որ շար աչքերով օճորքին է նայում ու իրար հետևից ծխում:

Շիրակեցին ու մյուս հայերը քնել են: Մյուս զինվորներն էլ անհանգիստ քնած են:

Ու այդպես կորած, անտեսված՝ էյր գնաց կծկվեց մի անկյունում իր վերարկուի մեջ ու դունչը ներս քաշեց: Դեռ շատ կա մինչև «այնտեղ»: Դեռ մի քիչ տաքանա, քնի, ինքն իրեն հավաքի:

Պառկած է էյր, բայց քունը չի տանում: Մարմինը տնքում է հոգնածությունից: Աչքը փակ՝ ականջ է դնում: Ախոռի հոտը ախորժելի է գալիս նրան: Հարադատ, խաղաղ մի բան կա դրա մեջ: Մսուրքներից՝ դը՛րթ-դը՛րթ, լսվում է ձիերի ուտելու ձայնը: Դա հիշեցնում է հեռուններում թողած կյանքը, խաղաղ կյանքը: Դա ոչ թե ախորժելի, այլև սրտառուչ է: Երբեմն ձին առողջ սմբակով պինդ դոփում է գետինը:

— Էրնակ քե՛զ—մրմնջում է էյր և դառնությամբ ժպտում:

Ուզում է ավելացնել, թե «դու չգիտես, որ պատերազմ ես եկել», բայց միտքը չի ձևավորվում:

Ու ընկնում է մտքերի հետև:

Աչքի առաջն է գալիս իր տունը: Հիմա քնած են իր երեխան ու կինը: Եվ չգիտեն, որ ինքը այս հեռու՛ երկրի մի ախոռում արթուն պառկած՝ նրանց վրա է միտք անում:

Ահա իր փակ աշքերի դիմաց ուրվագծեր են օրորվում: Իր երեխայի երկար թարթիչները խաղաղ քնած աշքերի եզրերին: Գիշերվա ճրագը պլպլում է, առկայծում, և լույսը դողում է նրա դեմքին: Ահա երեխայի և անկողնի ստվերը օրորվում է պատի վրա:

էյի երեակայությունը սրվում է: Ահա իրենց գործարանի հնոցները: Բոցերը պտույտ են գալիս իլիկների պես ու մղվում են հնոցի պառկած խողովակների խորքը: Փռնչում են նրանք, թռչում, դղրդում են կաթսաներն ու խողովակները: էյը պարզ տեսնում է: Այ, տե՛ս, դուրս եկավ գործարանի ընդարձակ բակը: Տեղ-տեղ ինչ-որ շոգիներ են ֆստֆստում, ինչ-որ խողովակներ են չըխկացնում:

Ահա և խաղաղ ծովը, ճղփում է ավիին: Հեռուն մթնում է Բիրի-էյբաթը²: Դեպի աջ քնած է խորհրդավոր Բաքուն...

— է՛յ, վե՛ր կաց,— գոռում է ընկեր հնոցսպանը ոչ իր ձայնով և բարկացած:

«Վա՞րխտ» է, վախեցած հարցնում է էյը ու վեր թռչում:

Ջոկապետն է: Նա է բոթել ոտքով:

Շշմած, դողալով վեր է կենում էյը:

Կեղտոտ մի երկինք ներս է նայում երգիկից: Դեղնած խոտեր են դողդողում ու ծածկում այդ երգիկի եզրերին:

Դուրսը քամի է:

Հավաքվում են:

Ջինվորները չար ու ներվային են: Այնպես են մտիկ տալիս ամեն մեկի վրա, այնպես են խեթում սրան ու նրան, կարծես նա է այս ամենը սարքել:

Վերջապես շարվեցին:

Ոչ ոք չի խոսում: Հրացանները գրկած, ձեռքերը թևքերի մեջ՝ կանգնել են ու սսվել: Թշնամու երկրի քամին հաչում է գամփոփ պես, կծում, վանում է նրանց:

Դիմացը ժանգոտ բլուրներ են: Ասում են՝ այնտեղ են խրամատները: Այն կողմից գնդացիներ են չոր-չոր հաչում: էյը ա-կանջ է դնում, և թվում է, թե դա արագիլի կտուցների կափկափոց է: Ծանոթ պատկեր, իրենց գյուղի արագիլները... բայց պատկերը

վախով ցնդում է: Դիմացի բլուրներում «գործ» կա, անախորժ, ծանր մի գործ:

Ահա դիմացի բլրից, ուր գնացել էր իր հարևան վաշտը փոխ-վելու, իջնում է մի ուրիշ վաշտ:

Նրանք գալիս են հեղեղատի միջով, հատ-հատ, դանդաղ:

Վաշտը լարվեց: Նրանց է նայում:

Ահա ծանրաքայլ մոտեցան նրանք: Ոմանք կաղում են: Նրանք գալիս ու բոլորովին լուռ անց են կենում սրանց կողքով:

Վերարկուները ճմլած, ցեխոտ, իրենք մի տեսակ փտած, սմբած: Դեղնած մեռելներ: Եվ կարծես դեմքեր չեն, այլ դիմակ-ներ: Այդ աչքերը, իբրև արդեն մահր տեսած աչքեր՝ ինչ-որ տար-օրինակ անտարբերություն ունեն իրենց փայլի մեջ:

Ապակու պես են փայլում:

Ահա թե ինչպես են նայում «այնտեղից» եկածները:

Բայց ի՞նչ կա «այնտեղ»...

Մտիկ է տալիս նրանց էյը և հասկանում է, թե ինչ կա «այն-տեղ»:

Եվ ծանր մի ձեռք քաշում է նրան «այնտեղ»:

— Դեպի հեղեղատը, մա՛րշ...

Վաշտը շարժվում է դեպի հեղեղատը, որ այնտեղից բարձ-րանա խրամատների շարքը:

★ ★

★

Ահա և «այն բանը»... կարծես առանձին բան չէ: Մածկած բներ են, տեղ-տեղ քարած, տեղ-տեղ ցեխոտ, խոնավ խրամատ-ներ, և ուրիշ ոչինչ:

Էյը վիզը երկարացրեց, նայեց բլրի մեջքի վրայից դեպի «այն բանը»: Ոչինչ չի երևում: Այնտեղ ոչինչ չկա: Միայն մշուշ, բլուր-ներ, բլուրներ, մշուշ և ապա կապույտ լեռներ:

Միայն սև, կտրտված թելի պես մի բան զիգզագ գնում է աջ ու ձախ, երբեմն ընդհատվում, մեջ տալիս:

Դա թշնամու խրամատներն են:

Սպաները, որ առաջ գազազած գոռգոռում էին, հիմա հան-

կարծ սակավախոս դառան: Ինչ-որ շարաժպիտ հայացքով են նայում վաշտին, էյին և դավադիր փսփսում իրար մեջ:

Կոմանդները կտրուկ են: Եվ արդեն անկեղծ: Էլ այն հանդիսավոր թատրոնական ձգումները չկան:

Այդ կոմանդները հիմա «նշանակութուն» ունեն:

Էյը շուտ-շուտ մոռանում է, թե որտեղ է: Կարծես երազի մեջ է, կարծես ամեն բոսի զարթնում է ու նորից ընկնում երազի մեջ:

Եվ այդ բոսներում ահագին ժամանակ է անցնում: Բայց դեռ մի քանի ժամ հազիվ է անցել:

Աչքը դարձնում է իր շուրջը և զգում է, որ ինքը իսկապես «այնտեղ է» արդեն: Բայց ինչո՞ւ չի սկսվում «այն բանը»: Կարծես ինչ-որ հանդիսավոր կերպով է սկսվելու դա:

Ո՛ւշ:

Արդեն կոմանդը տրվեց, և հրացանները չոր ձայնով ճայթեցին: Իրեն է հասնում հերթը: Ինքն էլ է կրակում դեպի դիմացի թեղը:

Այդ կրակոցները «կռվի մկրտություն» համար են իսկապես: Վաշտի մեծ մասը սկսնակ է դեռ: Շիրակեցին ու Միկիչը հուզմունքից անբնական ժպտում են: Տիմոֆեյը փնթփնթում է յուրովի: Իսկ Կուզման ունքերը կիտած դիմացն է դիտում: Նա հանդիստ է ու մռայլ:

Էյը նրան է նայում և սպասում է, թե ինչ կանի, կարծես Կուզման է որոշելու կռվի բախտը: Հաճելի է նրա մոտերքը լինելը:

Բայց ահա Կուզման—և դա ե՞րբ եղավ և ինչքա՞ն ժամանակ անցավ...—Կուզման շոքել է և գլուխը դրել խրամատի պատին: Ի՞նչ է փնտրում:

Սանիտարներ են գալիս կուզեկուզ:

Հարցնում են.

— Ո՞ւր է:

— Այստեղ է. տարե՛ք:

Կուզմային ետ քաշեցին խրամատի պատից: Մորուքը մեջտեղից թրջվել էր կարմիր արյունով: Երբ նրան մի փոքր բարձրացրին, արյունը սկսեց պարզ շիթել ցեխի մեջ:

Նրա դեմքը գունատ էր մոմի պես, քունքերը կապտած:

Դրին պատգարակի վրա:

էյը կողքանց նայում է, թե ինչպես Կուզման սկսեց ռիթմիկ օրորվել պատգարակի վրա, կարծես կոմիկ պար է դալիս, ու ամեն ռիթմից արյունը օձապտույտ ծլծլալով թելի պես գնում, նախշում էր գետինը:

Տարան Կուզմային:

Հետո՞...

Հետո՝ էլ ոչինչ:

Եվ էյը ճնշվում է, ինչպես սպանդանոցում հերթի կանգնած անասուն:

* *

*

Օրերն անցնում են ծանր, սրտի միջով, սիրտը հետը քաշելով: Վաշտը, դեռ նոր կռիվ մտած վաշտը, դավաճանորեն գնդավահարվում է՝ մեկ-մեկ, աննկատելի, հեշտ, ինչպես Կուզման: Վաշտը, կողքի վաշտերը քայքայվում են, փտում:

Փտած էլ կռիվ է—դիրքային: Դեպքեր չկան, կա միայն մի անշարժ դեպք—անորոշ, անվերջ պատերազմը:

Դա էլ մի գործ է, որ ոչ ոքինը չէ: Դրա տերերը ինչ-որ հեռու տեղ են: Նրանք այստեղ միայն սպաներ ունեն, որ դաժանանում, հայհոյում, խստասրտում են, զինվորներին ուղարկում մահվան դուռը, երբեմն էլ իրենք են ընկնում արյունիվա:

Եվ «գործը» կանգ է առել: Դա մի դիակ է, որ ընկել է մարդկանց մեջ ու հոտում, նեխում է ամենքին:

Արդեն ամենքը գազազել ու զսպվածորեն* անկարգացել են:

Տիմոֆեյը սկսել է բարձրաձայն մրթմրթալ: Զոկատապետը՝ աչքը մեխում է նրա աչքին, մի րոպե խեթում ու շրթունքները շարժելով ուրիշ կողմ նայում:

— Արնախումեն՝ր...—սեղմում է ատամների մեջ Տիմոֆեյը:

Զինվորները ասում են, որ նա կամ կգժվի, կամ կգնդակահարվի:

Տիմոֆեյի դեմքը ջղաձգորեն ցնցվում է: Նա դատապարտված ու նեղն ընկած գայլի պես համարձակ է դառել:

Ու քանի գնում է՝ պատերազմը փոխվում է մի այլ բանի: Վատ գործի: Մթերք չկա, չեն բերում: Զորամասերը անկարգա-

նում են, անկարգանում են և իրենց գործի տերերը—սպաներն ու հրամանատարները:

Լուր չկա: Սա պատերազմ չէ, այլ անվերջ տանջալի կյանք:

Ի՞նչ պիտի լինի սրա վերջը... Դու է սրա ծայրը—ոչինչ չի երևում: Մտածում են այս մասին, և ո՞վ է մտածում: Ոչ ոք ոչինչ չգիտե:

Սակայն «գործը», այդ ոչ ոքի գործը մի անասնական բթու-թյամբ ճարակում ու անխտիր խժուում է ամեն ինչ:

Շիրակեցին էլ «գնաց»:

Հինգ ուրիշ ղինվորներ էլ «գնացին»:

Էյր չի մտածում, սակայն, որ ինքն էլ «կգնա»: Դա իրենից շատ հեռու մի բան է:

Նա դեռ սպասում է:

* *

*

Առաջին ձյունը եկավ:

Նախ տաք էր, ապա երկինքը պարզվեց, քամի բարձրացավ, հետո նորից հավեց, նորից չոր ցրտեր:

Սպաներն էլ սկսեցին բորբոսնել: Ձանձրույթն ուտում է ամեն-բին ժանգի պես:

Միայն մատակարարն ու իր օգնականներն են, որ ապրում են սովորական կյանքով:

Շատ անգամ ամբողջ խրամատում լուռ է, ինչպես դիականոցում:

Միայն խրամատի հետևը, փոսի մեջ, շաքար են բաժանում: Եվ որպեսզի տրտունջ ու կողմնապահություն չլինի, վիճակ են գցում: Մատակարարը շաքարը բաժան-բաժան է արել, իսկ օգնականը երեսը շուռ տված կարդում է ցուցակը:

Մատակարարը ծիսական ձայնով հարց է տալիս.

— Կո-ոմո՞ւ:

Եվ արտասանում է ո-յով:

— Սիդո-ո՞-րովու, — ձգում է օգնականը սարկավազի պես: Ու երկար դեռ լսվում է այդ ձանձրալի «կոմու»-ն՝ կարծես ինչ-որ թաղման ծես լինի ղինվորների գերեզմանների հզերքին:

էյին հետախուզութեան ուղարկեցին մի խումբ ղինվորների հետ: Պատահաբար՝ եղավ դա, թե հետախույզ կոմանդի քմահաճ անփութությունից—բայց եղավ:

Մթնշաղ էր, որ ճամփա ընկան:

Նախ շեղվեցին դեպի ձորակը և անխոս իջան ներքև:

Պետը, ինչ-որ իր մտքի մարդ, հրամայեց մի փոքր սպասել ժայռի տակին:

Ամայի ձորակ: Ամեն ինչ անծանոթ, դարանակալ, թշնամի... Գետակի ափին ժայռերի խոշոր, մամուռ բեկորներ էին տխրում ու անհյուրընկալ նայում էյին:

Ոչ մի ձայն:

Առվակն էր միայն քրթմնջում:

Եվ ուրիշ ոչինչ:

Շարժվում են առաջ:

Ահա և մի մեծ ժայռի բեկորի տակին մի դիակ: Մի թևը փոքրի տակ, մյուսը ցեխի մեջ՝ ընկած է նա բերանքսիւլար ու երեսը շրջել է այս կողմը: Քայքայված է նա. գանգի դուռը—բերանը լուծված, թափված:

Ժնգժնգալի ծիծաղը ատամների մեջ, աչքի մեկը ճոռթկած, մյուսը կիսափակ՝ էյին է նայում:

Սա էլ նայում է նրան:

Ծանր, մահվան հոտ է գալիս նրանից:

էյը ուզում է խոսել, դարձյալ խոսք չի գտնում ասելու, բայց թևքով բոթում է ղինվորներից մեկի արմունկին և ցույց է տալիս դիակը:

— Կորցրո՛ւ,—թքում է սա և երեսը շուռ տալիս:

Նստեցին մի փոսի մեջ: Մեկը գլուխը դուրս հանեց, սկսեց դիտել շորս կողմը: Իսկ պետը սկսեց կարգադրել: Բայց և շուտ-շուտ կարգադրութունը փոխում էր խորհրդակցության: Ավելի վատն այն էր, որ նա ինքն էլ ոչ մի ծրագիր չունեւ: Երբեմն նա կիսաձայն խոսում էր մի ղինվորի հետ, որը ըստ երևույթին նրա պես ծանոթ էր դիրքին ու հանգամանքներին: Խնդիր էր դրված՝

դտնել փշալարերի կողքերից մի այնպիսի ճամփա, որ կարելի լինի գիշերը մոտենալ և կտրատել: Եվ երևի պետք գիտնոր, թե որքան են մոտ կամ հեռու վտանգից՝ ըստ երևույթին իր օգնականի հետ հանգիստ էր:

Հանկարծ մթան մեջ մի խուլ ձայն սողաց ու թռավ:

Թփթփոց:

Պետք թնդաց տեղից: Սա անակնկալ էր արդեն: Ականջ է դնում:

Ի՞նչ իմանաս, ո՞վ է, ի՞նչ է:

Պետք դործում է խորամանկորեն, զգույշ: Բայց նրա ամեն մի շարժումը, վճիռը էյին թվում են անսիրտ, մեքենայի պես անսիրտ: Էյը վախենում է նրա ամեն մի խոսքից:

Եվ ահա պետի մոխրագույն ապակե աչքը կանգ է առնում էյի վրա: Ապա նայում է իր օգնականին: Սա էլ խորամանկորեն ժպտում է և հասկանում է պետին:

Պետն ուզում է վտանգն ստուգել: Բայց կարող է «ծախս» լինել:

— Լսի՛ր, է՛յ, գնա մի հարյուր քայլ այս ուղղությամբ և ականջ դիր:

«Այսպես ապահով է»,—մտածում է նա և նայում իր օգնականին:

«Ծիշտ է»,—մտածելով պատասխանում է նրան օգնականը և ժպտում:

Օգնականը, իհարկե, խղճում էլ է նրան—դե, մարդ է, պետք կգա վտանգավոր վայրում: Բայց պետք է նաև, որ վտանգվելիս ա՛յդ մարդը վտանգվի:

«Անհրաժեշտություն»,—մտածում է նա և նայում է էյին, որ շփոթված դեռ կանգնած է՝ ինչպես ոչխարը մսագործի առջև:

— Աշխատի մեղ չկորցնես,—պատվիրում է պետը:

Էյը գնում է:

Իսկ պետը օգնականի և մյուս զինվորների հետ քաշվում է մեկդի, դեպի ձորաբերանը տանող ճամփան:

Հանկարծ բլրի ուսերից լսվեց հրացանի ճայթոց: Նա ճայթեց չոր ու ընդհատ, կարծես քամին ձեռքը դրեց հրացանի շրթունքին և լռեցրեց: Հետո լսվեցին ուրիշ ճայթոցներ ևս:

էյին այնպես թվաց, թե մեկը իրեն քաշեց վար:

Անզգայորեն նստեց:

Ինչ-որ ստվերներ էին վազում բլրից: Նա մի շարժում արավ դեպի ձորակը, բայց հանկարծ ոտքը գցեց մի փոսի մեջ, որը հենց ուղիղ նրա կրունկի հետևն էր, ու ընկավ մեջը:

Վազողները գետինը դոփելով անցան փոսի մոտից: Հիմա էլ ճաթոցները ձորակից լսվեցին: Երևի իր ընկերների հետ ընդհա-
րում եղավ: Բայց ահա մի քանի ծուլ կրակոցներ ևս, ու ամեն
ինչ հանկարծ լռեց:

Ի՞նչ պատահեց—էյր չհասկացավ:

Սպասում է, թե ինչով կվերջանա կռիվը: Ականջ է դնում:

Հեռացա՞ն: Չպիտի՞ գան:

Բայց ընկերները չեն գալիս:

Ոչինչ չի սկսվում առայժմ: Եվ ի՞նչ պիտի պատահի սրանից
հետո: Չգիտե: Պիտի հեռանա՞, միանա՞ իր ընկերներին, թե՞ մնա
այստեղ:

Ի՞նչ պիտի կարգադրեն:

Ականջները թշնամ են, և ծիածանի օղակներ են ալիքավոր-
վում աչքերի մեջ: Փորձում է վեր կենալ՝ զգում է, որ փորի աջ
կողմն ու մի ոտքը իրենը չեն: Կարծես մի գաղան սուր ատամ-
ները գցել, բռնել է իրեն ոտքից և չի թողնում շարժվելու:

Նա որոշում է սպասել իր ընկերներին: Ու թեև երկար ժա-
մանակ անցավ, բայց էյր հանգիստ է դեռ: Չէ՞, կգա՞ն: Ինչպե՞ս
կթողնեն մարդ այսպես անխնամ մնա այստեղ և վերքից մեռնի:
Այն էլ այսպես հեշտ, մենակ:

Եվ նա հարցական աչքերը փոսի եզրերին հառած՝ շուտ-շուտ
որսում է ամեն մի թվացող շարժում:

Ոչ ո՞ք:

Միայն քամին է գալիս և օտար ու անկարեկից մոմռում:

Հետո թռչում է, վստվստում սմբուլների մեջ, սրանք շաշում
են բարակ մտրակների պես:

Ցուրտը սառը ջրի պես սողում է էյի մարմնի մեջ: Նա դողում
է: Միաժամանակ սուր ծարավ է զգում:

Եվ այդպես մնաց նա՝ աչքը փոսի եզրերին, մինչև լույսը
բացվեց:

Դարձյալ ոչ ոք: Քամին է միայն, որ ինչ-որ անհասկանալի լեզվով խոսում է քարերի ու խոտերի մեջ:

Այդքանը միայն:

Ինչպե՞ս... Ուրեմն ամեն բան այսքա՞նն էր: Վերջացա՞ւ:

Ոչ: Այսպես չի կարող լինել:

Եվ նա շարժում է անում, որ վեր կենա: Բայց զուր: Ծանրացել է արճճի պես: Ավելի գնալու, անգամ սողալու հնար չկա: Սաստիկ ցավը նրան իր ատամների մեջն առած՝ անշարժ պահում է գետնին կպած:

Հիմա մենակ հնարն այն է, որ գան և տանեն իրեն:

Եվ նա աչքերը հառած նայում է գլխավերևը: Այն կողմը բաց է: Երևում է ձորակը: Ծովում է քիչ և երեսը շրջում դեպի նա: Զառիվայրին մի քար քիթը խողի պես տնկել առաջ ու նայում է: Հեռուն, գետակից քիչ բարձր մի հին ավերակ է մտորում: Մարդ, շունչ չկա այնտեղ: Մահվան պատուհանները անթարթ նայում են այնտեղից:

— Վայ թե իմն էլ էստեղ պիտի հատներ,— մրմնջում է խրուպոտ ձայնով էյը ու ձայնը բարձրացնում է.

— Օգնեցե՛ք, մարդ չկա՞...

Ոչ ոք:

Միայն երկնքում անկարեկից մի ամպ սառն լողում-գնում է իր բանին:

Փակում է աչքերը:

Պայծառ գույներով, ինչպես կենդանի իրական կյանք՝ իր բոլոր անցած կյանքը հտ է գալիս և լցվում իր շուրջը: Երևույթի պես գալիս-անցնում է իր մանկությունը, մոռացված դեպքեր են կենդանանում: Ահա ինքը իր առջև—փոքրիկ երեխա՝ կոճի է խաղում. դռանը, քարին, նստած է իր տատը, իրեն է նայում: Ահա սար են գնում: Անտառներ են ծխում ձորի մեջ: Ինչ-որ լուսաբաց է, ջրերը լույսերի պես թափվում են մամուռ ժայռից: Հետո արագ հոսում են քաղաքի փողոցները, տրամվայները, մագազինները, իրենց գործարանը, Բալախանին, Սպիտակ քաղաքը, մագուիթի ու ցեխի մեջ ոտաբոբիկ կանայք, որ մագուիթ են քաշում կեղտոտ դուլերով:

Սև նավթահորերը: Հրդեհ: Շշակները լեղապատառ ճշում են: Բանվորները խելագարների պես խռնվել են կայարանի առջև, որ շրջապատված է բոցերով: Այնտեղ պառկած է հիվանդ Գյուլբին: Նրան են ուզում փրկել: Ինչպե՞ս են կտրատում իրենց, ինչպե՞ս են մղվում դեսուդեն, մագլցում պատերը, ցատկում կտուրներից, թոկերը նետում:

— Ուռա՛ա՛ա՛, — գոռում են կատաղի ուրախությամբ բանվորները, և հիվանդ Գյուլբին աչքերը մարած, փոս ընկած, գլուխը ծռած մի կողմ, տանջալից հայացքով նայում է դեսուդեն: Նրան թոկերով կապած վար են բերում կտուրից:

— Հա՛յ գիտի, ընկերտիք... — Մտի պես կթռչեն իր մոտ և թևերի վրա կթռցնեն իրեն:

Բայց ո՞ր են նրանք...

Սարե՛ր, ձորե՛ր, դաշտե՛ր, էլի սարեր, էլի ձորեր ու դաշտեր...

Ուզում է լաց լինել, բայց միայն դեմքն է ծամաժոռում: Արցունք չկա: Աչքերը փակում է:

Ահա և իրենց գործարանի ճաշարանը: Նստած են ամեն ազգի բանվորներ: Դեմքե՛ր, դեմքե՛ր, դեմքե՛ր... Բոլորը կենդանի, պարզ, ծանոթ: Նրանք ասում, խոսում են:

Ականջները դժժում են, ինչպես հեռագրի սյունները: Եվ կարծես թռչում է օդի մեջ, ու իր հետ սլանում են հազարավոր մարդիկ, քաղաքներ: Նրանք վշշում են գետերի պես ու հոսում, հոսում, հոսում...

Իր հնոցապան ընկերները — Մարտինը, Ստեփանը...

Ահա նրանք վազում են դեպի ինքը: Ահա եկան, կանգ առան իր մոտ: Գրկում են իրեն, որ բարձրացնեն: Ու ինքը մտովի փաթաթվում է նրանց ոտքերին, այդքան ավետաբեր ոտքերին:

Ի՞նչ է ժան էր նայում նա իր ընկերներին, և ի՞նչ թանկ են հիմա նրանք:

Թա՛նկ — կյանքի չափ:

Բայց ինչպե՞ս՝ կյանքը մինչև այստե՞ղ էր: Այսքա՞նը միայն: Եվ ուրիշ ոչի՞նչ: Ի՞նչ անսպասելի բան:

Ահա իր ոտնատեղը, հողի թարմ փլվածքը, երբ ինքը ընկավ

փոսը—իր կյանքի վերջին գործը: Դեռ մինչև երեկ երեկո նա կարողանում էր այդ անել:

— Իմ ոտի թափած հողը,—մտածում է էյը դառնությամբ,—մինչև էնտեղ է՞լ ձեռս շհասնի, էնքան է՞լ չկարենամ անեմ...

Շատ բան է ուզում ասել, բայց այդքան է դուրս գալիս:

— Էդ է,—խոսում է նա բարձրաձայն,—իմ ձեռիս ու ոտիս վերջին գործը: Սրանից դենը էլ ոչ կրակ կվառեմ զավոդում, ոչ էլ ոտս նորից կկարենամ էդտեղ դնել:

Էլ երբեք, երբեք վերջին ոտնատեղով չի վերադառնա դեպի կյանք: Ետ դնալ չկա՛:

Այնտեղ կյանքն էր. մի տեղ կա գնալու— դեպի մահ:

Հիմի մի գործ ունի նա—մեռնել: Կյանքը վերջացավ: Բայց ինչպե՞ս պիտի մեռնի: Ինքը մեռնի և ինքն էլ տեսնի՞ այդ: Ինքն էլ հիմի մի կմախք է դառնալու՝ աչքերը ճոթած, ատամները բաց, ինչպես այն դիակը, որ երեկ տեսավ ձորակում...

Զի՛ կարող լինել այդ: Ոչ: Ուրիշ բան թող լինի:

Նոր զգաց միայն, որ «կենդանի» ժամանակ, ամբողջ կյանքում նա հանգիստ էր, և դա նրանից էր, որ միշտ մի նեցուկ ուներ—հույսը: Հույսը կենդանի մարդ էր, միշտ իր հետ, միշտ իր սպասին:

Հիմա այդ կենդանի էակը, այդ միշտ պատրաստ նեցուկն ինքը դիականում էր իր առջև, իրենից առաջ:

Զէ, դու էն ասա—ուրեմն էլ իսկի՞ չի պատահի, որ մեկը դա իր գերեզմանը փնտրելու: Գործերը մնաց կիսատ, երեխան չի մեծացել, տունը ամայացավ: Ուրեմն ոչ ոք և ոչ մի ժամանակ չի ցույց տալ իր տեղը, թե՛ «ահա էստեղ է թաղված»:

Սառը քրտինք է տալիս վրան:

Ու սրտնեղում է.

— Օգնեցե՛ք, մարդ չկա՞...—Գոնե մի մարդ անցնի, իրեն տեսնի: Թշնամին թող գա: Նա էլ մարդ է: Գազան թող գա:

Եվ զգում է, թե ինչ մեծ բան է մարդը, ընկերները, աշխարհովի կյանքը: Ի՞նչ բան էր մարդկանց մեջ մեռնելը—խաղ ու պար:

Մի տանջալի պատկեր այլակերպվում, շարժվում է աչքի դիմաց:

Նա մեկ բացվում է, ժպտում, մեկ փակվում: Իր երեխան՝ աչքերը գարնան օրվա պես ուրախությամբ լի:

Վիրավորը մտովի փաթաթվում է նրա ոտքերին և շոր, կաշվացած շուրթերով համբուրում: Ու մի դառն դաշույն ծակում է սիրտը:

Հետո իր դավակի դեմքը փոխվում է ուրիշ դեմքի, այլապվում է, քայքայվում:

Ձյան հյուսեր: Անդունդ: Անձրևն է, թե գետը: Ոչ: Ականջներն են թշնամ: Գլուխը սլտտվում է: Ինքը երկնքում ճախրում է, երկինքը իր ոտքերի տակին սլանում է ուր-որ: Ինչ-որ հարսանիք: Լեռնային գյուղ: Աղջիկները պար են բռնել: Ահա մինը ծիծաղեց...

Մի լեռնային ջրվեժի մեջ է ինքը: Խմում է, խմում, բայց սիրտը չի հովանում: Ու ընկնում է զառանցանքի մեջ:

Ինչքա՞ն ժամանակ է անցել... Հարթնում է: Բայց մի՞թե քնած էր: Չգիտե: Աչքերը բաց է անում: Որտե՞ղ է: Չի հասկանում: Իր հետ ինչ-որ չարագուշակ, ժանգոտ բան է պատահել: Ի՞նչ բան: Ու հանկարծ հիշում է ու ցնցվում:

Հա՛: Պիտի մեռնի՛:

Բայց մի՞թե նոր բան է դա: Մի՞թե չգիտեք:

Այո, նոր բան է, ամեն ըոպե նոր բան: Ամեն ըոպե նոր է զգում, հետո մոռանում, հետո լավ զգում, որ պիտի մեռնի: Եվ չի կարողանում հասկանալ, որ այդ այդպես է:

Չորացած սմբուլի մի կմախք իրենից մի քայլ հեռու իրեն է նայում և օրորվում:

Միակ շարժուն բանը, որի մեջ մի քաղցր, բայց շատ տխուր ժպիտ կա: Կյանքի ժպիտ:

Նա իր վրա այնպես է նայում, որ ինքը այլևս մեռած է: Ուժե-րըն արդեն սպառվում են: Շունչը կտրվում է: Եվ կարծում է, որ եթե նստի՝ շունչը կհեշտանա:

Եվ ուժ է անում, որ նստի: Չի կարողանում: Գետինը, այդ մեծ ու ծանր գետինը, կպել է նրան: Հևում է, օդն է որսում: Բայց օդն էլ փախչում է իրենից:

Նայեց սմբուլի կմախքին ու ձեռքը գցեց նրան: Պոկի՞: Ոչ:

Հետո էլ «ոչ ոք» չի շարժվի իր մոտ: Միակ շարժումն բանը իր շուրջը:

Ոչինչ չի փոխվում, ոչինչ չի օգնում իրեն: Ոչ սպասելը, ոչ երազելը, ոչ քնքշանալը սմբուլի հետ, ոչ էլ քնելը: Մի բան միայն ահավորապես ճշմարիտ է.

Պիտի մեռնի՛ր...

Արճճի պես հաստատ է դա:

Գոնե այնպես մեռնի, որ ինքը չիմանա...

Տիմոֆեյը ճշմարիտ էր, որ զայրանում էր: Տեսա՞ք ուր բերին իրեն այս պատերազմը սարքողները: Ինչպե՞ս խորամանկորեն բերին զցեցին մահվան ճանկը: Մեռնել՝ մեռնել: Ու մի թունավոր զայրույթ է օձանում նրա սրտի մեջ:

— Բռնես դրանց, բերես բերանը սխմես արյան վրա ու խեղդես. «ահա, արյուն ես ուզում՝ խմի՛ր, տրաքվի՛ր»:

Եվ ինչո՞ւ եկավ, ինչո՞ւ այն հրացանը, որ իրեն տվին, չբարձրացրեց ու չզարկեց տվողի գանգին: Մեռնել՝ մեռնել: Այստեղ չէր մեռնի, այնտեղ կմեռներ: Ո՞ւր էր խելքը: Հա՛յ գիտի գիժ Տիմոֆեյ: Բ՛, բռնես այստեղ ուղարկողների շնքից, բերես այստեղ, երեսները զարկես քարերին, քսես, տրորես.

— Ըհը՛, կերե՛ք, կշտացե՛ք... է՞ս էիք ուզում... շան որդիք:

Ու գազանը զարթնում է մեջը:

— Մարդ չկա՞... Ո՞վ կա էդտեղ...

Կատաղում է:

Այլևս ո՛չ սարսափ, ո՛չ կյանք, ո՛չ մահ:

Եվ խռպոտ ձայնը լարելով, հետզհետե ձայնը սրում է ու գիլ ոռնոց է արձակում, սոված գայլի խռպոտ ոռնոց: Հետո ճանկըտում է գետինը, ուզում է սողալ, կրճտում է ատամները, պոկում է խոտերը, «ի՛ր վերջին ընկերոջը»—սմբուլը, քարը, հողը....

Բայց այդ ամենը բոլորովին զուր: Պիտի մեռնի...

Գիշերը սողում է ձորակից վեր: Առարկաները սուզվում են խավարի թանաքի մեջ: Վիրավորի բոլոր շարժումները հետզհետե դառնում են անմիտ ու անօգուտ: Նա բոլորովին արյունաքամվում, ուժասպառվում է: Եվ սկսում է անկապ զառանցել:

Զառանցեց ամբողջ գիշերը:

Այնուհետև «ինքը» այլևս այնտեղ չէ:

Դա մի անգիտակից մտակույտ է, որ խռիռում է, ջղաձգվում
և մահ է աղերսում:

Լուսանում է:

Անշարժ մի դիակ դաշույնի սառը աչքերը չռել, նայում է վեր*,

«144 բարձունքի դիմաց ոչ մի փոփոխություն: Ամսի 5-ին,
երեկոյան հաջող հետախուզություն ունեցանք: Միայն մեկը սպան-
ված»:

Ա. Գ. Ա. Ք Ր ՈՒ

Հսկարտ վարպետը գրկեց իր վիռլոնչեւը, կոպիտ աղեղը հսկեց լարերին և ասլա նայեց դահլիճ, ուր հազար աչքեր իրեն հառած՝ սպասում էին:

Սպառնագին լռություն:

Վարպետը խեթ ու կողքանց նայեց դաշնակահարին և մռայլ-վեց:

Սպասեց մի վայրկյան ևս:

Հանկարծ դարկեց լարերին:

Վիռլոնչեւը օտարոտի կռնշոց արձակեց: Վարպետը կծեց իր շրթունքները և վիռլոնչեւի կոկորդը սեղմեց: Բայց վիռլոնչեւը չհնազանդվեց: Բողոքեց, հառաչեց: Տաքացաւ վարպետը, սկսեց նրա լարերը թակել: Վիռլոնչեւը կատաղեց, թափահարվեց, կարծես շարժում արեց փախչելու, բայց չկարողանալով՝ սկսեց դժկամ ու խեղդաձայն երգել մեծ հանճարի ստեղծագործությունը:

Վարպետը խռովեց, սկսեց արձակել նվագի կծիկը: Նվագում էր ու հետն էլ ականջ դնում նվագին: Վիռլոնչեւի ձայնը հնչում էր խորթ, անդուր: Վիռլոնչեւը չէր ենթարկվում, դիմադրում էր դեռ: Ասենք վաղուց էր նա այդպես. դժկամ էր սկսում երգել, երբ տանն էր լինում, իսկ երբ դուրս էր գալիս հասարակության առջև՝ այլևս բոլորովին վայրենանում էր ու համառում:

Վարպետը նայեց դահլիճ—հասարակության: Սա* անգթորեն լուռ էր: Ոչ մի նշան ջերմության: Կարծես նրա համար չեն նվագում:

Ահա նա՝ այդ հասարակությունը. մի երիտասարդ շարաժպիտ

փափսում է իր կոկետ դամայի հետ*, ահա մի դեմք մոայլ ու թըշ-
նամի նայում է իրեն:

Հանկարծ սրտնեղեց վարպետը, հավաքեց իրեն: Ի՞նչ է կա-
տարվում իր հետ: Մի՞թե պիտի պարտվի հնչեցնելով մի անգույն
երգ, մի միջակ բան... ո՛չ, պետք է հաղթել: Եվ պատրաստվեց կուլի:

Եվ սկսվեց կուիվը: Մի կողմից վիոլոնչելի, մյուս կողմից հա-
սարակոթյան դեմ: Վիոլոնչելի կոկորդից բռնած՝ սկսեց խեղդել
նրան, որ չհամառի, երգի վսեմ երգը: Ծոճվեց փոթորկահար կադ-
նու պես, փոթորկեց սղեղը լարերի վրա, վիոլոնչելը գոռաց դառ-
նաձայն, սկսեց կադկանձել, բայց համառորեն չհնազանդվեց: Ու
քանի վարպետը մաքառում էր՝ այնքան դղում էր, որ պարտվում
է: Դա հոգու նվագ չէր, այլ ներվային կուիվ վիոլոնչելի և հասա-
րակոթյան դեմ: Դժբախտաբար, հանկարծ ընկավ մի շտապ գա-
հավեժ տեմպի մեջ, որ գնալով սաստիկ արագացավ՝ նման լեռ-
ներից զլորվող քարի, որ չի կարողանում իրեն պահել և նետվում
է անդունդը:

Այդպես փչացավ ակնգրոն²:

Գոնե փրկվի ադա՜ջիոն...

«Փրկվի՜... հաղթե՛լ էր պետք, ոչ թե փրկվել: Սա արվե՛ստ
է բարեկա՛մ»:

Եվ ահա ուժերը հավաքեց ու սկսեց ադաջիոն, մեծ հանճարի
գերմարդկային տանջանքը և ստոյիկ հաշտությունը* վշտի հետ:

Նվագեց, այո... սակայն ո՞ւր: Պարտվածը ավելի պարտվեց:
Սառն էր դահլիճը. հուզվածը ինքն էր, այսինքն՝ բարկացածը,
ներվայնացածը, և բարկությամբ թակում էր իր վիոլոնչելը, ինչպես
անասունի: Անձնատուր չեղան ոչ հասարակությունը և ոչ վիոլոն-
չելը: Սա—այս անկարեկից վայրենին—դավաճանեց նրան և
մինչև վերջ դիմադրեց, չերգեց:

Դժվարի՛ն, աղետալի գործ:

Ավարտեց* նվագը: Պարտված էր վերջապես: Վեր կացավ,
դժկամ գլուխ տվեց հասարակության և արագ փախավ հետևի
օթյակը: Հասարակությունը հատուցեց սպանիչ, քաղաքավարական
ծափահարության տուրքը: Դեռ չէր հասել վարպետը օթյակի դռան,
որ աթոռները միահամուռ գռգռացին:

Ուրեմն հասարակությունը ցրվո՞ւմ է... Առանց կրկնե՛լ տա-

լու մի բան: Դժգոհ է: Վարպետը իր մեջքի հետև ղգում է մի վիշապ, որ մոմռում է, պատառոտվում, խռնվում և դանդաղ սողում դուրս: Վարպետն էլ գնաց տուն:

Զիմացավ թե ինչպես հասավ տուն: Երբ մտավ սենյակ՝ ականջներում լուռթյունը շնչաց: Նա մոտեցավ սեղանին, կանգնեց հրկար՝ նրա եզրին հենված, մեքենաբար վերցրեց կոնյակի շիշը և կործեց իր շրթունքներին: Դա մի փոքր արթնացրեց նրան: Դժգոհ էր, վիրավոր, ծեծված: Մի տեսակ ամոթանք, կոտրուկթյուն կար նրա հոգում: Զգաց, որ մի մեծ հանցանք է գործել, վարպետի համար ամենամեծ հանցանքը—վատ է նվազել:

Լույս չվառեց: Լիալուսին էր: Մեքենաբար հանեց աղեղը, վիռլոնչելը դրեց ծնկների մեջ և կքվեց բազկաթոռի եզրին: Քունը չէր տանում, ներվերը պրկվել էին, անհանգիստ էր, խռովահույզ: Զերմ եկավ վրան: Թերևս ջերմ չէր, այլ խմիչքը, գերագրգիռ հոգեկան վիճակը:

Լուռ էր սենյակը: Կարծես ամբողջ աշխարհը հեռացել էր, վերջացել արդեն: Շնչում էր լուռթյունը միայն, և վարպետը աչքերը փակ ունկնդրում էր գիշերին և տանջվում:

Դիշերն հոսում էր: Ի՞նչ գիշեր: Հոլովվում էր մի Միսիսսիպի³, խորը, լայն, սիմֆոնիկ, տիրական, հուզումնալից:

Վարպետը չէր կարողանում մտքերը կարգի բերել.—ի՞նչ էր պատահածը: Դիպված, ներվայնություն, անտաղանդություն: Անտաղա՞նդ է ինքը...

Վարպետը բռնեցքեց բազկաթոռի թևին: Սկսեց զայրանալ, դատափետել մարդկանց, իրեն: Ինչո՞ւ են այդպես անզգա, անառիկ: Դա՞ռն, տարօրինակ ճակատագիր: Նա միշտ փախել է մարդկանցից, բայց և միաժամանակ միշտ որոնել է նրանց, դիմել է նրանց: Առանց մարդկանց ի՞նչ երգ... Ա՛հ, որքա՞ն է վարպետը սիրել ու ատել նրանց: Ո՛րքան է տանջվել կյանքում, որ իր վիռլոնչելը երգել տա հենց այդ մարդկանց համար, հրգեհել նրանց սիրտը: Եվ կրկի՛ն դառն և տարօրինակ ճակատագիր.—թե՛ նրանք՝ մարդիկ, և թե՛ սա՝ վիռլոնչելը դժգոհ են իրենից:

Դիմացը հայելին էր: Նայեց մեջը: Ահա նստած է իր դեմ մի մռայլ, տանջված կերպարանք, կքված, կպած բազկաթոռի եզրին. խորտակված գրկել է իր արտառոց գործիքը: Ինչի՞ է նման նա...

Իրենն է նայում վիուրնչելը: Ի՞նչ տխրատեսիլ գործիք՝ սև ականջներով, շեղ աչքերով, սև վզով, դեղնակարմիր, ուռած փորով և բարակ միակ ոտով, կարծես մյուսը կոտրել են:

Եվ վարպետը դառնաժպիտ ու արհամարհանքով մոմռաց.

— Անաստ՛ն, կապի՛կ...— գուցե այն պատճառով, որ վիուրնչելի մարմինը, գույնը, ականջները հիշեցնում էին կապիկի՝ եթե մի փոքր ֆանտազիային ազատություն տաս: Թերևս այդ ֆանտազիային սնունդ էր տվել վարպետի լսած արևելյան ավանդությունը, որի համաձայն՝ մի մարդ անտառով անցնելիս տեսել է ծառի ճյուղից կախ մի կապիկի շորացած կմախքը, պոկել է այն և բերելով տուն՝ նրանից շինել առաջին ջութակը:

Եվ թերևս այդ կապակցությամբ վարպետը իր վիուրնչելը երևակայում էր մի կենդանի կապիկ...

«Այո, ես մի կապիկ եմ բերել անտառից, ամբողջ կյանքում ծեծել, ստիպել եմ տանը խաղալ սովորել և ապա դուրս բերել մարդկանց առջև խաղալու, իսկ այս կապիկը միշտ դիմադրել է, համառել՝, և իբրև թե մի փոքր սովորել է, բայց և շուտով հանկարծ փչացրել «խաղը»՝ ինչպես փչացրեց այս երեկու: Ո՛հ, անիծյա՛լ կապիկ, որքա՛ն ես փչացրել դու իմ խաղերը և իմ կյանքը»*: Ու զայրությամբ ցնցեց «կապիկին».

«Ասա՛, ասա՛, իսկ դու ի՞նչ ես ուզում ինձանից: Դու փախչում ես ինձանից, փախչում քո անտառը, ինչպես կաներ իսկական կապիկը՝ ձգտելով ետ, դեպի վայրի կենդանական ազատությունը:

Ա՛խ, ես ոչի՛նչ չեմ քան ծիծաղելի, թշվառ կապիկ պարածող»:

Վարպետը զայրալի զարկեց աղեղով վիուրնչելի լարերին:

«Կապիկը» կաղկանձեց:

«Կաղկա՛նձ, և ուրիշ ոչինչ»,— դառնագին մտածեց վարպետը.— այդպես այնտեղ, համերգին էր կաղկանձում, չէր ուզում երգել: Այո, ճակատագիրը նրան կապել է մի թշվառական, չար, համառ կապիկի հետ, որ փչացնում է գործը, մինչդեռ նրան պետք էր մի չքնաղ էակ, որին տաներ մարդկանց մոտ երգել տալու իր հրաղած վսեմ երգերը:

— Երգի՛ր,— մոմռաց վարպետը շարացած և կրկին դարկեց «կապիկին»:

— Սր դիպչիր ինձ— կարծես* այսպիսի ձայն հանեց «կապիկը»:

— Էլի՞ կատաղեցիր, անասո՞ւն: Երգի՛ր: Ամբողջ կյանքս մաշել ես ու չես երգում: Դու պիտի երգե՛ս: Հասկանո՞ւմ ես, ես չեմ կարող տանել մարդկանց անտարբերությունը, անհասկացողությունը: Պիտի երգես: (Նա կաղկանձո՞ւմ է... վերաժողված է «կապիկը», ծամածռում է երգը, վնգստում...) Ո՛չ, դու պիտի երգե՛ս... Ես խայտառակվում եմ, խայտառակվում վերջապես...

«Կապիկը» դիմադրում էր: Ձէր ուզում անգամ փորձել: Ձէր ուզում ենթարկվել: Վարպետը պարզ զգում էր նրա ատելությունը: Ծեծվող կապիկի ատելությունը իր դաժան տիրոջ հանդեպ: Նա կաղկանձում էր շարունակ...

— Դե կաղկանձի՛ր, դե կաղկանձի՛ր...

Բայց ինչպես երևում էր՝ հարվածներն ուժեղ էին և կոպիտ: Կոպիտ էլ ձայն էր հանում «կապիկը»: Մի ձայն, որ նման էր ցավից կատաղած ու փրփրած իսկական կապիկի ճշոցների, մի կապիկի, որ արդեն կպել էր վարպետին և կծում էր նրա կզակը, դեմքը: Նրա աղմուկին խառնվեց վարպետի անեծքը, նախատինքը, որով նա բարկացած թափում էր, թափում կապիկին:

Վարպետը կորցրել էր իրեն: Նա բռնադատում էր իր անասունին, որ սա երգի: «Կապիկն» սկսեց կատաղությունից լաց լինել, ոռնալ: Էլ ի՞նչ երգել: Երգելն այդպե՞ս կլինի միթե... Վարպետն սկսեց ունկնդրել այդ լացին: «Կապիկը» բողբոջում էր, մըղկըտում ցավից, և կարծես մի փոքր ենթարկված, խնդրում էր վարպետին, որ իրեն չծեծի:

Վարպետը թույնը թափելով՝ հոգնեց և մի փոքր անց նաև ինքը հանդարտվեց: Ցավով և գանգատավոր ձայնով հեծեծեց.

— Երգի՛ր աղաջիոն:

«Կապիկը».— Մի՛ դիպչիր ինձ...

Վարպետը.— Չեմ դիպչի...

«Կապիկը».— Ազա՛տ թող ինձ...

Վարպետը.— Ահա՛, ազա՛տ: Դե՛...

— Ոչ. բոլորովի՛ն ազատ թող, ավելի՛...

— Ահա՛, ավելի՛—թուլացաւ վարպետը և հառաչեց ծա՛նր ու դա՛նն:

Տանջալի՛ ճակատագիր.— ամե՛ն ինչ կովով, ամե՛ն ինչ ճիգով:

Կրկին* նայեց հայելու մեջ: Ինչի՞ է նման նաև ինքը, այդ քաղկաթոռի եզրին, ինչպես ծառին կպած, կքած նույնանման արարածը, ինչպես իր «կապիկը»*... որի հետ կովում է ինքը, կովում ամբողջ կյանքում: Իսկապես արդյոք նման չէ՞ սա այն բանին, որ ինքը մշակում, կրթում, կատարելագործում է հենց ինքն իրեն, իր մեջ թաքնված նախամարդկային* կապիկին, մղելով նրան դեպի մի վսեմ էակի տիպար: Եվ այդ տանջալի դուրժում՝ ճգնո՛ւմ, ճգնո՛ւմ, ճգնո՛ւմ: Անդո՛ւլ աշխատանք, պայքար, կռիվ մարդու և կապիկի մեջ, նենգավոր ու հրաշալի անասունի բնության դեմ*: Եվ որքա՛ն հին է այս պայքարը:

— Դարձյա՛լ ծուռ ես եղանակը, անասուն: Մի՛ րոպե ազատ թողի քեզ և դու թաքցրիր երգը: Ա՛խ, չես մնում միևնույն քմայքի մեջ*, պետք է շարունակ դավաճանե՛ս, նենգես... (Մի՛ րոպե թողնում եմ անուշադիր՝ կրկին վայրենանում է...): Տե՛ս, էլի կսկսեմ. երգի՛ր: Այդպե՛ս: Այդպե՛ս: Ես քեզ կսովորեցնեմ երգել: Դե՛...

— Մի՛ դիպչիր ինձ: Լսի՛ր: Լսի՛ր:

— Լսում եմ:

— Մի՛ տանիր* ինձ մարդկանց մոտ:

— Ինչո՞ւ:

— Ես վախենում եմ նրանցից, ես ատում եմ նրանց, նրանք չեն հասկանում ինձ: Ե՞րգ ես ուզում, ինձ երգել տուր այստե՛ղ, այս սենյակի լռության ու մթության մեջ: Միայն սա է ինձ հասկանում:

— Ա՛խ դու խե՛նթ, քմահա՛ճ, ինքնասե՛ր, խանդո՛տ արարած, այդ ճիշտ է, դու խորթանում ես մարդկանցից* և ինձ էլ չես սիրում: Եվ ի՞նչպես կարող եմ ես առանց մարդկանց: Ես կարիք ունեմ բյուրավորների մեծ սրտի ջերմության, զգալու մարդկայինը, մարդկայինի համազգացումը: Առանց մարդկանց ես խեղճ եմ, անօգ, մենակ: Վերջապես ես ինքս մարդ եմ նույն մտից, նույն ոսկրից:

«Կապիկը» քրթմնջում էր սակայն:

Վարպետը լսել սկսեց: «Կապիկը» մեղմ հեկեկում էր...—Ա՛խ, քո ճիպո՞ւտը, քո մատները... Այնքա՛ն ծեծեցիր ինձ, որ դարձրիր կապիկ իսկապես, այլանդակեցիր իմ հրաշալի ձայնս: Հիմա ես մի թշվառ կապիկ եմ, քո ձեռին գերի, բանտարկված: Դու շոյում ես իմ մազե՞րը: Մի՛: Դրանք չքնաղ դիսակներ էին, որոնց հալում էին լոտոսի բույրերը միայն: Դու ուղում ես բռնել իմ հընչյունները: Մի՛: Դրանց հետ խաղում էին թիթեռների ոսկելույս թևերը:

Վարպետը լսում էր այս շշուշը՝ դիշերի վեհական բարբառի մեջ: Նա փակել էր աչքերը: Սակայն և առանց նայելու նա զգաց իր խոսակցի գեմքին՝ կախարդիչ աչքերի շլացնող մի ժպիտ:

— Մի տանիր ինձ մարդկանց մոտ՝ հս քեզ համար կերգեմ տկնաղբյուրի խիճերի դալլալը քարանձավում, հովերի խոլապարը լուսնի շողերի հետ, մամուռների զմրուխտե շուրթեր...

— Այ հրաշալի կենդանի, ինչե՞ր ունես դու սակայն: Ապա՞, ապա՞: Երգիր դա... Եվ եթե դու (վարպետը երազել սկսեց) երգեր մի այնպիսի բան, տաննի մարդկանց... ինչ երջանկություն...

— Օ՛, եթե մի այնպիսի բան երգեի ես... կերգե՛մ, բայց, բայց դու չես կարող տանել այն մարդկանց: Կերգեմ մի այնպիսի երգ, որ չես կարողանա հիշել, որի հնչյուններից կհալվես, կցնդես կապույտ անհունում:

— Ա՛խ, դու, չարաճճի հրաշք, գեղեցիկ խորամանկս... Այդ ի՞նչ կերգես, որ չեմ կարողանա տանել մարդկանց:

Ու վարպետը խորամանկ ժպտաց, ականջները սրեց՝ պատրաստ խաբելով զողանալու նրանից վսեմ երգը, որ* նրանից ծածուկ տանի մարդկանց, այրի նրանց սրտերը և բարձրացնի նրանց:

— Ա՛հ, երգի՛ր, երգի՛ր, այդպե՛ս:

— Միայն մի՛ հայիր ինձ, ազատ թող ինձ, ավելի... Բոլորովին... բաց թող... հանդա՛րտ, մե՛ղմ, հեռո՛ւ... Այդ երգն սկսվում է այսպես... Ա՛յ... լսո՞ւմ ես... հիմա կգամ:

— Որտե՞ղ ես դու,—խոսեց բարձրաձայն վարպետը:

Նա զարթնեց իր ձայնից:

Ոչ ոք չկար սենյակում: Լոռիթյուն էր անհուն:

Նայեց՝ իր գրկում վիռլոնշելն էր և ձեռին կախարդված աղեղը, որ հենց նոր կանգ առավ աղաջիռյի վերջին նոտայի վրա:

ՀԱՆԳՍՏԻՍԱՆԸ

Ամառը՝ լիալեցուն մի գետ՝ ստինքներն ուռցրած հոսում է, ծավալվում է տիրականորեն: Հողը պտղաբերում է ու կատաղել է, խանդում է, խելագարվում: Օդի մեջ հասունանում է արևի կենարար հյութը—մի բուրալից ջերմություն, որ շնչառության հետ ըմպվում է, երակներն ուռցնում, տանջում կյանքի ուրախությամբ:

Ծանր հևում է բերանաբաց ձորը: Մինչ հեռվում թևատարած արծիւների պես ճախրում են լեռները: Շոգ է: Եվ անտառը աչքը կպցնում է ծուլորեն:

Անտառի կանաչ դռների մոտ մի ճերմակ տուն,—բանվորների հանգստի տունը,—ինքն իսկ հանգստանում է պարտեզով զրկված:

Խոհանոցից հանդիստ չխկոցներ են գալիս միայն դափնետերևի բուրմունքի և մսի ճենճահոտի հետ: Եվ ուրիշ ոչինչ—ամենքը քաշվել են ուր-որ:

Տարօրինակ ստվերներ են անտառում: Հադեցած մթություններ:

Ահա մի բացատ՝ արևի ոսկի լիճը մեջը: Լուռ է այնտեղ ևս: Մեղուններն են միայն—պատլիկ աերոպլաններ—որ բզզալով ծառերի արանքում՝ օդից հետախուզում են ծաղիկները:

Այդտեղ, հենց այդ քնքուշ ծաղիկների ու խոտերի մեջ են հաճախ գալիս վեր թափվում բանվորները՝ մետաղի թագավորությունից դուրս եկած կոպիտ, ծուռումուռ էակներ և սկսում են ծխել ու ցածր խոսել: Բրոնզի թափվածքների պես հանդիստ ու մռայլ են նրանք: Թողել են աշխատանքի ռազմաճակատը առժամ, եկել կրակի երկրորդ դիժը:

Կհանգստանան, ու էլի՜—հարձակում:

Նրանց հետ Սարգիսն էլ է եկել: Եկել է քաղաքից—այսինքն՝ տպարանից, որովհետև նրա քաղաքը տպարանն է, այնտեղ է անցել իր ողջ կյանքը:

Եվ հիմա եկել է ամառանոց հանգստանալու:

Անսովոր նորություն:

Վարպետ գրաշար է: Լավ է «քշում ձիու պես»:

Ծանր էին շարժվում միայն նրա ընտանիքի գործերը:

Հայր, մայր, քույր, եղբայրներ, սրանց երեխաներից բավականին,—ինքը մեջը 55 տարեկան՝ ամուրի: Գեղեցիկ սղամարդ էր: Հիմի ներկը տված պատկեր է, տեղ-տեղ նախշուն, տեղ-տեղ խունացած: Ասենք գեղեցկություն հետ հաշիվը վաղուց է փակել, այսինքն՝ հաշիվ չի ունեցել: Հա սրան պահի, նրան հագցրու, մեկին թաղի, մյուսին պսակի: Նորոգելով հորը, կարկատելով մորը — խարխուլ շինություններ—մինչև քույրերին ամուսնացրեց, ճամփեց—մտիկ տվեց, որ աշխարհը ուրիշ բան դառավ: Հետո էլ կուսակցական կազմակերպությունը, բանտ, բան: Հեղափոխությունն էլ եկավ թևից քաշեց գցեց կատաղի շուրջպարի մեջ: Եվ ահա աչքը բացեց որ՝ տարիները չկան: Ծերացավ այնպես, ոտի վրա, ի միջի այլոց:

Հիմի լավ է:

— Հը՞, Սարգիս, «շարո՞ւմ» ես,—կատակում են երիտասարդ ընկերները:

— «Քանդում եմ» դեռ,—ասում է Սարգիսն ու աչքով անում, «հին կարգերի» կողմն իբր թե...

Ու այս «շարում ես, քանդում ես»-ը կատակի խոսք էր դառել նաև հանգստյան տան բանվորների համար:

Հիմի Սարգիսը բնության հյուրն է:

Ահա նստել է անտառի բացատում, մեջքը հաստարմատ ծառին՝ շուրջն է դիտում: Բնությունն աշխատում է զարմանալի հոգածու հաշվով: Տո՛ւնդ չքանդվի, ա՛յ քեզ տնտես: Ի՞նչ էլ հարուստ է անիծածը: Բաց է արել պահեստները, լցնում է հազար ու մի բարիքով: Մառանները տնքում են. երկրամեջի նկուղներում դրած է մետաղեղենը, քիմիական բաղադրությունները, լույսը,

ներա մակերևույթի վրա աճում է հացը, պտուղը, նյութվում հագուստը...

Իսկ վե՛րը: Ի՛նչ անսպառ լույս ու ջերմություն: Ա՛յ լամպ: Սրա նավթը ե՞րբ կհատնի որ...

Սարգիսը նոր է նայում այս ամենին: Տպարանից առաջին անգամ եկել է բնության տունը: Հիմի նայում և հասկանում է, որ սա իր տունն է: Բայց լավ չի զգում: Ինչ-որ շշմածի պես է: Ինչպես նոր շոր հագած մարդ, որ ինչ-որ անհարմար է նստում— վեր կենում: Մի քիչ խանդաղատված է իրեն այստեղ ուղարկողների հանդեպ: Հասկանում է, որ լավ բան է «ընկերներ» ասածը: Ջհանդա՛մը, քե՛ֆ արա: Ո՞վ է խանգարում հիմա բարիքներ աշխատել, բարիքներ վայելել: Գիտե, իհարկե: Բայց մի ծանր հոգ-նություն, քարի պես նստած է նրա ուսերին:

Իր անցյալը... Ո՞ւր կփախչես նրանից...

Եվ ի՞նչ էր իսկապես այդ անցյալը:

Քառասուն տարի—առջևը տառերի կասսա, կողքին մի պատուհան՝ կեսը գետնի մեջ: Եվ նա շարում էր ու կողքանց նայում պատուհանից դուրս: Ահա այդ պատուհանն է եղել շարունակ իր և կյանքի միջև: Այնտեղ, դրսի աշխարհից—մայթից միայն մարդկանց ոտքեր էին երևում: Քայլում էին այդ ոտքերը, քայլում արագ, դանդաղ: Քայլում ամեն տեսակի ոտքեր: Երբեմն էլ հրաշալի կոշիկներ՝ նազելի ոտքերով: Ի՛նչ կյանքեր կային այդ գեղեցիկ ոտքերի մեջ: Եվ այդ բոլորը գալիս-անցնում-գնում էին: Ու էլի գալիս, անցնում, գնում:

Ինչպես որ իր ձեռքին էլ տառերը՝ գալիս, շարվում, գնում էին:

Դրսևում կյանք կար, բնություն, ամառանոց, արև: Բայց ինքը միայն շարում էր: Շարում էր տառեր, և մեքենայաբար, առանց ուշ դարձնելու իմաստի վրա:

Ի՞նչ էին ասում այդ տառերը...

Իսկապե՛ս որ... Ի՞նչ էր իմաստն այն ամենի, որ նա շարում էր քառասուն տարի: Միտը չի: Ո՞վ է իմանում: Ինչ-որ պատկերներ, վեպեր, ոտանավորներ: Մինը սիրում էր, մյուսը ձանձրանում և որոնում, և երրորդը կարոտում էր, չորրորդը երջանիկ էր:

Բնություն, գարուն, սեր. սեր, բնություն, գարուն... Ուզե՞ց ինքն
էլ սիրել: Միտը չի: Ժամանակ չկար:

Նա շարում էր, շարում, շարում:

Իր կողքով էլ պատուհանի մոտով, անցնում էր աշխարհքը:
Անցնում էր գեղեցիկ աշխարհքը: Եվ ինքը նայում էր կողքանց,
այնպես, աչքի տակով:

Ու շարում, շարում...

Եվ ահա հիմա, անտառի բացատում, ընկուզենու տակ ինչ-
որ հեռավոր բան է հիշում: Հեռվում, շատ հեռվում հիշողության
մեջ մի բան է խլրտում: Կամաց-կամաց հիշում է, թե ինչ:

Ինքն աշխատում էր: Պատուհանի մոտ կանգնեց աղջիկների
մի խումբ, և որպեսզի լավ տեսնեն ներսը, ետ-ետ գնացին դեպի
փողոց: Բոլորն էլ հասարակ՝ ինչպես ծաղիկներ: Զբավոր թաղի-
րից էին: Տպարանում ոչ-ոք չկար այդ պահին: Աղջիկները շարա-
ճըճի հետաքրքրությամբ ներս նայեցին: Սարգիսը կողքանց մտիկ
տվեց նրանց: Մեքենական հայացք: Աշխատանքը կլանել էր
նրան: Պետք է «մեքենայի տակ գցեին»: Բոլոր ժամանակ չկար:
Մրմռում էր, բարձրաձայն հեգում ու շարում էր: Բայց աղջիկները
կանգնած էին դեռ: Միծաղում էին:

— Վա՛յ, գիրք են տպում:

Սարգիսը նայեց նրանց և մի վայրկյան աչքը կանգ առավ
նրանցից մեկի աչքերին: Սևորակ, շեղ աչքեր էին, պարսկական
նկարների մեջ պատահող, այծյամի աչքեր:

Աղջիկները նայում էին տպարանի առարկաներին ու կատա-
կում:

— Ի՞նչ գեղեցիկ մեքենա է:

— Ինճն է՛լ:

Մինչև Սարգիսը կնայեր՝ աղջիկները քրքջացին ու հեռացան
շարաճճի առունների պես: Միայն «այծեմնիկը» մի անգամ էլ ետ
դառավ, ատամներով ծիծաղեց ու «ծիկ» անելով փախավ:

Ի՞նչ եղավ այդ աղջիկը: Միտը չի: Ժամանակ չեղավ այդ մա-
սին մտածելու, սկսելու սիրե՛լ մի քիչ. իր շարած տառերի տա-
կին կյանք կար—գլխի շնչով: Քառասուն տարի այդ կյանքը
ներս էր նայում պատուհանից—այն աղջկա պես: Բայց ինքը կող-
քանց նայեց ու կորցրեց:

Թռա՛վ կյանքը ծտի պես...

Եվ հիմա աչքերը խոտերի մեջ՝ նայում է։ Սիրտը լցված է։ Ահա տարօրինակ միջատներ մագլցում են ցողունների վրա և հասնելով ծայրին՝ հանկարծ թրթռում են ու նետիկների պես սլանում օդի մեջ։ Հազար պստիկ մեղուներ ու հսկա բզեզներ ձգում են իրենց ջութակները։ Մրջյունները կրում են հա կրում։ Ի՛նչ հապճեպ, ի՛նչ շտապանք՝ ապրել, ապրել։ Եվ աշխատո՞ւմ են, թե՞ ապրում։—Երկուսն էլ։ Արևը թափում է նրանց վրա իր նաբնջագինին, հարբեցնում մինչև գոլթյուն։

Գինով է և Սարգիսը... երազում է։

Ի՞նչ կլինի, ինչ կասես՝ եթե կարելի լիներ ետ կանչել նրան—այն ծիծաղով լի աղջկան։ Եվ ինչպե՞ս ուշ չդարձրեց նրան։

Տեսնես որտե՞ղ է հիմա...

Հագիր հիմա երկաթե տրեխներ, առ ձեռքդ երկաթե զավազան, գնա ընկիր աշխարհքե աշխարհք, փնտրիր, որ գտնես նրան։ Լուր ուղարկիր, թող գա։ Այսօրվա պես այն օրն էլ հետը բերի։

Մի վայրկյանում կորցրեց նրան ասեղի պես։

Տառերի պես շարեց ու քանդեց կյանքը ուրիշների համար, և կյանքից միայն տառերն ընկան ձեռքը։

Եվ կոշտեր մատների վրա...

Սարգիսը հառաչեց։

Արդեն ճաշի զանգը տվել էին։ Չէր լսել։ Նստած էր նա ծառի տակ, հիստոնհինգ տարվա կուզը ուսին և աչքերը չռած, կարծես ուզում էր դուրս պրծնել այդ բեռի տակից։

Անցյա՛լի բեռի։

Եվ ինչպե՞ս ապրել է ուզում նա իր երիտասարդ ընկերների նման։ Հիմա կարող է, հիմա ունի իրավունք։

Ո՛ւշ հասավ «Անիրավը»։

— Սարգի՛ս, Սարգի՛ս,— ձայն տվին նրան,— ճաշ է, արի՛։

— Հը՛, ի՞նչ կա,— զարթնեց նա։

— Արի, է՛, ճաշ է։

Մի ձայն կատակեց հեռից.

— Հը, «շարո՞ւմ ես»։

— «Քանդում եմ»,— մրմռաց նա ու վեր կացավ։

Ն Ր Ա Ն Յ Ո Ւ Ղ Ի Ն

(Էպոյոյ իրողութիւններից, խոսքերից, մարդկանցից)

Հենց այդպէս էլ Եգորը գերմանական ռազմաճակատից՝ վերադառնալով գյուղ՝ չկարողացաւ մնալ տանը: Գյուղը ծառս էր ելել: Ռեուլյուցիայի ալիքը դիպել էր այդ ետ ընկած բնակավայրին ևս: Ծերերը կշտամբել սկսեցին Եգորին, որ գյուղ է եկել՝ առանց մտնելու Կարմիր գվարդիան: Մայրն անգամ քիչ էր մնում կացինը նրա բուռը կոխի:

— Էնպիսի զուլում չի բարձրացել, որ փեշի գլխին պռկես, վեր կաց, գնա՛. բարինը էլի գլխներիս է ուզում նստի:

Իր հետ միասին գյուղ վերադարձած ընկերներին էլ օր շտվին: Հավաքվեցին մի օր Եգորի ընկերները, խորհուրդ տվին, թե ի՛նչ անեն, ո՛ւր գնան: Պարզ էր, պետք էր գնալ մոտակա ավանը և մեկնել Կարմիր-գվարդիական զորամասը: Մի խոսքով՝ կռիւ սկսել:

Կռիւ՛վ—չորս տարվա ծանր, երկար, տանջալի պատերազմից հետո:

Տիմոֆեյը՝ Եգորի հարևանը, սկսեց հարցուփորձ անել, թե արժե՞ այդ գործի մեջ մտնել և ի՞նչ բան է դա՝ քաղաքացիական պատերազմը:

— Հասկանալու բան չկա,—վեր կացաւ տեղից Եգորը,—էն կլինի, ինչ որ ամենքը կվճռեն, իսկ ի՞նչ վճռելու բան կա՝ երբ ամեն բան վճռել-պրծիլ ենք: Ես դուրս եմ գալիս:

— Հենց էդպէս ու էդպիսի:

— Ես թխսահաւ չեմ, թեքս ընտանիքի վրա չեմ փռում: Թեքերը թռչելու համար է տված: Թռչելու տեղն էլ շատ—կգնամ, թող մարդկանց կյանքը թեթև լինի...

կուսաբացին Եգորը մնաս բարով ասաց ծնողներին, կնոջը, երեխաներին, վերցրեց հրացանն ու գնաց գյուղի ծայրը:

Շուտով մթնշաղի միջից հայտնվեցին ընկերները: Հրացաններն ուսներին, պարկերը մեջքներից կախ: էլի պատերազմ, էլի երթ: Ճամփա ընկան: Գյուղը ետ լողաց, ետ լողաց ու սուզվեց գետնի տակ:

— Էս էլ քեզ տո՛ւն,— խոսել սկսեց Կուզման:— Տո հենց նոր եմ եկել տուն, ուսերս դողում են հրացանից՝ վարժապետն այբբենարանը քիթս է կոխում:

— Հա, է՛, էդ ասա,— գոչեց Եգորի մյուս հարևանը՝ Կարպը,— հիվանդություն է ընկել մեջներս վերջերս— գիր սովորել: Տո, դու ժամանակ տուր կովից ետ սովորեմ, մաղձս ետ տամ: Մատներս զննքին է կպած, գրիչ չի բռնում:

Հետո տնտեսության վրա խոսեցին: Կուզման՝ հասակն առած գյուղացի մարդ՝ ափսոսաց, որ տնտեսություն չկարողացավ սկսել:

— Ախր հողս երկու տարի էր չէին վարել: Հողը քաշում էր*...

Կուզման շուռ եկավ դեպի նա և խեթ նայեց:

— Ի՞նչ տնտեսություն, ի՞նչ հող... ա՛յ, ես քեզ բան ասեմ, որ գեղացին չի ասի.— քանի դեռ ժամանակը չի գալիս՝ ես իսկի հող էլ չեմ ուզում: Բոլոր հողը մերը կլինի, ա՛յ, էն ժամանակ մարդիկ կապրեն:

Գնացին անխոս, մի երկու բլուր ևս անցան: Գործը նոր էր, և բոլորի սիրտը լիքն էր մի անորոշ զգացումով: Պատերազմ՝ պատերազմ չէ, խաղաղություն՝ բաց սա ի՞նչ խաղաղություն է, երբ հրացաններն ուսներին, պարկերը մեջքից կախ՝ էլի գնում են ու գնում:

— Հը՛մ, էլի կռի՛վ,— սկսեց խոսել Յաշան, ամենաերիտասարդը,— հենց եկա տուն, կնիկս ջուր տաքացրեց, դրեց ինձ տաշտը, սապնեց, սապնեց, բան դուրս չեկավ: Վերցրեց բութ շեղբը, քերեց, քերեց, նոր կաշին երևաց:

Բոլորը ծիծաղեցին:

Արդեն ավանին մոտ էին, որ Կարպը կանգ առավ.

— Տղերք, լավ կլինի՝ մի զորամասում լինենք:

— Խնդրենք տեսնենք,— ասաց Եգորը:

Մտան ավանը և ներկայացան ղինվորական իշխանության: Պարետը վերից վար նայեց եկվորներին և ուղարկեց համապատասխան ինստանցիան: Հավաքվել էին մոտիկ շրջաններից շատ կամավորներ, նրանց մեջ կային մեծ թվով քաղաքից եկածներ, որ թողել էին իրենց բանող, կամ կիսախանգարված ֆաբրիկաները:

Բայց մարտերի և մարտական երթերի անսովոր զորամասի մարտիկներ չէին դրանք: Զրի ու կրակի միջից անցած, թրծված, մահի աչքերին հարյուրավոր անգամ նայած մարդիկ:

Դրանք կարծր պրուլետարներ էին, հին ռևոլյուցիոներներ՝ լուռ ու սակավախոս մարդիկ, որ պատրաստվում էին երկարատև պատերազմի: Նրանցից մի քանիսին Եգորը ճանաչում էր նաև գերմանական ռազմաճակատից: Դրանցից մեկը փականագործ Միշան էր, միևնույն վաշտից՝ ինչ որ Եգորը, որ վիրավորվել էր, ուղարկվել Մոսկվա և հիմա կրկին այնտեղից եկել էր այս նոր զորամասը: Նա լավ չէր կազդուրվել, գունատ էր, թույլ: Բայց մեղմ ժպիտով հանդիպեց Եգորին: Սա ասաց.

— Հա՛, եկել ես արյուն թափես:

Միշան քթի տակ ժպտալով նայեց Եգորին ոտից-գլուխ և մեղմ պատասխանեց.

— Կապիտալիստների բաժինը թափեցինք, մնաց մեր բաժինը, ա՛յն էլ թափենք՝ վերջանա գնա:

Մոտ եկավ մի ուրիշ ծանոթ—հնոցապան Միխեևը, որի մի ժամանակվա գեր մարմինը հիմա բարեկազմ էր դառել սակավ սննդից:

— Հաց կա՞ գյուղում,—հարցրեց նա:

— Հա՛ց,—ասաց Եգորը և ձեռքիցն առնելով պապիրոսը՝ կպցրեց իրենին:

Նրանք ծխում են և նայում իրենց խայտաբղետ զորամասին: Դա արտաքուստ ոչ բարեկարգ զորական միավոր է: Բայց նրանց կապելու է ոչ միայն ղինվորական կարգապահությունը, նրանք բոլորն իրենց վայրերից բերել են նաև գաղափարներ, հանուն որի ահա գնում են դեպի հարավ՝ հարվածելու թշնամուն: Նրանք իրար հետ խոսում են հաճախ կոպիտ բառերով, գնում են իրար վրա, բայց սիրում են իրար, արյուն են թափում իրար փրկելու համար:

Եզորն իր հետ գյուղից եկածների և Միշայի ու Միխեեի հետ մի կամպանիա կազմեց հենց առաջին բուսերից: Նրանց բախտը բերեց — բոլորին նշանակեցին մի վաշտում: Երկու օրից հետո զորամասը շարժվեց դեպի հարավ:

Ու սկսվեց մարտական երթը: Բայց ի՞նչ երթ: Զորամասը կիսաբոբիկ, կիսամերկ: Շատերը հին վերքեր ունեն, դեռ թույլ են: Հրամանատարները ո՛չ ձի ունեն, ո՛չ մի կտոր հաց ավելի՝ քան հասարակ զինվորը: Միայն մի հեռագրիտակ ունեն, որով տարբերվում են: Մնացածը՝ ոչնչով չես զանազանի զինվորն ու հրամանատարը: Գնում է զորամասը շեներով ու ստեպներով, հազար տեսակ մարդկանց միջով: Ո՛չ թշնամին է որոշ մի կողմ կանգնած, ո՛չ բարեկամը: Խառն է ամեն ինչ: Գյուղում, ավանում, սենյակում, անկյունում, ամեն տեղ կողքիդ մահը կանգնած է, և դու չես տեսնում: Գնում է զորամասը, և ինչպե՞ս: Հանգիստ չկա օր ու գիշեր: Կարծես հետևից գազան է ընկել: Շտապում է: Առջևում ժողովուրդ է ոչնչանում՝ եթե ժամանակին վրա չհասնես: Զյուռը, անծրեր, ճահիճները, ձորերը, հիվանդությունները, տիֆերը՝ տեսակ-տեսակ: Ժողովուրդն իր սեփական պատերազմն է մղում, դեռ նոր է իր զորքը կազմել և կռվում է ահագին թշնամու դեմ — թե՛ կողքիդ, դարանի մեջ, թե՛ հեռուն, ծովերից այն կողմ: Եվ կռվում է իր մահու-կենաց կռիվը:

Արդեն Եզորի ոտքերի կաշին ուռել, վերք է դառել: Ընկերների վիճակն ավելի լավ չէ: Յաշան շոր է փաթաթել իր կոշիկի մնացորդներին: Կուզման հասարակ բլուզով է՝ մինչ ցուրտը սխմում է անտանելի: Կարպի ոտքի բթամատը ցրտահարվել է, և նա կաղում է: Բոլորը կիսաքաղց են, հոգնած:

Արդեն զորամասը որոշ ժամանակից մտնում է նորաստեղծ Կարմիր բանակի կազմի մեջ: Պատերազմն արծարծվում է, տարածվում է ամբողջ երկրում:

* *

*

Գնում է զորամասը: Վերստին հետևում է մյուս վերստը, պուրակին՝ պուրակը, դաշտերը լուռ ու անտարբեր նայում են երեսիդ, հեռուն-հեռուն ճոճվում են կազակների նիզակներն ու

կորչում հորիզոնի կաթնագուլն մշուշի մեջ, բլուրը ծամածռում է իր դեմքը, ծանր մտքեր է լցնում գլուխդ, ու վերջ չկա երթին:

— Մի քիչ ուրախ, — դաշտի լռությունը խախտում է հրամանատարի թանձր բասը:

Եվ Յաշան, որ զիլ ու զանգակի ձայն ունի՝ վեր է քաշում զվարթ.

— է՛յ դու իմ ստեպ, ստեպ լայնարձա՛կ...

Զորամասը հանգերգում է կարծր ու դռնուն ձայներով: Մարտիկների դեմքերը՝ արևից, քամուց ու ցրտից կապարի գույն առած՝ ուռչում են երգի ճիգերից: Զորամասը զվարթանում է:

Բայց մարտական երթը այն ժամանակ էր աշխուժանում, երբ սկսվում էին մարտերը: Հենց որ մոտենում էին մարտական վայրին՝ մարտիկները կարծես դուրս էին բերում ուր-որ թաքցրած իրենց ուժերն ու աշխույժը, կարծես առողջանում էին ու վերակենդանանում: Մարտն անցնում էր զվարթ լրջությամբ, կենդանի, լուրջ խաղի նման:

Զորամասը չէր զգում այլևս ո՛չ հոգնություն, ո՛չ տառապանք, մինչև որ սկսվում էր էլի երթը:

Անցավ թուլացնող ամառը, վրա հասավ կարկամող, ցուրտ ձմեռը:

Օրը թեքվում էր:

Արևը սառը փայլում էր: Հեռու, հորիզոնի խորքից դուրս լողացող սև կետերը վերջապես մոտեցան, մոտեցան և խոժոռվեցին. Առջևում կանգնեց գորշ, դավառական քաղաքի կերպարանքը. — միահարկ տներ, որոնց ծխնելույզներից մի քանիսը հազիվ ծխում էին: Քամին զզգզում էր այդ ծխի թափանցիկ քուլաները և քշում, կորցնում սառը օդի մեջ: Հրամանատարը հրամայեց մարտական շղթա կազմել. — քաղաքում թշնամու զորամասն էր, պատրաստ՝ մարտն սկսելու: Զորամասը դիրքեր գրավեց: Մարտը սովորականներից էր. թշնամին սկսեց մի տարտամ դիմադրություն, որից նահանջի հոտ էր գալիս:

Եգորի կողքին պառկել էր անվրդով Միշան, որի հոգնած

դեմքը հողի գույն է ստացել: Նրա հիմար դեմքին տենդագին փայլող աչքերը դեսուդեն շրջելով, քմծիծաղելով նայում են ծխացող տներին: Այնպես են նրանք խաղաղ ծխում, կարծես աշխարհիս երեսին ո՛չ պատերազմ կա, ո՛չ անհանգստություն: Դա խաղաղ բնակիչներն են, որոնք իրենց միջով բաց են թողնում կովոդ սպիտակներին ու կարմիրներին, որ սրանք իրենց կռիվը կռվեն— իսկ իրենք, այդ խաղաղ բնակիչները մնում են իրենց տներում անմասնակից ու անվրդով, իրենց կյանքի հոգսերի հետևից ընկած:

Ահա այդ «խաղաղ» խխունջներին էր, որ չէր սիրում Միշտն: Ամենից շատ նրան զայրացնում էին նրանք: Նա թքում է: Եզորը հասկանում է նրան:

— Նստել տներում, սաքանում են ու խժռում,— մոմուսց նա Միշային:

— էդ է վառում մարդու,— չար ձայնով ասաց Միշան:

— Ի՞նչ անեն,— հարցրեց Մատվեյը,— գործ չունեն:

— Կտամ նրանց գործ...*

Եզորը մռայլվեց, ինքն իրեն մրթմրթաց և ուզում էր բան ասել, բայց փականագործը ճակատը սեղմեց գետին: Նա վերք ստացավ, թեթև թե մահացու: Եզորը կրակել սկսեց՝ խնամքով որոնելով հարվածի կետը:

— Մատվե՞յն էր,— լսվեց մի քիչ հեռվից:

— Հա,— պատասխանեց մի ուրիշ ձայն:

Եզորը ցնցեց Մատվեյին: Նա շարժվեց, բայց մնաց տեղում:

— Դե հիմի կտանենք խաղաղ բնակչի մոտ, թող իմանա իր գործն ինչ է,— ասաց Եզորը:

Կարճատև մարտը վերջացավ սովորական ձևով— այսինքն՝ թշնամին, որ չես իմանում ինչու է համառ դիմադրում, երբ չի կարող դիմանալ, կամ իսկույն նահանջում, երբ կարող է դիմադրել— այստեղ էլ նահանջեց, չփորձելով փողոցային մարտ ընդունել: Զորամասը մտավ քաղաք և տեղավորվեց քաղաքի դպրոցում և նրան մերձ շինություններում:

Մատվեյին սայլով բերել էին քաղաք: Նրան մտցրին դպրոցից քիչ հեռու առաջին պատահած տունը և պառկեցրին: Տանտե-

րը և ընտանիքը ոչ մի ձևով չարտահայտեցին իրենց վերաբերմունքը եկողներին: Միայն մի կին, բակի տնվորներից, կաթ բերեց եկվորների համար: Եվ Եգորը, որ ընկերներով նստել էր հատակին՝ նկատեց, որ այդ կինը համարյա չխոսեց տանտիրոջ ընտանիքի հետ, և նրա դեմքին խաղում էր հազիվ նկատելի հաղթական մի թեթև ժպիտ: Տանտիկինը՝ բարձրահասակ ու գեղեցիկ մի կին՝ հանկարծ մոտեցավ կաթ բերող կնոջը և խիստ նկատողութուն անելով, որ չի կարելի կաթն ուղղակի կաթսայով տալ վիրավորին՝ բաժակ բերեց և լցնելով կաթը, ինքը տարավ և դուրեկան ժպիտով տվեց վիրավորին: Կաթ բերողը քմծիծաղ տվեց միայն և մեկ-մեկ նայելով վիրավորին և մյուսներին՝ հեռացավ:

— Գուցե բոլորդ կուղեիք տեղավորվել մեզ մոտ, — հարցրեց տանտիկինը Եգորին:

— Ձե՞ր մոտ, ոչ, — արթնանալով իր մտքերից՝ ասաց Եգորը և վեր կացավ:

— Մնացեք բոլորդ, մենք կտեղավորենք ձեզ, — այս անգամ պնդեց տանտիկինը, — տեղներս նեղ, սրտներս լեն:

Եվ ներվայնորեն ծիծաղեց:

— Էստեղ կմնան երկու հոգի վիրավորի մոտ, մենք կդնանք ուրիշ տեղ, — ասաց Եգորը և վեր կացավ:

— Մնացեք, ընկերներ, լավ կլինեք, — նորից պնդեց տանտիկինը:

Երկու հոգի թողնելով վիրավորի մոտ՝ խումբը դուրս եկավ տանից: Դռան մոտ կանգնած էր կաթ բերող կինը, որը լուռ համակրանքով նայեց հեռացողներին և տեսնելով, թե ուր են ուղղվում՝ քթի տակ ժպտաց և մտավ ներս:

Եգորը իր ընկերների հետ Միխեևի խորհրդով մոտեցավ դրարոցի հետևի տան փակ դռանը: Տան պատուհանները գոց էին, իսկ ծխնելույզը հազիվ նկատելի ծխում էր: Պարզ էր՝ բնակիչները թաքնվել էին, մի կերպ հանգցնելով վառարանը: Դուռը ծեծեց Յաշան: Ներսից ոչ մի պատասխան: Դարձյալ ծեծեց, այս անգամ ծիծաղելով: Մեռած միջանցքում մի բան քսվեց պատին, թե դռանը:

— Բա՛ց արեք դուռը, բան չենք անի, մե՛ք վախի, — կատակեց Յաշան:

Դուռը կիսով բացվեց, և մի տարակուսալից դեմք դուրս նայեց: Եկողները ժպտացին: Դեմքը նայեց կրկին և ապա շշնջաց:

— Համեցեք... եթե...

Ու դուռը բաց արեց: Մարտիկները մտան տան՝ միջանցքը: Յաշան առաջ անցավ, արագ ու մի փոքր նայեց միջանցքի դիմաց երկու սենյակները, որոնցից մեկի դուռը կիսովին բաց արեց միայն և գլուխը թափ տվեց անփույթ.

— Մաքուր է,— շշնջաց նա յուրովի:

Հրացանները ցած բերին ուսներից և տեղավորվեցին սենյակում, նրանցից մինը թողնելով տանտիրոջն ու իր ընտանիքին:

Տունը տաք էր և բարեկարգ կլիներ, եթե չկրեր ինչ-որ թաքցրնող ձեռքի հետքերը: Սենյակում պահած էր միայն անհրաժեշտ կահավորումն ու ամանեղենը: Մնացածը տարել էին:

Սենյակ մտավ տանտերը, որի դեմքը դիմակ էր դառել— անթափանց ու արհեստական կյանքի նշաններով ներկած կաշի: Նա ժպտաց բերանի անկյուններով, իսկ աչքերը մնացին անշարժ ու սառը, ինչպես անկենդան ասպակիներ: Նա կսրճահասակ էր և բավական լիքը: Զգեստը հասարակ սև բլուզ էր, հին, բայց լավ նրստած նրա բարեկազմ մարմնին: Նա ներդաշնակ շարժումով, կիսախոնարհ կանգնեց եկողների առաջ և այտերին մի ժպիտ կոտրելով՝ հարցրեց:

— Գուցե սամովա՞ր կկամենայիք:

— Նեղություն մի՞ կրեք,— կոշտ պատասխանեց Եզդրը:

Տանտերը շնորհալի շարժումով շրջվեց դեպի նա.

— Ես իսկույն կարող էի թեյ տալ ձեզ:

Մարտիկները լուռ էին:

Տանտերը աշխույժ թափով շրջվելով՝ ետ գնաց:

Սեղանատան լայն սեղանի շուրջ շարվեցին մարտիկները՝ հրացանները պատերին հենած: Հանեցին չոր ու սև հացերը, բայց տանտերը կրկին ետ եկավ և ամեն տեսակ ծառայության պատրաստ մատուցողի պես կանգնեց.

— Այստեղ եք գիշերելու, իհարկե:

— Աստված գիտե, — ասաց Կուզման քմիծաղ:

— Նրա համար եմ ասում, որ դուք հոգնած եք, — հանգիստ ու

հեղ ձայնով հոգ տարաւ տանտերը և կենտրոնացած ու լուռ կանգնեց: Մարտիկներն սկսեցին ազահորեն ուտել, իսկ տանտերը շուտ-շուտ գնում գալիս էր, կրկին կանգնում՝ ծառայութեան պատրաստ: Նա հանդիստ էր ուզում պահել իրեն, բայց աչքերի ապակին սառն էր ու գաղտնապահ: Իսկ ձեռքը դողում էր նուրբ ու աննկատելի: Նրա ձեռքը սառել էր մի անորոշ տարակուսանքով: Նա հրքեմն գաղտագողի, արագ նայում էր իր սենյակի կողմը, ուր «իր ընտանիքն էր»: Նրա խելացի աչքերը նայելով սեղանին դրած ուտելիքներին՝ միաժամանակ լարված հսկում էին զինված հյուրերին: Ամեն մի շարժում սրանց կողմից աչքերի մեջ առաջ էին բերում մի գաղտնի երկյուղ: Ինչի՞ց էր վախենում նա, ի՞նչ էր սպասում:

Նայում էր Եգորը տանտիրոջը, աչքերը սահեցնում նրա կերպարանքի վրայով և հարց էր տալիս ինքն իրեն. «ո՞վ է սա...»: Դուր չէր գալիս Եգորին տանտիրոջ բլուղը, որի տակ ներդաշնակ լողում էր նրա բարեկազմ իրանը՝ շուրջը խնամքով գոտին կապած: Առավել տհաճ էին Եգորին տանտիրոջ փափուկ ու դեր ձեռքերը, որ նա կախել էր և հարգևոր կպցրել շալվարի կարերին:

Տանտերը կարդաց Եգորի հայացքը: Մի երկու անգամ նրանց հայացքներն իրար գամվեցին: Տանտերը սառը ժպտաց և հանդարտ, ինչ-որ մի բան հիշողի պես վեր կացավ և անցավ ննջարան՝ «իր» սենյակը:

— Սրան շոշափեցեք, — մոմռաց Եգորը:

— Հասկանալի է ուլ է... էլ ի՞նչ կարիք... — ասաց Միխեկը:

— Տեսեք ուլ կա նրա սենյակում, — խեթեց Միխեկը հանդիմանող հայացքով:

Յաշան վեր կացավ և գնաց: Բաց դռնից երևում էր միջանցքում դիմացի սենյակը, ուր առանձնացավ տանտերը:

— Բա՛ց արեք դուռը, — կոշտ ձայնով ասաց Յաշան:

Դուրս նայեց տանտերը: Նրա այտը ցնցվեց.

— Այստեղ իմ ընտանիքն է, ընկերներ, ի՞նչ կարիք կա...

— Ավելի լավ, հո չենք ուտի, — հրեց տանտիրոջը և ներս մտավ Յաշան:

Նրան հետևեց Կարպը:

— Պատերազմի ժամանակ է, մի՛ շարանաք...

Նրանք ներս մտան: Եգորը նկատեց, որ Յաշան ընկրկեց և ձեռքը բարձրացնելով օդի մեջ՝ պահեց, մնաց:

— Թյո՛ւ, սատանա՛ւ,— արեց Կարպը և ետ եկավ:

— Հա՛, ի՞նչ է,— հարցրեց Եգորը և վեր կացավ:

— Կե՛ղտ, սատանան տանի,— ծամածռեց դեմքը Կարպը: Հետո քմծիծաղ տվեց.— սատանան հրեց մեզ էս կողմը, հենց ի՛սկր տեղն էր, որ եկանք:

Եգորն ու Կուզման մյուսների հետ գնացին այն սենյակը: Նրանց առջև բացվեց մի անակնկալ պատկեր.— դադաղ էր, միջին մի հասակավոր մեռել՝ զինվորական մաքուր զգեստով, փայլուն ուսադիրներով ու շքանշաններով: Մեռելն ուռել էր, և նրա դեմքի գծերը կորել էին ուռուցքի մեջ: Սենյակում ոչ ոք չկար. ծանր հոտ էր ընկել, որ ավելի չարագուշակ էր դառնում մեռելը թաքցնելու պատճառով: Փակ փեղկի բարակ ճեղքերից լույսը շողափում էր մեռելի անշարժ ու մռայլ դեմքը: Դիակների ու մեռելների հետ անընդհատ գործ ունեցող մարտիկներին սաստիկ ազդեց այդ քստմենի դիակը, ավելի շուտ նրա այդ գաղտնի, դավադրակալն ներկայությունը մի բնակարանում, որ իջևանել էին նրանք, թեյ էին խմում և չէին իմանում, թե իսկապես ո՛վ էր այդ տանտերն ինքը:

— Ո՞վ է սա,— սպառնալից հարցրեց Յաշան և շոր նայեց տանտիրոջ աչքերին:

Տանտերը գունատվեց, ձեռքերը դողացին, բայց չկարողանալով զսպել նաև իր ներսում եռացող շարությունը, սառը արտասանեց.

— Մահացած է, ոչ ոքի հետ գործ չունի...

— Գիտե՛մ գործ չունի... Բայց դու ունե՛ս գործ և մե՛զ հետ ունես գործ,— վրա գնաց Յաշան և բռնեց տանտիրոջ բլուզը կրծքից,— դո՛ւ ով ես...

— Ով որ եմ, ինձ հետ էլ գործ չունես,— կես համարձակ, կես վախով շշնջաց տանտերը:

Յաշան բռունցքն իջեցրեց տանտիրոջ քունքին: Նա ընկավ:

Հանկարծ փողոցում իրարանցում ընկավ: Հեռվից տողեց գրնդացիքը: Մարտիկները խլեցին հրացաններն ու դուրս պրծան տա-

նից: Զորամասը հավաքվում էր քաղաքի հյուսիսային ծայրամասը և դիրք բռնում: Հրամանատարութունը տեղեկացել էր, որ սպիտակները հարձակվում են մեծ համալրումով: Սկսվեց փողոցային մարտը:

Քանի դեռ մարտ էր՝ հնար չկար բոլոր վիրավորներին դուրս հանել տներից: Մատվեյի և մյուս վիրավորի բնակարանից դուրս թռած երկու մարտիկները հենց դռների մոտ, առվի մեջ պառկած կրակում էին: Հանկարծ կողքի փողոցից սրընթաց խուժեցին մի քանի ձիավոր կազակներ: Մարտիկները կրակելով քաշվեցին ու կորան փողոցի անկյունից այն կողմը: Եզդորն իր ընկերներով կրակելով ետ էր քաշվում դեպի հյուսիսային ծայրամասը: Անցնելով վիրավոր Մատվեյի տան առջևից՝ նա ուղեց ներս նայել, բայց հետևից թեժացող կրակը թույլ չտվեց, հարկավոր էր անցնել կտրող փողոցի անկյունը: Հասնելով այնտեղ և սկսելով կրակել՝ նա տեսավ միայն, որ կաթ բերող կինը դուրս էր եկել և անհանգիստ նայում էր դեսուդեն: Հանկարծ մի ձիավոր մոտեցավ նրան և սկսեց մի բան հարցնել: Այդ միջոցին տանից դուրս եկավ բարձրահասակ կինը և ցույց տալով առաջին կնոջը՝ ինչ-որ ասաց ձիավորին: Սա վայրկենապես թուրը վրա բերեց կնոջ գլխին: Կինն ընկավ: Ոչ ոք դուրս չեկավ տանից: Բարձրահասակ կինը մնաց կանգնած:

— Հիմա Մատվեյին կմատնի քածը, նշան բռնիր,— շտապեցրեց Միշան Եզդորին:

— Իսկ դու՝ ձիավորին,— ասաց Եզդորը:

Կրակեցին: Զինվորն ընկավ, իսկ կինը ներս փախավ: Նրանք նահանջեցին: Թշնամին տիրեց քաղաքի բոլոր դիրքերին:

Մի քանի վերստ անցել էին, որ կանգ առան: Հաղորդագրութուն եկավ, որ հասնում են օգնական ուժեր: Մնացին սպասելու:

Գիշերը փոսի մեջ կրակ վառեցին և նստեցին* շուրջը:

Թշնամին չէր դուրս գալիս քաղաքից. երեւի պատրաստվում էր ուժեղ հարձակում ծավալելու կամ այդ գիշեր, կամ հետևյալ օրը:

Սաստիկ հոգնած էին մարտիկները: Մի քանիսը հացը բե-

րաններին քնեցին: Չէին քնած միայն Եգորն ու նրա կողքին պառկած Կարպը: Յուրտը սողում էր մինչև ոսկորները և կտրտում: Խարույկի ջերմությունը կպչում էր քամու թևերին ու ցնդում նրա հետ: Յաշան, Կուզման և Միշան քնած էին:

Եգորն ու Կարպը լուռ էին և անշարժ նայում էին հանգչող կրակին, որ աչքերն ահով բաց էր անում երբեմն, նայում քամու կողմը և նորից փակում:

Կարպը տնքաց:

— Օ՜ֆ, բախտ, դառը բախտ... ինչ մտել եմ էս զուլումը՝ մարմինս էնպես է ջարդվել, որ կասես թակած կաշվեպարկ եմ, ոսկորներս ծեծած՝ մեջն ածած: Մարմին մի ասի, բեռ ասա:

Եգորը արձանի պես նայում էր լուռ ու անշարժ: Կարպը միտք արեց մի քիչ ու հետո երազելու պես խոսեց.

— Մենակ թե չհավատաս, հիմի ես էն չեմ, ինչ-որ տանից հեռացել եմ: Ոնց որ իմ տունը հետո գնում է օդի մեջ: Ռուսաստանը հիմի՝ հենց վերցրու՝ թռչում է:

Յաշան քնի մեջ ատամները կրճտեց ու նվաց: Եգորը նայեց նրա կողմը:

— Հանգիստ չունի տղան: Անցյալ տարվա էն բանից եղավ:

— Ո՞ր,— խոժոռվեց Կարպը:

— Էն, որ սպիտակները բռնել էին և գցել ջրհորը:

— Է, հետո դուրս եկավ, չէ՞:

Եգորը քմծիծաղելով նայեց կրակին:

— Դուրս եկավ, բայց էլ ի՞նչ... էնքան էր սպասել ջրի մեջ, էնքան էր պատին փոսեր արել ու դառը տանջանքով դուրս եկել, որ հիմի ջրից վախում է: Աստված չանի մի ճերմակ բան տեսնի՝ թիթեղ, դանակ, արծաթ — սիրտը թափում է:

Կուզման վեր թռավ նստեց և դողաց.

— Կտրտում է անիծած քամին... բը՛ռռ...

Եգորը ծիծաղեց.

— Բա կարծում ես հորդ տան փելի գլխի՞ն է:

Մարտիկները մեկ-մեկ զարթնեցին. որը նստեց, որն էլ պառկած՝ սկսեցին հազալ, մոմռալ, քորվել:

— Էդ վախի՞ց եք խոսում,— ասաց մի քիչ հեռու պառկած մի մարտիկ,— է՛խ, եղբայրներ, մի խոսեք:

— Է, դու էլ հենց նրա համար ես մարտիկ, որ էդ պառավական բաներից չվախես,—նկատեց Միխեևը, որ մեջքն արել էր դեպի կրակը և կուշ եկել:

Առաջինը վեր թռավ:

— Այ, դուրս կտաս հիմար-հիմար...—և շուռ եկավ դեպի նա,—չես իմանում ու խոսում ես:

— Բա՞...—ծիծաղեց Միխեևը,—այ, ես գիտեմ մեկին, զնդակահարվածի կոշիկը հանել էր, որ հագնի: Հենց ոտը մեջն էր դրել՝ մին էլ մուկը դուրս էր պրծել կոշիկից: Էնպես էր վախը մտել սիրտը, որ մի ժամանակ բոբիկ էր ման գալիս: Դա խեղճ է:

— Էդ ահը զնդակահարվածիցն է գալիս,—խոսեց Եգորը,—էդ նրանից է, որ էս զուլումը մեզ գցել է մի էս տեսակ գործի մեջ:

— Պատերազմ է, դրանից է, դրանից է, չէ՞,—բացատրեց հեռու պառկածը և գոհունակ դեմքը դարձրեց դեպի Եգորի կողմը:

— Պատերազմը պատերազմ է, խոսք չկա, բայց սա էն պատերազմը չի, որ արել են գերմանացու հետ. սա մեր պատերազմն է: Մենք մարդ ենք ու մարդ ենք սպանում:

— Բա չսպանե՞նք,—չար տոնով հարցրեց Եգորի կողքին նոր զարթնած մի շատ երիտասարդ մարտիկ:

Եգորը չշարժվեց տեղից.

— Ո՞նց թե չսպանենք, խելոք: Սպանելու էլ ենք ու ջնջելու էլ ենք մինչև վերջը: Տղերքն ուրիշ բան են ասում: Աշխարհքն է ծուռ հիմքի վրա շինած: Այ, աշխարհքը պիտի դրստենք, թե չէ էսպես կյանք չի լինի: Սա կյա՞նք է, վեց տարի է հրացանը ուսիցս վեր չի գալիս:

— Էդ նրանից է, որ մի հավատի չես, սրտով չես կռվում,—մրթմրթաց ստվերի միջից մեկը, որ նոր էր զարթնել ու ծուլ հայացքով նայում էր խոսակիցներին:

— Էդ ո՞վ է,—ժանգոտվեց Միխեևը և անբարյացակամ նայեց խոսողին:

— Ես ինքս եմ, որ կամ,—արհամարհոտ պատասխանեց խոսողն ու վեր թռավ: Նրա աչքերում իրոնիկ մի ժպիտ կար:

— Դե որ կաս՝ էդպես էլ կաց,—չոր կտրեց նրան Միխեևը,—դու ոչինչ չես հասկանում:

— Ես ոչինչ չե՞մ հասկանում,— շարացավ խոսակիցը, — Ես ձեզ պես չեմ: Մտար կռիվ՝ գնա մինչև վերջը: Շատ մի խոսի:

Եգորը շար աչքերով նայեց նրան.

— Ոչ թե մենք չենք գնում մինչև վերջը, դու չես սկսել գնալը դեռ: Դու մարտի՞ր ես: Դու դեռ կռիվ չես տեսել կարգին: Դու դեռ նոր ես հետույքդ գետնին դնում, իսկ մենք տասը ոսկոր ենք մաշել՝ քսելով հողին ու քարին: Իսկ եթե դու մեզ դավաճան դուրս կբերես՝ քթիդ կհասցնենք, չենք խնայի:

Խոսողը լեզուն իրեն քաշեց:

Եգորը խառնեց կրակը, հետո թուփում հանեց ու սկսեց լրագրի թղթի մեջ պատել:

— Դու մեզ հետ գլուխ չես հանի, մի՛ խոսի: Վերցրե՛լ ենք էս գործը՝ գլուխ կբերենք:

— Էս կռիվը ուրախ կռիվ է, էս մեր կռիվն է: Ուզում ենք*, որ մեր գլխին կապիտալիստ ու բարին չլինի:— Հենց սա էլ դրա կռիվն է,— խոսեց մթան միջից Միշան՝ որ քթի տակին ժպտալով ականջ էր դնում մարտիկներին:

Նրան դուր էր դալիս բանակայինների այս կովուտությունը: Դա մարտական կյանքի ամենախաղաղ զրույցն էր: Միշան սիրում էր երազել ապագայի մասին: Նա երևակայում էր, որ շուտով-շուտով ամբողջ աշխարհը վեր կկենա և կտապալի բռնությունն ու կեղեքումը: Նա պլաններ էր կազմում: Ահա գարնանը կոնտրռեզիստ-ցիան կխորտակվի, պրոլետարիատը կհաղթի, կսկսվի սոցիալիզմը:

Բայց նա գիտեր, որ դա այդպես շուտ այդ գարնանը և հեշտ չէր լինի, որ դա պիտի գա արյան գետերից և երկաթե մորթիկներից հետո: Բայց նա սիրում էր այդպես երազել:

Քամին ուժեղացավ: Հարկավոր էր պատսպարվել: Բայց որտե՞ղ և ինչպե՞ս: Մարտիկները կծկվեցին իրենց պատառուտված շիննիների մեջ և կուշ եկան: Խարույկի կրակը ցրվեց, մարեց:

Իսկ հեռուն սեին էր տալիս քաղաքը: Այնտեղ էին սպիտակները, որոնք ո՛վ գիտե ինչե՞ր էին պատրաստում վաղվա համար:

Եգորը չէր քնում: Ծխում էր դառնորեն և մտածում:

Հետևյալ օրը զորամասը կռվով մտավ քաղաքը:

Մարտը քաղաքի փողոցներում երկար տևեց: Թշնամին դիմադրում էր հուսահատ ճիգով: Հեշտ չէր նրան ամեն մի փողոցից ու տնից դուրս հանելն ու քշելը: Մարտիկները կատաղել էին: Այն սոված ու պատառոտված մարդիկ, որ հոգնությունից երբեմն չէին կարողանում հացը բերանները տանել՝ այժմ կռվում էին դեերի պես: Քաղաքն առնվեց արյունահեղ մարտով միայն: Սպիտակները քշվեցին հեռու, որոնց հետապնդելու ելավ հեծելազուններ: Բայց ինչպես երևում է՝ շատ էլ հեռու չնահանջեց թշնամին: Ջորամասը կանգ առավ քաղաքից մի քանի վերստ հեռու: Բավականին վիրավորներ մնացին քաղաքի փողոցներում, նրանց հավաքեցին և տեղավորեցին դպրոցում և տներում: Ճակատում գործերն ինչ-որ սկսեցին դանդաղել, և զորամասի որոշ հատվածներ, մանավանդ վիրավորները մնացին քաղաքում:

Եզորն ու Յաշան էլ թեթև վիրավորված էին՝ Եզորն ուսից, իսկ Յաշան ախանջի ծայրից: Նրանց վերքերը կապեցին, և նրանք դուրս եկան փողոց: Իրենց նման թեթև վիրավորված մի քանի բանակայինների հետ ուղղվեցին դեպի այն տունը, ուր թողել էին Մատվեյին:

Գնում էր Եզորը իր ընկերների հետ և նայում քաղաքի տներին: Եզորի մեջ մի շար բան էր կուտակվում, որ ելք էր որոնում պոռթկալու:

Երբ մոտեցան տանը՝ բակից դուրս եկավ մի պառավ կին և տեսնելով մոտեցող մարտիկներին՝ մազերը բռնեց ու ճչաց.

— Նա չկա՛, նա չկա՛, տարան անիծածները...

— Տարա՞ն, — մռայլվեց Եզորը, — իսկ ո՞ւր է էն կնիկը...

— Կնիկը զնաց իրայինների հետ:

— Կզնա՞ր, չէ՞ր մնա, — մրմռաց Եզորը և կանգ առավ մտածելու:

— Ո՞նց եղավ, — հարցրեց նա ինքն էլ զայրանալով իր անօգուտ հարցից:

— Ծածուկ պնաց շտաբը, էնտեղ մատնեց, որ իր տանը կարմիր կա: Եկան տարան խեղճին, — ծեծկվում էր պառավը:

— Ախր ո՞նց կարելի էր թողնել դրանց մոտ...

Եզոբը նայեց իր շուրջը: Կանայք էին, բոլորն էլ տուժած էին Երևում: Լաց էին լինում և հուսալից հայացքներ ուղղում դեպի բանակայինները:

— Իսկ էն կնի՞կն ով էր, որին սպանեց կազակը:

Պառավը հեծկլտաց: Կանայք հայտնեցին, որ նա պառավի աղջիկն էր:

— Վաղուց քեն ուներ իմ աղջկանից... Ախր խեղճը դուրս էր եկել ձեզ իմաց տալու, որ վիրավորին տանք... Մատնեց, սպանել տվեց օձը...

Եզոբն ու մյուսները ներս մտան այն բնակարանը, ուր տեղավորել էին վիրավորներին: Բնակարանը դատարկ էր, մռայլ, թշնամական լոռիթյամբ համակված:

— Գիշերս փախան...—բացատրեց մի կին, որ շարունակ դալիս էր Եզոբի հետևից:

Եզոբը միջանցքում կանգ առավ և ինչ-որ բան էր որոնում, բան էր ուզում անել:

Մի ոչ այնքան հասակավոր մարդ մտավ միջանցքը և ոտների թաթերի վրա ման գալով՝ եկավ նրանց կողքից անցավ գնաց իր սենյակը:

— Իսկ դո՞ւ ով ես,—հարցրեց Եզոբը, խոժոռ նայելով նրան:

— Ե՛ս,—կրկնեց նա ապահով ու անմեղ ձայնով,—ես խաղաղ բնակիչ եմ:

Եզոբը՝ չգիտես ինչու, սկսեց նայել տան մյուս մասերը: Մտավ մի բնակարան: Յաշան հետևեց նրան: Տանտիրանք ընդունեցին զսպված հայացքով: Ամբողջ ընտանիքը քաշվել էր մի սենյակ և կուչ եկել: Կանգնեցին, նայեցին: Մի կին էր՝ երեք աղջիկների հետ: Նրանք լուռ էին, եկողները ևս լռեցին:

— Ինչո՞ւ եք քաշվել էստեղ,—հարցրեց վերջապես Յաշան:

Տանտիկինը նայեց հատակին և անշեշտ ձայնով պատասխանեց.

— Մենք ոչ ոքի չենք խանգարում:

Յաշան ուզեց խոսել, բայց բան դուրս չեկավ: Իսկ տանտիկինն իր աղջկերանց հետ լռում էր: Յաշան շփոթվելով և մի փոքր

քաշվելով իր այցելութունից՝ շիմանալով ինչ անել՝ մոտեցավ կոմոդին և ձեռքն աննպատակ դրեց հայելու մոտի ակբումին: Տանտիկինն օձի նման նայեց նրան և լարվեց: Յաշան անշնորհք ժպիտով բացեց ակբումը:

— Մի ակբում ունենք՝ այն էլ տանում եք,— ֆշշաց կինը, չար նայելով Յաշային:

Յաշան, որ ակբումը թերթել էր արագ և նկատել այնտեղ հագցրած լուսանկարները, որոնց մեծ մասը կուշտ ու բարեկարգ վաճառականներ էին ու զինվորականներ՝ ակբումն ուժով խփեց սեղանին.

— Առեք, ձեզ լինեն ձեր սուղած պապաշա-մամաշեքը, նրանք ատելի են ինձ...

Եգորը, որ կանգնած էր դռան մեջ՝ ետ եկավ և մոտենալով այն դռանը, ուր կանգնած փակվեց այն ներս եկող մարդը՝ ծեծեց դուռը:

Մարդը դուրս եկավ և հանգիստ ու պղտոր աչքերն ուղղեց Եգորին:

— Ի՞նչ կհրամայեք,— հարցրեց:

Եգորը շրթունքները չփչփացրեց ու մտածեց: Հետո նայեց նրան.

— Իսկ դու ի՞նչ էիր անում, որ մի կռանդ հարազատն էր ապրում, մյուս կռանդ՝ մատնիչը:

— Ի՞նչ պիտի անեի ես,— մեղմ անհանդստությամբ հարցրեց մարդը:

— Ինչ պիտի անեի՞ր:

— Ի՞նչ կարող էի անել,— սիրտ առավ մարդը:

Եգորը կրծեց շրթունքները.

— Իսկ տանը տիտիկ անել կարո՞ղ ես: Ինչո՞ւ չես դուրս գալիս թշնամու դեմ:

— Թշնամին հայտնի չէ, ո՞ւմ դեմ կովես,— գանգատավոր ձայնով խոսեց դիմացինը,— ու չես էլ իմանում, թե մենք ինչու ենք տանջվում, որ խաղաղ բնակիչներ ենք:

— Ա՛ռ քեզ հայտնի թշնամին, ընտրի՛ր հիմա,— բռնեցրով զարկեց նրա դնչին Եգորը,— ու մի՛ նստի տանը:

Խաղաղ բնակիչն ընկավ ուշաթափ: Եզորը թքեց ու դուրս եկավ տնից: Նրան հետևեցին մյուսները:

* *

*

Գնում էր զորամասը դաշտերով ու բլուրներով: Կարծես երբեք էլ վերջ չեն ունենալու այդ դաշտերն ու բլուրները: Օրերն ամիսներ են դառնում, ամիսները՝ տարիներ, բայց պատերազմի էլ վերջը չի երևում: Ընդհակառակը՝ ավելի է հուպ տալիս նա: Իսկ թշնամիներն ավելանում են, այդ օտարազգիները, սպիտակները, բնակչության ողջ կոնտրոկուլցիոն զանգվածները: Մյուս կողմից էլ քաղաքներից ու գյուղերից անընդհատ գետերի պես դեպի Կարմիր բանակն են հոսում բնակչության այն մասերը, որ ծառս են ելել տիրող դասակարգի դեմ: Դրանց մեծ մասը կորցրել է իր տունը, ապրուստը, հարազատներին: Նա դուրս է եկել զրավելու գործարաններն ու հողը:

Բայց այդ հողը գերի է դեռ: Նա փովել է անմշակ ու ամուլ, չի կերակրում ոչ ոքի: Սովը հյուծում է ժողովրդական լայն զանգվածներին: Երբ զորամասը մտնում է մի շեն, էլ չի խուզարկում հացի թաքցրած պաշարներ գտնելու համար: Բանակայինները նայում են բնակիչների դեմքերին և նրանցով էլ դատում, թե ինչ սնունդ կա այնտեղ հայտնի, թե թաքուն:

Մի անգամ Յաշան գերի ընկավ հետախուզության ժամանակ: Նրան տարան շտաբը՝ հարցաքննելու: Դեղնակարմիր սպան տեսնելով, որ Յաշան չի խոսում՝ հարձակվեց վրան, զարկեց ատամներին և հետո հրամայեց զինվորներին, որ ծեծեն: Գցեցին ոտի տակ և սկսեցին կրունկներով թակել: Ընկած էր Յաշան հատակին, բերանքսիվայր, շրթունքները ցեխոտ տախտակին կպած: Հանկարծ նա զգաց, որ ատամների և լեզվի արանքում մի հաճելի բան լցվեց: Դա ցեխոտ հացի կեղև էր: Յաշան սկսեց ծամել և ցեխի ու սեփական արյան աղի համի հետ հազիվ զգում էր հացի համը: Նա մի րոպե մոռացավ և՛ ծեծը, և՛ մահվան մերձավորությունը: Նրան տարան մարագը, որ հետևյալ օրը զնդակահարեն: Բայց Յաշան, որ ազահորեն կերել էր հացի կեղևը՝ կարծես ավելի ազա-

հացաւ կյանքի հանդեպ: Մութ անկյունում նստած՝ նա մտածում էր ապրելու, միայն ապրելու մասին: «Ո՞նց պիտի մեռնեմ, կարելի՞ Բան է: Ոչ, ապրել, ապրե՛լ, ոչնչացնել այս գազաններին ու ապրե՛լ հազար տարի»:

Եւ մինչև լուսադեմ քանդեց հողը և ծակից դուրս եկավ, փախավ:

Եզորի մյուս ընկերը՝ Կուզման, մնաց ճանապարհի գլուղերից մեկում, ուր դիշերը մարագում քնած ժամանակ հարևան մի կուլակ իր կնոջ ու հարսի հետ նրան տարել ու դցել էին ջրհորը և մի հատ քար էլ դցել վրան:

Իսկ Կարպը վիրավոր ընկավ մի թեժ մարտում: Զորամասի՝ Եզորի մյուս մտերիմները մնացին: Նրանք դիմացան արշավանքին: Փոխվել էին նրանք անճանաչելի դառնալու շափ: Եզորի մազերում ճերմակներ երևացին, իսկ Յաշայի ոսկորն ու կաշին էր մնացել:

— Էս է՝ մինչև ազատությունը ձեռք չբերենք՝ էսպէս կգնանք աշխարհքի ծերը,—ասում էր Յաշան Եզորին:

— Ոչինչ, ես էլ կփչանամ, թշնամուն էլ կփչացնեմ, թող աշխարհքի համար թեթև լինի:

Զորամասն անցնում էր մի ավանով: Փողոցի բազմությունը ճանապարհը բաց արած՝ նայում էր բանակայիններին: Միշան, որ գլուխը կախ գնում էր շարքից մի փոքր շեղված՝ մտածում էր այն մասին, թե ինչ ասաց Եզորը: Եւ որքան որ նրա մարմնի յուրաքանչյուր անդամը կարող էր զգալ այդ ճանապարհի երկարությունը՝ նա զգաց մի անվերջություն, որ իրոք փռված է իր առջև: Նա զգում էր, որ ինքը սովոր է գնալու այդ անվերջությունը, որ կյանքի միակ նպատակն այդ անընդհատ երթն է դեպի մի բարձր նպատակ — ազատ մարդու տիրապետությունը:

Այդպես մտքերի ծովն ընկած և անգամ մոռացած, որ ինքն անցնում է ավանի բազմության միջով՝ նա պատահաբար գլուխը բարձրացրեց վերև և նայեց մարդկանց: Եւ հանկարծ բազմության միջից մի կին եռանդուն շարժումներով ճամփա բաց անելով, վազեց դեպի Միշան: Նրա ճերմակող մազերը գզգզված էին, նա մաշված էր, դունատ: Միշան աչքերը կկոցեց: Կինը ահով և ուրախացած աչքերով վազեց դեպի Միշան:

— Մերի՞կ...

— Ես եմ, ե՞ս...

Միշտ յի մայրը... Այստե՞ղ, հարյուրավոր վերստեր հեռու իրենց աննշան գյուղից: Տես, թե ինչպե՞ս է բարձրացել քամին ու քշում տանում ամբողջ Ռուսիան, Միշտ յի փոքրիկ, աննշան մոր հետ:

Մայրը դողալով գրկեց Միշտ յին և կարոտով կպավ նրա կրծքին: Միշտն մի թևով պահեց մորը և զգաց, թե ո՞ր աստիճանի թեթևացել էր մայրը:

— Դե հերիք է, մերի՞կ: Մնա, ես էլի գնում եմ:

— Էլի՞... բա ո՞ւր, էսպես մինչև որտե՞ղ...

— Ձեմ իմանում, որտեղ վերջանա...

Մայրը սայթաքելով ու հեի՛հե վազում էր Միշտ յի կողքից:

— Իսկ դու որտեղի՞ց, էս ո՞նց...— հարցրեց Միշտն՝ կողքանց նայելով մորը:

— Սպիտակներից եմ փախել... գնում եմ Ռյազան՝ քրոջս մոտ: Մինչև հաղթենք...

— Գնա՛, լավ է: Մնաս բարով:

— Գնաս բարով, Մի՛շտկա, ա՛խ...

Մայրն էլի քաշ եկավ Միշտ յի կողքից և ետ մնաց: Արտասուքների մեջ արտացոլվեց զորամասը, հրացանները, Միշտն, մյուսները, բոլորը արևառ, մաշված, կապարագույն: Հետո կինը կանգնեց, նայեց, նայեց, մինչև զորամասը ճոճվելով ու ոխթմիկ երեքալով կորավ հորիզոնի մեջ:

— Հը՛, մե՛րդ էր,— շնչաց Եգորը,— ճնճղուկ է դառել թեթև:

— Հա՛,— երկարացրեց Միշտն,— մտքիցս ընկել էր, կասես ծառի բնից եմ դուրս եկել, ոչ թե մորից:

— Սա էն զուլումը չի—մերդ է՛լ կընկնի մտիցդ, անունդ է՛լ:

— Տես, է՛,— գլուխը թափ տվեց Միշտն, ծիծաղեց ու էլի ընկավ մտքերի ծովը:

Բանակայինները գնում էին գլխիկոր ու լուռ: Եվ ոչ ոք առանձին ուշով չէր նայում այն դիակներին, որ փռված էին լինում դաշտերում, ճանապարհի եզրերին: Դրանք թշնամու ետ մնացած, սառած կամ արյունաքամ վիրավորներ էին, որ թշնամին ցանում էր

իր հետեւից: Ապռաւները օդի մեջ կախելով իրենց ծանր հետույքները՝ ծուլ-ծուլ թռչում էին դիակից դիակ:

— Թախծալի է, թախծալի,— բարձրաձայն մտածում է Միշան,— ծանր կյանք է, բայց բոլորը մարդկանց համար է:

Միխեկը ծուռ նայում է նրան.

— Դու մեր սրտերը գութ մի՞ գցի, մենք գիտենք, թե էս պատերազմը ոնց ենք անում: էս էսպէս կանենք՝ էլ էս բաները չեն լինի:

Զորամասը հասնում էր արդեն Դոնի շրջանները: Գարունը նայում էր հալվող ջրերի միջից, շողում գողունի ժպիտով:

Սպիտակները նահանջում էին ու նահանջում: Սեահողը մռայլ, բայց հուսալից մերկությամբ անծայրածիր ու լայն փրփուլած էր ամեն կողմ ու կլանում էր իր գրկի մեջ պրուլետարական բանակը:

Հեռվից, գետնի տակից, դուրս եկավ մեծ քաղաքը: Այնտեղ թեժ կռիւ էր, որ մղում էր առաջ ուղարկած հեծելազորը: Զորամասը գնում էր օգնութեան: Հոգնած էր նա, բայց կռիւ տենչը նոր ուժ էր տվել նրան: Շտապում էին: Եգորն ու իր ընկերները լարված հայացքներով նայում էին քաղաքի կողմը: Միայն Միշան հիվանդ էր և ուժասպառ: Նա կանգ առավ:

Դուրս եկավ ճամփից և մեջքի վրա փռվելով ասաց.

— Գնա՛ք բարով եղբայրներ, էլ չե՛մ կարող:

Նրան թողին, որ հետո գա, հասնի: Նա ուշաթափ մնաց:

Բայց նրան զարթեցրեց թրի խայթոցը: Աչքերը բաց արեց՝ սպիտակներն էին: Միշան տեղից չշարժվեց էլ: Մինչև անգամ թեթեւացաւ կարծես, որ արյունը դնաց: Սպիտակներն անցան, թողնելով նրան ևիսամեռ:

Հետո ուշքի եկավ, նայեց չորս կողմ, ոչ ոք չէր երևում: Հեռվում, մթան մեջ, սեին էր տալիս քաղաքը: Ականջ դրեց՝ հրանոթների ձայն էր գալիս, բայց այն էլ շատ խուլ, ավելի հեռու, քան քաղաքը: Ի՞նչ էր կատարվում այնտեղ, հաղթո՞ւմ էին կարմիրները, ո՞ւմ էր ժպտում բախտը: Միշան շուռ եկավ մեջքի վրա և սկսեց դիտել աստեղավառ երկինքը: Գլուխը պտտվում էր, ականջները թշնամ, կարծես գետի ալիքներ էին անցնում իր վրա-

յից: Քունը, թե ուժասպառումը փակում էին նրա աչքերը: Նրանից անկախ, կարծես իբրև մի երաժշտություն հնչում էին երազներ ու մտքեր, նա խորասուզվում էր երկնքի անհամար աստղերի հույլերի մեջ, որոնք նրան թվում էին ապագա մարդկության ճանապարհի լապտերները:

Ապրե՛լ, ապրե՛լ, հավիտյան ազատ, խորը, խմել գիտությունը, արվեստը, որոնց այնքան ծարավ էր Միշան, որոնց մասին երազել էր շարունակ:

«Շուտո՛վ, շուտո՛վ»,—մրմնջաց նա և աչքերը փակեց:

Խ Ն Ա Մ Ի Ն

Անկուսակցական Կարապետյանը նոր էր սանդուղքներից բարձրացել պատշգամբ, որ երեխաները պատուհանից տեսնելով նրան՝ ուրախ ծափ տվին:

Քեռին եկավ, քեռի՛ն...

Եվ սենյակի դռանը շրջապատեցին նրան:

Կարապետյանը գրկեց նրանց և մտավ սենյակ.

— Բարի իրիկուն, խնամի:

Խնամին, մի սլառավ կին, որ շալը գլխին ծալապատիկ նըստել կծկվել էր անկյունում՝ նիրհող աչքերը բաց անելով, քնկոտ ժպտաց.

— Մկրտի՞չ, դո՞ւ ես: Բարով եկար:

Կարապետյանը վար դրեց ճամփի կապոցը և շուրջը նայեց.

— Ահա, Հրանտը տա՞նն է:

Ու նայեց անկողնի կողմը երկարավիզ կոշիկներին, որ զինվորական վերարկուի տակից դուրս էին ցցվել ու հենվել աթոռի վրա:

— Հա: Նոր եկավ գեղեն, հաց կերավ՝ պառկեց:

— Ո՞րտեղ է ծառայում:

— Ես գիտե՞մ: Վայեննի պռակուռոռ է գյուլա (իբր թե):—

Ասաց ու մի քանի խոսք դես-դեն շուռ ու մուռ տալուց հետո շարունակեց.

— Բան կրոնա՞հա հասկընաս:

— Ինչի՞, խնամի,— հետաքրքրվեց Կարապետյանը:

— Դատարկ բան է, ջանքմ: Հեչ միջեն չէ: Հիմի ոչ պռակու-

ռոռն է պռակուռոռ, ոչ նաչալնիկը նաչալնիկ, ոչ վայեննին վայեննի:

— Մի՞թե: Բայց խնամի, սրանց գործն էլ ուրիշ է:

— Ի՞նչ, դռըլթի բան: Գո՞րծ: Կերթան, գութան, կեննեն տախտակներուն վրան խոսին, խոսին, խոսին, հա՛ բանվոր, հա՛ գեղացի, հա՛ պատկոմ: Հե՛ մեջը բան չկա—էլ են 60 մանեթ ժալովնին է, էլ են չորս հինգ գրվանքա սապոն-մապոնը:

Գո՞րծ—կափեկիմ կառնե՞մ:

Վերցնում է թեշիկը և սկսում է մանել:

— Խալխին տղաքը, է՛էէէ՛, թյուքան-բազար սարքեցին, մեկեն ղյանգնցան (հարստացան), գութերնատի կյանք կանցընեն... Նարդեվանենց Ակոփը կա, մաղազիա բացեց օր... Ի՞նչ երջանկության մեջ է... սապոկներուն ճոճոցը տեյմոր (մինչև) Պետրոպոլ է հասել: Այս տղա՞ս է,—հայրական սեփական շաղացը թողել է գեղը շներոց ու գելերոց: Խալխը կուտե, ինքը կաշե: Զանրմ, սո՛ւս, սո՛ւս, բալշեկին գլոխը խե՞լք կա օր... Քամի ե: Թյություն ունի՞ս:

— Պապիրոս է, խնամի:

— Վնաս չունի, փեր:

Ու դառնացած ծխում է. ցուցամատի ու բթամատի ծայրով բռնած պապիրոսի կոթը:

— Իվալքու (առաջվա) վա՞խտն էր (հառաչում է): Ափսոս չէ՞ր: Մենծ պզտիկ կջոկվեր, աստված կճանչեին, թագավորի պատիվ կար: Արզրումու կովին՝ գնաց եկավ՝ պալկուլնիկի շին ստացավ: Գյումրի էր էկել: Տեսները՝ պոյը պուսաթը, պալթոն, պլպլուն կոճակները, շները: Ժալովնան 4—5 հարուր մանեթ: Թագավորի կյանք ուներ, թե էն խելքին մնար: Հիմի վրան-գլխուն աշես դենչիկի ղըլըղ է:

— Ինչի՞, խնամի,—ժպտում է Կարապետյանը:

— Ինչի՞: Բալշեկ է՝ էդոր համար:

— Դաշնակցության ժամանակ ինչպե՞ս էր:

— Է՛հ, դաշնակներուն վախտն է Աղպապաու թուրքերն էին՝, Հա ջարդ, հա փախ: Օրը մի հավեմ կփոխվեր: Մե վախտըմ աշխարք խաղաղեց: Վերջը խելքերնուն ինչ փչեց, ինչ սատանա

մտաւ մեջները՝ աս բալշէիկ էր, ինչ զուլում էր՝ բերին ույտուր-միշ (հնարեցին) էրին՝ ցկին խալիսի ջանը: Ըսին՝ հիմի ամեն բան բալշէիկ պիտի էղնի: Աս բալշէիկն եկավ՝ արթըղ բալշէիկ-դաշ-նակ իրար խառնվան: Ի՛նչ խելք էր՝ չըհասկըցանք: Ջանըմ, յա բալշէիկ էղնի, յա դաշնակ—երկուսն է հայ չե՞ն: Հա՛ կռիվ, հա՛ ղալմաղալ, մարդ չըմնաց՝ չոխսավ, ունեւոր չըմնաց՝ աղքտացավ: Գյողալըմ քաղաքը քոռ ու փուշ էրին, բաց թողին:

— Էդպես, խնամի, ասել է հիմի ամեն բան վա՞տ է,—հա-զիվ ժպտալով հրահրում է Կարապետյանը:

— Ի՛ի՛ի՛... կյա՞նք է: (Ցույց է տալիս երեսնաներին): Խեղճ անասուններս ոտքերը օտըման չունին: (Կանգ է առնում և ձեռքի թեշիկը վայր դնում): Է՛, հիշտեք սուրբ իրիկուն է, մեղք է:

Վեր կացավ ու գնաց դուրս:

— Էրթամ սամավարին աշեմ:

Սենյակի լռության մեջ լսվում էր երեսնաների զրույցը, որ ամեն ըոպե զրույցից անցնում էր վեճի և վեճից խաղաղ զրույցի:

— Դու բուրժուա ես, որ էդպես ես ասում:

— Բուրժուան դու ես:

— Հաա՛ա՛, ես ինչի՞եմ բուրժուա: Բուրժուան դու ես, որ խո-զի պես ես:

— Հա, խոզի պես ես:

Լռություն:

Ու կրկին.

— Դու բուրժուա տեսե՞լ ես, ես տեսել եմ:

— Ստիկ, ինչի՞ ես սուտ խոսում: Բուրժուա ո՞րտեղ կա, որ տեսնես:

— Մեյդանի դասապը (մսագործ) բուրժուա չէ՞, փորը հաստ:

— Խաչիկը ծիծաղում է քոջ վրա:

— Դմբո, դասապը բուրժուա է՞:

Բուրժուան լրագրի մեջն է լինում: Ա՛յ, բուրժուա—և ցույց է տալիս պատից կախած լրագրի առաջին երեսին Մուսոլինի³ պատ-կերը:

Մոտենում են Կարապետյանին:

— Գիտե՞ս, քեռի, մենք «անկյուն» ունենք:

— Ի՞նչ անկյուն:

յից: Քունը, թե ուժասպառումը փակում էին նրա աչքերը: Նրանից անկախ, կարծես իբրև մի երաժշտություն հնչում էին երազներ ու մտքեր, նա խորասուզվում էր երկնքի անհամար աստղերի հույլերի մեջ, որոնք նրան թվում էին ապագա մարդկության ճանապարհի լապտերները:

Ապրե՛լ, ապրե՛լ, հավիտյան ազատ, խորը, խմբել գիտությունը, արվեստը, որոնց այնքան ծարավ էր Միշան, որոնց մասին երազել էր շարունակ:

«Շուտո՞վ, շուտո՞վ»,—մրմնջաց նա և աչքերը փակեց:

ներուն անաստված դարձնելն էլ ի՞նչ մեղքի պատիժ էր: Զանըմ, շափը շատ անցուցին:

Մե մարդ մէլ դրել են, Զագս⁵ է, ի՞նչ է անունը: Սուրբ պսակ կքանդե, սահաթ գլուխ՝ էրիկ-կնիկ իրարմե կբաժանե: Աս էղավ քրիստոնեութե՞ն: Էտոնց աստվածը աստված չէ՞, չի՞ տեսնի: (Հառաչում է): Չէ, կերթամ գեղ՝ էլի գեղականի քով աստված կա, հավատ կա: Կերթամ իմ մարդուս ջաղացքը կնստեմ: Մարդս ջաղացքը մեռավ, ես էլ էնտեղ կմեռնեմ: Իմ ապավենս ատ ջաղացքն է:

Մահճակալը ճոճոց:

— Օհո՞, Մկրտիչ, բարով ես եկել: Ու Հրանտը ճմլկոտալով վեր կացավ նստեց մահճակալի վրա: Աչքերը պղտոր, այրվում էին, բայց ժպտացին:

— Հը, հոգնած էի՞ր,—հարցրեց Կարապետյանը:

— Գնացել էի մեր գյուղը: Մի պատիկ ջրաղաց ունէի—«հայրական կալվածք»...

— Է՞, վե՞րջը,—անհանգստացավ խնամին:

— Տվի գյուղի գործկոմին՝ կառավարելու:

— Գործկոմը վով է:

— Մեր ընկերներից են:

— Ծո, կեցի, մեր գեղն է՞լ բալշեիկ կա,—ցավելով զարմացավ խնամին:

— Ապա ի՞նչ,—ժպտում է Հրանտը:

— Լավ,—ու խնամին մտածմունքի մեջ ընկավ:—Ափսո՞ս: Է՞, էղածն էղած է, հըմը էկող տարի հեշ մեկիմ շտաս, ես պիտի էրթամ կառավարելու:

— Էկող տարի էլ գյուղգործկոմի ձեռին է լինելու:

խնամին աչքերը չոեց:

— Քա՛, մեղա. էկող տարի է՞լ պիտի մնան բալշեիկները:

— Միշտ պիտի մնան,—ծիծաղում է Հրանտը:

Ու հետո մեղմ ավելացրեց.

— Մշտական տվի գյուղգործկոմին, ուղ աբի պրծա, հասկացա՞ր:

— Բախշեցի՞ր:

— Հա:

— Վո՞ւյ, ձունը գլխուս: Գյոզալըմ ջաղա՞ցքը: Տեսա՞ր դու-
լումը:

Այդ ժամանակ հարսը ներս էր մտնում:

— Տեսա՞ր տնաքանդությունը,— դիմեց խնամին,— արի տես
ինչ է արել մարդդ:

— Ի՞նչ է արել:

— Աղջի, ջաղացքը բաշխել է բալշեկներուն:

Ու սկսեց ծնկները ծեծել:

— Պապական, հայրական մյուլքը մարդ իր ձեռքով վերցնի
ուրիշին բաշխե՞: Տեսա՞ր բալշեկի խելքը... օջախս քանդվեց:
Վո՞ւշ...

Հրանտը ծիծաղում էր: Հետո ձեռքերը շփեց և ուրախ-ուրախ.

— Դե թեյ բերեք, թեյ, վաղը ճամփորդ ենք:

— Ո՞ւր,— հարցրեց Կարապետյանը:

— Մոսկվա, դատախազների համագումարին:

Եկեղեցու զանգերը տվին: Նրանք շարունակվեցին մի պահ և
ապա զարկելով վերջին ակորդը՝ լռեցին:

Խնամին վերցրեց շալը, գցեց գլխին և մռայլ, հուսահատ՝
շարժվեց դեպի դուռը:

— Ո՞ւր,— ժպտաց Հրանտը:

Խնամին չպատասխանեց:

— Սո՛ւս,— աչքով արավ հարսը,— գնում է եկեղեցի:

Խնամին դողդոջ քայլերով դուրս գնաց՝ փարելու իր հավատի
խարխուլ սյուներին:

Կ Ր Ա Ս Ն Ա Ր Մ Ե Յ Յ Ը

— Բռնած գործերի՞ն մտիկ...

Ու Դային դուռը շրխկացնելով՝ հյուրանոցի կորիդորից դուրս եկավ դուռը:

Չարացած է, պապիրոս է ուտում:

— Ի՞նչ է պատահել, Դայի՛:

Աչքերը պսպղացրեց.

— Այշի, կրասնարմեյց չղառավ՝ խաթա դառավ գլխներիս:

— Սոկրատը:

— Պա էլ հո՛ւվ: Պերան էս գաստինիցեն, որ պոլ սրբի՝ զըլ-խիս խաղերին դառավ: Վեր ա կացել՝ թե ծառայողին ութը սահաթից ավել իրավունք չունես պանացնելու: Սայուզին իմաց կտամ: Հա՛ նավթը ավել ա գնում, փետը շատ վառեցիք, լամպկեքը փչացնում եք: Խե՞... Գլխիս նաչալնի՞կ ես, թե՞ ջանդար: Այշի, պոլ սրբող ես՝ պոլդ սրբի: Էս պոլիտիկի խաբարներումը դու ի՞նչ պեն ունես:

— Լավ, հիմի ի՞նչ էր ասում:

— Պրիկազներից ա խաբար տալիս: «Մարտիրոսին խե՞ ես քու տան գործով բազար դարկել. սայուզի իրավունք չի»: (Հառաչում է) Կիլոխը մեռնի Դայիի, պա մունք տ՞նց ենք արել: Ծառայողը որ ութը սահաթ գործ անի՝ գործ շուռ կգա՞: Ծառայող է՝ ջա՛նը դուրս դա, պիտի բանի 10 սահաթ, 12 սահաթ, 15 սահաթ...

— Խորհրդային իշխանություն է, Դայի, ուրիշ կերպ անկարելի է:

— Հա՛, գիտում ընք, խորհրդային իշխանություն ա, համա բանի մեջ բան կա...

Բայց սրան բոլորովին համաձայն չէ Սոկրատը, որ հյուրանոց է մտել «պոլ» սրբելու և կերակուր մատուցելու*։ Գործը՝ գործ, բայց իր զինվորական սովորությունները չի մոռանում*։

Նախկին կծու «կրասնոարմեյց» է։ Մասնակցել է քաղաքացիական կռիվներին և բանակը մի տարի է, որ թողել է։ Հիմի քաղաքացի Սոկրատ է հյուրանոցում։

Խստակյաց է, կատարյալ փուշ։ Աչքն ամեն բանի վրա է։ Ամեն բանի վրա խոսում է. «Նա չայ» մի՛ առնեք, աղջիկների հետեից մտիկ մի՛ տաք, լրագիր կարդացեք, դասախոսություն ղնացեք, պրոֆմիություն շահերը պաշտպանեցեք։ Մի ընդհանուր ավել աշխատեցիր, մի տառ շեղվեցիր՝ պրծա՛վ։ Դադում է։ Բայց ամենից շատ ընկած է Դայու հետեից, որը նախկին հյուրանոցատեր է, հիմի հասարակ ծառայող։

— Սոկրատ, ի՞նչ է պատահել։

— Քշել պիտի տամ։

— Ո՞ւմ, ա՛յ տղա։

— Ա՛յ, էդ բանվորագյուղացիական թշնամուն։

— Ինչո՞ւ։

— Էլեմենտ ա, կոնտրոկոլյուցիա յա անում։

— Կոնտրոկոլյուցիա՞։

— Բա՞ս։ Հենց էսօր։ Ծառայողների հետ կոլեկտիվ ժողով սարքեցի։ Ասում ա էդ թողեք, պոյեդդի վախտ ա, պասաջիր կգա։ Այլի, գալում ա՛ գա։ Նոմեր չի՞ ուզածը։ Կտանք։ Մենք մեր գործը գիտում ենք։ Սա ջոկ, նա ջոկ։ Ամա դու չես իմանում. նրա միտքը ուրի՛շ ա։ Ուզում ա նվաճողական գործ բռնի։ Կապիտալիստական աչքը խորհրդային իշխանության վրա յա։ Էդպես ա անում, որ բանվորագյուղացիական ֆրոնտը թուլացնի։

Ու ահռելի բաշը թափ է տալիս.

— Ամա աչքը հանելու եմ։ Կթողամ, որ բանդիտիզմ անի՞։ Էնդո՞ւր համար եմ ակոփների՝ մեջ քաղաքացիական պատերազմ տվել, որ սա էսպես սաբոտաժ բաներ սարքի՞։ Դուրս եմ գցել տալու էդ ռեժիմին։

Իսկապես «խաթա»։

Բանակումը է գնում, պրոֆմիություն, դասախոսություն, կինոյից է խոսում, բուրժուաներից, բանվորներից։

Անցյալ օրն էլ թատրոնն էր գնացել:

Դային բերանը ծովում է.

— Մին հարցնող ըլի, սրա հի՞նչ պենն ա թեատրը, յա կի-
նո...* Այշի, դու մեկիք-կնյազի թո՞ռն ես, նամեսնի՞կ² ես, հի՞նչ
ես: Զուլի արջ, բաց թողնես՝ գնա սարիցը քար թու անի:

— Սոկրատ, ուրիշ ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա:

— Իսկի: Լիկվիդացիա եմ անում: Էն ա բոլոր գրերը գիտեմ,
մնացել է մի երկու հատ:

Որտեղի՞ց էր սովորել: Ինչքա՞ն ժամանակ, բայց շուտով ար-
դեն գիշերները ժամի 11-ին, 12-ին, սանդուղքից բարձրանալիս
լսում էի Սոկրատի ձայնը.

— Ասանգլի...ակաան պառլամենտում.... օօօդային մի-
նիստը Սամվել Հոռնը...

— Սողոմոն իմաստունից անցկացար,—մրթմրթում էր Դա-
յին,—կազեթ կարթացողիս մտիկ, պրիփիսոր է դառել զլխիս:
Կա՛ց դու...

Բայց Սոկրատի պետքը չի: Աշխարհք դրստելու հետ է: Դուռն
էլ որ դուրս է գալիս՝ վաչ թե պահակ գնացող մի նորավարժ կար-
միրբանակային տեսնի.

— Ի՞նչ ես քոստքոստացնում, լա՛վ ոտն արա, մե՛կ, երկո՛ւ...
Ղամարուի ֆրոնտում պիտի ըլեիր, որ քոստքոստը ցույց տայի
քեզ...

Նորավարժը ժպտում է ու անցնում:

Ու «խաթան» շվշվացնելով ներս է մտնում: Դային առաջն է
ելնում.

— Հը՞, ամանները սրբեցի՞ր:

— Սրբած ա...—ու շվացնում է:

— Դե հիմի վերևի պուերն ավլի:

— Ավլած ա...—ու շվացնում է, գնալով իր բանին:

— Լիրբ,—մրթմրթում է Դային նրա հետևից ու ձեռքերը քա-
մակին՝ «տերողորմյան» քաշելով գնում դուրս՝ սիրտը թեթևացնե-
լու:

Բայց «խաթան» հանգիստ չէ։ Մի շաբաթ է, ինչ որ կռացել է մի թղթի վրա։ Ճկուում է, տնքում։ Բան է գրում կարծես։

— Սոկրատ, ի՞նչ բանի ես։

— Զեկույում ա։ Պրոֆմիությանն եմ տալու, որ մեր հյուրանոցի աշխատավորության շահերը պաշտպանի։

Մի շաբաթ է, որ Դային էլ չի խոսում, դեղնել է, շրթունքները դողում են։ Նկատողություն է ստացել «վերևից», թե «Մարտիրոսին չի կարելի մասնավոր գործով շուկա ուղարկել և ութ ժամից ավելի աշխատեցնել»*։

— Նստի, Դայի։ Հը, ի՞նչ կա։

Դային հառաչում է ու նստում։ Տերողորմյա է քաշում և աչքերը թախծալի երազանքներով հառում պատուհանից դուրս։

— Զորացած տառեխի է նման։

— Ծ-ծ... է... Աշխարհք է... (աչքերը պսպղացնում է)... Այշի, հիմի կասես, թե սրանք բան են հասկանում...

— Ովքե՞ր «սրանք», Դայի,— դիտմամբ խոսում եմ բարձր։

— էս կոմունիստները, այշի...

— Դայի, էդպես մի՞ խոսի, քեզ կբռնեն։

Կարծես մեկը գլխին բամփեց։ Դային սմքում է, տաբուրետը մոտեցնում կոնսպիրատիվ ձայնով.

— Հա՛յ, ես էլ եմ էդ ասում։— Ու շորս կողմն է մտիկ տալիս։

— Այշի, սրանց ի՞նչ պենն ա գաստինիցա պահելը։

Ծխում է, դառն կով տալիս ծուխն ու ձեռքը ցայելով հառաչում.

— Պա մենք էլ խազեին ենք էլել, հո՞ւնց ենք արել։ Հա՛յ, հա՛յ... ի՞նչ գաստինիցա եմ ունեցել։ Պետերպոլկի դվարե՛ց... Մին երևելի ստալոպոյ ունեի, որ գուբերնատորը ներս մտնելիս մաթ էր մնում։ էն հիանալի կարգ ու կանոնը, էն կոխտա կերակուրները, էն կանֆետի պես աղջկերքը, Սերափիոն Կասպարիչի տղերքը, Սափարոզլու տղերքը, Միշեն, Կոլյան, ի՞նչ քեփ անող, ուտող խմող տղերք էին... Դի՛փը վիզով, կնյա՛ղի պես տղերք, մսխո՛ղ... փայտոնները դարավուլի պես պաղեզողում կանգնած, սաղ գշերը քեֆ, մարաքա, չախկարա, տանցեայթ...

Ծխում է ու կարոտալից աչքերը գցում պատուհանից դուրս։

— Հը՛... Նոքա՛ր... Նոքարը կարա՞ր հակառակ խոսք ասի։ Ա՛յ, ըսենց բռանս միջին էր։ Աչքերս որ վրան մի հլորեի՛ էն ա, կշորանար տեղն ու տեղը։ Հա՛յ գիդի Աբասթուման...

Իհարկե, չեմ հարցնում, թե ի՞նչ բան է այդ անհասկանալի Աբասթումանը։

— Հիմի ի՞նչ։ Նոքարը նոքար չի, խազեխնը՝ խազեխն։ Բանի ուրորքը իսկի իմանում ը՞ն։ Մինը նալին ա խփում, մինը՝ մեխին։ Քի՛մ-քի՛մա։

Եվ իբրև վերջին արգումենտ.

— Այշի, մեկի անունը որ Սոկրատ ըլի, ի՞նչ կլինի։

Ճորալով վեր է կենում, մի երկու տրորվում է ոտի վրա և.

— Ի՛իի՛... «գեթտի բյուբյուլ, գեթտի գյուլ», «իստար աղ-լա, իստար գյուլ»*)։

Դուռը բաց արի ու ճամփու դրի ողբերգական Դայուն։

Կես-գիշեր էր։ Հյուրանոցը քնած։ Դուրս եկա կորիզորը։ Ներքևից պարզ լսվում էր Սոկրատի հեգեղով ընթերցումը։ «Խը Սը Հը Մը—յապոնական համաձայնագրի շուրջը»...

— Այ զահրըմա՛ր քեզ, քար ու քաղախ,—մրթմրթաց Դա-յին։—Տես թո՞ղ ա անում քի նոմերի մարդը քնի՞...

*) Գնաց բլբուլը, գնաց վարդը, կուզես՝ լաց, կուզես ծիծաղիր։

Կ Ա Յ Ա Ր Ա Ն Ի Ա Կ Ո Ւ Ը

Դեռ գնացքին մի կտոր ժամանակ կա: Լուռ է երկաթուղու կայարանը: Հանգիստ քնած է ուղտի ականջում:

Բայց Ակոբն արդեն պոստի վրա է: Երկաթուղու պահակային ղորամասից եկել հսկում է պլատֆորմին:

Ակոբը... ուրիշ տղա է: Ղարաշուխալու՝ նոր մկրատի վերջին կաղապարի:

Առողջ՝ ինչպես կարմիր բողկ: Կայծե՛րը կհանի: Կազմվածքն այնպես է հիմնավոր ու պլանը պինդ գցած, որ երկու հարյուր տարի կդիմանա:

Եվ ահա կանաչեզր զինվորական գդակը ծուռ դրած, հրացանն ուսին կախ, շալվարի տոտերը անհնարին ուժերով պրկած երկարավիզ կոշիկների մեջ—քո՛թ, քո՛թ—քայլում է ետ ու առաջ: «Սապոկներ» չեն, այլ զրահապատ գնացքներ, դրետնոտներ: Կրակի պես սրբող «չիստիճին» անաստված պլպլացրել է...

Ճոճոցը ողջ գավառում լսվում է:

Ահա հսկում է, ետ ու առաջ մտիկ տալիս, սրա նրա ձեռքին նայում:

Գողությո՛ւն, «սեմուշկա» շրթե՛լ, պապիրո՞ս, ձվի կճեպ նետե՛լ... Լուցկի որ ընկնի վար՝ ձեռաց կիմանա պրոֆեսիոնալ ականջը... Խեթ-խեթ մտիկ է տալիս գցողի կողմն ու.

— Ընկե՛ր, չի կարելի:

Արդեն բնագդդորեն գիտե, թե այս բոպեիս ինչ է կատարվում պլատֆորմի վրա, ներսը՝ կայարանում, բուֆետում... գավառում: Գիտե, թեև իր գործը չէ գիտենալը, թե ուր են գնում այսինչ որբանոցի աշակերտները, ո՞ր էքսկուրսիան կհասնի այսօր:

Առաւիտար ծեղը ծեղեց թե չէ՝ Ակոբից իմացիր, թե քաղաքի որ ճաշարանում ի՛նչ քեֆ է եղել և ե՛ւմ քիթն են ջարդել։ Արդեն լուսաբացից առաջ լսել է «կողմերին»։ Ինչից է, թե ինչպես՝ թեև հետները գործ չունի, բայց քաղաքից ամեն մարդ, որ դիպչում է կայարան, պիտի տեսնի Ակոբին և մի բան պատմի։

— Ակոբ, իրիզվա պոյեզդով դալթաղչեցի Սերոբը շանցա՞վ։

— Չէ, առաւիտոս պիտի գա, քթոցով հաւկիթները ջարդել է։

— Ծո, դրո՞ւստ, վա՛յ իմանա՞րդ։ է, ձենճոն քաղա՞քն է։

— Նախճըվան գնաց։ Գալ շաբթու գուժա։

— Քաղա՞քը ինչ կա։

Հետո մտիկ է տալիս Ակոբին ոտից գլուխ.

— է, խո լա՞վ լավ ես։

— Զանսաղութեն, փափախիս տակը ման գուժամ։

Հարցնողին արդեն այդքանը բավական է։ Ակոբաչափով կարելի է լավ իմանալ, թե ինչ կա գավառում։ Եվ երբ Ակոբը ասավ, թե ամեն բան լավ է, ասել է աշխարհքն իր տեղն է։

Այն էլ ճիշտ է, որ Ակոբը ծառայության կանչվելով՝ պաշտոնապես կտրված է քաղաքի կյանքին մասնակցելուց։

Գնացքի ժամանակը մոտենում է։

Ակոբը աչքը չորս է անում, որ մի անկարգութուն որսա։ Բայց անկարգութունը գնդակով չես կարող վայր գցել։ Զկա։

Մի էշելոն է եկել Երևանից և կանգ առել կայարանից հեռու։ Կարմիրբանակայինները ցատկում-թռչում են վագոնները, իրար բռթում, ծիծաղում։

Մի շոգեկառք գոմեշի պես տրլընգալով ետ ու առաջ է շարժվում ու փնչացնում։ Մի քիչ հեռու շխշխկում է դեպոն։ Կուպրինավթի հոտը սրվում, լողում է օդի մեջ։ Կայարանից լսվում է հեռախոսի ճնկճնկոցը։ Ահա և քաղաքից կառքեր են սլանում լեղապատառ՝ նահապետական փողիների հանդիսավոր շքախումբը հետևները գցած։

Եվ օրը պլպլում է, ծիծաղում, ինչպես կարմիր գաթա։

Կառքերը խցկվում են կայարանի հետևում, վեր են գալիս պատկոմներ, ապլաներ, կաշվեմարդիկ—խորհրդային ծառայողներ, ամերիկյան որբանոցների սանուհիներ՝ ճերմակ բրդե գուլպաներով և ընդարձակ շուտերով։

Պլատֆորմը կենդանացավ: Հետզհետե բազմությունը լցվեց, ժրեց ու մոլտոցը գցեց: Կայարանի ներսը մի ղփվժոց է, որ կարծես կանանց ընդհանուր բաղնիս է, կամ հրեաների սինագոգ:

Ահա մի խումբ տարբեր հասակի ապլաններ եկան ու սերվիզի պես շարվեցին գծի հենց եզրին:

Երևում է, որ բնակչության այն խավերից էին, որ երեք տարին մի անգամ հաղիվ են գալիս կայարան: Դսնավուր շորերով էին:

Պառավներից մինը նայեց Ակոբին ու բոթեց մյուսին.

— Զանրմ, աս մեր Ակոբը չէ՞:

— Ակոբն է,—հաստատեցին մյուս կանայք ու հետաքրքիր մտիկ տվին Ակոբին, որ կանգնած էր ինչպես ինքն Աֆիլլես² և հանդիսավոր հսկում էր:

Պառավներն սկսեցին դես-դեն մտիկ տալ: Ինչ-որ արտակարգ հուզման էին ենթարկվել, ընկնելով մի աղմկալի կենտրոն իրենց այն թաղից, որի անդորրությունը խանգարողը լինում էր շատ-շատ հարևան թաղից գաստրոլի եկած մի աքլորի մենամարտ՝ աքլորական շուկայի աղդեցության գոտու համար կամ շների մի համառոտ զզվուտուք և կամ տղամարդկանց երեկոյան զրույցը՝ զայնֆախանայի ցերեկվա զրույցի մասին և այն մասին՝ թե «կոռպերատուրը» չիթը քանիսի է բաց թողնում:

Հիմի ընկնելով այդ կայարանը, մի ավելի որոշ՝ քան անորոշ երկյուղով կանայք մտիկ էին տալիս կայարանի իրարանցման: Արդեն մարդիկ այնպես էին վազվզում, կարծես բոլորը քաղաքից փախչում են: Կայարանի դուռը բացվելիս ներսից պոռթկում է տոմսակ առնողների խուճապ գցող մոլտոցը: Իսկ հեռուն էջելոնն է կանգնած՝ նա էլ է գնում...

Զանգը տվին (գնացքը դուրս է եկել վերջին կայարանից): Պլատֆորմը շղայնացավ:

— Ակոբ ջա՞ն, աս զորքը կերթա՞, ինչի՞ կերթա,—անհանգրստացավ պառավներից մինը:

— Բան չկա, մերս, մի՛ վախենա,—«հասկանում է» Ակոբը,—լազո կերթա:

— Հա՛, օտացդ մեռնիմ... թե չէ... —Հանգստանում է պառավը:

— Ինչի՞ կանհանգստանաս, մե՛րս, աշխարհք խո իրար շան-
ցա՛ւ:

— Քա եսի՞մ, տնեն դուրս եմ էկե՛ղարիպի պես եմ: Ղարիպն
ու քոռը մեկ է:

Ու հանգստանում է: Որովհետեւ երբ որ Ակոբը ասավ՝ էլ բա-
վական է. ասել է աշխարհք հանգիստ է:

Ակոբը ամեն բան գիտե:

Պառավները մտիկ են տալիս Ակոբին, որ պինդ կանգնած է
ինչպես հեղինակություն, սրա ծանր հրացանին, հաստ կոշիկնե-
րին ու լցվում գորովանքով:

Երևանի զնացքն եկավ, դղրդաց ու կանգնեց: Ապա սուլեց:
Մարդիկ հարա տալով, բեռները առջևից-հետևից կախ՝ խոյացան
առաջ: Բեռները առաջ լողացին սառույց կոտորող նավերի պես:
Հայհոյանք, հրմշտուք, հիմնավոր հարվածներ ու բռնություն:

Պառավները շփոթվեցին և խուճապի մատնվեցին:

Բազմության միջից մի հասակավոր կին՝ համարյա լացով
որոնում էր պառավներին, որոնց գտավ վերջապես և ասալ վաղեց
գեպի վագոնները:

Ակոբը գնաց նրա վրա.

— Ո՞ւր կերթաս, մերս,— դիմեց տոպրակավոր կնոջը:

— Երևան կերթամ, տղես Կարմիր բանակն է:

— Կեցի՛ր.— ու Ակոբը երկաթի պես բռնեց նրան,— Երևանու
պոյեզդը աս չէ: Ետ քաշվի, իմաց կուտամ:

— Հա՛, օտացդ մեռնիմ:

Հանգստացան, տենչանքով նայեցին Ակոբին ու հառաչեցին:

— Ինձի չե՞ս ճանչի:

— Ինչի՞ չեմ ճանչի. Սեթոյի մերը չե՞ս: Ի՞նչ կենե Սեթոն,
լա՛ւ է:

— Ի՞նչ գիտնամ, նամակ էր էկե, հիվանդ է: Պիտի էրթամ
տեսնեմ ի՞նչ է էղեր:

— Ի՞նչ պիտի էղնի: Հիվանդ է՝ կըլավնա,— որոշում է Ակոբը:
Կարմիրբանակայինի մայրը հարցական նայեց Ակոբին.

— Հը՞, Ակոբ ջա՞ն, հրճե՛ր պիտի լավնա՞ խեղճ անասունս,—
լացակումած հարցրեց մյուս պառավը, ըստ երևույթին կարմիր-
բանակայինի տատը:

— Կլավնա, մերիկ ջան, կլավնա՛, հեշ դարդ մի էնե:

— Մեռնիմ իրեն. սուրբ աստվածածնա խոստըցեր եմ, Սեթոս օր լավնա՛ գառմ պիտի մատղեմ: Երբ օր կըսես կլավնա, ըսել է՝ կլավնա:

Ակոբը ավելի լրջացավ.

— Ջանըմ ինչի՞ պիտի շլավնա: Սավետսկի իշխանություն է, հեշ կրասնարմե՞յց կթողնե օր հիվընդնա, յա բան պատահի: Հե՛շ, սրտերդ հանգիստ պահեք. հիմի բալշեկի պռավիլները ուրիշ տեսակ են:

Պառավը ձեռքը բարձրացրեց աղոթքի:

— Հառավոտ, իրիգուն սուրբ տիրամոր կիսնդրեմ՝ ինքը բարեխոս ըլի, օր բալշեկին սապուկը դայիմ կպած մնա մեր հողին վրա:

— Քա հըլպը՛թ օր, բալշեկին պահողը աստված է,— ձայն պահեց կարմիրբանակայինի մայրը:

— Լուս իջնի Լենինին գերեզմընին, սրբոց դասը դասվի՛,— շարունակեց առաջինը,— էնիկ շէ՛ր, օր քաղաքը պրծուց: էէէ՛է՛— սաղ աշխարհքը հացը լցուց, լիացուց:

Մի խումբ երիտասարդներ եկան պլատֆորմի մյուս ծայրից՝ թևերն իրար ուսով գցած: Երևի կամ ճամփու դնողներ էին, կամ պարապորդներ: Մոտենալիս լսելով պառավների և Ակոբի կրոնական զրույցը՝ նրանցից մինը մի ասեղ բաց թողեց:

— Հը՞, Ակո՛բ, բանդ աստվածածնա է ընկե, կրոնական հարբեցողություն կենես:

— Կրոնական հարբեցողություն էնողը մքլած պապի՛դ տեսներ, — խեթեց Ակոբը, — դու շէի՛ր, օր զագս ու ժամ իրար խառնեցիր:

— Ծո, վո՞վ:

— Վով ըսողը:

— Էրեսդ խա՛շ հանե: Ես ժա՞մ եմ գնացե, թե՞ զագս:

— Ձա՛գս... ճժե կռնըկիս: Գիտեմ ինչ զագս էր տերտերը գլխուդ վրա:

— Ծո, ա՛յ օղուլ, տերտերը զոքանչս բերե՞ց, թե՞ ես: Բարեկամ էր՝ կանչել են տուն քեֆի, ինձի ի՞նչ:

— Հա՛, տերտերը բարեկամս էր, տիրացուն քեռուս տղեն,

էս մեկը նապաստակի ջուրն էր, էն՝ նապաստակի ջրի ջուրը: «Կրօնական հարեցողություն»... քեֆդ քյո՛ք պահե, մենք էլ ենք շուն կուլ տվե, էլ էդ տեսակ բաներ շենք մարսե:

— Ապա ինչո՞ւ մարսեցիր: Պառավները կոմունիզմդ ժամ տարան բերին:

— Իմ կոմունիզմս ժամ չտարան: Կրասնարմեյցի մեր է, լեզուն էդպիս կդառնա: Մի՛ վախենա, «սրբոց» ըսելով չենինը սրբոց շեղավ: Խոսելը վնաս չունի—սիրտը մաքուր էղնի: (Կարմիրբանակայինի մորը) էս կո՛ղմը կեցի, պոյեզդը կուգա, տակը չընկնիս:

Հանկարծ աչքը կարթեց մի բարձրահասակ երիտասարդի, որ տուն վերադարձած կարմիրբանակայինի շորեր ուներ հագին:

— Ընկե՛ր, պլատֆորմի վրա չի կարելի աղտոտել:

— Ես չեմ աղտոտե,—հերքեց երիտասարդը:

— Ատկա՞զ ինչի կենես: Քեզի կըսեմ մի աղտոտե՝ մի՛ աղտոտե:

— Շառ ե՞ս, ծո՛ւ,—բողոքեց երիտասարդը:

Ակոբը հայացքը մեխեց նրա աչքերին.

— Դու կրասնարմեյց էղել ե՞ս:

Երիտասարդը չպատասխանեց և իր հերթին աչքերը շոշուկ նայեց Ակոբի աչքերին: Հետո արևորի պես.

— Դու ո՞ւմ կո՛ւռեցնես:

— Ուռեցնե՞լս որն է: Պառլատկ նառուշիտ կենես ու հիմի էկել ես աչքերուս մե՞ջը կաշես:

Երիտասարդը մի քիչ մոմռաց և նայեց ուրիշ կողմ: Հետո գանգատվեց.

— Բերանդ մեզի վրա կբացվի, այ օղո՛ւլ: Աչքդ ինձի՞ տեսավ:

— Հա՛, աչքս քեզի տեսավ: Սեմուշկա ինչի՞ կչլթես:

— Ե՞ս եմ սեմուշկա չլթե, ըհ՛ը՛, սեմիշկա՞ է:

Բաց է անում բուռը և ցույց է տալիս լուցկին:

— Գիտեմ սեմուշկա չէ, հըմը քա՞նի անգամ ներսը չլթեցիր: Աչքս չի տեսնի՞,—համառեց Ակոբը և հրացանի փոկը ուղղեց ուսի վրա:

Երիտասարդը հեռացավ ու գցեց.

— Կարմիր տաքդեօղ ես:

— Կարմիր տաքդեղը ես չեմ,—հետևից նետեց Ակոբը,—
կարմիր տաքդեղը պռավիլան է: Ո՞ւմ դուռութմիշ կենես:

— Հը՞, Ակո՞բ, խաշում ես հա՞,—ծիծաղելով անցավ մի բան-
վոր:

— Դադում, ճենճերն է հանում,—խոսեց մի ուրիշ ծառայող
ու գնաց նրա հետևից:

Ակոբը շուռ եկավ նրանց կողմը.

— Ես ի՞նչ, այ օղուկներ: Սլուժբա է, մորքուրիս տղեն չէ:

Հետո մի հավելված՝ չորս կողմը հավաքվածներին.

— Ղուռումսաղներ, դայֆախանա չէ, պլատֆորմ է: Մեծ-մեծ
բրդեղն էլ նո՞ր սորվաք: Խոսք ըմ կըսենք թե չէ՝ թաքարլամիշ կե-
ներ:

Մի հրեսը լպստած նէպման³, ո՞ր նայում էր այս տեսարանին՝
մեջ մտավ և նկատեց Ակոբին.

— Գիտես, պարոն, ստառի ռեժիմի ժամանակ ժանդարմներն
ավելի вежливым էին: Պետք աս, ну, как там, сквозь пальцы
смотреть.—Ու գնաց:

— Խելքիդ պուտուկը սիրեմ. կոնտրոկոլյուցիա, Սողոմոն
իմաստունին թամքեցի՞ր...—կպցրեց Ակոբը,—սավետսկի իշխա-
նություն է, ըսավ՝ կտրե՛ց: Մենք մեր բանը լավ գիտենք:

Հետո.

— Թքեմ կրնկիդ: «Պարո՞ն»: Պարոնը գնաց Զանգեզուր:

Վերջապես Թիֆլիսի գնացքը եկավ:

Ակոբն սպասեց, որ եկողներն իջնեն: Հետո երբ կարգն եկավ
նստելու, բռնեց կարմիրբանակայինի մոր թևից ու շոգեկառքի
պես տարավ դեպի վագոնը.

— Ե՛լ, նստի: Հանգիստ քեզի համար, քու տանդ պես: Ստան-
ցիները չիջնես: Սեթոյին շատ բարև:

Կինը բարձրացավ, դռան մոտ շնորհակալ եղավ ու ներս
գնաց:

Աբլաները քիթ ու մոռլթները ծոմոցին, աչքները տրորեցին
ու կարմիրբանակայինի մորն ու նրա Սեթոյին աստծուն հանձնե-
լով, գնացին կանգնեցին վագոնի պատուհանի տակ:

Գյուղացիք դուրս պոռթկացին կայարանի դռներից և այն-

սլիսի մի վերջին դատաստանային խուճապով բռնեցին սրան-
նրան, կարծես դա նրանց հատուկ պաշտոնն էր:

— Ո՞ւր, ո՞ւր, ո՞ւր կքշեք,— արգելեց մի վաճառական,—
էստեղ պլացկարտ է:

— Պլացկարտդ կունկիս,— ասաց մի գյուղացի և ռահվիրեց
դեպի ալլ վագոն: Մյուսները խուճապեցին նրա հետեից:

Գնացքը մեկնեց: Դարձյալ կաթվածն իջավ կայարանի վրա:
Ճամփու դնողներն սկսեցին քաշվել:

Ակոբը նայեց գնացքի հեռացած կողմը, գդակն իջեցրեց աչ-
քերին, հորանջեց: Ու աչքը մեքենաբար դարձրեց սրա-նրա վրա:
Եվ ահա նկատեց մի «խուժան», որ աչքը գետնին՝ պտտվում էր
գծի վրա մնացորդ որոնելով:

Ակոբը նրան նշան բռնեց ու աչքերը խոժուռեց վրան:

— Ծո՛ղ, սալախանա շուն, էլի՞ էկար էստեղանները:

Խուժանն աչքի տակով նայեց Ակոբին ու շարունակեց որո-
նելը:

— էլի փախե՞լ ես մանկատնեն:

— Տեղ չկար:

— Տեղ կա, հըմը աչքդ դողության է: Սորվել ես խոզի աղտի
մեջ պառկելու: Դե, հա՛յդե:— Ուղեց քացի տալ, բայց խուժանը
սմբեց ու մնաց:

Ակոբը նայեց նրան, գլուխն օրորեց ու վճռեց.

— Լավ: Էգուց արի Կարոյի դուքանը, ես քեզի տանեմ դուր-
դար Պետրոսի քով— դուրգարութեն սորվե:

Տղան ըստ երևույթին համոզվեց:

— Արհեստ սորվի, մուրալով, փախցնելով փո՞ր կկշտանա:
Ա՛ռ, էսօր գնա կշտացի, էգուց արի:

Ու ձեռը գրպանը տանելով դուրս բերեց իր անդնդախոր
սլորտմանեն, կոշտ մատները կոխեց մեջը, հանեց երկու՝ պալտի
չափ պղնձե շահանոցներ, երկու խորհրդային կուշտ, առատ շա-
հանոցներ և տվեց տղային.

— Դե, քելե, վազե, չափո՞ւկ:

Տղան ցիսոտ թաթը պինդ սեղմած, քիթը խպշտեց ու վազեց:

Ակոբը դես-դեն նայեց, աչք ածավ պլատֆորմին, հանեց
գլխարկը, մազերը սղալեց ու քոթքոթացրեց կայարանի հետևը:

Է Շ Ե Լ Ո Ն Ը

Նրա որդին՝ Նիկոլը 1920 թվից դեսը չկար, չէր երևում:

— Կգա, մենակ ճամփաները որ կտրված են, դրա համար չուր չկա:

Ուրիշ ի՞նչ կարելի էր ասել մի խեղճ մոր, որի միակ որդին գնացել է պատերազմ, հինգ տարի է չի երևում:

Մայրը հանգիստ չունի այն օրից, երբ իր Նիկոլին տարան, այդ խեղճ ու կրակ ատաղձագործին, որ մինչև վերջին օրը ուրագը ձեռքին, ոտի վրա գործ էր անում՝ կարկատելով պստիկ խանութներ, նեղլիկ դռներ, աթոռ, սեղան...

Նրա կերպարանքը դեռ երևակայության մեջ տպված է. նիհար, նրբակազմ մի տղա, թախծալի, մտերիմ ժպիտն աչքերի մեջ: Եվ անխո՛ս: Միայն կժպտար: Բան ասելիս էլ մեղմ, անլսելի:

Նրանից ոչ մի գանգատվոր չի եղել քաղաքում: Այդ գալիս ուսկան քաղաքի չքավոր ծայրամասերը շատ լավ էին հանաչում բարի Նիկոլին: Տուն չի եղել, որին մի բանով օգնած չլիներ. դուռ էր կոտրած լինում, պատուհանի փեղկ, օրորոցի ոտք—եթե չքավոր տեղ էր՝ Նիկոլը մի արանք կգտներ, կգար ձրի կշիներ՝

— Նիկո՛լ, արի՛, հացը գցեցի:

Վեր կկենար ու ներսը մոր հետ կնստեր համեստ ընթրիքի:

Մայրը կխոսեր, կպատմեր, կբացատրեր՝ Նիկոլն ականջ կդներ:

Ձէր խոսի: Միայն մեղմ կժպտար:

Ահա այդ Նիկոլին էր, որ տարան պատերազմ, ու կորավ:

Մնաց մայրն ու պստիկ տնակը—դատարկ լուցկու մի տուփ՝ մի դուռ, մի պատուհան, երկաթուղու կայարանի մոտ:

Մայրը չէր իմանում, թե ում դիմի, ումից տեղեկություն ստանա իր որդուց: Հարցրել էր քահանային, ծանոթ խանութպանների, կայարանում մեքենավարներին, դպրոցի ուսուցչին: Ասել, բացատրել էին անորոշ բաներ—միտքը չի մնացել: Զի հասկացել: Եվ հիմա ի՞նչ պիտի անի, այդ էլ չգիտե: Իհարկե, ամենքին խոսեցնում է, որ մի նշան, մի հնար երևա:

— Հիմի, տիկին,—ասաց մի գրագիր,—դրա պռավիլան էսպես է: Դու պիտի գտնես տղայիդ շաստը, թե որ դիվիզիան, որ սլոլին է եղել: Մի զայավլենի կտաա վոյենոնաչալնիկին:

Շատ բարդ է...

Եվ մայրը տխուր նայում է գետնին և գլուխը ցնցում:

Մի միլիցիոներ էլ այսպես բացատրեց.

— էսպես է, մե՛րս: Էդ ղորամասը Ղարսից քաշվել եկել է Լենինական ու էնտեղից կամ Ղարաքիլիսա է անցել, կամ Երեվան: Քո տղեդ էլ հետները եկած կլինի:

— Հա՞, եկա՞ծ կլինի:

Ու մայրը հրահրվում է մի գաղտնի հույսով:

— Հա, թե որ եկած լինի, էդտեղերք եկած կլինի:

Հարևան կանայք էլ վրա են բերում.

— Ուր է, ուր չէ՝ վե՛րջը-վե՛րջը կերևա: Երևի ճամփա չկա:

Ու գաղտնի իրար են նայում աչքի տակով:

Բայց անցնում են օրեր, իրար վրա դարսվում, դառնում ամիսներ, ամիսները դառնում տարի...

Միշտ միևնույն բանը—ոչինչ չի փոխվում այն բանից, որ Նիկոլը չկա:

Ու հարևան կանայք դադարում են նրա մասին խոսելուց:

Նա էլ չի խոսում:

Հասկանալի բաներ կան, որ եթե խոսվեն, դառնում են անհասկանալի:

Ու տեսնելով խեղճ կնոջ իրարանցումը, կայարան գնալ-գալը, հարցուփորձը, հարևանուհիներից մինը մի օր նկատեց.

— Մե՛րս, էդպես գնալ-գալով մի բան դուրս կգա՞ որ...

— Հա՛... Համա ո՞վ գիտե...

Ցույց է տալիս, որ հույսը կորցրել է, բայց իր մեջ չի կոտրում, ընդհակառակը շոյում, մեծացնում է այդ հույսը:

Ու երբ կայարանից կամ ուրիշ փողոցներից վերադառնում է տուն՝ կրակ է անում, կերակուր դնում վրան, նստում կողքին, գուլպա գործում և սպասում նիկուլին:

Այդպես լավ է: Ա՛յ, ամեն ինչ պատրաստ է: Ուրիշ էլ ի՞նչ է մնում, որ իր տղան գա տուն:

Իհարկե, ոչինչ:

Գնացքները գիշեր-ցերեկ դղրդալով գալիս անցնում են փոքրիկ տնակի առջևով: Ամեն ազգի, սեռի ճամփորդներ վժժում են վագոնների պատուհանների մոտ:

Մայրը նստում է դռանը, պաղ քարին ու մտիկ է տալիս գնացքներին՝ աչքերը լի մշուշով ու թախիծով:

Վագոններից մարդիկ են դուրս գալիս:

— Հը՞, էն մեկը, նիկուլը չէ՞...

Սիրտը թրթռում է, գուլպան վայր է դնում ու շտապում կայարան:

Ճամփորդների աղմկահույզ ամբոխը մի կարճ ժամանակ իրար է անցնում, գոռում, վազվզում ու նորից շոգեմեքենան սուլում է, նորից կայարանը դատարկվում...

Մայրը հառաչում է, մի քիչ էլ կանգնում, նայում գնացքի հետևից, ապա դառնում տուն: Նա չի հուսահատվում: Ճամփին քաղցրացնում է երևակայությունը—և դա արդեն սովորություն է դառել—երազում է, որ իր որդին քաղաքի ուրիշ ճամփով է եկել տուն:

Հեռվից նայում է՝ արդյոք դռան մոտ մեկը չի՞ կանգնել՝ իրեն սպասում:

— Ներս մտած լինե՞ր...

Բաց է անում դուռը.

— Նիկո՞լ...

Ոչ ոք: Սենյակը դատարկ է, ինչպես միշտ:

Դե նա գիտե՞ այդ: Բայց այդ ամենը նրա ամենօրյա զբաղմունքն է, գործն է, որով լցնում է նա իր գոյությունը:

Մայիսի վերջերքն էր: Դաշտերը ժպտում էին իրենց կանաչ աչքերով:

Ինչ-որ ձայներ հեռվից կանչում էին ո՛ւմ-որ, չես իմանում ինչո՞ւ:

Մի կարմիրբանակային էշերոն էր եկել կայարան և հանգըստանո՞ւմ, թե՞ հերթի էր սպասում, որ ճամփան շարունակի դեպի լադերը:

Նիկոլի մայրը՝ հնազանդ իր սովորության՝ քայլերն ուղղեց դեպի կայարան, դեպի անսովոր աղմուկը:

էշերոնն իր ձիերով, խոտերով, երիտասարդ ձայներով կայարանից քիչ հեռու տարածության մեջ ժամանակավոր կյանք էր սկսել: Հարյուրավոր շիկահեր ու սև գլուխներ էին վրժվրժում վագոնների շուրջը: Մատաղահաս կարմիրբանակայինները ծիծաղում, իրար բռնում, իրար գլխի բամփում, հռհռում էին: Ոմանք գործ էին անում:

Ահա մի սևաչյա կարմիրբանակային քրտինքը թուխ ալտերից կաթեցնելով, դույլը ձեռքին գնում էր ջրմուղից ջուր առնելու:

Նիկոլի մայրը կանգնեցրեց նրան.

— Տղա՛, ջան, կեցի քեզի բանըմ հարցնեմ:

Կարմիր զինվորը կանգ առավ, բայց անհամբեր ու շտապով հարցրեց.

— Ի՞նչ կա:

— Օտա՛ցդ մեռնիմ, ախր մեր Նիկոլը... Նիկոլն էստեղ չէ՞:

— Նիկո՞լը, ազգն ի՞նչ է:

Կինը լարվեց:

— Ա՞զգը: Ազգը խաչատուրյանց է:

Կարմիր զինվորը մտածեց մի քիչ.

— խաչատուրյանց: Ո՞ր վաշտն է:

— Զիտեմ:

— խաչատուրյանց:

Ու դարձավ դեմից եկող մի ուրիշ կարմիր զինվորի.

— Սեթո՛: Խաչատուրյանց ո՞վ կա գնդում:

Ուրիշները վրա եկան.

— Ո՞ւմ է հարցնում: Խաչատուրյանց, Նիկո՞լ:

Կարմիրբանակայինները եկան շրջապատեցին: Ու մտածում են:

— Ո՞վ պիտի լինի:

Սեթոն հարցրեց.

— Վաշտը չգիտե՞ս:

— Ի՞նչ գիտնամ, ո՛չ ճար գիտեմ, ո՛չ ճամփա: Անունը նիկոլ է, հաշատուրյանց, կոնսիստորի թղթին մեջ Ղարիբյանց—հաշատուրյանց է:

— Տղե՛րք,—դարձավ Սեթոն դեպի վագոնները,—նիկոլ հաշատուրյանց ո՞ր վաշտում կլինի:

Մի լուրջ գունատ դեմք դուրս նայեց վագոնից.

— հաշատուրյանց ես եմ, ո՞վ է հարցնողը:

Կինն աչքը սևեռեց այն կողմը և վախեցած նայեց.

— Ձե՛, ան չէ,—խոսեց ինքն իրեն կոտրված: Առաջուց գիտեր թեև, բայց էլի հույս ուներ: Ո՞վ գիտե, գուցե...

— Գնդի մեջ ուրիշ հաշատուրյանց չկա,—ասաց Սեթոն սիրտը կոտրած մորը:—էդպես է չէ՛, տղե՛րք:

Կարմիրբանակայինները զլուվաները կասկածով, թե բացասաբար շարժեցին:

— Ձե՛, չկա:

Ու լռեցին:

Գունատ կարմիրբանակայինը վայր իջավ վագոնից ու մոտեցավ կնոջը.

— Ե՞րբ է ծառայության մտել:

— Հինգ տարի կա:

— Հինգ տարի... էդ ասել է՝ հին բանակումն է եղել: Ո՞ր է դնացել:

— Ղարսա կողմերը:

Կարմիրբանակայինները հազիվ զսպելով իրենց ծիծաղը՝ միայն ժպտացին:

— Է՛, ի՞նչ էնեմ, հինգ տարի է կսպասեմ, կսպասեմ, թե կերևա հա կերևա, հեչ չի երևա:

— Թիֆլիս, Բաքու, Երևան հարցրե՞լ ես,—ասաց գունատ կարմիրբանակայինը:

— Է՛հ:

— Ու հինգ տարի է սպասում ես, թե որդիդ գա տո՛ւն...

Մայրը շրթունքները ծռմռեց ու սկսեց հեկեկալ:

Կարմիրբանակայինները ժպտալով մտիկ տվին* և չէին իմանում ի՞նչ անեն:

Մի ուրիշ կարմիրբանակային մոտեցավ ու կլոր երեսն ընկերների ուսերի արանքով կաս-կարմիր գնդի պես ներս խոթելով՝ խզեց լուծյունը:

— Հա՛, ի՞նչ կա:

Բացատրեցին:

— Ի՛հի... տղեդ մեռած կըլի, մե՛րս, զուր մի՛ սպասիր: Տղեդ էլ վերջացավ, էն բանակն էլ, էն հին բանակ էր... Հիմի նոր բանակ է:

— Կարո՞ւ,— աչքով արին մյուսները:

— Զա՛նրմ, թող լա, սիրտը իջնի: Հապա ի՞նչ: Մեռա՞ւ՛ մեռավ: Սաղ ըլիմ ե՛ս:

Սեթոն հռհռաց ու բռունցքով խփեց Կարոյի մեջքին:

— Հա՛յ սատկիս դու:

— Խա՛չ: Սաղ ըլինք ես, դու, մենք:

Կարմիրբանակայինները բարձր ծիծաղեցին:

Իսկ կինը լաց էր լինում:

Մի ծանր քար, որ ահա հինգ տարի է նստած էր նրա սրտի վրա՝ շուռ եկավ հիմա: Եվ եթե նա բաց արեց իր որդու գերեզմանը, բայց մյուս կողմից էլ «նա» ընկավ նրա սրտից, հեռացավ: Աշխարհքը դառավ մի դատարկ բան, չբացավ ինքն էլ ու թեթևացավ:

— Էլ ի՞նչս մնաց...

— Ի՞նչը, մնաց աշխարհքը:

Կարմիրբանակայինները բարձր ծիծաղեցին*:

Գունատ կարմիրբանակայինը, որ կարեկցությամբ նայում էր կնոջը՝ մեղմեց մի փոքր:

— Մի՛ նեղանա, մայրիկ, հանաք է անում: Քո որդին գնաց, մենք էլ քո որդիքն ենք:

— Էդ էլ դրուստ է,— ծիծաղեց Կարոն,— մեկը չըլի, հազարը ըլի: Ա՛յ, տես,— ու Կարոն գդակը հանելով բամփեց բոլորի գլուխին,— սրանց գլուխը թաղեմ, սրանք բոլորն էլ քո որդիքն են:

Կինը աչքերը սրբեց ու հառաչեց:

— Հըլպը՛թ օր... սաղ ըլիք դուք:

— Հեշ դարդ մի՛ անի, մե՛րս,—կատակեց Կարոն,¹—մի բան որ պատահի՝ այ էսպէս հուպ կտանք: Եվ հուպ տվեց Սեթոյի վիզը:

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ, տո՛, կամա՛ց,—ծվաց Սեթոն ու վիզն ազատելով, ընկավ փախչող Կարոյի հետեից:

Կարմիրբանակայինները ծիծաղելով նայեցին նրանց կողմը: Սեթոն հասավ ու բռնեց Կարոյին: Սա շուռ եկավ ու սկսեց պաշտպանվել: Սկսվեց կոխը: Բոլորը շրջապատեցին նրանց և կնոջից հեռացան:

Սա նայեց նրանց և մի անասելի հաճույք դգաց, մոր հաճույքը խայտացող երեխաների առջև: Եվ մի անգամ էլ գորովանքով դիտեց նրանց ու հառաչեց:

Ապա վերադարձավ տուն: Մոտենալով տանը, բաց չարեց դուռը, ներս չմտավ:

Այնտեղ այլևս ոչ ոք չկար: Նիկոլն այնտեղ չէր այլևս:

Մութն ընկնում էր: Ձայները լռեցին: Միայն դեռ լսվում էր կարմիրբանակայինների անհոգ, երիտասարդ աղմուկն ու երգը:

Հ Ո Ղ Ը

հորի՛ն, իսկական Հայաստան:

Նրա քաղաքներից մի՛նը: Քաղաք՝ ձեռաց շինած:

հրճիթների, մարագների ու ախոռների արանքում՝ տպարան,
փոփոխություն, էլեկտրակայան:

Եվ երգիկների ծովը բարդ-բարդ ծառանում է դեպի վեր:

Մի երկար փողոց գնո՛ւմ է իր համար: Ներթ անհամոզիչ
ծովում է աջ, երբեմն ձախ ու հետո գնում, գնում, հարու է տալիս
և քաղաքից վազում դուրս:

Փողոցի երկու կողմը ինչ-որ արտառոց գոմեր, վայրիվերո
բակեր կան հին փոստային վարչություններից մնացած, «ստա-
րոստայական» ռենեսանսի՝ ոճով: Բակերի ընդարձակություններ,
ուր քայքայված ֆուրգոնների տակ, ձիու աղբերի շուրջը հախուռն
հավաքություններ են լինում ճնճղուկների ու հավերի: Եվ ճանճե՛ր,
ճանճե՛ր... բզզում են, պարում օդի մեջ ամենուրեք:

Յուցանակներ են հորանջում խանութների ճակատին: Վիթ-
խարի մալականը իր ահագին դեղնամորուքի հետ ման է դալիս
խանութե-խանութ: Մինչ սալով խոտը ականջդ ճանկելով անց է
կենում քունքիդ մոտով: Ահա և կարմիրբանակային վաշտը.
կարմրաթուշ պատանիներ՝ ամուր նյութից շինած գլուղացի տղերք,
կարծես քոչարի բռնած իրար են կպել, պատի պես առաջ են գա-
լիս: Ալեծածան է նրանց ընթացքը և երգը համալոր. մի քիչ էլ
համեստ: Եվ շիրակեցի կարմիրբանակայինը ատամների սաղա-
փը մերկացրած՝ դողացնում է կզակը.

«Մի—ենք իենք Կարմիր բանակը»...

Անցնում են:

Շուկան: Գյուղացիներ, գեղջկուհիներ, պիտներներ, զինվորական խոհանոցի սալլը, խուրջիներ, եղաններ, ավտոմոբիլ, եզ... Կոոպերատիվ խանութում իրար են ուտում:

Բայց հենց ծովում ես փողոցի մի կողմը՝ աջ կամ ձախ՝ ուրարտական լուսթյուն... Հնօրյա գյուղն է իր դատարկ փողոցներով: Հեռուն՝ դաշտերն են արտերի կարկատաններով մինչև լեռների լանջերը, իմ տանտիրոջ՝ բիծայի արխալուղի պես:

Եկել եմ հանգստի: Սենյակս գյուղի ծայրին է: Նստում եմ պատշգամբում, գիրքը ձեռքիս: Դեմից անտառն իր կանաչ աչքերով մտիկ է տալիս...

Եվ քունս տանում է:

Տանտերս մի ութսուն տարեկան բիծա մարդ է: Ամպի մոռուքը դեմքից կախ:

Նոր ենք ծանոթանում իրար հետ: Կողքովն անցնելիս ասում եմ՝ «բարով, բիծա»:

— Այ բարին արևիիիի-ի՞դ...— ձգում է հետևիցս մի քանի քայլ: Դեռ տնտղում է ինձ: Սպասողական դիրք է բռնել: Մի երկու հոտոտեց—բան դուրս չեկալ: Ուղում է իմանալ, թե ինչ մարդ եմ:

Վերջին տարիների վայրիվերումները մի քիչ շփոթել են բիծային: Վրիպում է շարունակ. մարդիկ, նրանց վիճակը, գործը, արտաքինը այնպես են փոխվել, որ բիծայի աչքերը խառնվում են:

Առայժմ կարծեմ վաճառականի տեղ է դնում ինձ:

Ես էլ դիտմամբ պղտորում եմ ջուրը, տեսնենք ինչ կանի:

Պատշգամբիս առջև տան բակն է, հավերի ներկայությունը: Աջ կողմը թոնրատունն է, ձախ՝ սենյակներ են վարձու տված:

Օրը շոգ է, փայլում է կարմիր գաթայի պես: Օրվա քունը տանում է: Արևի մեղրը հալվում, ծորում է տների, ծառերի, աթարների բուրգերից գետնի վրա:

Թմրում եմ պատշգամբում: Կիսափակ աչքերիս դեմ մի վաղածանոթ պատկեր է երերվում: Չոր աթարների ճարտարապետությունը, թարմ աթարների գաթաները պատերին փակցրած: Հավերն իրենց բևեռագիր կատարներով, աքոթի կանչը՝ ինչ-որ ուրարտական շեշտով, որ ծորում է՝ «ծո՛ւղ-րու-ղո՛ւ-ո՛ւ»:

Մեղդունները պատլիկ աերոպլանների պես ճախրում են շուրջդ և բզզալով մի տարտամություն են բերում վրադ:

Բակը ամայի է: Տանտերս է միայն տանը: Նստել է ջրհորի բերանի մոտ, գերանի վրա ու գլխով շուտ-շուտ կշռում է ու արթնանում: Գլխին մի յուզոտ շլյապ ունի, որ անշուշտ մի տյուկի մեջ նալ է նստել Հյուսիսային Միացյալ Նահանգներում և Ատլանտյան օվկիանոսը ճեղքել, դուրս է եկել լենինական քաղաքը: Եվ ո՞վ իմանա ի՞նչ ժամի՝ երկու վանեցի վաճառական, որ տախտակե խանութի լուսթյան մեջ, երկար շուռումուռ տալով այդ շլյապը՝ խորհրդակցեցին և գինը կտրեցին այսպես.

— Խիյնգ շահի:

Եվ շլյապը նստեց բիծայի գլխին: Բիծան երկու աշխարհ ունի իր վրան: Ուսից վեր և ուսից վար: Ուսից վեր Ամերիկա է: Ահա-դնագողորդ շուգունն քաղաք. փողոցներով հոսում է ավտոբուսների, տրամվայների, մարզկանց մի հորդ Միսսիսիպի²: Ամերիկյան եկեղեցի: Աղոթող բազմության դիմաց կանգնել է վշտից գերացած պաստորը³, որ հնդուհավի վզի նման կարմիր երեսը մռայլելով՝ ճենճերային ձայնով սաղմոսում է: Արեւելք, աղքատներ, եղբայրներ ի Քրիստոս: Ս. հոգին այցելում է բազմությանը, և հետևյալ օրը ամերիկացու գլխից շլյապը ճամփա է ընկնում Արեւելք, մինչև բիծայի գլուխը:

Գլխարկից վար ուրիշ աշխարհ է: Հին օրեր: Հասան խան⁴, յաթաղան, զինջիլ, ֆառաշներ: Խանը խոսեց՝ գլուխը թռավ: Հետո ուրիշ օրեր: Երկճյուղ մորուքավոր պրիստավ, յասավուլ՝ ահռելի փափախով: Մտրակ, ծեծ, հայհոյանք, կաշառք: Քյոխվան կտրան ծերից ըռխալի հայհոյանքով հրամայում է գզիրին. «Տո՛ւր, տո՛ւր էդ շուն շան որդուն, տո՛ւր էդ հարամզադին»: Գյուղացին ծեծվում է, սլափափափա բազմակարկատ արխալուղը ծլանգ-ծլանգ փոփոում է քամու առաջ:

Քնած է բիծան:

Կարծեմ ես էլ եմ քնած:

Մեկ էլ հանկարծ.

— Քշաա՛, քշա՛, ձեր քոքը վառի...

(Հասան խա՛նը):

— Քշա՛,—կրկնում է բիձան ու քարը շարտում հավերի վրա։
Սրանք խուճապով փախչում են և անհամոզիչ կերպով բարձր
ճշալով նահանջում են նախօրոք նշանակված դիրքերը՝ նոր հար-
ձակման մտադրությամբ։

Բիձան տան մեծն է։ Արամազդն⁵ ինքը։ Ընտանիքի մյուս
անդամներից են իր պառավը, երկու որդին 40 և 45 տարեկան, մի
որբեակյրի հարս և հինգ-վեց մանր ու խոշոր տղա-աղջիկ։

Ընտանիքի մեջ է մտնում նաև մի կիսախենթ բիձա։ Նրան
չեն սիրում. նախ նրա համար, որ պառավի եղբայրն է, ասել է՝
տանից չէ, և ապա՝ որ խենթ է, կարելի է շտիրել։ Բայց և այնպես
նրան պահում են, քանի որ նա մի պատիկ տուն ունի, որ ամա-
ռավորներին վարձով են տալիս և վարձը իրենք են ստանում։ Մեկ
էլ՝ իրենց բոստանը նա է պահում։

Խենթը տուն չի գալիս։ Նա իր խելքը—եթե ունի, և երևում է,
որ ունի ինչ-որ յուրատեսակ մի խելք—այդ խելքը տվել է բոս-
տանի։

Դսնավուր խոսակցության ժամանակ հարևանները նրան «բի-
ձա» են ասում, իսկ առօրյա գործածության համար որոշված է՝
«գիժը»։ Բարձրահասակ, չոր ու ցամաք մի ծերուկ է բիձան, աչ-
քերը խորն ընկած, ման է գալիս գլուխը բարձր բռնած, երիտա-
լով, կարծես հիմի պիտի ընկնի, կանգ է առնում ու մրթմրթում։
Շաքաթը մի հետ երևում է բակում, այն էլ հատկապես գոռո-
ռալու։ Այդ լինում է այն ժամանակ, երբ տանեցիներից մեկը երե-
խաների մոտ բան է ասած լինում նրա մասին, և երեխաները
խոսքը տեղ են հասցնում։

— Ո՞ւմ շներն ե՛ք,—գոռում է բիձան,—սոված շներ, ո՞վ
ա ձեզ իրավունք տվել իմ վրեն բերան սլատուելու։ Ես որ չըլեմ,
սովից կսատկեք։

Այդ գոռոցը, ճիշտն ասած, դիվանագիտական բնույթ ունի,
ավելի մարկայի համար է, որպեսզի իր պատիվը որոշ մակար-
դակի վրա պահի։

Բոլորը լռում են։ Միայն երբ բիձան կանոնադրության սահ-
մանից անցնում է և գործ է ածում ոչ պառլամենտական ոճեր,
տանտերս ձայնը բարձրացնում է։

— Դե, լավ, հերիք հաշես, ռա՛դ ըլի:

— Ո՞ւմ ես ասում ռա՛դ ըլի՝ պրիստա՞վ ես, թե՞ գուբեր-նատ...— ու այս ոգով դեռ երկար շարունակվում է բիձայի ամբաստանագիրը: Բայց նրան լսող չկա, նա էլ բավարարված է: Ուստի և վերջացնում է ու մոմռալով հեռանում դեպի բոստանները: Ճանապարհին երերում է ու կանգ առնում: Ահա բահը զարկեց մի քարի ու շարտեց ճամփից դուրս: Ահա և կանգնեց, նայում է տունների ջրին: Աշխատանք գտավ, ուրեմն և մոռացել է միջադեպը:

Այս առավոտ անկողնում էի—որ լսեցի բիձայի ձայնը և մեկ էլ մի անծանոթ երիտասարդի ձայն.

— Դո՛ւ ես տանտերը:

— Տանտե՞րը, ի՞նչ կա որ,— ղդուշացավ բիձան:

— Դու չե՞ս տանտերը:

— Ախր մի ասա, տեսնեմ ինչ կա: Հա, ես եմ:

Դլուխս բարձրացրի, որ տեսնեմ, թե ինչ երիտասարդ էր: Չէր երևում: Միայն բիձայի մորուքն էր տմբտմբում:

Երիտասարդը ըստ երևույթին գործկոմից էր:

— Քանի՞ հոգի եք:

— Քանի հոգի՞:

— Հա, քանի՞ հոգի եք:

— Ըստե՞ղ,— ու բիձան որջից գլուխը դուրս հանած գայլի պես տնտղում է երիտասարդին,— ըստեղ երկու աշխատող ենք:

— Մի՞թե այդքանը միայն:

Բիձան դիտե, թե ինչ է անում: Չհասկանալու է տալիս, ժամանակ շահում, որ իմանա, թե ո՞վ է երիտասարդը, ինչի է հարցընում և ինչ դուրս կգա տակից: Դրա համար էլ գորտի պես ջուրը պղտորում է տիղմով և տակին տալ անում:

— Ո՞նց թե երկու հոգի եք, տանը ուրիշ մարդ չկա՞:

— Կա, ամա նրանք ուտող են:

— Դու ինձ բոլորը միասին ասա:

— Ըստեղ երկու հոգի ենք...— ու հանկարծ կրկին նույն հարցը.— յավաշ, էդ ընչի՞ հմար ես հարցնում:

— Պետք է,— կարճ կտրում է անփորձ երիտասարդը և բարկանում:

— Այ ի՞նչ իմանամ: Միտքս վրաս չի:

Երիտասարդը գրում է ըստ երևույթին:

— Քո անո՞ւնը:

— Գրի՛ Մացաք Օվանեսով, ութանասուն տարեկան: (Հալի-վոր եմ, անպետք):

— Ձեր կնոջ անո՞ւնը:

— Գրի՛ Թադուհի Օվանեսով: (Նա էլ վացցուն տարեկան ա, կռնեբը, սաղ ջանը ցավում ա: Ձի կարում թե բան անի):

Ու տնտղում է երիտասարդին, որ մի կերպ լուծի հանելուկը: «Թող չարը խափանի»:

— Տղաներդ: Քանի՞սն են:

— Մինը Վասիլն ա: Սալդաթուիցուն արած սլրծած ա, կըռ-վում էլ յարալու յա ըլել: Աշխատողը նա յա: Էն մեկելը, Սիմոնը, էն տարին որ սաթըլջամ ընկավ...

— Քանի՞ տարեկան են:

— Իցցուն, իցցունհինգ կըլեն:

— Պակաս չե՞ն: Քառասուն:

— Հա՛, քառասուն, ավել էլ կըլեն:

— Քանի՞ տարեկան են վերջը:

— Վասիլը 40 ա, Սիմոնը՝ 45:

— Հարսներդ, թոռներդ:

— Ի՛, անպետք խալխը, դրանց էլ ես գրո՞ւմ:

Երիտասարդը գրում է:

— Է, վերջացա՞ւ: Հետո՞:

— Բիձեն մնաց, բիձեն, — ձայն է տալիս հարեանի կնիկը:

— Ուրիշ էլի՞ մարդ մնաց: Ի՞նչ բիձա է:

— Մարդ չկա. էն դժի հմար ա ասում: Դե նա իրա հմար կա... Պարապ հացակեր ա:

Բայց բիձան հանդիստ է: Զգիտե՛ լա՞վ է պատասխանում, թե՞ վատ: Մշուշ է առաջը, չի կարողանում պարզել:

— Ստուգման համար էր, — վերջացնում է երիտասարդը, փա-կելով իր խորհրդավոր տետրակը:

— Հա, վնաս չունի, — կմկմում է բիձան, էլի չթափանցելով մեծ գաղտնիքը: — Թե դրուստ մեր հալը կուզես իմանաս՝ խեղճ ենք. անջախ մի փոր հաց հանում ենք:

Ու ճամփու է ղնում երիտասարդին:

Դեռ ուշքի չի եկել: Անհայտությունը չպարզվեց: Ու անհանգըստացած գաղանի պես մտիկ է տալիս հեռացողի հետեից:

Վեր կացա անկողնից: Կլացվում էի ջրհորի մոտ: Բիձան նստած էր հարևանի այգու պատի տակ:

Երես սրբելով մոտեցա իրեն:

— Բարի օր, բիձա: Ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա:

— Զանսաղություն: Լավը դու գիտես, դո՛ւ ասա՝ լսենք:

— Բա դու իսկի լավ բան չե՞ս իմանում:

— Իիի՛...—ճռռաց հին ֆուրգոնի պես՝ քաշելով իր մըտքերի ծանր բեռը:—Լավը ո՞րն ա: Գետինը շանգոնելով միջիցը մի բան հանում ենք, ասրո՞ւմ: Լավն էն ժամանակն էր, որ Աղբաբա Թուրքերի մեջ յասավուլ էի: Քառասունհինգ... հա՛, հա, մի էդքան կրլի հա՛: Համարյա պրիստավ էի: Դելոպավիզատե՞լ՝ Պավլե աղեն բաշ-քյաթիալ էր: Նրա ձեռի տակին էի: Իմ ճշմարտութենիցը ինձ շատ էր սիրում: Ես էլ մեկ սաստիկ գործ էի բռնում Թուրքերի մեջ՝: «Հը՞, ոնց ես, Մացաք»,—կասեի՝ «Լավ եմ, աղա՛»: Կհաներ մեկ ճռճռան Թուղթ մանեթ կխփեր ճակտիս. «Դնաքեֆ արա»: Թուրքերը դողում էին ինձանից: Թուրս լավ լաղաթին կապա՛ծ: Թախտիս տակին շաքարը, եղն ու պանիրը իրա կարգին: Կասեի՝ «Պավլե աղա, Թուրքն էկել ա, ուզում ա քեզ տեսնի»: Կասեի՝ «Ասա իցցուն մանեթ ա»: Կառնեի իցցուն հինգը: Հինգը Թուրքից կառնեի, հինգն էլ Պավլե աղեն կտար: Հեռի քեզանից՝ ավանակի աշխարք էր: Հըմի ի՞նչ...

Դա նրա սիրելի նյութն է, և միաժամանակ «չեզոք նյութը», որով զբաղեցնում է ինձ...

Բայց դեռ տնտղում է ինձ, ատամի տակ դցում: Դրա համար էլ իր «որջի բերանից» չի դուրս գալիս:

Հանկարծ հարձակվում եմ.

— Քանի՞ եզ ունես, բիձա:

Բիձան անակնկալի եկավ ու պոչն իրան քաշեց:

— Քանի՞ ե՞զ:

— Հա, քանի՞ եզ ունես,—սխմում եմ պատին:

— Էհ, ո՞վ ա իմանում: Աստված ինչքան որ տվել ա՝ էն ա իրա հմար կա:

— Բայց քա՞նի հատ է:

— Էսպես մի շորսը կըլի,— վարագուրում է բիծան:

— Լավ, քո ապրանքը շե՞ս իմանում ինչքան է:

— Է, ի՞նչ մի բան ա, թե ի՞նչ իմանամ: Անասունի բանը ո՞վ ա հասկանում: Էս «դաբադ» ա, էս սար ու քոլ ա, գող ա, դեկ ա: Տակին բա՞ն ա մնում, որ մարդ իմանա քանիսն ունի, քանիսը չէ՞:

— Քա՞նի կով ունես:

— Կով.— շունչ է առնում.— մի 4—5-ը կա:

Ուզում եմ «մարս» անել.

— Տասը հատ չի՞:

— Դե որ սաղ տան վրա գցես, տասը շատ բան չի: Հա մի էդքանը,— ու լիռտում է.— Թե աստված պահի... տեսնենք...

Անորոշությունը բիծայի տարերքն է: Դա ինձ զվարճացնում է, և ես հարձակումը ծավալում եմ:

— Ո՞ր կառավարությունն է լավ: Սա՞, թե՞ Նիկալայինը:

— Չեմ իմանում: Մենակ Նիկալայի ժամանակ խարճը քիչ էր:

— «Սրա՞նք» ոնց են:

— Դե, ջահելի հմար լավ ա, մին էլ մարդ մարդու վրա չի կարա ձեռ բարձրացնի: Մենակ էն ա, որ խարճը շատ ա:

— Դաշնակցության ժամանա՞կ ինչպես էր:

— Դաշնակցության ժամանա՞կ... (մտածում է) ավտաս էդ ըսկի միտս չի:

— Թուրքի ժամանա՞կ:

— Թուրքի ժամանա՞կ: Դրուստ ա, մարդ շատ փշացավ, ամա իարճ չկար:

— Բիձա, ախր էն էլ կա, որ սրանք հիմի ձեր գեղը քաղաք են դարձնում:

— Ընչի՞ս ա պետք քաղաքը:

— Տներ կշինեն, գործարաններ բաց կանեն, ապրանքը կշատանա, ճամփաներ կշինեն:

— Ինչ ուզում ա շինեն: Էդ ամենը պտտվում, պտտվում՝ վերջը էլի դալիս ա խարճի վրա: Իմը գիտե՞ս ոնց ա: Իմը խարճն ա. բեր էդ բեռը իմ վրիցը վերցրու՝ էն ա ամեն բան լավ ա ու լավ:

— Ապա ո՞ւմից առնեն խարճը:

— Ով որ ունի:

— Ո՞վ ունի,—հետապնդում եմ ես,—ու՞մ մոտ գնաս՝ կասի չունեմ: Կուզե՞ս կառավարություն էլ թող չլինի:

— Ըլում ա, թող ըլի իրա հմար: Ինձ հմար լավ կառավարությունը նա յա, ով ինձնից խարճը չի առնի:

Կուսաբացից բիձան ոտի վրա է: Ման է գալիս բակում, կտրան, ներքնատանը ու դաշտամկան պես դուրս է ածում իմպերիալիստական պատերազմը—վալրիվերո, անհարիր, անպետք իրեր—քաղցր կաթի ժանգոտ տուփեր, մխեր, տաճկական սվին, կարի մեքենայի կոտրած խողովակ, ձիու հին խամուտ, շրապնելի՞ դատարկ ռումբ: Մխրճվում է նրանց մեջ, խառնխտորում, նորից ածում ներս: Ինչի՞ է պահել, ի՞նչ է փնտրում նրանց մեջ...

Պառավը ինչ-որ չկա մեջտեղը: Դա ներքին արարած է. բերան-մերույնը գլխի թաշկինակի մեջ թաքցրած՝ սուս ու փուս քջուջ է անում թոնրատանը: Բայց, թեև ձայնը դուրս չի գալիս, ինչ-որ տակից խեթում, կտցահարում է իր ամուսնացած աղջկան, որ աղքատ մարդու է գնացած, դրա համար այս տանը չեն սիրում ոչ նրան, ոչ էլ ամուսնուն:

Բատրակ է ամուսինը, բայց աներանք նրան գործ չեն տալիս: Կոմունիստներին դիմավորել է 21 թվին:

Կինը, դառն աշխատանքից խունացած մի էակ, հաճախ է գալիս հորանց, տան գործի մասնակցում ու մի կտոր հաց ճանկում: Հույս ունի, որ ամառվա վերջը՝ հորանց տան բոլոր ամառավորների իրերը իրենք կտանեն կայարան և հինգ ռուբլու չափ էլ դրանից կստանան:

Պառավի ձայնը լսվում է այն ժամանակ, երբ անիծում է, իսկ անիծում է, երբ բարկանում է իր թոռան՝ Անուշի վրա: Սա մի կարմրաթշիկ, սեաշյա աղջիկ է, զարհուրելի շարաճճի: Ամբողջ օրը ճպուռի պես վխտում է ներսուդուրս—կրակ է անում, ավլում, սրբում ու կշկշում: Պիոներ է: Աշխատելիս էլ բերանը չի դադարում. կամ երգում է, կամ ծիծաղում, կամ վիճում: Ամեն բան վեճի առարկա է: Մի անգամ պատշգամբից լսվում էր: Վիճում էին ձմերուկի առիթով, թե ով է ստեղծել ձմերուկը:

— Դու կարծում ես աստված ա ստեղծե՞լ,— ճշում էր Անուշը պառաւի երեսնիւայր:

— Աղջի, լեզուդ լալկի, սո՛ւս կաց, ասում եմ, է՛,— սաստեց պառաւը:

— Հա՛, սո՛ւս կաց, խի՞ եմ սուս կենում: Դե ապա՛ դո՛ւ ասա. ո՞վ ա ստեղծել:

— Ա՛ղջի, սրտամե՛ռ, ասածու ստեղծած բանին կասեն թե ով ա ստեղծե՞լ: Բա որ աստված շստեղծի՝ ո՞վ կարա ստեղծի:

— Բնությունը:

— Բնությունը ի՞նչ բան ա, որ ստեղծի: Բոյդ թաղեմ, բնությունը կարա՞ ձմերուկի կորիզները էսպես կարգով շարի:

— Ինչո՞ւ չի կարա շարի: Մարդ է ստեղծում՝ ձմերուկի կորիզները չի կարա շարի՞:

— Սո՛ւս կաց, լեզուդ քե՛զ պահի,— զայրանում է պառաւը: Բայց Անուշը պալին է կանգնել: Չարացել է ու ավելի գրգռելու համար ճշում է.

— Ասա՞ծդ ինչ ա, աստված չկա՛, չկա: Դա հոգեւորականե-րի ստեղծածն ա:

— Աղջի, աստվածը քեզ թաղի, չես վախո՞ւմ, ձենդ կտրի, է՛:

— Աստված չկա, աստված չկա.— այ, ասում եմ, բա խի՞ չի թաղում,— ճշում է ավելի բարձր Անուշը:

Պառաւը ճիպոտը խլեց ու աչն է՝ հարվածը իջեցնում էր Անուշի գլխին, սա խաբս տվեց ու փախաւ:

— Այ կրակն ընկնի են ուսումնարանը, հա՛, որ քեզ էղպես ուսում ա տվել,— անիծեց պառաւն ու ընկաւ Անուշի հետեւից: Մի երկու շրջան գործեցին, բայց պառաւը չհասաւ, թողեց Անուշին: Սա ետ դարձաւ:

— Ի՞նչ ա, ի՞նչ ես մեր ուսումնարանին բան ասում: Ապա ի՞նչ, ձեզ նման պըտենք ըլի՞ր: Իմ ուսումնարանին մատա՞ղ, իմ ուսումնարանի պես լաւ բան կա՞: Նրան բան մի՞ ասի:

Ու գրկում է ինքն իրան, կշկշում անհոգ, ուրախ:

Մի տասը րոպե անց՝ Անուշը արդեն թոնրատանն է, պղինձ է լվանում: Հիմի էլ աչնտեղից է կշկշոցը գալիս: Ծիծաղի ֆաբրիկա:

— Անուշ ջան, էս ամանիքն էլ սրբի, ես գնամ էն դաշնիկից շորս կոպեկը բերեմ:

— Շո՛ւտ արա: Ես գնում եմ ակումբ:

— Աղջի, էսօր է՞լ ակումբ կա:

— Հստուց ետը շաբաթը երկու օր ակումբ կա:

— Հավ, կգամ:

— Զէ, շուտ արի, շո՛ւտ, շո՛ւտ, ես չեմ կարա սպասի: Տես, որ ուշացար՝ չեմ սպասի, կգնամ:

— Ա՛ղջի, կրա՞կ ես,— չարանում է պառավը:

— Զեմ իմանում, չեմ իմանում: Շո՛ւտ արա, ես գնալու եմ: Կոչվարը բարկանում ա, չի թողնում ուշանանք:

Պառավը գնում է: Անուշն արդեն երգում է ու ամանները դռնից դուրս: Ու մի քանի րոպեում երգը փոխվում է արտասանության: Վերնագիր է տալիս.

«Մենք լենինյան սերունդն ենք»:

Հետո ընդոստ-ընդոստ ու արագ վրա է տալիս.

«Մե՛նք լենին-յան սեր-ո՛ւնդն եմք...»:

Վերջը փոխվում է ճառի: Շարուն է բառեր— համաշխարհային հակահեղափոխությունը... Եվրոպական իմպերիալիզմը, հեղափոխության կարմիր գրոհը... Բայց ինչպես երևում է, նրա նախադասություններն այդպես են կազմված և իր համար ամփոփ իմաստ ունեն:

Ու հանկարծ զրրը՛նք— սլոխնձը գլորվում է դետնին, որի ձայնից սարսափած կատուն թոնրատնից փախչում է դուրս:

Ասում էին «Վասիլ, Վասիլ»՝ դեռ իրեն չէի տեսել: Անուշի հայրն է, բիձայի մեծ տղան: Վերջապես այսօր տեսաւ: Ծաշին եկավ տուն սայլով: Արդեն փողոցից լսվում էր նրա ճիպոտի շառաչը և գոռոցը եզների վրա.

— Եզն ա՛րի:

Այնպես էր ճղավում, կարծես կոկորդի մեջ արշիններով կտավ է ճոթում:

Ահա ըոխալի հայհոյանքով, սայլը քաշեց բակը ու կանգնեցրեց:

— Օհո՞ո՞ո՞... հո՞:

Ածխապան: Հիմնական մի կեղտ ծոծրակին, երես-մերեսը մազ-մորուքի մեջ կորած, դարմանոտ, փոշոտ: Ճենճոտ մի կարտուղ ունի աչքերին քաշած, կողերը լցված ականջի կողմը:

Աչքերը շեն երևում, բերանն է բաց:

Բարկացած է ուրիշի վրա և եղներին է թակում:

— Վասիլ, ի՞նչ կա,—հարցրեց բիձան մոտ դնալով:

Վասիլը չի պատասխանում:

— Սոնին ա քիչ... բան էլեւ,—կամաց բացատրում է երիտասարդ հարեանը, որ սալի հետեւից գալիս էր:

Վասիլը նոր որ փրփրեց.

— Ես սրան սեւ եմ բան տալիս, սա տանում սար ու քոլ ա դրում, սոնին կոտրում:

Ու բերանաբաց նայում է սալին:

Բոլորս մոտ ենք դնում: Մոտենում է նաև վրացի կալարանապետը, որ նրանց մի սենյակում հանգստանում է ամառը: Նա մանր ժպիտով նայում է Վասիլին ու սալին:

Վասիլը թքում-մրում է հարեանին: Սա էլ հանցավոր կատվի պես սքլել է: Զի պատասխանում և եղներն է արձակում:

Վասիլը կարծես հրդեհ հանգցնելու է դնում: Բոսպ շունի: Ու եփվում է: Ոչինչ չի տեսնում, չի լսում:

— Բոնի, է՛, բոնի՛, բոնի՛,—գոռում է հարեանին և ինքը գրկում է անիվը, որ դուրս քաշի:

— Դե լավ, դու էլ հերի՛ք արա, Վասիլ,—նկատում է երրորդ հարեանը, որտեղից-որ հայտնվելով օդնելու:

Վասիլը կանգ առավ, շտկվեց ու ճակատին խփեց.

— Ե՛ս էլ եեեե՛մ... ինձ նման էշը որ չըլի՝ էշի գինը հազար թուման կըլի: Մինը ինձ ասի, թե՛ էէէ՛շ, էս ո՞նց ես դու էս խոտ-հարքի վախտը սեղո տալի ուրիշի: Բոնի, է՛,—ծղրտում է նորից ու անիվը գրկում:

Վերջապես հանեցին:

Ներս վաղեց ու դուրս բերեց մի արկղ՝ լիքը մեխերով ու գործիքներով: Ուղում է սոնին մեխել:

Կալարանապետը քմծիծաղ է տալիս.

— Բան չի դուրս գա, Վասիլ, սոսնիս կոտորվել է, պիտի օղակել տաս: Տար դարբնի մոտ:

Վասիլը բերանը ավելի է բացում և աչքերը շոում կայարանապետի կողմը:

— Հը՛ա՛...— քորում է ծոծրակը: Ու հանկարծ հարձակվում է սոսնու վրա:

— Բռնի, բռնի... ա՛խ, ի՞նչ ասեմ, ախր ինչի՞ համար եմ էջ... Ակը հանում են և արագ-արագ տանում դարբնի մոտ:

Քանի գնում է՝ բիձայենք լարվում են: Բոլորի ուշքը դաշտի կողմն է, ուր հասնում է հացը: Եվ կարծես դա հաց չէ հասարակ, այլ մի հզոր, խորհրդավոր էակ, որ բնության ապարանքներից գալիս է:

Ամենքը պատրաստության մեջ են:

Վասիլը երկու անգամ սար գնաց եկավ: Պատիկ, տասը տարեկան Գևորգը սարից երկու կով բերեց տուն և եղած կովերին տարավ սար մեն-մենակ: Հետո Վասիլը գնաց խոտհարքի, վերջացրեց, եկավ: Խոտ կրեց ուրիշի համար: Բեռ կրեց կոտպերատիվի համար:

Ամբողջ օրը տան բակում, թոնրատանը, կտերը, ներքնատանը անդուլ ելումուտ է: Գալիս են գոռգոռում, հայհոյում, անիծում, որը վերջանում է երևխանների թակով: Թակում են ու գնում:

Ամենից շատ գոռում է Վասիլը, նրան ձայն է պահում Սիմոնը: Բայց սա չի կարողանում տանը տիտիկ անել: Մի ոտքը սարումն է: Հարմար առիթին ծլկում է այնտեղ:

«Պարապ հացակեր» բիձան՝ դիժը, օրնիբուն աշխատում է: Լավ խնամում է բոստանը: Ոտաբոբիկ կխճորում է ցեխերը, առունները դրստում: Նրա շինարարությունն արդեն հասարակական բնույթ է ստացել: Նա առուն մաքրում է քարերից ու ճումբերից, ճամփի քարերը շպրտում մի կողմ:

Ահագին տեղ ճահճի ցեխը հավաքեց տարավ, սլատվար շինեց, ջուրը բանդ արեց ու մի ծորակ բաց թողեց, որ լվացքի ջուրը այնտեղից վերցնեն:

Շահիճը ցամաքեց, էլ այնտեղից նեխած հոտ չի գալիս:

— Բիձա,—հարցնում եմ ես,—ինչո՞ւ ես բոլոր առունները դու մաքրում:

Թողնում է գործը, դառնում շեշտ աչքերով նայում ինձ.

— Ինձ հարցրո՞ւ «դու ո՞վ ես»:

— Դու ո՞վ ես:

Ժպտում է և դինվորի սլես արագ-արագ պատասխանում.

— Ինձ արևը կարգել ա, որ առուն ծռեմ, մարդը դրստեմ, ջրերը հավաքեմ, կարտուպը բաժանեմ: Ասա՛՜ ընչի՞ հմար:

— Ընչի՞ հմար:

— Ընդուն որ՛ մարդը ծռուն ա, առուն դրուստ, ջրերը բաժան, կարտուպը մի հատիկ: Աշխարհքը իմ բահի տակին ա,— եղրափակում է բիձան ու շարունակում իր գործը:

Հարևաններս մի քանի հոգի են: Վրացի կայարանապետը, նրա ռուս կինը: Ինքը հաստ բեղերով, սրամորուք առողջ մարդ է, իսկ կինը սուս ու փուս արարած է՝ չաղլիկ ու գնդլիկ: Մի երկու անգամ գնաց Թիֆլիս, տանելով հետը ճուտ, ձու, յուղ, պանիր: Ծախեց ու վերադարձավ: Զրի տո՞մս ունի, թե ինչ...

Երկրորդ կենողը մի «բանվորի հայր» է՝ ինչպես ասում են: Հիսունից անց մարդ է: Սուրմալուեցի: Նախկին խանութպան: Փախստական է: Հիմի ձեռքը մեջքին, տերողորմյան հետույքից կախ՝ բուլթա է տալիս բակում, դիմացի այգու պատի տակ: Անգործ է: Տղան երկաթուղու վրա կոնդուկտոր է: Աշխատում է և հարը պահում:

Խաղաղ ապրում են հայր ու որդի: Ընտանիքը ոչնչացած է ճամփին: Տնտեսը հայրն է: Առավոտը վաղ դնում է ճամփին նստում, որ հենց մյուս գյուղերից մթերք բերող գյուղացիները մոտենան գյուղին՝ առաջին զնողը ինքը լինի: Վարսյետ է էժան ապրանք առնելու: Բերում լցնում է տունը յուղ, պանիր, ձու, բանջարեղեն: Կատարյալ տան պատրանք ստեղծելու համար սուրմալուեցին պատի տակին օջախ է սարքել ու ամեն օր ծխի մեջ խեղդում է բակը, չնայած որ տղան առատ նավթ է ստանում, և կարելի է պրիմուս բանեցնել:

Ժամերով անշարժ նստում է սուրմալուեցին պատշգամբում

և աչքերը խփում: Քնած կկարծես, եթե տերողորմյալի հատիկները չլիսկոց չհանեն: Մտածում է, մտածում ու հանկարծ վեր է կենում ու քշվածի պես գնում է դեպի դիմացի այգու պատը, այնտեղ է նստում մի երկու ժամ, հետո գալիս մտնում է թոնրատուն, բիծայենց մոտ: Հաճախ կարելի է տեսնել նրան բահը ձեռքին, որով հավաքում է կենդանիների թրիքը և տանում ծեփում է պատերին: Հին կենող է, 21 թվից: Արդեն ընտելացած է բակին ու բիծայի ընտանիքին: «Նորհրդային» կենող է, ուստի և ֆոնդի սենյակ⁸ է բռնել:

Նրա կյանքը մի անվերջ ձանձրալի կրկնություն է միևնույն բանի, ինչպես իր տերողորմյալի հատիկները:

Ժամերը, օրերը, իրերը, մարդիկ—ամեն ինչ հատիկ-հատիկ դալիս-գնում են, գնում-գալիս են, բայց ամեն բան մնում է միևնույնը: Նոր բան չկա, ելք չկա...

Ու քնում է մարդը:

Տղան շաբաթը մի անգամ լապտերը ձեռքին տուն է գալիս: Շատ անգամ հետը նավթ է բերում:

Այդ ժամանակ «բանվորի հայրը» պատի տակ ավելի մեծ օջախ է անում, պղինձը դնում վրան:

Ու ծուխը բռնում է բակը: Մի երկու անգամ նկատել եմ, թե ինչո՞ւ պրիմուս չի առնում. հեշտ է և մաքուր: Տղան էլ է շատ անգամ ասել, բայց հայրը համառում է:

— Օջախս մարել է «էնտեղ», էստեղ պիտի վառե՞մ: Օջախը տան բարաքյաթն ա: Առանց դրան տունն ի՞նչ:

Տղան չի պնդում: Նա շատ էլ այս տանեցի չէ: Նրա տունը շարունակ գնում-գալիս է Թիֆլիս-Լենինական: Այնտեղ են նրա ընտանիքի անդամները—իր ընկերները:

Ինչո՞ւ է գալիս տուն... Կարծես օտարական լինի: Չի էլ խոսում այստեղ:

Ու հայր ու որդի լուռ նստում են պատշգամբում՝ ամեն մինը իր մտքով տարված:

Անուշը օրվա որոշ ժամերի գնում էր պարապմունքի: Պառու-վը շատ էր փնթփնթում.

— Այ՛ տղ կոտորի, աղջի՛, էլի՞ յա կորեի:

Բայց նա պատրաստություն է տեսնում գնալու հարևան քաղաքը շրջագայելու Պիոնեռական կոլեկտիվի հետ... Պառավը չի ուզում թողնել.

— Հորդ կասեմ:

— Ասա, ես գնում եմ, էնտեղ կարմիր կնունք ունենք և հակերոնական կամպանիա կա:

— Աղջի, էլի բերանդ պատռեցի՞ր:

Մայրը մեջ է ընկնում: Շատ է սիրում իր աղջկան և ամեն բանում պաշտպանում.

— Ձեռք վեր կալ, գնում ա՛ թող գնա:

Պառավը, սակայն, համառում է.

— Աղջի, հերդ գա ի՞նչ կասի:

— Ինչ ուզում ա ասի, ես գնում եմ:

— Զի թողալ:

— Ո՞նց չի թողալ. իրան հո կպած չե՛մ: Պիոնեռը որ էդ տեսակ բաներ լսի՝ ո՞ւր կգնա:

Անուշի ընկերուհիները և մի պատանի՝ նեգրի նման սևամարմին և համարյա մերկանդամ—պիոնեռներ եկան կանգնեցին այգու պատի տակ: Անուշը վազեց նրանց մոտ, խոսեց ինչ-որ ու ետ դառավ.

— Ֆուրգոնով ենք գնում:

— Ճամփին կմրսես, կսատկես:

— Ո՞վ, ես սատկողը չեմ:

Մայրն առաջ եկավ.

— Դե, լա՛վ, լա՛վ, գնա՛:

Պառավն էլ համաձայնեց.

— Գնա՛, գնա՛: Սոսնանց Վաշիլին, Նիկոլին, Գիբորին շատ բարե կանես, կասես՝ նանին ասավ՝ աստվածածնա սուրբ կիրտիկ օրը իրենց սպասում ենք, թող գաա՛ա՛ն: Իմացա՞ր:

— Իմացա, նանի ջան, իմացա,— ղնդում է Անուշի արծաթի ձայնը թոնրատնից և պատռած վերարկուն, հացի պաշարը ու երկար ձեռնափայտը խլած՝ Անուշը դուրս է վազում, գնում դեպի իր ընկերուհիները:

Իրիկնապահին Վասիլը փոշեթաթախ եկավ տուն:

Թոնրատան շեմքին նստած, ինչ-որ ջրալի կերակուր էր խաշտում, որ հանկարծ գոռաց (նա միշտ գոռում է).

— Բա Անտուշն ուր ա:

Բացատրեցին: Բերանը մնաց բաց, ու բեղերից կերակուրը կաթկթեց:

— Ո՞նց թողիք որ գնա:

Պառավը արդարացավ.

— Ինչ քու աղջիկն ա ու իր մերը—կարա՞ մարդ խոսք հասկացնի:

— Լավ, լավ, բան չկա, Սոսնանց տանն ա վեր գալու:

Բայց Վասիլը շատ է սիրում իր աղջկան: Թե՞ ժամանակ էլ շունի զբաղվելու այդ հարցով: Այդքանով փակեց հարցը և շտապեց շուկա:

Վասիլին ամեն օր պատահում եմ անտառի ճամփին: Խոսում ենք մեկ-մեկ:

— Աթա՞ր ես կրում, Վասիլ:

— Բա ի՞նչ, մերն էլ էդ ա:

— Ինչո՞ւ: Փեյինը աթար շինելու տեղ՝ լավ չե՞ արտը պարտացնես:

— Շատ դրուստ ես ասում,—լայնորեն համաձայնում է Վասիլը,—փեյինը արտի հոգին ա:

Ես պատմում եմ ինտենսիվ մշակության, ռացիոնալ տնտեսության մասին: Տրակտորն եմ բացատրում, անտառների ու խոտհարքների մասին:

— Դրուստ ա, բա՞,—ասում է Վասիլը լուրջ կերպարանքով,—ինչքան մի բան լավ անես՝ էնքան լավ:

Հանկարծ ձայնը մեղմացնում է.

— Հըմի հրամանքդ էլ էս կոմունիստական մարդկանցից ե՞ս, թե՞ հին մարդ ես:

— «Հին մարդ եմ»,—ասացի իր տերմինով:

Զորս կողմը նայեց ու մտերմաբար.

— էս ի՞նչ բաներ են, էս անկարգ բաները, որ ասում են՝ ժամ չկա, տերտեր չկա:

— Դե, ով հավաստում է, թե տերտեր կա, թող հավատա,—
խուսափում եմ ես:

— Հա, էդ մեկը դրուստ ասիր: Մեր սլապական օրենքը ոնց
որ դրված ա, էն էլ կպահենք:

Մշուշապատ դուրս եկավ: Բայց Վասիլը «վերնաշենքից»
սկսելով առանց էվոլյուցիայի թավալվոր ընկավ «հիմնաշենքը»:

— Նալոգը շատ ա, նալոգը: Էս նալոգը թողնում չի, թե աչք
բաց անենք: Սաղ նալոգի ենք տալի:

— Դու ինչքա՞ն ես տալիս:

— Ո՞վ ա իմանում... կա՛, էլի՛:

— Չէ, այսինքն՝ ինչքա՞ն,—սխմում եմ ես:

— Երեսուն, քառասուն, իցցուն. հաշիվը կա՞: Էն ա՛ ինչ
ուզում են՝ գրում են:

Դլուխներս կախ՝ դնում ենք:

— Եզն ա՛րի,—ասում է ինքն իրեն Վասիլը, այնպես, մերե-
նաբար:

— Վասի՛լ, ուզո՞ւմ ես սլատերազմ լինի:

— Պատերա՞ղմ,—ժպտում է ներողամտաբար,—տնաշեն, հա
մեջքներս կկոտրվի: Մինն էլավ, հլա տակիցը դուրս չենք գալի:

— Բա որ մեզ զոռո՞վ կուլել տան:

— Դե էն ա, լսուի կքանդվենք, աշխարք կվերջանա:

— Ո՞վ պիտի կուլի:

— Ի՞նչ իմանամ: Իմը ռանչսլարությունն ա:

— Հա՛, ռանչսլարությունը... Բայց այդ էլ մենակ ես անում
մի կտոր հողի ու մի քանի կուլի, եղան հույսով: Չորային կա,
տավարի ցավ կա, հազար ու մի փորձանք:

— Հալա կգնանք, մինչև բարակելը:

— Որ բարակե՞ց:

— Դե էն ա՛ կկտրվի,—ասում է Վասիլը և հանդստանում:

— Ինչո՞ւ տնտեսությունդ չես միացնում ուրիշների հետ:

— Ո՞ւմ հետ:

— Քեզպեսների հետ:

— Հա՛, էդ էլ կըլի. ամա ո՞վ առաջ ընկնի:

— Դո՞ւ:

— Ե՞ս... Ի՞հ, մերը ըսենց պտի գնա՝ ոնց որ եկել ա: Մեզանից բան չի դուրս գա... Եզն արի՛:

Վասիլը տանջված երևույթ ունի: Ցախ-ցախ մորուքի, դարմանի, ցեխի մեջ կորած դեմքը կնճռոտ կաշու պես է: Նրա աչքերը պղտոր են, թախծալի: Նա հիմարական հայացքով, բերանաբաց ինձ է նայում մի պահ, և նրա ճղրիկ աչքերի միջից դուրս է լողում մի նուրբ կասկածանք և մի շողշողուն արհամարհանք դեպի ինձ: Հողի միջից դուրս եկած այս մրկած, տանջված հանելուկը կողքանց գնալով, հայացքը գցում է գետնին և երբեմն միայն աչքի ծայրով մտիկ է տալիս ինձ: Նա իր հողի մեջ թաքնված մտքեր ունի, բաներ է մտածում իմ մասին և սառը, յուրովի ժպտում...

Ո՞վ իմանա՝ ի՛նչ, ինչո՞ւ...

Երեկոյան բակը խաղաղվում է: Ամառավորների մի մասը գնում է ակումբի կողմը, մյուսը՝ քնում:

Բիձան մի երկու հայհոյանք թափթփելով դեսուդեն՝ մտնում է թոնրատուն, ուր նվաղում է թույլ ճրագը:

Մի երկու մոմոոց ևս, և ահա ճրագը ուշաթափվում է, ու բուրբ քնում են:

Ոչինչ չի վրդովում լուսթյունը:

Բայց բակը միշտ էլ քնած չէ:

Շատ անգամ է պատահում, որ պատերի տակով մի սևինք է երևում, մլուխ տալիս դեսուդեն:

Դա բիձան է. քունը առել է, հիմի վեր է կացել, բա՛ց վերցրել, գնում է բոստանի կողմը ջուր դողանալու:

Առվի գլուխը անտառի մոտն է: Այնտեղից ներքև երակներով ճյուղավորվում է դեպի բոստանները: Հերթով է ջրելը: Դիշեր-ցերեկ դյուղացիք հերթի վրա են: Խարդախում են կարգը, խլում իրար ձեռքից:

Մի առավոտ դարթնեցի մի բարձր գոռոցից: Բակն էր եկել մի երիտասարդ և կատաղած հարցապնդում.

— Զուրը խի՞ եք կտրել:

Բիձան ձեռքը կոխել էր կռնատակը և քորում էր միայն:

— Քեզ հետ եմ, ջուրը խի՞ եք կտրել:

— Ի՞նչ ջուր,— հարցրեց բիձան ձայնը իջեցրած:

— Բոստանի ջուրը, «ի՞նչ ջուր»... խի՞ եք կտրել:

— Այ տղա, էդ ընչե՞ր հստում, ո՞ւր ա ջուրը կտրել:
Երիտասարդը ավելի կատաղեց.

— Այ քեզ ասում եմ, իմ ջուրը կտրել եք տարել ձեր բոս-
տանը:

— Այ տղա, շա՞ռ հստում, ի՞նչ ես. ո՞ւր ա քու ջրին ձեռ տվիլ,
մենք մեզ հմար միամիտ քնած:

— Լա՞վ միամիտ քնած եք:

Բիձան դեռ անվրդով քորում է կոնաստակն ու ներս մտնում:

— Այ տղա, ա՛վտաս մեր դիժը ձեռ տված ըլի: Հենց ա
իմացել, թե հերթը մերն ա: Տնաշեն, դու էլ տեսար՝ կտրի, էլ ետ
տար ձեր բոստանը:

— Գժի արած բան չի: Թե գիժ ա, բա ո՞նց ա մեր ջուրը ձեր
բոստանը տանում: Սա քու արած բանն ա: Գանգատ կանեմ
վրադ:

Բիձան դիմում է բեմադրության: Հին օրերի սև սարսափն է
ուզում տարածել իր շուրջը. ու գլուխը դուրս հանելով պատուհա-
նից՝ գազանի կերպեր է ընդունում.

— Տո, դու ո՞ւմ վրա ես գանգատ տալի: Ինձ Հանեսանց
Մացաք կասեն: Հալա իմ վրա գանգատ տվողը մոր փոքրից չի
դուրս եկել: Գնա, թե չէ՝ էս ա դուրս հմ գալի մեյիդդ փռում,
հաաա՛...

Ու դմռում է ծեր գամփուռի պես:

Քյոխվայական մանյուրը, սակայն, չի օգնում: Հին բեմա-
դրություն է: Եվ երիտասարդը սպառնում է.

— Շան սատակ կանեմ. դուրս արի ու տես:

Դիալոգը փոխվում է դուետի: Էլ իրար չեն լսում. միասին
են հայհոյում, մինչև որ երիտասարդը հարցը համարելով սպառ-
ված՝ մոմռալով հեռանում է:

Բիձան էլ զորացրման է ենթարկվում ու բոլորովին հանգիստ
դիմում է թռռանը.

— Գեորգ, գնա էն մեծ քրեղանը բեր:

Երկու շաբաթ կ'ս, որ գիժ-բիձան չի երևում ոչ առվի մոտեր-
քը, ոչ էլ բակում:

Ոչ ոք չէր նկատել այդ: Ասենք՝ նրա խոսքը երբեք չէր լինում բակում:

Բայց մի անգամ նրա մասին ինչ-որ լսվեց.

— Ասում ա՛ լավը է՛ս էր, հազիր էն ա՛ կմեռնեմ կպըրծ-
նեմ,—բացատրում էր պառավը մի խումբ կնանոց, որ հավաքվել
էին թոնրատանը:—Ասում ա՛ պտի հիվանդանայի, երկար քաշեր:
Հսենց լավ ա:

— Հրեվում ա, որ ուզում ա մեռնի,—նկատեց մինը:

— Է՛հ,—հառաչեց պառավը,—լավը էդ ա: Ընչի՞ հմար ա ապ-
րում:

Ուրեմն գիժ-բիձան ինչ-որ մեռնում է:

Սակայն բակում դրանով չեն զբաղվում: Ուրիշ իրարանցում
կա: Նավթի կրիզիս: Կոոպերատիվը նավթ չունի կամ քիչ է. խա-
նութներին առջև աղմկալի սլոշեր են:

«Բանվորի հայրը» սպասում է իր նավթին, որ որդին պիտի
ուղարկի: Առանձին կենդանության մեջ է: Կայարան է գնում-
գալիս:

Հարևանները խոսեցին հետը: Խոստանում է ամենքին էլ բա-
ժին հանել նավթից:

Եվ ահա, իրիկնադեմին, երբ նա ստացավ նավթը՝ բոլոր
սպասողներս ուրախացանք, ոմանք էլ ասացին, որ վաղը կոոպե-
րատիվը նավթ է ստանում: Դրանք չեն ուզում «բանվորի հորից»
ստանալ:

Բայց ես և մի քանի հարևան վերցրինք տասը-տասը ֆունտ:
Հա՛վ տեղը սեղմեց մարդը. ֆունտը 40 կոպեկ հաշվեց: Դու բա-
նին մտիկ՝ եթե կոոպերատիվը վաղը նավթ ստանա:

«Բանվորի հայրը» ինչ-որ սուսուփուս բաների հետ է: Սարից
եկող թուրքերից մթերք է առնում, նավթ է ծախում, շորեղեն փո-
խում, մանր-մունր բաներ է սաղացնում: Ինչ-որ գործեր ունի,
պստիկ, բայց բավական մութ:

Բայց, իհարկե, երբ հետևյալ օրը իջա բակը և գերանի վրա
նստած դուրս էինք անում նրա հետ՝ խաղաղ, նահապետական
բնույթ էր կրում մեր զրույցը:

Ես էի, բիձան, մի հաշվապահ հարևան, որ երբեմն գալիս էր
մեր բակը:

«Բանվորի հայրը» պատմում էր պատերազմի անցքերից.

«Անցանք Ալաշկերտ ղորքի հետ: Մի վախտ էստեղ առու-տուր արինք, վերջը թուրքը որ զոռեց՝ խանութը փախցրինք Դիա-դին, էնտեղ էլ որ զոռեց՝ փախցրինք Իզդիր: Քուրդը խերով ժո-ղովուրդ ա: Լավ առուտուր ունեի, տուն-տեղ, ընտանիք: Փշա-ցավ գնաց, էկանք դառանք գաղթական: Հինգ տարի է էս տանն ենք: Դառել ենք տնեցի: Աշխատողը տղես ա, ես պարապ: Առաջ-վանը ո՞վ ունի:

— Աղաքվա ի՞նչը ասես, որ լավը չէր: Հա՛յ դիտի Աղբա-բա,—հառաչում է բիձան:

— Լա՛վ կաշառք կար, հը՞,—ծիծաղում է «բանվորի հայրը», հրահրելով բիձային, դիտենալով նրա սիրած նյութը:

Բիձան սրտաշարժվում է.

«Կաշառք կա՛ր»: Տո՛, աղբատն ո՞վ էր հարցնում, մշակն ո՞վ—ուտող ուտողի էր, տանող տանողի: Հիմի ի՞նչ. ահա երեք տուն ունեմ—մեջը փուշ, օխտը հատիկ: Չորս տարի առաջ այ էս մարդը (դառնում է ինձ ու ցույց տալիս «բանվորի հորը») ամիսը մի ֆունտ հաց էր քրեհ տալիս: Վերջը շինեց ամիսը տասը շահի: Հիմա* տալիս ա մի մանեթ: Գնա ապրի:

— Աբա՞,—հաստատեց «բանվորի հայրը»,—հիմի ավելաց-րել ենք:

Բայց տպավորությունը դրստելու համար տերողորմյան չխկչխկացնում է և աչքերը մի կողմ դարձրած՝ վեր կենում տե-ղից: Ամաչում է:

— Է՛,—հառաչում է բիձան,—թե կավեացնի՝ ինքն ու խիղ-ճը, թե չէ՝ ինքը դիտի:

Ու խեթ նայում է «բանվորի հորը», որը խոցվում է: Նա էլ հառաչում է և մշուշներ է բաց թողնում.

— Բանը փողը չի,—շեշտում է հատ-հատ, աչքը շարունակ հեռուն,—բանը ճմարտությունն ա, դրուստությունը: Թե չէ՝ փո-ղը, տունը, կյանքը, հարստությունը անցավոր, փուշ բաներ են աշխարքիս երեսին:

Ու աչքը հեռուն՝ շվացնում է՝ համրիչը ցուցամատին փաթա-թելով և օդի մեջ պտտացնելով:

Մինչև մութն ընկնելը խոսում են:

Եվ դեռ երկար ժամանակ, մթան հետ մերվող նրանց սիլուետները կողմից լավում է նրանց զրույցը.

— Ասըմ են՝ կոմիսենն*) որ ըլի՝ լավ կըլի,—հորանջում է բիձան քնկոտ ձայնով։—Ա՛յ տղա, ո՞նց լավ կըլի։ Որ բաժան եմ, իմ հացին, իմ ջրին՝ միսս ուտում են. բա որ մի տեղ ըլենք՝ ի՞նչ կանեն։

— Կոմիսենն լավ բան ա՝ թե ամենքն էլ աշխատեն,—պատասխանում է «բանլորի հայրը»,—բայց ավագակ են, չե՞ն աշխատի։ Մինը կաշխատի՝ մյո՛ւսը կուտի։ Ավագակ են։

Եվ ավագակ արտասանում է փափուկ ք-ով, «ավագայք»...

— Հըմի ինքը հանգստացել ա՞։

— Որտեղի՞ց, հլա հոգու հետ ա։

Հարևանի կնիկն է. խոսում է պառավի հետ։ Մեծաքամակ, արմատական մի կնիկ, զարհուրելի առողջ։ Խոսքը գիժ-բիձայի մասին է։ Հարևանի կնիկը դող կատվի պես աչքերը շռած՝ հետաքրքրվում է.

— Ոչխար եք մորթելո՞ւ։

— Ի՞նչ իմանամ, այ բալամ, ի՞նչ ֆողը տամ գլխիս։ Չմորթած ըլիլ չի, մորթե՛նք... ո՞նց ենք մորթում։

— Ընչի՞ց ա մեռնում։

— Ի՞նչ իմանամ. թե ասեմ աղիքը հլորվեց՝ աստծու բան ա, ո՞նց իմանաս։

Դեռ մինչև ճաշ դրացի կանայք դավում էին թոնրատանը։

Բիձան սաստիկ կենտրոնացած էր և մտահոգ՝ ներսուդուրս էր անում։

Գիժը ծախսի դուռ էր բաց անում։

Վասիլն էլ տուն եկավ։ Նա բերանը բաց կանգնեց թոնրատան դռանը, քիթը խալտեց, թևքով սրբեց երես-մերեսը։ Քրտնած էր և գործով սաստիկ զբաղված։

Ներս գնաց թոնրատուն։ Ղովռոցը կտրեց։ Ինչ-որ խոսեցին այնտեղ։

— Տերտերի հոր մեռելն էլ ու նրա օխտը պորտի էլ, ինչ

*) Կոմունա։

անում եք արեք,—շարտեց Վասիլը դուրս գալով ու շտապեց դաշտ:

Երևում էր, որ ներսը խոսք կար ոչխար մորթելու գծի հոգեհացին:

Վասիլը հակառակ էր:

Ուրեմն բիծան մեռե՞լ էր: Դուրս եկա ստուգելու:

— Բիծան մեռե՞լ է,—հարցրի տանտիրոջս:

— Հալա չէ,—մոայլվեց նա:

— Հետո՞:

— Հետո էլ ի՞նչ, էն ա մեռնում ա: Մի շաբաթ պառկեց:

— Բա ճար չարի՞ք:

— Ի՞նչ ճար: Թե մեռնում ա՝ էն ա կմեռնի: Մարդ պլտի մեռնի՞, թե չէ:

Բանից դուրս է գալիս, որ իրենց սայլը անկյունում ճամփան ծռել էր և պատին սեղմելով գծին՝ փորը ուժով տրորել էր՝ վնասելով հրեի աղիքները:

— Մարդ որ փտած ըլի, էն ա՝ նրան մի սել ա պակաս,— եզրափակեց բիծան:

Ու հանգիստ հեռացավ իր բանին: Հիվանդով զբաղվող չկա. նա իր համար այնտեղ պիտի մեռնի: Այդքանը միայն:

Գնացի բոստանը: Դիժ-բիծան ապրում է մի քողտիկում, որ շինված է ուրիշի տան պատի տակ: Դա մի պստիկ տուփ է, որ դիժ-բիծան է շինել: Ճարտար սարքել է, հարմարեցրել: Դուռ, պատուհան, թախտ, դարակ: Միայն փոքր է դադաղի պես:

Դուռը բաց էր: Եվ գիժը աչքերը առաստաղին՝ հեռում էր:

— Բիծա, ո՞նց ես:

Ձի պատասխանում: Կամ ուշքը վրան չէ, կամ անօգուտ բան է համարում խոսելը:

Դեմքը սրված է, աչքերը ապակի:

Երևում է՝ կմեռնի:

Կանչե՞լ բժշկին, թե ոչ:

Անօգուտ է, բայց որոշում եմ կանչել:

Եկա տուն: Բիծային ասացի, որ բժիշկ եմ կանչել տալիս:

— Օրը հասել ա, ի՞նչ բժիշկ: Պլտի մեռնի:

Տոմս դրեցի, տվի հարեանենց աղջկան, ուղարկեցի բժշկին:

Բիձան զվարճանում է «ուսումնական» մարդու «հավեսի» վրա: Քմժիծաղ է տալիս:

Նրեկոյան բժիշկը եկավ.

— Չի ապրի, ուշ է:

Տերտերը քուցին-քուցին անելով ներս ընկավ բակը, աջը տվեց պառավին ու հարսներին, նստեց և բարձր շունչ առավ:

Տրամադրությունը բարձր էր: Թաղումից հետո, իբրև մի մեծ շահատակությունից հետո, որ նա կատարել էր, հիմի եկել էր հանգստանալու:

Նրա հետ էր և տիրացուն. հնոտի, բայց առողջ մի տղամարդ: Տերտերի ծալած շուրջառը դրեց պատին և հոտոտելով, սկսեց աչքերով խուզարկել շորս կողմը:

Գյուղացիները իրար հետևից շարան-շարան հավերի պես թրթփալով իջան բակը և մեկմեկու քամակ բռնելով՝ առաջ դնացին, պառավին «աստվածանից մխիթարվես» ասացին ու ձեռները լվանալով նստեցին սուփրի շուրջը:

Սկսեցին ուտել: Այնպես լուրջ ու հիմնավոր, կարծես ցեմենտի պատ էին շարում: Առաջ ցածր էին խոսում, քիչ հետո ձայները բարձրացրին:

Բակը կենդանացավ: Հարևան երեխաները կիտվեցին կտուրներին և սկսեցին դժվժալ:

Մինչև անգամ ինչ-որ շներ հայտվեցին և ահռելի սև դրնչերը տնկած՝ սկսեցին աչքերը սևեռել դեպի սուփրան:

Հալիվ մի ոսկոր թռչում էր նրանց կողմը՝ յասավուլների պես հասնում էին ու հափռում:

Սեղանն աշխուժացավ:

Վատորակ գինին աղդեց: Դեմքերը կաս-կարմիր ձմերուկի պես լցվեցին արյունով: Ու մի ստամոքսային մոլուցքով տարված, խժռելով ամեն ինչ՝ սկսեցին կատակել, խոսել առօրյա դեպքերից ու իրենց գործից: Վասիլը, սակայն, մոռալ էր և լուռ ուտում էր:

«Բանվորի հայրը» խոսում էր Զակտայոյի՞ մասին և համեմատելով բանկոռպի հետ՝ գտնում էր, որ Զակտայոն «ղողում է»:

— Աղը չկա, աղը՞, դու աղն ասա,—բերանը բացեց Վասիլը,—առանց աղ հրեհեհն տավարը սարում կոտորվում ա:

— Տավարը դրանից չի կոտորվում, է՛, դրանի՛ց,— ձայն է տալիս մի ճենճոտ գլուղացի,— ես ասում եմ՝ էն շան որդի համ-զաչիմանցին իր տավարի ցավը գցեց մեր մեջ։

— Բա դոխտո՞ւրն ինչ ա ասում։

— Այ էդ դոխտուրի ֆոտը կտրի հա՛, դոխտուրին ո՞վ ա տեսնում,— ձայն տվեց Վասիլը։

Մինը՝ մյուս կողմից։

— Ա, տնածակ տերտեր, խանութդ ե՞րբ ես սարքում, խա-նութդ։

— էս ա սարքում եմ, կաց մի տղես դա Թիֆլիսից, որ կաղ-նացնեմ խանութում։

Վերջապես մեկ-մեկ սկսեցին նկատել, որ կշտացել են, և այլևս ոչ մի հնար չկա ուտելու։ Ականջները տնկվեց։

Ետ նստեցին, որ շունչ քաշեն։

Այդ ժամանակ տերտերը վեր կացավ բաժակը ձեռքին։ Մյուս-ները հետևեցին նրան։ Նա սկսեց մրթմրթալ մի աղոթք։

Հետո— «Աստված լուսավորեսցե Սարգսի հոգուն»։ Նոր հայտ-նրվեց, որ գիժը անուն էլ է ունեցել— Սարգիս։

Ապա բոլորը խմեցին Սարգսի ողորմաթասն ու բխկալով հե-ռացան իրենց տները։ Վասիլը թոկն առավ ու շտապեց անտառ։

Բակում նոր հյուրեր են եկել։ Բիձայի որբեայրի հարսն է և մի անծանոթ դուղացի։ Սարից յուղ ու պանիր են բերել ձիով։

Կոճղի պես պնդակաղմ կնիկ է, քամուց ու արևից մրկած դեմքով։ Պիրկ ձեռքերով քանդեց թոկը, բռնները արագ գրկեց, վազեցրեց, տարավ տեղավորեց, ձին տարավ ակոռը։ Բոբիկ է ու ման դալիս գետինը դմգմբացնում է։ Չի խոսում, այլ հրամաններ է արձակում իր հետ բերած դուղացուն, որը ուզում է օգնել նրան, բայց չի կարողանում ետից հասնել։ Դա շորագյալցի է, սարում մշակ է մտել նրանց մոտ։

Մի քիչ դեսուդեն արավ ու մոտեցավ ինձ.

— Հրամանքդ կաղզվանցի՞ ես։

— (Ինչու պիտի կաղզվանցի լինեմ)։

Ասացի որտեղնցի լինելս և ապա հարցրի...

— Ի՞նչ կա:

— Հենչ, գիտես թը ճանանչ ես:

Ոտների վրա տրոտիվում է: Հետո նստեց պատշգամբի սանդուղքին:

— Ներողութուն, ևղբայր, քեզի մե բանըմ պիտի հարցնեմ: Կաթի մաշինան, մեկ էլ մե տրախտորըմ օր ուզենանք բերել տալ, ի՞նչըղ պիտի էնենք:

— Ո՞վ է ուզում բերել տալ:

— Ուզող կա սարը: Ես է մեջն եմ: Գուզենք կաթի արտել բանանք: Մենակ մաշինան չիտենք թա՞նկ է, աժա՞ն է:

— Ուզում եք տնտեսությո՞ւն սկսել:

— Հա: Մաշինի պանիր ու կարագ գուզենք հանե: Հրամանքդ տեսե՞լ ես կաթի մաշինա:

Բացատրում եմ: Շորագլալցին ըստ երևույթին մի քիչ ծանոթ է կաթնատնտեսության և հիմի ավելի մանրամասն է ուզում ծանոթանալ սեպարատորին և տրակտորին: Նա ինձ ուշադրությամբ լսում էր: Հարցրեց, թե ո՞րտեղից կարելի է ձեռք բերել և ի՞նչ արժե: Ասացի՝ գները չգիտեմ, բայց եթե դիմեք գյուղկոոպին՝ նա ձեզ կօգնի այդ հարցում: Հասցեն տվի:

— Էդ տրախտորը որ բերել տանք՝ մենք կրնա՞նք բանեցնե:

— Հազիվ թե. պետք է սովորեք:

Եվ բացատրեցի, որ լավ է շատվոր լինեն:

Շատ հետաքրքիր և աչքաբաց մեկն էր երևում: Ուստի և սկսեցի գլուղատնտեսությունից խոսել: Բերի օրինակներ Շվեյցարիայից, Դանիայից:

Նա սկսեց հարցեր տալ: Նրան շատ զարմացրեց դանիական կովերի քաշը, մեծությունը:

— Յա, էդպես էլ կով էդնի՞: Ծը, ծը՛. ծը՛, ծը՛, ծը՛,—ծըվծվացրեց լեզվով և գլուխը թափ տվեց:

Հետզհետե անցավ նորանոր հարցերի: Իմ բացատրությունները լսում էր, բայց ինչ-որ միտքը զբաղված էր նաև ուրիշ բաներով և առիթներ էր որոնում կարծես՝ հարցնելու:

Հանկարծ խոսքը շուռ տվեց.

— Վարժապետ, մե բանըմ հարցնեմ: Քափանակի դեղ գիտե՞ս:

— Քափանակի՞ր—փորի ճիճվի՞ր:

— Հա: Տափակ ճիճվի:

— Դո՞ւ հս հիվանդը:

— Ձէ, էնտեղ սարը մի սրտակից ընկեր մունիմ՝ էնիկ ունի. պիտի թափեմ:

— Դրա դեղը սանտոնինն է:

— Հա՛, ըշտը ադ ըսած դեղը ըսեմ՝ քովդ կունենա՞մ:

Ասացի կա—իսկապես էլ կար, բայց հին էր նախ և տալա ինչպե՞ս տայի: Բացատրեցի, որ դեղատնից կարելի է ձեռք բերել: Դժվարացավ: Դեմքը կնճռտեց: Հետո լիռուեց.

— Ես օր էրթամ, կուտա՞ն:

— Ձէ, պիտի դիմես բժշկին:

— Է՛, վո՞վ գլոխ ունի բժշկին էրթալու, դիշերս պիտի սարն էրթամ: Քովդ ունիս՝ տո՛ւր:

— Շատ լավ, կտամ:

Շատ ուրախացավ:

— Իսկ մայասուլի յա թե չէ՝ սուսանակի դեղ չունի՞ս:

— Ձէ: Ինչիդ է պետք:

— Ինձի պետք չէ: Փառք ասածու, իստակ հմ ու գեբդաստան ունիմ: Մենակ թե մեր սարը թուրքեր շատ գուրան բովս՝ կխընդըրվին: Ձե՞ս կրնա բժշկեն ատ դեղերը առնե:

— Ձէ, չեմ կարող: Հիվանդը ինքը պիտի գնա բժշկի մոտ:

— Լավ. քափանակի դեղը տուր:

Տվի փոշին, հինգ թե վեց հատ:

— Երկնուց գետին շնորհակալ եմ,—ասավ ու ծոցը դրեց:

— Այդ սեպարատորի ու տրակտորի մասին ալս կասեմ,—ասացի հս,—որ եթե կոլեկտիվ դիմում լինի՝ բան դուրս կգա:

— Հա, կմտածենք,—պատասխանեց անտարբեր՝ ուշքը ուրիշ տեղ:

Նա փչում էր «իրենց» մտադրության մասին. ևս զգացի, բայց լռեցի: Ինձ զվարճացրեց այդ շորադյալցի հեքիմի տրյուկը:

Իրիկնադեմին, երբ ճամփա էր ընկնում դեպի սար, միամիտ եղանակով հիշեցրի կրկին՝ կոլեկտիվ տնտեսությունը:

Շորադյալցին բաց արեց կարտերը.

— Զա՛նրմ, ի՞նչ տրախտոր, ի՞նչ բան, ես քոսոտ օշխարմ շա՛տ ունիմ՝ կաթի մաշինա առնեմ: Տեսնինք, վրես գրե, — ու խորամանկ ժպտալով՝ աչքով արեց:

Լուր եկավ, թե պիոներները ֆուրգոնով վերադառնալիս՝ մի ֆուրգոնի հետ երեսուն հոգի թափվել են ձորը:

Գյուղում իրարանցում է: Գործկոմից ձիավոր գնաց:

Շոսեի երկարությամբ մայրերի ու եղբայրների մի շարան ձգվեց դեպի այն ձորը:

Վասիլը թողեց գործն ու վաղեց: Բայց Անուշի մայրը հանգիստ ժպտում է.

— Սուտ կլլի: Միշտ, հենց որ պիոներները ոտը դուրս են դնում գեղից, էդպես բաներ են խոսում:

Ճաշից հետո, երկար փողոցի կողմից լսվեց դալար ձայներից հլուսված մի «ուռա՛»: Պիոներները շարքով-կարգով քաղաք էին մտնում: Ոտով էին գալիս, իսկ հետևից ֆուրգոնները ծաղիկներով ու ճղներով զարդարված: Նրանց մեջ փոքրեր էին նստած և մի քանի ծնողներ, որ դեմ էին վազել «աղետի վայրը»:

Փողոցը լցվեց ուրախացած ծնողների ու հանդիսատեսների բազմությամբ:

Պիոներները շիկնած էին ու սևացած և աչ ու ձախ պատ կազմած բազմության միջից լուրջ անցնում էին ու միայն գոչում. «ուռա՛ ա՛ա՛...»:

Լուրը սուտ էր դուրս եկել: Պիոներներն իմացել էին «պրովոկացիան», ուստի և բարկացած էին մտնում քաղաք և իբրև հերքում և հակացույց գոչում.

— Ուռա՛ա՛ա՛...

Դեռ չեն ցրվում. դնում են ակումբ, որ այնտեղից ցրվեն տները:

Մի քանի բոսիցից հետո Անուշը կարմիր խնձորի պես ներս գլորվեց բակը, ուրախ-ուրախ գրկեց մորն ու հետո կապոցը քանդելով սկսեց բացատրել, որ գյուղի մութ ուժերը պրովոկացիա են սարքել իրենց մասին:

— Մենք ցույց կտանք այդ մութ ուժերին:

— Աղջի՛, զլխամեռ, էդպես կվախեցնե՛ն,— խոսեց պառտվը:

— Ո՞վ ա մեղավոր, ընչի՞ եք լսում հակահեղափոխականներին:

Անուշին հայտնեցին գիժ-բիժայի մահը: Նա վախեցած աչքերը շռեց, և արցունքները ցայտեցին.

— Վա՛յ, բիձե՛ն... իմ խեղճ բիձե՛ն...

Ու դնաց դեպի բոստանը: Ի՞նչ էր ուզում գտնել այնտեղ:

Երկու օր հետո մի թոքախտավոր պիոնների թաղում կար: Ամբողջ կոլեկտիվը գնում էր դադաղի հետևից:

Հուղարկավորների* մեջ էին նաև տանտիրոջս ամուսնացած աղջիկը և նրա ամուսինը:

— Աղգակա՞ն են,—հարցրի մի պիոնների:

— Ոչ, համակրող են,—պատասխանեց կարճ ու լուրջ, կարծես դա մի քաղաքական ցույց լիներ:

Փողոցի ծայրին կանգ առան: Բաղմուխյունը շրջապատեց դադաղը:

Անսպասելի կերպով Անուշը բարձրացավ մի քարի: Ի՞նչ, պիտի խոսի: Այո՛, խոսում է: «Ընկերներ՛ր: Մեր ընկեր Սոսին, պիոներական մեր կոլեկտիվի ակտիվ ընկեր Սոսին, այսօր հեռանում է մեզանից: Բայց մենք չենք հուսահատվում: Նա մեր մեջ դեռ կենդանի է: Մենք նոր կյանքի զավակներն ենք: Մեզ պետք չեն տերտերները, տիրացուները: Մենք մեր ընկեր պիոներին այսօր թաղում ենք նոր թաղումով: Այստեղ չկան տերտերներ, այստեղ չկան սղավորներ, այստեղ ներկա են պիոներական ոգին և կարմիր դրոշակը: Ուրիշ ոչինչ»:

Անուշի դեմքը վառվում էր, և ձայնը պայթում կոկորդի մեջ: Հենց որ վերջացրեց՝ արագ ու լուրջ իջավ քարից:

Զգնացի առաջ: Օրկեստրը նվագեց մահվան քալերիզը, և հուղարկավոր պիոններն էլ հեռացան:

Վերադարձա շուկա, որ այնտեղից տուն գնամ:

«Ամերիկյան» բաղարում ինչ-որ ղուլուց կար: Մի մարդու էին քաշքշում: Վերարկուի կոխվ էր:

Օրերը քանի գնում՝ կատաղում են: Շուգը կծում է: Սարերի ատամնավոր բերդերի աշտարակներին ամպեր են ճլմկոտում,

հորանջում, հետո սեւեղնած, հսկայական գորտերի պես գոռուլոդ տալով սուրում երկնքի ջրերի մեջ:

Վախ կա, թե կարկուտ կգա:

— Հը՞, բիձա, հունձի ժամանակը չի՞ հասել:

Բիձան տարակուսած մտիկ է տալիս ամպերին և կիսաձայն: Կարծես վախելով, թե նրանք կսեն:

— Հասել ա, բա հասել չի՞: Մշակի բանը դժար ա—թանկ ա, ճարվում չի:

Նստել է քարի շեղջի վրա, բահը գցել առվի ջրթին և ցորենի հասկ է փշրում: Բաց-դեղին հատիկներ են: Բիձան կենսարոնացած զննում է ու հետո ծեղերը փշում: Ահա մի հատիկ ընկավ գետնին: Բիձան ուզում է վերցնել, և հաստ մատները հազիվ են բռնում հատիկը: Նստում եմ ծառի շվաքին, խոտի վրա և թինկը տալիս: Նայում եմ բիձային: Նա դունդ ու կծիկ դառած՝ կռացել է իր բռան վրա, և մորուքը ջրվեժի պես թափվում է ալդ կոշտ ու կնճռոտ բռան վրա, որ կաշնպարկի է նման: Հասա: Ի՞նչ է որոնում այդ հատիկների մեջ, որ այնպես զննում է—չգիտեմ:

— Բիձա, ասում ես՝ մշակը թանկ է. բա ինչի՞ տղաներիդ հետ չես հնձում:

— Տղաներիս մինը տավարին ա մտիկ տալիս, մինն էլ, տեսնում ես, անջախ ա հասցնում:

— Այս երկու տղադ ե՞ն:

— Չորսն էին: Երկուսը էս կռվին սպանվեցին:

— Ո՞ր կռվում:

— Ի՞նչ իմանամ, էնքան կռիվներ էլավ:

— Էդպե՞ս: Ուրիշ տղաներ է՞լ ես ունեցել:

— Բա ի՞նչ... (հառաչում է) նրանք որ տեղն ըլեին՝ էն ա մշակին տվածը տանը կմնար: Հիմի արի՞ մշակի օրականը տուր, հացը—տուր: Որտեղի՞ց:

— Է՛, հունձ է, պիտի արվի:

— Պիտի արվի, բա՞:

— Շատ ես աշխատում, բիձա:

— Շատ եմ աշխատում: Տնաշեն, ասա դարուն-ձմեռ ա՞՞չք ենք բաց անում: Բա որ չաշխատեմ, էս հողը ինձ հա՞ց կտա: Խեղդում ենք ու զոռով հացը միջից հանում:

— Մենակ ես, էնդուր է էդպես:

— Մենակ եմ, բա՞: Մենակ եմ ու ո՞նց մենակ: Քիչվոր եմ: Որ մին ընկա՝ էլ վեր կենալ չեմ: Մին էլ էն կա, որ ուտողս շատ ա, ուտողը... Դա յա տունս քանդում: Մենակ եմ...—կրկնում է ու կրկին հատիկները խառնում:

— Լավ,—գիմում է նա կտրուկ,—որ շաշխատեմ, հասնո՞ղս ով ա:

— Ո՞վ: Նոր կարգը:

Բիձան մշուշոտ հայացքը դրում է հեռուն ու մտածում:

— Զեմ իմանում: էդ նոր բան ա: Ամա ինչ էլ որ ա՝ էդ բանը ո՞վ պտի բերի իմ դուռը:

— Ո՞վ: Անուշը: Նա հո քեզանից է:

— Հա, ինձանից ա:

— Հավատո՞ւմ ես, որ քեզանից եղածը քո համար նոր կյանք բերի:

— Ո՞վ ա իմանում: Ժամանակը ամեն բան կանի: Ասում ա՝ «հար զադ զամանա բախար, դաման հեչ բիր դադա բախմիչիր». ուզում ա ասի՝ «ամեն բան ժամանակին ա մտիկ տալի, ժամանակը իսկի մի բանի մտիկ չի տալի»:

— էդպես է, բիձա, էդպես է: Այ իմ բոլի միջի հողը: Ամեն բան սրա միջին է՝ հացը, խոտը, երկաթը, ես, դու, ամենքը: Սրա միջին ամեն բան փոխվում է: Մինը փառում է, մինը ծլում: Ժամանակն էր, որ հիմի էսպես բերեց:

Բիձան իր սահանքավոր մորուքը բնալի ինձ դարձրած, կասկածամիտ աչքերը վրաս սեեռած՝ ականջ էր դնում:

Դիմացս արտերը գեղնին են տալիս և ոսկու հեղեղի պես լցվել են շորս կողմ ու կանգ առել: Զպուռները նրանց մեջ «ճրճրճր»՝ լարում են իրենց ժամացույցները: Նրկներում հսկայական ոսկե սարդը խաղում է իր լուսեղեն թելերի հետ:

Հազարավոր մեղուններ, ալյանդակ բեղունի ծաղիկների և ցողունների մեջ ինչ-որ տնտեսության հոգսի հետևից են ընկած: Խուղարկում են, շտապում: Հողը հարբել է, խանդոտում և մոլուցքի մեջ բերում է բարիքը: Նրա ուժեղ հոտը քաշում է իրան: Բրունում եմ, փշրում, զննում: Ոչինչ չի երևում—մանր թելեր, ավազի

հատիկներ և սև զանգված, միապաղաղ, կո՛ւյր, մո՛ւթ, որի մեջ փտում-ծլում են հազարավոր էակների դիակներ:

Ինչպես այս բիծան, նույն այդ հողից շինած բիծան: Ինքը հողը: Նայում եմ նրա ջլուտ դեմքին, ձեռքերին: Այո, սա հողից է զանգված. սա հիմի փտում է, որպեսզի ծաղկի Անուշը...

Սարի կողմից անտառն է ու թեև մի հարյուր քայլ է հեռու, բայց լսում եմ նրա տարերային խոսվածքը—միլիոն տերևների ու բզեզների լեզուն: Թմբիր է գալիս վրաս հաճելի՝ ինչպես գինու առաջին ումպից հետո: Աչքերս կիսափակ նայում եմ բիծային, որ ճենճերվում է արևի քուրայի մեջ:

Ինչ-որ խորհուրդ կա նրա և ցորենի առաջին հատիկների հանդիպման մեջ: Նախամա՛րդը, որ հանդիպել է իր ձեռքով ցանած առաջին հատիկներին: Անողոք կռիվը վերջացել է հաշտու-թյամբ: Հացը՝ եկել է:

Ներքևից մի երիտասարդ բահն ուսին գալիս էր դեպի մեզ: Չնայած շոգին նա արագ էր քայլում: Բիծան ձեռքը ճակատին դրեց, նրան նայեց ու բահը ձեռքն առավ: Երիտասարդը մոտեցավ մեզ ու փնթփնթալով, արագ-արագ սկսեց ճումբերը քանդել առվի գլխից:

Բիծան, որ մինչ այդ շատ հանգիստ երևույթ ուներ, վեր թռավ ու բահով անխոս հարձակվեց քանդված ճումբերի վրա, որ նորից տեղը դնի:

Սկսվեց մի խուլ կռիվ երիտասարդի և բիծայի մեջ:

— Ա՛, քու շուն շան որդի հերն անիծած,—ղմուաց բիծան, հրելով երիտասարդին:

Բայց սա, որ ավելի ուժեղ էր, ետ հրեց բիծային:

— Թո՛ղ, ասում եմ քեզ: Հիմի՛ շանսատակ կանեմ, գաղթա-կան շա՛ն որդի, ո՞ւմ ջուրն ես կտրում:

— Վի՛ր ջուր կգողնաս, հարամղաղա քոփակ շուն:

Բիծան բահը բարձրացրեց, որ իջեցնի նրա գլխին: Երիտա-սարդը փաթաթվեց նրան: Բռնեցին իրար:

— Բա՛ց թող,—հևաց բիծան:

— Կայնի՛,—գոռաց հակառակորդը,—կայնի՛ քու դատաստան կտրեմ,—հևում է բարկությունից:

Ես վրա հասա և քաշեցի երիտասարդի մեջքից: Որտեղից որ էր՝ վրա հասավ մի կաղ մարդ ևս և օղնեց, որ բաժանենք կըռվողներին:

Երիտասարդը նորից պոկվեց ու ընկավ բիձայի վրա:

Ես սպառնացի.

— Դու սրան ուզում ես սպանե՞լ, իսկույն միլիցիա կբերեմ:

Երիտասարդը բաց թողեց, բայց սկսեց գոռգոռալ ավելի բարձր.

— Զիմ տուն կավրի՞ս. իդա բահ կըմլիմ գիտա բոկտի: Մկադիմ թարս տամարի՞ս ուսթ էկար:

Սկսվեց երկուստեք հայհոյանքը, որ նշան էր «գործողությունները» վերջանալուն: Հիմա բանակոծվ էր, ուստի և անվնաս:

Հայհոյելով իջան ներքև: Կարծեմ այնտեղ հաշտվեցին էլ:

Մի քանի օր է, որ բիձան չի երևում բակում: Դաշտում էր: Այնտեղ տեղի է ունենում կատաղի ճակատամարտ, որ աչք չի թողնում բանալու: Հնձի եռ ժամանակն է: Հացն անձնատուր է լինում:

Բակում մնացել են ճանճերն ու ամառավորներից նրանք, որոնք լվացք ունեն: Սրանք էլ վերջացրին, անտառ են գնում:

Հիմի «բանվորի հայրն» է միակ կենդանություն հերթապահ:

Ինչ-որ թուրքեր են դալիս մոտը, որոնց մանր-մունր ապրանք է ծախում կամ փոխանակում մթերքի հետ:

Կատարյալ շոկոլադե՝ ջրի մեջ բացած: Վասիլը շալվարը հանել, մտել է կալատեղի ցեխը և քշում է եղներին, որ քաշում են մի մեծ փոցիս: Կալն են պատրաստում: Ցեխը պիտի հարթվի, շորանա և կալատեղ դառնա: Վասիլը խափշիկի կերպարանք ունի: Երես-մերեսը ցեխի մեջ կորած է:

— Վասի՛լ, կալին հասար, հա՛:

— Հասանք, հա՛: Էս ա կալը դդում ենք:

Երկար փողոցը թնդում է օրկեստրներից: Դիվիզիան զնում է մանյովրի: Ահագին բազմություն է կիտվել մայթերին. դիտում են հեռացող զորքին:

Բիձան նստել է խանութի առջև ու բերանը լամլամորելով
դիտում է կարմիրբանակայիններին:

Նրանք՝ քր՛ռթ, քր՛ռթ, քր՛ռթ, քր՛ռթ, միաշալի քալում են՝
տոպրակները ճոճելով:

Ահա մեկը իր վաշտից ուշացած՝ հեալով վազում է, որ հաս-
նի:

Ահա և հեծելազորը՝ Կարկտեց ամսլի պես ձիերի սմբակնե-
րով:

Գալիս են, գալիս, գալիս, վերջ չկա:

— Ոտքը կտրե՞ց:— Հարցնում է բիձան կողքանց նայելով:
Աչքը չի կտրում:

— Ո՞րտեղից: Հլա գալիս են:

— Ասել ա շատ կա:

— Բա՞: Հայաստան ա, շատ կըլի,— սրախոտում է մրոտ
դարբինը:

Ջահել, քթեղ, կարմիր տղերք... հոսում են գարնան ջրերի
պես:

Ու փոշին ծառանում է վեր, դեպի կապույտ երկինքը:

Մի քանի օր անց՝ արդեն անտառի բերանից երևում է բիձա-
նեց կալը: Երեք հոգի են—բիձան, Վասիլը և մի վարձվոր մշակ:
Երեխաները ճանճերի պես ղժվժում են շուրջը:

Մինչև անտառ գալիս է Վասիլի ծղրտոցը եզների վրա.

— Եղն ա՛րի, եղն ա՛րի:— Հայհոյում է ու ճիպոտում: Բայց
դրա հետ միասին արդեն լսվում է նրա հորովելը:

«Հո՛ւ արա, եզը՛-ը-ը՛...»— ու հանկարծ ճիպոտում է.

Եզն արիիիի՛...

Երկու օրը մի կալ է: Ասյա թեղում են: Օրվա մեջ ինչքան որ
քամում են՝ ջվալներով բերում են տուն:

Այդպես մի տասն օր, և կալը վերջացավ: Գնացի այնտեղ:
Վերջին ժամն էր: Պառավը գետնի վրա կռացած՝ մաղում էր կա-
լում մնացած հողախառն ցորենը:

Մի հատիկ անգամ չի ուզում թողնել հողի մեջ: Հանում է:
Հողը տանջվել, փշրվել է ու տալիս է վերջին հատիկը՝ օձիքն
աղատելու համար:

Վերջապէս բոլոր ցորենը լցրին ջլալները, բեռնեցին սալին: Մնաց դարմանը: Դա հեշտ է, դա հետո: Կալը ավլած է, մաքուր: Միայն մի տեղ կիտած է քամված, մաղած հողը:

Ձալները լռել են: Բոլորը հոգնած են, լուռ: Եղները լծված սպասում են հեռանալուն: Որոճում են միայն:

— Է՛հ, աստված բարի վայելում տա, — մրմնջաց բիձան:

Պառավը դեմքը դարձրեց դեպի կալը և ասաց նրան.

— Կա՛լ ջան, մնա՛ս բարով: Շնորհակալ ենք: Մեծեցիր, քամեցիր, մեր հացը տվիր: Աստված, տո՛ւր որ էլի ուրախութենով, սաղ սալամաթ կալ անենք: Բարով հասնենք մյուս կալին:

Շաբժվեցին, գնում են տուն: Հացը մեղմացած ու ժպտալով անձնատուր եղած, օրորվում է սալի տատանումներից:

Նա գնում է այնտեղ, որտեղից եկել էր դաշտ:

Ճամփին չեն խոսում: Լիացած են:

Առվի ափին Վասիլը մի լավ ճովա տվեց երեսին սառը ջուրը, Թերով սրբեց Թեթև ու գնաց, որ սալին հասնի:

Երեսները վժվժալով քշում են սալը:

Երեկո: Ահա հեռաձիգ հնչեց փողը: Պիոներների աղգանշանն է — կարծես՝ նշանակում է հանգի՛ստ, չըրջել դուրսը: Մութն է: Բակը թվում է անդունդ: Հաղիվ նշմարվում են սալի և եղների սիլուետները:

Սալը գլուխը դրել է գետնին և ահանջ է դնում երկրի ձայնների: Եղամեքենաները ծանր տնքում են, փշում: Երբեմն էլ կարծես ծովն է ճղփում ափին: Ջաղացաքարի ձայներ են գալիս: Որոճում են եղները: Կարծես եղներ չեն այնտեղ, այլ երկիրը, հողը, այդ վաստակած, հանկուկային հողը, որ հետո է և ուզում է քնել:

Հա՛յն հանգիստ կա ողջ բնության մեջ: Քնել են խրճիթները, լեռները: Միայն չի քնել, թե՛ դառանցում է ճպուռը: Երկնքից դողդողալով շիթում են աստղերը՝ ինչպիսի մեղր:

Ահա Մեծ Արջը արևմուտքում երկու նիզակաչափ հորիզոնից վեր:

Մեծ տնտեսություն կա նաև այնտեղ, երկնքի կապույտ դաշտերում, աստղացորենի, հարդի այդ մարագներում:

Խորդում է բիձան: Քնած է նա իր ցորենի ջվալների մեջ, նրանցից մինը գրկած: Այնտեղ է քնել, որ չգողանան: Ամուր ճանկերում պահում է նա իր սեփականութունը և քնի մեջ անգամ հսկում է նրան:

Ինչպե՞ս ճանկերի մեջ ամուր սեղմել է նա իր փոքրիկ սեփականութունը:

Ես մտածում եմ հողի մասին, և կամաց-կամաց քունս տանում է:

Օրերը հասել են նաև ամառվա այն ժղրիդների համար, որ հյուր էին եկել այստեղ: Ամառավորները գնում են: Արդե՞ն առաջին մեծ անախորժութունը—պառավը պատշգամբիս տակին կըտցահարում է իր ամուսնացած աղջկան.

— Ընչի՞, ընչի՞ հմար: Դաշնիկը մերը չի՞: Մեր վասիլը չի՞ կարա տանի, որ մարդուդ տամ տանի՞ նրա վեշը: Ասա մարդիդ՝ ուրիշ դաշնիկ գտնի՞ վեշը տանի վակդալ:

Աղջիկը լաց էր լինում և փեշով սրբում աչքերը:

— Ընչի՞ ես լաց ըլում. ո՞վ ա մեղավոր, որ մարդդ գործ անել չի իմանում:

— Ես դրա հմար չեմ լաց ըլում,—ատամները կրճտացնում է աղջիկը.—մին ա, հեր ըլի, մեր ըլի, աղքատին ոչ ով թողալ չի, թե շունչ քաշի: Իմ հերսը իմ մարդու վրեն ա դալի, որ ինձ ձեր մուննաթին ա գցել:

— Ո՞վ ա մեղավոր,—կտցահարում էր պառավը:

— Գիտամ ո՞վ ա մեղավոր:

— Ի՞նչ ես շինում ըստի,—խեթելով առաջ եկավ աղջկա ամուսինը՝ մի ջղուտ, խստադեմ երիտասարդ և աչքերը լուռ ոլորեց: Կինը ձայն չհանեց:

— Դե, տուն գնա,—գոռաց երիտասարդը և սպասեց, մինչև կինը շարժվի:

Սա աչքերը սրբեց ու գնաց: Ամուսինը լուռ հետևեց նրան: Պառավը անխոս նայեց նրանց հետևից, ինչ-որ փնթփնթաց և մտավ թոնրատուն:

Վասիլը կամաց-կամաց է հարդը տուն բերում: Ինչ-որ ծու-
լացել է:

Իրիկնադեմին լուր եկավ, որ կովերը սարում հիվանդացել են:

— Դաբաղ ա՞:

— Դաբաղ ա:

Եվ ուրիշ ոչինչ: Բիձան թուքը կուլ տվեց ու դողդոջուն բե-
րանը բաց նայեց լուր բերողին, որ մռայլ, շտապով եկավ, հայտ-
նեց ու քայլերն ուղղեց դեպի իրենց տունը:

Վասիլը հեաց միայն, լուռ դնաց թոնրատուն և մահակը հա-
նելով՝ դուրս եկավ բակից դեպի սարը: Երեխաները ձայները կըտ-
րեցին ու սքլած ճուտների նման հավաքվեցին պառավի շուրջը:

Սա անխոս սկսեց ծնկները տրորել:

Անուշը վախեցած մեկ բիձային էր նայում, մեկ պառավին:
Նրանք, հիրավի, աղղու էին այդ ընկերին:

Ամբողջ ընտանիքը պապանձվեց ու քաշվեց թոնրատունը:
Բիձան փնջացնելով ներս ու դուրս արավ մի քանի անգամ, վերջը
գնաց նստեց ջրհորի գլխին ու աչքերը գցեց դետնին:

Ներսից գալիս էր Անուշի ձայնը.

— Զէ՛, նանի, չէ՛, չենք մեռնի:

— Կտո՞րվեցինք, գնա՞ցինք, կորա՞նք, — վո՛ւշ էր անում պա-
ռավը:

— Էլի կաշխատենք, էլի կըլի, — ասում էր Անուշը:

— Իիի՛հ, որդի, քանդվեցինք, պրծանք:

Ամառավորները անհոգ իրենց պատրաստության հետ էին և
չէին նկատում բիձայենց փորձանքը: Մի ընտանիք իրերը կապում
էր, որ գիշերը պիտի գնար: Նրանք երգում էին, բրբջում:

Ուշ գիշերով Վասիլը եկավ ու անխոս նստեց թոնրատան
շեմքին:

— Երկուսը կսատկի:

— Երկո՞ւսը, — հեաց բիձան. — ո՞րն ա:

— Սոնեն ու Միշկեն:

— Դոխտուրն ի՞նչ ա անում:

— Դեղ ա անում, ի՞նչ ա անում: Ի՞նչ իմանամ:

Նրկար մնացին այդպես: Երեխաները բնեցին: Մի քիչ անց՝

Վասիլը հաց կերավ ու գնաց մարագի կողմը եզնհրը բերելու, որ
ամառավորների իրերը տանի կայարան:

Տանողչեքն էլ կտրեցին այսպես.

— Վերջնական՝ մի՛ մանեթ:

— Լա՛վ, Լա՛վ, ձեզ ու ինձ վրա կորած չի: Թող ըլի մի մա-
նեթ:

Ու չես իմանում ի՞նչ հուսով, ի՞նչ հաշվով—սեահողը ինքը
իր մեջ Լավ գիտե այդ—Վասիլը ներս գցեց իր վիշտը և անցավ
աշխատանքի:

Ի Ր Ե Ր

Հրանտն ուրախ վերադարձավ ամառանոցից:

Աշնանամտի այն ուրախությունը, երբ «կյանքն սկսվում է»: Հով սեպտեմբերը, կազդուրիչ զովը և աշխատալից հետաքրքիր ձմեռը, որ սպասում են մարդուն:

Ամառանոցում վատ չէր. մինչև իսկ շատ անգամ ուրախ էր: Ամբողջ ամիսուկես ղեղեցիկ նվաղի պես անցավ Դիլիջանի գողտրիկ անտառներում, ուր իր նման ուսանող կոմերիտ ընկերների հետ, ծառերի տակ, անտառի բացատներում վազվզում ու թրուշկոտում էին խենթ նժուզների պես, կամ բորբոքված վիճում համալսարանի, քաղաքի կյանքի և... ամբողջ աշխարհի մասին:

Մի բան միայն ամառանոցում վատ էր: Չէին թողնում ընթերցանությունը պարապել, որ Հրանտի մասնավոր կրքերից մինն էր: Բայց* երբ ինքն էլ արանք էր գտնում առանձնանալու մի ծառի տակ՝ անտառն այնպես էր նրան* օրորում, որ ընում էր գրբի վրա:

Վերջապես բնությունը արբեց, հագեցավ և վերջը ձանձրույթ զգաց: Քաղաքը քաշում էր:

Հրանտը ճամփին պատկերացնում էր դալիք աշունն ու ձմեռը: Աշխատանքը համալսարանում, բջիջում, շեֆարկյալ դյուղում, հանրային գրադարանում և այս բոլորի հետ իր սիրած գրքերը՝ տանը... Հետո վերջապես այնպիսի բաներ, որ ինքն էլ չգիտեր թե ինչ, բայց որը միշտ հեռուններից ձեռով է անում, կանչում— ոսկեղենիկ ապագան մի երիտասարդի, որին նա քաշում է մտահույզ ծովի նման:

Հրանտին միշտ այնպես է թվացել, որ ինքը քիչ է աշխատում։ Միշտ թվացել է, որ աշխարհը լի է այնքան ձգտումներով, պարտականությամբ, կատարելագործությամբ, հրաշքներով, եռուղեւով, և ինքը ոչինչ, դեռ ոչինչ չի արել, հոտ է մնացել։

Հենց որ քրոջ հետ կառքից իջան, մտան տուն՝ Հրանտն ասաց.

— Դու, շո՛ւտ-շո՛ւտ, սենյակը մաքրի, սարքի, ես սկսում եմ աշխատանքներս։

— Սրբի ասիր ու պրծա՞ր,— մտահոգվեց քույրը,— աշխարքի գործ կա, տունը պիտի դուրս թափեմ։

Հետեյալ առավոտ սկսվեց սենյակների «դուրս թափելը»*։

Հրանտը գնաց համալսարան, ապուս, փողոց, տեսնվեց ընկերների հետ, շրջեց, եկավ տուն։

— Դեռ չե՞ս պրծել։

— Պրծնե՞լ,— հեգնեց քույրը բարկությամբ,— փոշին աչք ու երես է ուտում։

Եվ գլուխը կոխելով թախտի տակ՝ շարունակեց դուրս ածել իրերը։ Հրանտը նստեց պատուհանի մոտ, վերցրեց «Նախնադարյան կուլտուրան»¹ և սկսեց կարդալ։

Քույրը մոլեգին աշխատում էր և ինքն իրեն քրթմնջում։ Դա մի շորուցամաք հասակավոր կին էր, բարի, մշտաշարժ, խստագեմ։ Բազուկները շոգեկառքի թևերի պես անդադար շարժման մեջ էին։ Ավլում էր, սրբում, վերցնում, դնում։ Նա իր ամբողջ կյանքը նվիրել էր Հրանտի կյանքի ծառայության։ Նրա շնորհիվ էր Հրանտը տան հոգսից ազատ՝ դրսի կյանքին նվիրվել։

Սենյակը սակայն այլանդակվել էր։ Այնքան իրեր կան դուրս թափած անկյուններից, թախտերի տակից, պատուհաններից, որ շարժվելու հնար չկա։

Հրանտի քույրը դեռ պեղում, դուրս էր ածում նոր իրեր ու ինքը մեջը թաղվում։

Եվ որտե՞ղից էլ այսքան իրերը հավաքվել՝ մնում են Հրանտի տանը։ Ու ինչ անհաշիվ քանակ ու տեսակով, պետքական կահ ու ամանեղեն է մոռացվել, խորթ իրերի հետ լցվել միատեղ։

Բայց,— նայում է Հրանտը,— ի՞նչ արարողություն է սկսել

քույրը, ինչպե՛ս է ապրում նա այդ իրերը: Ինչ ջերմեռանդությամբ է սարքում իր փոքրիկ խաղաղ տունը: Նա ուրիշ ոչինչ չի նկատում այս տուփից դուրս: Անշարժը, անխախտը սա է, իսկ աշխարհը երկրորդական է, ուրիշինը՝ անկարևոր բան:

Նայում է Հրանտը այդ իրերին, որ իրենց սովորական դիրքերից դուրս դալով, հեռներ, դուրս են բերել նաև շատ մոռացված իրեր*:

Բզկտված հովանոց, կարկատած կոշիկներ, մեխեր, ժանգոտ բանալիներ...

Հնամենի, ծանր կոմոդի բաց գզրոցներից դուրս են թափվել մաշված գրքեր, իր մեռած քրոջ երեխի հագուստները, կոշիկները: Լուսանկարներ են փռվել հատակին: «Հայազգի» պրիստավ Մելիքովը², բեղերը մինչև ականջները սրած, թևը զցել է Հրանտի փեսի վզով: Արբած ժամանակ են նկարվել: Բազմաթիվ հին վաճառականների և այլ «զանազան տեսակ» մարդկանց արտառոց լուսանկարներ, որոնց տերերը չկան այլևս: Սևացած կաղնե հավանգը, անատամ պառավ բերնի պես ստվերը մեջը, կողքին ընկած է ձվաձև յուղոտ բարը—հնադարյան գործիքի նման: Ինչպես այն փոշոտ երկանքը, որի վրա տատը կռացած պտտում էր ու կորկոտ անում:

— Հա՛մա մեր տանը խառնիխուռն իրեր կան,— ժպտաց Հրանտը:

— Հապա ի՛նչ, տո՛ւն է:

Տո՛ւն...* Քարայր է՝ որ գնում կորչում է անցյալի ուղղությամբ, որի հազար քունջ ու պուճախում թաքնված են իրեր, որոնց կարգը մեր օրերից բռնի գնա մինչև նախամարդը*:

Նվ կարծես այդ իրերին ձեռ է տվել նախամարդն ու հետո ինքն անհետանալով՝ թողել խավարի մեջ: Բրածո կենդանիներ են կարծես, որ անցյալի մթությունից առերես ելնելով նայում են, անհեթեթ ծամածուռ շրթունքներով, և նրանցից բուրում է մի խորին խոսող հնություն*:

Քարայրների՝ հնությունը...

— Սրանք մի տանեմ արևին փռեմ, հոտը բաշվի,—ասում է Հրանտի քույրը:

— Այո, փռի՛ր,—խոսում է Հրանտը ցրված,—բայց* ավելի լավ է՝ կորցրու:

— Ինչո՞ւ:

— Ինչի՞նչ ակետք: Ի՞նչ պիտի անենք:

— Ինչ անենքս ի՞նչ էր... Ափսոս չէ՞*, տուն է, նեղ ընկած տեղը պետք կգա: Անպետք բան կա՞,—պնդում է քույրը՝ ջերմեռանդ սրբելով մի հին մոմակալ:

Ու ինքն իրեն խոսում:

— Ասում ես անպետք: Լավ չէ՞ր, մայրիկիս սնդուկը նորոգել տվի, հին գրքերդ ու տետրակներդ մեջը դրինք: Այ, էս հովանոցը շինել կտամ, էլի բան է:

— Դե՛ն դցի, պլաշ ռնկեմ: Հովանոցն ո՞վ է գործ ածում:

— Ի՞նչ,—ասում է Հրանտի քույրը և կոտրված ժպտում՝ Թաքցրենելով վիրավորանքը,—սա Մարոյիս հիշատակն է:

Մեռած քրո՛ջ...

Հրանտը լնդուն կծում է: Քույրը շատ էր սիրում հանգուցյալին, Հրանտն է՛լ, իհարկե, և հաշվի առնելով քրոջ զգացմունքը, շի ուզում վիրավորել: Բայց ի՞նչ բան է իրի հետ կապել ամեն ինչ: Եվ ինչպե՞ս կաշուն բան է այդ իրը, ի՞նչ կաշուն է նաև քույրը: Կռքի պես պաշտում է իր հորը, մորը, բարեկամներին, ծանոթներին—նրանց իրերը:

Եվ շնորհիվ քրոջ կաշուն բնավորության, այդ բոլոր իրերը մնացել, տեղ են բռնել: Շատերն արդեն տգեղ են, տխուր տեսք ունեն, տարտամություն են փչում մարդու հոգուն, ինչպես ահա այն տատական անճոռնի կոմոդը:

Այդ իրերը՝ շնորհիվ Հրանտի քրոջ ծիսական կենցաղի՝ իրենց հատուկ տեղերն ունեն, ու երբ նրանք կսարքվեն, կդրվեն իրենց մշտական, անխախտ, օրինական տեղերը, որ նա մի անգամ օրինել, հաստատել է, այն ժամանակ նրանք կսկսեն մտիկ տալ իրենց համառ աչքերով, ինչպես որ տարիներ մտիկ են տվել Հրանտին՝ դնելով իրենց կնիքը նրա հոգու վրա: Կշարունակեն տիրել նրան, գամել նրան:

Եվ ի՞նչ... իրեր կան, որ Հրանտի քրոջ համար էլ ավելորդ, անպետք են: Վերջապես Հրանտը ինքն էլ ունի իր ավելորդ իրերը:

Բայց նրանք մնացել են ու մնում են: Ծուլություն, անփութություն:

— Ինչքա՞ն ավելորդ են դրանք և ի՞նչպես փշաղնում են սենյակի օդը,— խոսեց Հրանտը:

«Ինչպես և մեր հողու սենյակներում ավելորդ իրերը մնում փշաղնում են հոգին»,— մտածեց Հրանտը և դառնորեն ժպտաց:

Ձանձրույթ, սրտնեղություն եկավ վրան: Անցյալի փոշին, մանր, աննկատելի փոշին, ներկա շատ ավելորդ փոշիների հետ խառն, համր նստել է նրա վրա՝ ինչպես հայելու վրա, և երբ նա մատի ծայրը քսում է վրան՝ փոշին գծեր է քաշում, գրեր է գրում: Սրտնեղած ման է գալիս Հրանտը և տնտղում շորս կողմը: Հանկարծ կանգ առավ:

Անկյունում դրած էր իր քահանա պապի դավադանը՝ պղնձե գլխին առաքյալների³ քանդակով:

— Սա ինչո՞ւ ես պահել,— բարկացած խոսեց նա:

— Ի՞նչը:

— Գավազան է, ի՞նչ է: Ինչի՞ է պետք, որ պահել ես:

— Թող մնա՛, քեզ ի՞նչ, ինձ պետք է,— ասաց քույրը և մի կողմ քաշեց դավադանը:

— Ո՛չ, դե՛սը տուր,— հարձակվեց Հրանտը և խլեց գավազանը:

— Ի՞նչ պիտի անես,— հարցրեց քույրը վախեցած:

— Դեն ղցեմ:

— Վո՛ւյ, քոռանամ ես, պապիս հիշատա՛կը...

— Անիծած մեջը, սա՛ ի՞նչ է, պահել ես,— զոռաց Հրանտը և գավազանը դնելով ծնկան վրա՝ կոտրեց, տարավ բակը նետեց:

— Ի՞նչ է անում, ի՞նչ է անում,— ձշաց քույրը և սարսափած վազեց հետևից, գնաց բակից բերեց կոտրած գավազանը:

— Վա՛խ, տեսա՞ր ինչ արավ, տեսա՞ր ինչ վայրենություն արավ,— մղկտաց քույրը և սկսեց լաց լինել:

Հրանտն սկսեց արագ-արագ անցուդարձ անելով ծխել:

— Էդպես ես, միշտ կոպիտ, վայրենի, ի՞նչ էր ուզում քեզ-նից գավազանը, վաթսուն տարվա հիշատակը:

— Թքա՛ծ մեջը:

— Թուրքը երեսի՞դ,—ճշաց քույրը զայրացած շեշտով:

— Վերջապես՝ ես չեմ կարող,—գոռաց Հրանտը,—ընկերներս որ տեսնեն՝ ի՞նչ կասեն. կհավատա՞ն, որ ե՛ս չեմ պահողը:

Այս խոսքերի հետ Հրանտը մոտեցավ մյուս պատուհանին, ուր արկղներ էին դրած, և հանկարծ նրանց մեջ նկատեց մի նկար, որ նրան ավելի զայրացրեց:

«Փառք Հայաստանի»⁴ նկարը, վարդարված հայ հին թագավորների պատկերներով:

— Սա՞ ինչ բան է,—գոռաց Հրանտը և դուրս քաշելով նկարը՝ թափով նետեց դեպի շեմքը:

— Գազա՞ն ես կտրել, ի՞նչ ես կատղել,—հարձակվելով նկարների վրա՝ ճշաց քույրը:

— Գազա՞ն եմ՝ հեռացիր:

— Կհեռանա՞մ:

— Բաժանվե՛նք:

— Բաժանվե՛նք, հիմիկվանից շուտը չկա՞, ո՞ւմ ես վախեցնում,—գոռաց քույրն ու վայր դրեց նկարը:

— Թո՛ւ, էսպես կյանքի մեջն էլ անիծած,—ասաց Հրանտն ու գլխարկը խլելով դուրս թռավ:

«Թող կորչի՝ ուր ուզում է, կամ ե՛ս կհեռանամ»,—խոսեց ինքն իրեն Հրանտն ու արագ դնաց փողոցով:

«Ի՞նչ քաղքենիություն, վերջապես ի՞նչ դառան գլխիս այդ նկարները»:

Հեռանալով մինչև փողոցի ծայրը, կանգ առավ: Նայեց տան կողմը, որ տեսնի՝ արդյոք քույրը դուրս չի՞ գալիս:

Քույրը չէր երևում:

«Կուպիտ էր... բայց ի՞նչ անեմ»,—մտածեց Հրանտը:

Նայեց դարձյալ տանը, որ այժմ ավելի կծկված, փոքրացած էր երևում, ծիծաղելի մի տուփ, որ ծփում է ահռելի օվկիանոսում, որ այս աշխարհն է: Ահա այնտեղ, այդ փոքրիկ տուփի մեջ այնքան իրեր կային, իրենց պատմություններ և համառ «անխախտություններ»:

— Ոչինչ, կհանդստանա,—մտածեց քրոջ մասին Հրանտը և անցավ մյուս փողոցը:

«Բայց ի՞նչպես անեմ ես էլ... ես էլ ի՞մ սկզբունքներն ունեմ»,
— շարունակեց նա:

Եվ միաժամանակ զգում էր, որ ինքն էլ իր հերթին տանը մի
«իր» ունի, որից շի բաժանվում, որի հետ դեռ երկար պիտի ապ-
րի նա, որքան էլ նա օտար է, նախապաշարված:

Իր հնապաշտ քույրը, որը սիրում է իրեն, խնամում և որը
մնացել է իրեն՝ «հնուց»:

— Այո, պինդ են կաշում իրերը,— մտածեց Հրանտը...

Վ Ե Ր Ք Ը

Նրանք երեքը մի սրտառուչ եռյակ էին հիվանդանոցի այդ բաժնի մի խումբ բանվոր հիվանդների մեջ, որովհետև նրանց մահճակալները իրար կողքի էին և մեկուսի։

Նրկուսը նրանցից, որ ապաքինվում էին արդեն՝ անճոռնի խալաթները հագներին, անշալվար, հողաթափները քստքստացնելով հատակին՝ ման էին գալիս միջանցքում կամ այլ բաժիններում, այցելում մյուս բանվոր ընկերներին և նորոթյուններ, լուրեր բերում երրորդ հիվանդին, որ չէր կարողանում ման դալ և նրանցից ավելի էր սրտնեղում։

Մեկը Կապետն էր՝ երեսունի մոտ մի բանվոր։ Մատը վատ կտրել էր սուր գործիքով և ահա մի ամիս է հիվանդանոցումն էր։ Երկրորդը՝ հացթուխ Գեվոն՝ քառասունի մոտ մի օրիգինալ էր, երկար միրուքը գոգնոցի պես կզակից կախ։ Նրա էլ ձախ ոտը համարյա ամբողջ այրվել էր կաթսայի եռ ջրով, որ վրան էր թափվել փռնից հանելիս։ Ախալցխացի էր. փնթփնթում էր շարունակ և այնքան լուրջ, որ ծիծաղ էր շարժում։ Նա չէր նկատում այդ ծիծաղը կամ անտեսելով՝ իր մեջ ասում. «բան շունե՛ս, թող ծիծաղեն»։

Դեսպեր, պատմություններ, հեքիաթներ էր պատմում—այն էլ բարկացածի պես, որով ավելի զվարճալի էր դառնում թե՛ պատմությունը, թե՛ ինքը։

Երրորդը խաչիկն էր։ Սա վերք էր ստացել կոնքի ոսկրում համաշխարհային պատերազմին։ Գնդակի վերք էր—ոչ բուժվում էր, ոչ մեռնում։ Բայց դանդաղ սղոցում էր խաչիկի կյանքը, ուտում նրան, տանջում։

Եվ հաշիկը դառել էր մշտական վիրավոր, հենակներով ապ-
րոզ դժբախտ արարած:

Վիրավորվելուց հետո նրան տարան թիֆլիս, պահեցին մի
տարի, ապա բաց թողին, որ գնա իր դյուղը: Վերքը հանկարծ նո-
րից առաջ եկավ և պարզվեց, որ դեռ չէր բուժվել: Թարախակա-
լել էր թե ինչ: Կրկին անդամահատեցին: Այս անգամ Բաքվի հի-
վանդանոցում: Չօգնեց և այս անդամահատումը:

Այնուհետև հաշիկն սկսեց դեղերել հիվանդանոցից հիվանդա-
նոց՝ իբրև դեղին ճևրք ընկած ստվեր:

Վերջին տարիներս մի անգամ միայն վեց ամիս ապրեց դյու-
ղում, իրենց տանը, եղբոր խնամքի տակ: Բայց եղբայրն էլ չքա-
վոր գյուղացի, ուտողը շատ՝ նեղվեց, սկսեց տրտնջալ: Խաշիկն
էլ շուղեց ծանրացնել նրա վիճակը, գնաց Երևան, մտավ հիվան-
դանոց, վերջ տալու կամ վերքին, կամ իրեն:

Հուլիս էր տալիս իրեն, բայց...

— Տեսնենք, կլավանա: Եթե այս երկու ամիսն էլ չլավանա...
— ասաց խիրուրգն ու սուր ժպտով նայեց Խաշիկի աչքերին:

Խաշիկը նվաց.

— Ի՞նչ, էլի՞ կտրեք...

— Այո, էլի կկտրենք. ի՞նչ կա որ: Ու բժիշկը լայն ժպտաց:

— Ախր, մեռա է, սրա ձեռքին: Վերջ տվեք:

Բժիշկը վեր կացավ, ձեռքը դրեց Խաշիկի ուսին և թեթև թա-
կեց:

— Մեռնելը էղբան էլ հեշտ չի: Պինդ կաց: Քեզ համար ի՞նչ—
է՞նքան էս գիմացել...

Ու հեռացավ տարակուսելով. «Խսկապես ո՞նց է լինելու սրա
բանը»:

Չարորակ, համառ, չարագուշակ վերքը շատ կենսունակ դուրս
եկավ: Բուն էր դրել Խաշիկի մարմնի մեջ ու ճանկերը ցցել, մնա-
ցել:

Խաշիկի կաշին ու ոսկորն էր մնացել—դառել էր կմախք: Ծիշտ
է՝ չլուտ էր նստ, դիմացկուն, բայց ահա սուսներկու տարի վերքի
հետ կռիվ տալով՝ դառել էր մաղձոտ, հյարդային, նրա սև խաղո-
ղի աչքերը թախծալի ցուրեր էին արձակում:

Քիչ էր խոսում հաշիկը, ավելի ականջ էր դնում: Բայց ունկընդիր աչքերը հանկարծ շուրջում էին—կնշանակի հաշիկը ականջ էր դնում իր վերքին: Ցավում էր, ցավում խուլ, դանդաղ, միշտ:

Կապեսը կարմիր այտերով, առողջ երիտասարդ էր՝ նուրբ դիմագծերով: Սև սաթի փայլուն մազեր ուներ, նուրբ ունքեր: Նրա վերքը թեթև էր և գեղեցիկ դեմքը փայլում էր մշտական փայտով: Հեռվից երևում էր նրա մարգարտի առողջ ատամնաշարը, որ թուխ դեմքին հաճելի կոնտրաստ էր տալիս՝ մատնելով նրա մեղմ ուրախ տրամադրությունը:

Ջանգեգուրցի էր, առաջ Բաքվի բանվոր, այժմ Երևանի դոժարաններից մեկում փակասնագործ: Գրագետ էր և գիտակ: Նա հիվանդանոցի հիվանդ բանվորների կենտրոնն էր:

Բայց իբրև «դրացի»՝ իր խնամքի տակ էր առել հաշիկին, մյուս կողմից էլ ընկերություն էր անում հացթուխ Գեվոյի հետ՝ նրա լուրջ փնթփնթոցները զվարճալի միջոց համարելով հաշիկի թախիծն ու իր ձանձրույթը փարատելու համար: Բանվորները սիրում էին նրան:

Առավոտը վաղ կնայել, հաշիկի կողմը.

— Հը՛, հաշիկ, զարթնե՛լ ես:

— Ո՛վ ա քնել, որ... նվում էր հաշիկը հաշտված ախրություն:

Բուժվող վերքերի ծանր հոտը թունավորում էր ամեն տրամադրություն: Բայց երբ Կապեսը ուրախ վեր էր թռչում, բաց անում պատուհանը և օդը աղբրի ջրի պես լցվում էր պատուհանից ներս՝ բանվորներն ըմպում էին ազահոթյամբ:

— Օխ-խ-ա՛յ, օղորմի հարիկ-մարիկիդ հոգուն, — ծոր էր տալիս Գեվոն տափակ ձայնով:

Մահճակալները ճռճում էին և հիվանդները շուռ ու մուռ դալով՝ մեկ-մեկ վեր էին կենում: Կապեսն շտապում էր միջանցքը:

— Գնամ տեսնեմ թեյը բերո՞ւմ են:

— Հա՛ա՛, մարիֆաթիդ դուրպան, մե խեյրաթմ էրե, — կպցրելում էր հետևից հացթուխ Գեվոն:

Կապեսը դնում էր և լվացված շառագույն այտերը սրբելով առողջություն պես ուրախ ներս էր գալիս:

— Խաշի՛կ, հիմի ջուրը կբերեն, լվացվիր, որ թեյը սպասու-
րաստ է:

Շուտով սկսվում էր թեյի ուրախ ժամը—զրույց, ծիծաղ, կյանքի հույս, ասլրելու հաճույք...

Եվ հիվանդանոցի օրն սկսվում էր: Բանվորները դուրս էին գալիս միջանցք, ոմանք գնում էին խիրուրգային բաժին՝ վիրակապը փոխելու: Հետո՝ ճաշ: Ծաշից հետո պառկում էին հանգստանալու և իրիկնապահին ձայները բարձրացնում: Խոսեցնում էին Գեվոյին և զվարճանում: Խոսեցնողը միշտ «Արարատի»¹ բանվոր Միկիչն էր:

— Զանրմ, շայն ինչո՞ւ ուշացուցին,—սրտնեղում էր Գեվոն:

— Բա դու խի՞ էիր փոխում հացն ուշացնում,—ձեռ էր անում Միկիչը:

Հացթուխն աչքերը խիստ շոտում էր Միկիչի վրա.

— Ի՞նչ կսե:

— «Ի՞նչ կսե»—միտդ չի՞, ո՞նց էիր մեզ երկու ժամ հերթ պահել տալով բեղարացնում:

— Վերջն էլ ասում, թե հաց չկա,—խեթում էր մյուս կողմից բանկոռսի դորժակատարը:

Հացթուխը վեր էր նստում տեղից ու բարկությունից կակաղում:

— Ծո՛...Ծո՛... Ի՞նչ կըսե... է՛, ալո՞ւր դառնայի, ինձի ուտե-
ի՞ր: Ալուր չկար, ի՞նչ տայի:

Եվ շրթունքներն ուռցնելով փնշում էր.

— Հիմի մեքենական փուռն եմ. հիմի ինչի՞ չեք ըսե անոթի
ենք:

— Հիմի իսկական բանվոր ես,—աչքով է անում Միկիչը մի հասակավոր մեխանիկի,—եղպես չի՞, Դավիթ:

— Իհարկե,—կեղծ լրջությամբ հաստատում է Դավիթը և ուն-
քերի տակով մտիկ տալիս Գեվոյին:

Սա կատաղում է.

— Ծո, մուխ մարածներ, ե՞ր չեմ էղե բանվոր. դուք ձեր մորը փորն էիք, որ ես խմոր կշաղվեի:

Ու եպիսկոպոսական միրուքը շրջում է «Արարատի» Միկիչի
կողմը.

— Ի՞նչ կրօքուաս: Այ օղուլ, ես քեզի պես խմիչք հարբեցողություն չեմ ծախե, ես հաց եմ ծախե: Իսկական բանվորը ես եմ:

Խիստ նեղացած է: Բոլորը ծիծաղում են:

Կապետը հաշտեցնելու համար կես լուրջ բացատրում է, որ խմիչքը հիմա առողջական նպատակներով է շինվում, և բոլորն էլ բանվորներ են:

— Ըսածդ հեշ քոռ կապեկիմ կառնե՞մ—ամենակյանքի բանը հացն է, չէ՞ թե խմիչքը:

«Արարատցին» չի պաշտպանվում:

Բայց հացթուխը միմիայն օպոդիցիա չի: Նա լավ պատմող է: Զոռում են, որ պատմի: Բայց նա զայրացած է դեռ: Զի խոսում: Հետո մի քիչ մեղմանում է, բայց դեռ էլի լուրջ, ոտաբոբիկ, ծալապատիկ նստում է անկողնի վրա, միրուքը կախում փորին և չորս կողմը հավաքելով հիվանդներին՝ հեքիաթ է ասում:

Բոլորը սիրում են նրա լուրջ, բարկացած տոնը, տափակ ոճը և ինչ որ էպիքական շեշտը:

Պատմում է, թե ինչպես յոթ գլխանի դեկ ճանկն ընկած երկու եղբայրների կրտսեր եղբայրը գալիս գտնում է սրանց և կոխվ տալիս դեկ հետ:

«Ձանճմսըն տղա, քաա՛շեց թուրը, մե հասամ տարավ բերեց ու հը՛—էնպեսմ զարկեց դեկ ճտին՝ գլոխը գունդմ թրիքի պես ընկավ գետին»: Ծիծաղում են—ոչինչ, այստեղ թույլ է տալիս: Բայց ինքը լուրջ է:

Հետո բոլորը ցրվում, պառկում են, խոսքը փոխելով: Կապետը շխշխացնում է լրագիրը, շուռ ու մուռ տալիս և ընկնելով մահճակալին՝ մեղմաժպիտ նայում է հաշիկի կողմը:

— Գիտե՞ս, ինչ է եղել:

— Ի՞նչ է եղել,—տնքալով կրկնում էր հաշիկը և տխուր հետաքրքրությամբ նայում Կապետի կողմը:

Վիեննայի բանվորները ընդհարվել են կառավարության հետ²:

— Հա՞, ընդհարվե՞լ են,—ցավից դեմքը կծկելով կրկնում է հաշիկը և շուռ գալիս դեպի նա՝ ահանջ դնելով սակայն իր վերքին:

— Ընդհարվել են,—ձայնը բարձրացնում է Կապետը, որ

մյուսներն էլ լսեն,—կրակեւ են ոստիկանության վրա և կռիւը շարունակվում է:

— Կհաղթե՞ն:

— Ձէ՛, ո՛րտեղից ... կճնշեն նրանց... անպատճառ,—ասում, հաստատում է Կապետը և ժպտում:

Տարօրինակ է: Մի՞թե ուրախ է, որ կճնշեն:

— Էդ լա՞վ ա, որ կճնշեն,—ասում է Խաչիկը՝ ուշքը միշտ իր ցավի կողմը:

— Էսօրվա ճնշելը ոչինչ, վաղը կհաղթեն: Բանն էն է, որ բանվորներն ակտիվանում են:

Խաչիկը համաձայն է: Այսինքն՝ հավատում է Կապետին: Որովհետև շատ է սիրում Կապետին: Եվ սիրում է նրան, որովհետև նրա խոսքերի մեջ մի ինչ-որ անհասկանալի մխիթարություն է գտնում:

— Հեշ գլուխս չի մտնի,—տափակ նկատում է Դեմոն և աչքերն առաստաղին հառում,—պատրաստ չեն՝ կռի՞վ կենեն, ա՛տ ինչ խելք է:

— Սա առաջին կռիւներն են: Վերջի կռիւները՝ վերջը,—ծիծաղում է Կապետը:

Դեմոն գրգռվում է.

— է, եղա՞վ: Դավա՛, արի՛ էս խոսքը կե՛ր:

Ու ինքն է բացատրում.

— Էդպես չէ: Առաջ ու առաջ՝ սաղ աշխրթի բանվորները պիտի լավ պատրաստվին: Վերջը եբ կտեսնին օր պատրաստ են, նշան պիտի տան ու վրա տան:

Կապետը մի քիչ լրջացնում է գրույցը՝

— Կռվել՝ դե էն ա պատրաստվել կնշանակի: Կկռվեն կակտիվանան: Մասսան պիտի պատրաստվի մեծ ու փոքր կռիւներով: Իհարկե, վերջերս՝ մինչև մասսաները պատրաստ չլինին հաղթություն չի լինի:

Մի օր ճաշից հետո Կապետը ներս մտավ լրագիրը ձեռքին և նստելով անկողնի վրա ստաց.

— Եվրոպական բուրժուազիան պատերազմի է պատրաստվում:

— Բուրժուազիայի գործն ի՞նչ ա որ. պատերազմ պիտի անի,

որ գլուխը պահի,—ասաց ու խալաթը հանելով ընկավ անկողնի մեջ Դավիթը:

— Շան որդիք են,—մոմռաց ատամների մեջ «Արարատցին»:
հաշիկը լսեց և սրտնեղած թե՛ իր վերքի ցավից և թե՛ այդ խոսքերից՝ վնգաց:

— Տնա՛քանդներ, տնա՛քանդներ... բա էդքան արունը որ թափեցիք՝ հերիք չի՞... օ՛օ՛ֆ...

Կապետը սլայծառ ժպտով նայեց հաշիկին:

— Բուրժվազիան ի՞ր արունն ա թափում, հաշի՛կ, որ բեզարի՞—բուրժվազիան իմ ու քու արունն ա թափում:

— Է՛ս անդամ էլ կթափի մեր արունը կամ եվրոպական բանվորի արունը, ա՛յ,—սպառնաց մեկն անկյունից: մի երիտասարդ:

— Կարող են, ա՛յ տղա, խի՞ չեն կարող, պրովակացիա չի՞,—հանգիստ ձևով ասաց բանկոռույի գործակատարը:

Դավիթը մռայլ ու անտարբեր նայեց, նայեց նրա կողմը, անխըռով շուռ եկավ մյուս կողքի վրա և աչքերը խփեց, որ քնի:

«Ի՛, դրանց հերն էլ...»

Մյուսներն էլ սկսեցին զրույցին ականջ դնելով՝ հետզհետե իրենց մտքի հետև ընկնել:

Պատերա՞զմ կարող է և՛ լինել և՛ չէ: Հանգիստ պառկած բանվորներից շատի մեջ՝ քնած մի բան էր պատերազմի երկյուղը—ոչ իրական բան, որ կա և չկա, ինչպես երկրաշարժը, խոլերը, ժանտախտը—ի՞նչ մտածես այդ մասին...

Բայց Կապետը խոսում էր այդ մասին: Նա անհանգիստ էր, նա տեսնում էր պատերազմի դաժան ուրվականը—ահա թե ինչու, զգալուն էր դեպի ամեն մի լուր, որ պատերազմին էր վերաբերում:

Նայեց հաշիկին:

— Միամիտ կաց, հաշիկ, եվրոպական բանվորները չեն թողնի... գերմանացի, անգլիացի, ամերիկացի, ֆրանսիացի բանվորները... բոլոր բանվորները, մենք, չենք թողնի պատերազմ:

հաշիկին ազդում էին Կապետի խոսքերը: Կապետն այնպես էր պատկերացնում անգլիացի, ամերիկացի, չին ու հնդիկ և աշխարհի բոլոր բանվորներին հաշիկի առջև, որ կարծես սրանք հաշիկենց գյուղի ախպեր տղերքը լինեն:

— Կհաղթենք, խաշիկ, Կհաղթենք, դարդ մի անի. ոչ մի բան-վոր, ո՛չ մի գյուղացի չի կուլի իմպերիալիստական պատերազմում,—հավաստեց Կապետը:

— Հա՛, հա՛, հա՛,—թեթեացած հառաչեց խաշիկը,—հնարն է՞դ ա, է՞դ, ուրիշ հնար չկա:

Բայց Կապետը նոթերը կիտեց.

— Մենք նրանց բոլոր պատերազմները կդարձնենք քաղաքացիական պատերազմ և վերջ կտանք բոլոր պատերազմներին:

Կապետը դուրս նայեց բաց պատուհանից: Ծիծեռնակները գոչված ժխորով եկան ու սլացան մոտից: Իրիկնահովն սկսեց, օդը դառավ ջինջ հայելի:

Ու մինչ բանվորները կիսաքուն աչքերն առաստաղին՝ իրենց ասպարինման մտքերով հանգստանում էին՝ Կապետը խաշիկին պատմում էր, թե որքան պիտի հեշտանա կյանքը, երբ ամբողջ աշխարհում հաղթի պրոլետարիատը:

Խաշիկն ականջ էր դնում: Զերմից պլպլացող նրա աչքերը թափառում էին Կապետի դեմքին, նրա աչքերի պայծառ խորության մեջ և այնտեղ տեսնում մի ինչ-որ նոր աշխարհի ուրախության դուռ, ուրիշ աշխարհի հույսի պես բան, որ պահված էր նաև իրեն՝ խաշիկի համար: Ահա թե ինչ մխիթարություն էր, որ նա գտել էր Կապետի մեջ: Դա հենց այս րոպեիս պարզվեց խաշիկի համար, և նա ուրախացավ:

— Պատերազմ չի լինի, վերավոր չի լինի: Վերավոր կլինի արտագրության պատերազմում, բնության դեմ, այն էլ կկանխեն, հիվանդանոցների տեղ հանգստյան տներ կլինեն, կմիանա ամբողջ աշխարհի պրոլետարիատը, և բոլորս կդառնանք մի ընտանիք:—Սոցիալի՞զմ:

— Ա՛խ... և խաշիկը տխուր նայում է պատուհանից դուրս, երկնքի կապույտ անդունդի մեջ:

— Մի՛ տխրի, խաշի՛կ, սոցիալիզմը կլինի, պատերազմ չի լինի էլ:

Պատերազմի վե՛րջ, սոցիալի՞զմ—ուլ չէ ուլ՝ խաշիկը հավատում է դրան: Դա Գեվոյի հեքիաթը չի: Դա իրականություն է— ինչպես խաշիկի վերքը, վերքի ցավը և ցավով լի կյանքը: Խաշիկը

հավատում է դրան, հավատում է վերքի բոլոր ցավի ուժով, մեռնող կյանքի բոլոր թախիժով: Ու մինչ մյուս բանվորների համար դա ոչ առօրյա, մեծ հարց է, հենց հաշիկի առօրյան, միակ հնարավորը դա է: Նա հաճախ երազում է այդ և թվում է, եթե «այդ լինի»՝ նրա ցավերը կդադարեն:

Եվ իրոք՝ դադարում են կարծես...

Այսպես անց կացան հիվանդների օրերը և նրանք հետզհետե ապաքինվեցին:

— Օօֆ, մեռանք պառկելով, — տրտնջաց հացթուխը, — երթանք խմորն ընկնինք:

— Հա, գնանք, աշխատենք, — կցեց «Արարատցին»:

— Այսուս չէ՞. աշխատիլը կյանք է, — սրտնեղեց հացթուխը: Կապետի և մի քանիսի օրերն էլ հասել էին: Արդեն դուրս էին գրվում: Նրանց դեմքին մռայլվեց գործնական լրջությունը, գործի մտահոգությունը: Խախտվեց հիվանդական վիճակում ձեռք բերած սերտությունը:

— է՛, հերիք ա, գնանք աշխատենք, — ասաց Կապետը և նրստեց մահճակալին:

Հետևյալ օրը պետք է մեկնեին բանվորները:

— Պետք ա աշխատե՞ս, — մրմնջաց հաշիկը տխրության:

«Աշխատե՞ս» — նրա համար՝ ապրես, վայելես կյանքը:

Եթե հաշիկն էլ կարողանար աշխատել, մկանները տաքացնել, զգալ սրտի առողջ բաբախը...

Ո՞րտեղից, դա նրա համար այնքան անհասանելի թանկ բան էր — աշխատել...

Նրեկոն արտակարգ էր: Ուրախ՝ զնայող բանվորների համար, տխուր՝ մնացողներին:

Թե՛ խմեցին: Հատուկտոր խոսեցին: Արդեն դրսի մարդկանց վաղվա խոսակցություններ:

Այս անգամ վաղ պառկեցին քնելու: Քնեցին բոլորն անխռով, հուսալից:

Կապետն էլ լրագիրը ծոցից դրեց բարձի տակ ու մեջքի վրա պառկեց, քնեց հաշիկի կողքի մահճակալին:

Եվ ահա կես գիշեր է: Հանգիստ շնչում են բանվորները:

Միայն խաչիկն է արթուն: Նստել է անկողնի վրա և թախծոտ աչքերը հառել պատուհանին: Մտածում է: Միշտ միևնույնը:

Փոքրուց բատրակ էր ուրիշի դռանը: Անթիվ անգամ կտրել են նրա վարձը, ծեծել, կիսաքաղց պահել: Տարիներ համբերել է, որ մի դուռ բացվի: Բայց ոչ մի դուռ չբացվեց: Մեծացավ ու շորացավ աչքակես էլ ուրիշի դռանը: Հետո ուրիշի պատերազմ, ուրիշի համար վերք, և ահա տարիներ շարունակ հիվանդանոցից տուն, տնից հիվանդանոց՝ քաշում է ուրիշի պատերազմի պատիժը և սպասում, որ մի օր լուսանա իր համար: Օրը չի լուսանալու: Խաչիկն զգում է այդ: Մանավանդ զիշերները: Մեծ ուրախություն էր նրա համար Կապետը—նա էլ գնում է վաղը:

Բայց պատուհանի սառը աչքի մեջ, երկնքի հեռու, կապույտ անապատից մի պլպլան աստղիկ աչքով է անում խաչիկին: Ժրպտում է իր տարօրինակ, հավերժական ժպիտով, որից տխրում է խաչիկը: Աստղի կյանքը—նրա մահն է: Նա զգում է այդ: Սոցիալիզմից բաժին չի հասնելու իրեն, ինչքան կուզի թող հավատա: Տխրում է, տխրում, բայց հետն էլ զգում է, որ սոցիալիզմից մի բան հասնում է իրան—հավատը, որ պիտի սոցիալիզմ լինի: Եթե իր համար լավ չի լինելու, ուրիշների համար լինելու է, բայց հո աշխարհքը լավ պիտի լինի՝ երբ ինքը կգնա աշխարհից և կլինի միշտ լավ, միշտ լավ:

Դա էլ լավ է,—դա էլ թեթևություն է խաչիկի համար:

— Խաչիկ, չե՞ս քնել,—հարցնում է Կապետը մի րոպե զարթնելով, կիսաքուն:

— Ցավում ա, Կապետ ջան:

— Պառկի, տաքացրու, կանցնի,—մոմսում է Կապետը և քնի ախորժակով շուտ գալիս մյուս կողքին՝ քնում:

Խաչիկը լսում է նրան, պառկում: Իհարկե, ցավը չի անցնում: Նա կոնքի մեջն է, մոմնջում է շարունակ, արթուն է շարունակ: Բայց Կապետի մի ջերմ խոսքը տաքացնում է խաչիկի սառը սիրտը: Նա աչքերը կաղցնում է և արթուն մտածում մինչև լուսաբաց: Վերջը միայն մի քիչ թմրում է, նիրհում:

Առավոտյան, բոլոր գնացողները ոտքի վրա էին: Գնացին հագան իրենց կյանքի շորերը, և շորերի հետ էլ փոխվեցին: Էլ չէին խոսում հիվանդների հետ, այլ իրար հետ, այն էլ կցկատուր:

— Այ տղա, էդ շանորդին չեկավ:

— Չեկավ՝ ոտով կոնանք, թքած մեջք:
Խաչիկի հետ չխոսեցին:

Միայն Կապետը մոտեցավ, պինդ բռնեց Խաչիկի ձեռք: Բան էր ուզում ասել՝ դուրս չեկավ: Ուժգին սեղմեց Խաչիկի մոմի դաշտիկ ձեռք և այսքան ասաց.

— Պի՛նդ կաց, Խաչի՛կ, կըլի՛, լա՛վ կըլի՛...

Ու դուրս գնաց ուրախության պես:

Ս Ա Թ Ո Ն

Սաթոն Կոտայքի՝ գյուղերից Երևան գալու վարձվեց մի խորհրդային ծառայողի բնտանիքում տան աշխատակից: Ջահել աղջիկ էր, մազերը զզզված, շորերից ծլանդները կախ: Խիստ հայացք ուներ, բայց ներքուստ հանդարտ էր, բարի:

Ծառայողի բնտանիքը բավականին խստապահանջ մարդիկ էին: Բավական էլ շատվոր: Ինքը՝ տեխնիկ Սմբատյանը, կինը՝ «տիկին Աննան», աղջիկները մեծ ու կրտսեր և փոքրիկ Կոլյան:

Հյուրեր շատ էին լինում և հաճախ, այնպես որ՝ Սաթոն հենց սկզբից գործից աչք չէր բաց անում: Երբ դուրսն իր նման բան անող աղջիկները նրան հարցնում էին.

— Գործդ ո՞նց ա, աղջի:

— Շատ ա,— պատասխանում էր Սաթոն և ավելացնում— դե՛, տուն ա, ո՞նց կարա գործը շատ չլինի: Գեղում քի՞չ ա:

Սաթոն այդպես էլ նայում էր գործի վրա, որ գործը, կա, կա՝ ու կա— գետի պես զալիս է, լցվում, իսկ դու պիտի կանգնես տփին, անդադար չուրը քաշես: Գործը վերջ չունի:

Առավոտը վաղ կոշիկներ սրբել, թե՛ պատրաստել, դնալ հացի հերթի, դնալ գյուղկոտոպ սլանրի, յուղի, մեղրի, շուկա՝ մթերքի: Ապա սենյակներ մաքրել, ճաշին հսկել, աման լվալ, հետո էլի թեյ, ընթրիք... Հյուրեր եկած ժամանակ էլ մինչև կեսգիշեր սպասել, որ ընթրիքը վերջանա, հյուրերը դնան...

Սա անտանելի էր Սաթոյի համար: Նա, որ սովոր էր գյուղում հավերի հետ քնել, աբլորի հետ զարթնել՝ նստում էր խոհանոցում և գլխով «տանձ կշռում»: Քնում էր և իսկույն երազ տեսնում—

իրենց գյուղն է, գետափը, ուռիների ստվերներում հավաքված են իր ընկերուհիները: Ինքը նստած է գետափի քարին, ջուրը վշշում է, թշթշում: Ընկերուհիներն իրեն շրջապատել՝ ծիծաղում են. «Աղջի Սաթո, ջուրը թափվեց, իջեցրու, իջեցրու»: Սաթոն ժպտում է միայն. «Գետի ջուրը ո՞նց կիջեցնեն»:

— Աղջի, քեզ հետ եմ, է՛, թափվեց, իջեցրու:

Սաթոն աչքերը բաց է անում:

Ոչ գետ, ոչ աղջիկներ: Չայացած տիկին Աննան է, կողքին կերոսինկի վրա թափվող թեյամանը: Կրակը բարձրացել է:

— Քնո՞ւմ ես, ինչպես կարելի է, աչքդ վրան պահի,— դռում է տիկինը:

Սաթոն վեր է թռչում, ամոթխած ժպտում և աչքերը տրորելով իջեցնում կերոսինկան: Խեյ է պատրաստում, որ պիտի խմեն ընթրիքի վրա:

Կեսգիշերն անց է, հավերը խոսում են արգեն:

«Տեսաշենները ե՞րբ են քնում»,— մրթմրթում է քնաթաթախ Սաթոն և կոնատակը քորում: Իսկ ներսից լսվում է խորհրդային ժառաջող ժորժի աքլորային ձայնը.

— «Ռոռաս-կա-ժիտն վի-յեեյ...»:

Սաթոն ձեռը կոնատակին քնում է և գլուխը կշռում, վեր թըռչում, կրկին քնում:

Այսպես ծանր է գիշերը: Իսկ ցերեկները ոչինչ, տանում է: Սիրում է գործ անել: Առողջ է, եռանդուն, բարեխիղճ:

— Թշերից արյուն է կաթում,— ասում է տիկին Աննան՝ կարծես հանդիմանորեն:

Սաթոն առավոտից մինչև գիշեր տանն է, տան գործում. նա ոչ մի տեղ չի գնում:

Գուրսն ո՞վ էլ ունի որ: Իրենց գյուղից մեկը հագիվ պատահի, որին խնդրի շատ բարև տանել նանին:

Մի անգամ, փողոց գնացած ժամանակ, ուշացավ: Տիկին Աննան խիստ հանդիմանեց.

— Փողոցներում ի՞նչ բան ունես: Գործդ տանն է՛, ե՛կ տուն:

Նվ Սաթոն մնում էր տանը՝ անգամ այն ժամանակ, երբ մի ժամ պարապ էր:

Այն ժամանակ էլ ղբաղեցնում էր փոքրիկ Կոլյային, որ նրան ձի արած, նստում էր վզին, ստիպում իրեն ման ածել սլառոշգամբում:

Մի ուրիշ անգամ էլ Սաթոն հրաման ուղեց կինո գնալու:

— Ո՞ւր է տանում,— անհանգստացավ տիկին Աննան:

— Ես, բիւթ առա:

— Ո՞ւր սովորեցրեց տեղը,— գոչեց տիկին Աննան, կարծես հանցանք էր դորժված:

— Ծանոթ աղջկերբը:

— Ծանոթ աղջկերբը թող իրենք գնան: Դու փող ունիս՝ սլա-հի քեզ համար, գյուղ կուղարկես: Հարկավոր չէ, էլ չգնաս:

Սաթոն խոստացավ և գնաց կինո:

Երբ Սմբատյանը եկավ տուն և ուղեց ծխախոտ բերել տալ՝ ասացին, որ Սաթոն կինո է գնացել:

— Աչքնիրս լո՛ւյս,— մրթմրթաց Սմբատյանը,— հը՛մ, հը՛մ...

— Մենք նստենք տանը, քոծը գնա կինո,— նկատեց մեծ աղ-ջիկը և քմծիծաղ տվեց:

— Կինոն դեռ ոչինչ, եթե դուրսն իրավունքներ-բաներ չսո-վորի:

Այնուհետև Սաթոն փողոց գնալ գալով՝ բերում էր ականջն ընկած ամեն տեսակ խառն-խառն տեղեկություններ, լավ էլ չհասկացած:

— Կին-բաժնի հրահանգչուհի է:

— Ո՞ւր է «հրահանգչուհի...»,— դեմքը կոմիկ ծամածռում է տիկին Աննան և աչքով անում մեծ աղջկան:

— Ընկեր Ասլանյանը: Էրթում է մեր գեղարենքը կազմակեր-պելու,— ասում է Սաթոն միամիտ զրույցի ձայնով:

Նրա անսպասելի բառարանը զվարճացնում է տանեցիներին:

Նրանք իրար են նայում կոմիկ լրջությամբ և բլթների տակին ծիծաղում:

— Ասում ես հրա-հանգ-չուհի է, էլի՞,— աննկատելի հեղնում է տիկին Աննան,— լավ, ի՞նչ է անում գյուղում:

— Կանանց անդրադիտությունը վերացնում ա,— սլառասխա-նում է Սաթոն կոտրած ժպիտով:

Բոլորը ծիծաղում են: Ծիծաղում է և ինքը Սաթոն՝ մասամբ իր անսովորության, մասամբ էլ հենց իր գործածած բառերի վրա, որ իր էլ ծիծաղը բերում են: Խորթ է նոր բաների մասին խոսելը:

Մի օր էլ հացի զնալով ուշացավ:

— Որտե՞ղ էիր,— խեթեց տիկին Աննան:

— Պրոֆմիտյուն էի գնացել: Ասում են՝ պտի մտնես պրոֆմիտյունը:

— Ըհը՛,— կծեց լեզուն տիկին Աննան և հազիվ լսելի մոմռաց.

— էդ էր պակաս:

Սաթոն կողքանց մտիկ տվեց տիկնոջն ու վրա ընկավ իր ամաններին, սկսեց արագ-արագ լվալ:

— Է՛, լավ, ինչի՞դ է պետք պրոֆմիտյունը,— փորձեց տիկին Աննան:

— Ի՞նչ իմանամ, ասում են՝ հմի ամեն աշխատանք անող պիտի գրվի:

— Սխալ են ասել, կուղես կգրվես, կուղես ոչ:

— Ձեմ իմանում, ընկերուհիներս տարան:

Տիկին Աննան անհանգստացավ: Ճաշին հայտնեց Սմբատյանին: Կուրը մեծ անախորժությանմբ ընդունվեց աղջիկների կողմից:

— Հիմի կնստի մեր շլնքին: Ժամով կաշխատի, հանգստյան օր կուղի, ժողով, կոլեկտիվ, նորմա, լիկվիդացիա: Գտանք գլխացավանքը:

— Բա՛ս, մենք կդառնանք քոծ, նա՛ տանտիկին,— ասաց տիկին Աննան:

Մի քանի օր հետո Սաթոն բոլոր ձևականություններով մտավ պրոֆմիտյուն:

Այդ օրը ճաշը վերջացավ տխուր լռությամբ: Սմբատյանը «հը՛մ, հը՛մ» արավ և ծխախոտը վառեց:

— Ի՞նչ կհրամայես անել,— ձեռքերը շոկով եղրակացրեց նա.— «աշխատանքի կոմիսարիատ», «պրոֆեսիոնալ շահեր», «բանվոր ուժի կազմակերպում»...

— Եվ... գեղացի Սաթո՛ւ,— ծիծաղեց կրտսեր աղջիկը:

— Սո՛ւա,— արեց տիկին Աննան,— «եկավ»: Ներս մտավ

«կազմակերպված» Սաթոն ափսեները տանելու: Բոլորը լուռ նայեցին նրան և նոթերը կիտած տվին իրենց ափսեները:

Դեպքն անախորժ էր: Ձեռաց ամեն ինչ փոխվեց: Սաթոն դառավ դեմք, ֆիզուրա, որակ: Կարծես երկաթը փոխվեց պողպատի՝ կորցնելով հին հատկությունը: Սաթոյի դիմագծերն անգամ արտահայտություն ստացան: Կոպիտ հոնքերի արանքում կամքի մի շեշտ դժագրվեց՝ տանեցիկների համար խիստ անգուրեզան: Եվ այդ նախկին բարեխիղճ, աշխատող և աշխարհից անտեղյակ Սաթոն, որ իր առույգ, գլուղական բաղուկներով սրբում, լվանում, եփում, խոհանոցից ներս էր բերում ախորժ, հաճույք, հարմարություն, որը չէր հիվանդանում, չէր տնքում, միշտ պատրաստ էր վազելու բժշկի, դեղի, մթերքի, լուրի, անգիտակ իր արժեքին, իրավունքներին, ահա այդ Սաթոն հիմի բաղաբացի է, կազմակերպված մարդ...

Բայց վերջ ի վերջո հաշտվեցին «աղետի» հետ: Նոր հարմար աղջիկ չկար, եղածներն էլ կամ «գող» էին, կամ «ծուլ»:

Սաթոն օրինակելի էր, ժիր, բարի: Եվ, վերջապես, լիկվիդացիոնի հարց կար...

Նրան թողին իրենց մոտ և սկսեցին ղգույշ լինել: Ծանր էր այդ «ղգույշ»-ը, բայց էլի լավագույնն այդ էր:

Շուտով դրությունը լրջից փոխվեց նաև կոմիկականի. Սաթոն սկսեց տերմինների անխնա կոտորտուր:

«Քաղաքի մաշտաբով հաց ա եկել»:

«Կանանց օրն այս տարի նոր տեմպով պտի անեն»:
«Հարյուր տոկոսով ասում եմ, որ ճիշտ ա»:

Ծիծաղու մեռնում էին...

Երբեմն էլ, թեյին կամ ճաշին, Սաթոն մնում էր սեղանատանը կանգնած և սկսում պատմել պրոֆիտության զծով տարած աշխատանքների մասին: Կավ չէր մարսել կազմակերպության արտաքին ձևերը, բայց ներքին էությունը բնազդով ըմբռնել էր:

Խոսում էր այլևս ազատ, խտիր շղնելով իր և տանեցիկների մեջ: Շուտով սկսեց խառնվել նաև Սմբատյանի և հյուրերի խոսակցությունը: Ընդհատում էր նրանց և, չնայած որ հյուրերը նրան չէին հարցնում, սիրում էր իր սեփական բացատրությունները տալ:

Քաջատրում էր երկար, դժվար էր նրան ընդհատել: Սաթոն հարկադրում էր իրեն լսել՝ թեկուզ արտաքին քաղաքավարությամբ:

Մի անգամ էլ կարծիք հայտնեց.

— Ուսումնականների գործն, իհարկե, դժվար ա, ամա բանվորի ու գյուղացու գործին չի հասնի. սրանք որ շրջեն՝ աշխարհք չի ապրի:

— Ուրեմն ուսումը ոչի՞նչ, իշի գլխի պե՞ս ապրենք, ուսումնականներին ջո՞ւրն ածենք,— տաքացավ Սմբատյանը, ինչ-որ ներքին կուտակված թույններ ժայթքելով:

— Ինչի՞ համար,— խոսեց հանդարտ Սաթոն,— ուսումը լավ բան ա: Այ, էն էլ ձեռք կբերենք ու ամեն բան կթամամի:

— Ձե՛ռք կբերեք էդպես շուտ, ա՛յ, չե՛մ գիտում:

Սաթոն անխռով ամանները դուրս տարավ: Նա լավ էլ չէր հասկանում տնեցիների շարության պատճառը:

— Այ, էդպես է. գլուխները լցնում են ու բաց թողնում: Ի՞նչ կարող ես խոսել սրա դեմ,— ասաց Սմբատյանը ծխելով:

Մի երեկո Սաթոն շատ ուշացավ: Գնացել էր ժողով: Տիկին Աննան պատվիրել էր, որ շուշահա: Բայց ուշացավ և ուշացավ այն ժամանակ, երբ լվացքը կիտված էր կիսավա, ջրմուղի ջուրը կտրվել, հացի մեծ հերթ կար: Միաժամանակ հրեխան էր նոր առողջանում, պետք էր դեղի գնալ:

Սա արգեն հանդգնություն էր: Տիկին Աննայի տան հիմքերը խախտվում էին:

— Քո՞ծ չի, այլ իշխանուհի: Քանի գնաց՝ լրբացավ,— գոչեց տիկին Աննան զայրացած,— ես անկարող եմ այսպես ապրել: Թող գա՛ ցույց կտամ ժողովը:

— Ծառան ծառա չի,— նկատեց մեծ աղջիկը,— ապերախտ խոզ, հին վերարկուս էլ տվի՝ թե խելոքանա:

— Թող գա տուն՝ դուրս կանեմ, կասեմ՝ ջհանդամվիր ուր ուզում ես,— վճռեց տիկին Աննան:

— Հը՛մ, հը՛մ,— արեց Սմբատյանը և սկսեց շվացնել:

Երեկոյան թեյն ուշանում էր, հաց չկար, դեղ էր պետք երեխայի համար, լվացքն անախորժ բուրմունքով սպասում էր լվացարար ձեռքի: Հարևաններն էլ ջուր շունեին: Սարսափը տիրեց ընտանիքին:

Տիկին Աննայի կրտսեր աղջիկը վերցրեց փոքր վեդրոն և բարձրակրունկ քայլերով վեդրոն շրջադգեստից հեռու բռնած՝ զնայ ջուր բերելու, բայց իսկույն ետ դարձավ: Չարացած կանայք այնպիսի դժվժոց էին բարձրացրել, որ ֆիզիկական ուժ էր պետք նրանց միջից ջուր հանելու համար:

— Հիմի ո՞վ ջուր բերի, ո՞վ հաց բերի, ի՞նչ կրակ ու պատիժ էր,— սկսեց կատաղել տիկին Աննան,— մարդ զնա էդ ժողովը. մազերը պոկկելով տուն բերի, է՛:

— Հը՛մ, հը՛մ,— արեց Սմբատյանը և ժպտաց դառնագին,— էդ ո՞ր զնացիր...

Վերջապես Սաթոն եկավ: Նա լուրջ էր, կենտրոնացած: Պատըշգամբից բարձրացավ թե չէ՝ տիկին Աննան հարձակվեց վրան.

— Ինչո՞ւ ուշացար:

— Զեկուցում կար:

— Բա մեր ջո՞ւրը, հա՞ցը, լվա՞ցքը:

— Ես ի՞նչ անեմ, սպասիր՝ կըլի: Բա ժողով չզնա՞մ:

— Ի՞նչ անեմ ժողովդ՝ ես էստեղ սոված, ծարավ:

— Էդ ա. ուզում ես՝ ուզի, ուզում ես՝ չէ:

— Չեմ ուզում. էգուց զնա՞ իմ տանից:

— Շա՛տ լավ,— ասաց Սաթոն հանդարտ և սկսեց իր գործը, կարծես բանի տեղ չդնելով սպառնալիքը:

Խլեց խոշոր վեդրոնները և պատշգամբը դմբաբացնելով վազեց ջրի: Շուտով կարմրած, առույգ, հեալով ետ դառավ, ջուրը կաթկաթեցնելով: Ապա վազեց հացի և մի տասը բոպեից բերեց լավ թխած անուշահոտ հացի բոբոնը: Մեռած տունը լցվեց ախորժ աշխուժով, դադարած կյանքը եկավ լցվեց տունը: Մի փոքր անց՝ երեկոն արդեն քաղցր սկսում էր հալվել դուրսը, բակում, սենյակում:

Ամեն ինչ խաղաղվեց: Էլեկտրական լույսը ոսկեզօծեց թեյասեղանն ու շուրջը շարված Սմբատյանի ընտանիքը: Թեյի թարմ բուրմունքը մլլում էր օդի մեջ՝ հացի հոտի հետ: Տրամադրությունները բացվեց: Մոռացան Սաթոյի արարմունքը և ատելություն փուշը կոտորվեց մի առ ժամ:

— Հը՞, հիմի դո՞ւրս ես անում,— հարցրեց Սմբատյանը կնոջը՝ ետ նստելով աթոռին:

— Ախր ո՞նց եմ դուրս անում,— գանգատվել սկսեց տիկինը,— ո՞նց գտնեմ նորը, ո՞նց ջոկեմ: Մենք սրա ձեռքին գերի ենք:

— Հը՛մ, բա ո՞նց գիտեիր... Ի՞նչ ենք մենք...

Սմբատյանը վեր կացավ, մոտեցավ նարդուն և փոքր աղջրկա հետ սկսեց խաղալ: Մեծը նստեց դաշնամուրի մոտ և մատները սահեցնելով ծայր տվեց Շոպենի սոնատին: Տիկին Աննան գնաց խոհանոց:

Հենց ներս մտավ՝ լվացքի թանձր գոլորշին անախորժ համբուրեց նրա այտերը:

Սաթոն լվացք էր անում: Բարկացած էր, բայց դուստ: Միայն ջլապինդ մատները խլելով սպիտակեղենը՝ ուժով խեղդում էին տաշտի մեջ:

Քաղքենի «տիկինը» կանգնեց, մտիկ տվեց «երեկվա» դյուղացի աղջկան, որ գյուղից եկավ, աճեց, բարձրացավ և այսօր սկսել է հուպ տալ իրեն:

Ատելությամբ դիտեց նրան և լռեց: Սաթոն առողջ էր ինչպես կյանքը և իր աշխատանքով կյանքից բաժին էր շնորհում քաղքենի տիկնոջ:

Սա ճնշվեց, վախեցավ ծպտուն հանել, զգաց իր անսպասելի թշուրսը և զգուշ, զոռ կատվի պես դուրս եկավ խոհանոցից:

Ք Ա Ր Հ Ա Տ Ն Ե Ր

Հենը խորդում էր:

Այդ քարհատներն էին, որ լեռան կողը մերկացրել, քլունգներով ընկել վրան՝ հարվածում էին:

Ժայռի բեկորները, ահագին, անճոռնի գազանի պես բներից դուրս ցցված կրճտում էին իրենց ատամները քլունգների տակ:

— Դե՛, դե՛, մեկն էլ շուռ տվեք ու շաբաշ,— հրահանգեց երիտասարդ բանվորներին, և քարի արանքից դուրս նկավ մի ծեր բանվոր և իջավ ներքև:

Վարպետ Սարգիսն էր: Ծավատի քրտինքը ցուցամատով կուշտ քերեց, թորեց ու հողոտ բաճկոնը մեջքին դցելով նստեց ծխելու: Աչքը, սակայն, բանվորների կողմն էր, որ ծիծաղելով ու հայհոյելով քլունգները խրում էին ժայռի ճեղքի մեջ ու մանր քարերը մաքրում:

Սարգիսը, որ եռ աշխատանքի մեջ էր եղել ամբողջ օրը՝ գոհունակ նայեց օրվա աշխատանքի արդյունքին— քարաբեկորներին, որ անհեթեթ ձևերով բերանքսիվայր պառկել էին հողաթրմբերի, փոսերի մեջ:

— Էդ է, էդ թեին մի քարը մնաց: Էգուց են թեին պիտի քանդենք:

Իրիկնադեմ էր. բանթողի ժամանակ: Քարհատները հոգնել, քիչ-քիչ ձայները փորները գցած՝ քլունգներով հարվածելիս երբեմն փուստ էին անցնում: Մի մեծ քարի շուրջն էին խմբվել: Մաքրել էին բոլորքը և ուղում էին գլորել ցած, փոսը: Պետք էր տեղահան անել: Բայց դուրս նկավ, որ դա այնքան էլ հեշտ չէր:

Քարը պինդ կպած էր ժայռի բնի մեջ, և սկզբում որ հեշտ էին կարծում գլորելը, հիմա դեմ առավ, մնաց:

— Հը՞, չեղա՞վ,— ձայն տվեց Սարգիսը՝ ծուխը հաստ բեղերի արանքից փչելով:

Քարհատները չպատասխանեցին ու նոր ուժով սկսեցին հարվածել քարի հիմքին և քլունգները խրելով հող ու ժայռի արանքը, հրել քարը:

— Քլունգները խոր տվեք,— ասաց Սարգիսը. — մեկդ մեջքին դոռեք:

Երեք քլունգ խրվեցին քարի հիմքը, և բանվորները վրան բնկնելով սկսեցին կշռել:

Վարպետն սկսեց սրտնեղել:

— Զա՛նըմ, փորի քովն ի՞նչ գործ ունիս, մեջքին ըսի,— հրահանգեց նորից: — Դո՛ւ ոտքին,— դարձավ մյուսին: — Դե, հա՛... Զեղա՞վ:

Քարհատներից ամենատուժեղը ուժ տալուց հոգնած բաց թողեց քարն ու ժայտալով հեաց.

— Պինդ է:

Մյուսներն էլ հետեցին նրան՝ քանի որ ամենատուժեղը ձեռնաթափ էր լինում: Ու կանգնած սկսեցին բերանաբաց մտիկ տալ քարի բեկորին, որ համառ նստել էր իր տեղը:

Սարգիսը նայեց այն կողմը:

— Հա՛... դուս չեկա՞վ:

— Զէ:

— Ի՞նչ կըսես, օր դուս չի գա:

— Շատ ա պինդ կպած: Պետք ա լաղում տանք:

— Տես ժաժ կուգա՞:

— Մի քիչ:

— Է, լաղումի բան չի. ղո՛ւ տվեք, բերնին է ընկե՛ դուս չի գա...

Սարգիսը վեր կացավ, ծխելով մոտեցավ քարին, տնտղից շորս բոլորը:

— Ոտքի՛ն քլունգ տվեք:

Երիտասարդ բանվորները ժպտացին ու ծուլ-ծուլ դարձյալ քլունդ տվին տակից:

— Դե, հիմի լա՛վ ղոռներ:

Ջոռեցին, չհաջողվեց:

— Զանըմ, ինչ կենեք՝ չե՛մ հասկնա: Կեցեք,—սրտնեղեց վարպետն ու պիշակը նետելով մի կողմ, թրեց պապիրոսն ու հարձակվեց քարի վրա:

— Ոտքին ըսի: Էրկուսդ անցեք կոնակը: Էրկուսդ էլ ստքին: Ծո, հայվան, փորը թո՛ղ, ըսի:

— Կոնըկե՛ն, կոնըկե՛ն... Հա՛, հո՛փ, զո՛ռ տվեք: Հո՛փ: Ներսո՛, մեկ էլ:

Քարը դիմադրում էր:

Կանգ առան:

Ներսոն, ուժեղ թևով սրբեց քրտնամիտած դեմքը և ետ քաշվեց:

— Բան չի դուս գա:

— Էգուցվա բան է, թողնենք,—վրա բերին մյուսներն ու ետ կանգնեցին:

Սարգիսը ծուռ ու ծուռ մտիկ տվեց նրանց:

— Թամբալութենն իշուն քեռի՞ կսեք: Էգուցը ո՞րն է: Քարը ժաժ կուգա: Մե զոռ՛մ բան,

Ու սկսեց շապկի թևերը քշտել:

— Ծո, ես սարեր եմ քանդե՛ չեմ թամբալցե: Մե քարիմ առաջ դեմ կառնե՞ն: Ամոթ չէ՞ քարհատին, քարը կիսահառն թողնի ու փախչի:

— Շատ ա պինդ, ժաժ չի գալիս,—սրտոտացավ մինը:

— Իրեն խո՞սքն է, որ ժաժ չգա: Մաքուր գործ բռնեք, աչօղուլ, ամոթ է: Տեսնողն ի՞նչ պիտի ըսե, էստեղ վարպե՞տ է էղե, մա՞րդ է աշխատե՛ թե՞ ինչ... Դե, յալլա՛...

Հինգ հոգին ուժեղ ու պիրկ թևերով ղրկեցին քլունգն ու քարը ու սկսեցին ճիգ թափել:

Բանվորները կարմրել էին ինչպես բաղնիսում, քրտինքը ծրլլում էր վրաներից, շապիկները դառել էին լվացքաշոր: Քարը կրճտում էր ժանիքները, փշրում, լեռը խորդում էր խուլ, համառ,

դիմադրելով: Բնությունը չէր ուզում տեղի տալ հարձակման, և տեղի էր ունենում կատաղի պայքար մարդկանց ու նրա մեջ:

— Հըլը՛, հըլը՛, իշու ինատի՛ն, տես ժաժ կուգա՞,—մոնչաց Սարգիսն ու աչքերն արնով լցված կատաղած հարձակվեց, ինքն էլ գրկեց քարը՝ ինչպես որսորդը արջին: Եվ տաքացավ, մաղոտ կուրծքը դեմ տվեց ժայռին, սկսեց կռիվ տալ:

Նա չէր խնայում իր շարժարված հողագույն մարմնին ու հաղար ու մի այսպիսի տաժանելի աշխատանքների մեջ քերված, կոշտացած մկաններին, որ հիմա պրկվել, քերվում, արյունոտվում էին: Նա արյունը պուխը տված՝ սևացած կրծքի միսն ու ոսկորները անզթորեն տրսրում էր քարի վրա ու ճգնում, հեռում, տընքում:

Քարհատներն էլ մոռացան բանթողը, դժվարությունը: Մրրցումը գրավեց հաև նրանց և Սարգսի խոսքերից ու շարժումից մղված՝ ուժեղացրին ըմբշամարտը:

— Դե, դե, դե, զոռ տվեք: Հո՛ւփ: Հո՛ւփ...—ու ծղրտում էր դեմքը ծամածռելով:

Հանկարծ քարը ղոմուաց ու վարազի պես դուրս պրծնելով լեռան ծոցից՝ բերանքսիվայր ընկնելով փուխը հողի վրա՝ սահեց ներքև:

Բանվորներն ուրախ բացականչեցին:

Բայց այդ միջոցին Սարգսի ոտնատակի հողը քանդվեց: Նա նստեց հողին և ինքն էլ քարի հետ միասին սողաց ներքև, ուր նեղանում էր հողաշերտը: Մի վայրկյան և ահա Սարգիսն ու քարը սողալով խառնվեցին իրար՝ միացան նեղ փոսի մեջ:

— Վա՛յ, վա՛յ, վա՛յ,—գոռացին քարհատներն ու թափվեցին նրա վրա:

Սարգիսը ուզեց ծղրտալ, բայց ձայնը պահեց հանկարծ: Քարն ու ինքը խրվել էին նեղ փոսում և կանգ առել: Բայց վտանգն անցել էր ըստ երևույթին, Սարգսի դեմքին ոչ մի կծկում:

— Բան չկա, բան չկա,—հեաց նա,—ոտքս տակը չէ: Քաշեք դուս:

Բանվորները մտիկ տվին: Ոտը մնացել էր քարի և փոսի միջև մի դատարկ տարածության մեջ: Սարգիսը փրկված էր:

Նրան քաշեցին դուրս:

— Յա՛վ տվեց,—հարցրին:

— Չէ, չա՛նըմ,—պատասխանեց հասարակ: Դուրս եկավ արանքից, թափ տվեց վրան, կանգնեց ու մտիկ տվեց քարին:

— Հայվա՛ն:

Հետո գնաց նստեց առաջվա տեղն ու հանեց ծխախոտը:

— Դե, շաբա՛շ:

Բանվորները վեր դրին բլունգներն ու սկսեցին թափ տալ շորերը:

Սարգիսը հանգիստ ու լուրջ ծխում էր, իբրև թե հաշվի մեջ չէին իր մարմնի քերծվածքները և որ պիտի ջախջախվեր քարի տակ... Բանթոզն էլ ուշացել էր: Բայց նա գոհ էր և ոչինչ չէր նկատում:

— Ամեն քարի բնութքը մեկ չէ: Քարի բնութքը պիտի իմանաս: Քար կա՝ տամար ունի—իր տամարով պիտի էրթաս, հանես դուս: Քար էլ կա որ՝ ինադ է—ինադը պիտի կոտրես, հանես: Սարթ քար էլ որ էղավ՝ կռիվ գուզե—պիտի կովես:

Աշխատանքը նամուս է, չեն կոտրի:

Քաղաք շինող ենք, աշխատավոր, գործ է, շինարարություն... Ինչպե՞ս կարելի է:

— Դրուստ ա, վարպետ չան, դբուստ ա,—ձայն տվեց ներսոն՝ թափ տալով պիջակը:

Մյուսները նույնպես քերծված, չարչարված եկան կանգնեցին վարպետի շուրջը, որի արձիճե ձեռքի մեջ դողում էր ծխախոտի ծուխը:

Վերջացնում էր, պիտի վեր կենար:

Դիմացը, ներքև, աչգիների մեջ կորած էր հին քաղաքը, որի կմախքների միջից դուրս էին ցցվում նոր խոշոր շենքեր: Հեռվում ծխում էր գործարանը, և խաղաղ օրը հոգնում էր ամենուրեք:

Սարգիսը նետեց ծխախոտի կոթն ու վեր կացավ, նայեց քարհանքին մտերմաբար ու գոհ:

— Է՛, էրթանք: Էղա՛վ:

Ա Ր Դ ՈՒՆ

Աբդուլը Պարսկաստանից եկել մտել էր Երևանի բամբակազտիչ գործարանը սև-բանվոր:

Հետը բերիլ էր մի երիզավոր արախչի, մի կավագույն ջվալե վերնաշապիկ, լայն թողկավոր կաշվե գոտի և իր առողջակազմ հասակը:

Գործը պարզ էր: Բաց անել մամլող մեքենայի կափարիչը, բամբակի հակը հանել մեքենայի միջից: Իր ընկեր Ահմադն ու Գրիգորը կարում են հակը, իսկ Ռիզան մեկ-մեկ տանում է, բարձում վագոնները:

Ութ ժամ էր գործը—որոշ դադարներով հացի ժամանակ: Արտաժամյան առանձին: Դա մեծ տարբերություն էր Պարսկաստանի տաժանակիր աշխատանքների դիմաց: Ի՞նչ ութ ժամ, ի՞նչ տասնհինգ ժամ: Կյանքի կեսը եղել է դաժանք խանի բարեկեցության համար, մյուս կեսն էլ արտաժամյա դաժանք՝ որպեսզի փրկի իր դժվարին գոյությունը մահի ճանկերից, այն էլ վերջն էլ խանի բարեկեցության համար:

Այստեղ գործն ուրիշ տեսակ էր: Նախ՝ նա դաժանք չէր, այլ աշխատանք: Ապա և այդ գործը նրան բարեկամ էր և ոչ այնպիսի դաժան թշնամի, որ լլկում է, ծեծում, հյուծում, տանում դերեզման:

Աբդուլը հետևում էր բամբակի կյանքին: Ահա նա ջվալներով բերվում, թափվում է գործարանի բակը: Այնտեղից գործարանի մի ծայրում ծծող մեքենան բաշում է բամբակը դեպի առաջին մեքենաները, որոնք բամբակը զատում են սերմից: Սերմը դնում է

ներքե, իսկ բամբակն ուրիշ բաժին, ու մամլվում է, հակ դառնում՝ պատրաստ՝ վագոնները բարձվելու:

Ռիզան ու մի ուրիշ բանվոր բամբակի հակերը կրում են, հա կրում վագոնները, սրանք էլ տանում են կենինական, Մոսկվա:

Գոռում են մեքենաները ջիբերի բաժնում, գղրղում: Բանվոր- ները մեքենաների շուրջը պտտվում են, գալիս շարունակ մի բան գրասում, ստուգում: Նրանք միշտ լարված են, մի քիչ գրգռված, փշոտ:

Սկզբում այնպես թվաց Աբդուլին, որ բանվորներն իրար չեն սիրում: Նրանք վիճում էին, կռվում իրար հետ, խռովում, երբեմն էլ գոռում իրար վրա, կոպիտ խոսքեր ասում—բայց զգում էր, որ նրանք էլի ինչ-որ հաշտ են, սիրում են իրար: Գլխավորը՝ հարա- զատ են իրար: Կան ծուլներ, գործալիքներ սիմուլյանտներ— սրանցից մեկին հեռացրին գործից: Դրանց չեն սիրում, նախա- տում են, խրատում, ուղղում:

Սկզբում տարօրինակ բաներ շատ կալին: Բանվորները՝ տե- րության զուլս—լսել էր Պարսկաստանում, չէր հավատացել, ան- գամ ծիծաղել էր վրան—բայց երբ եկավ՝ տեսավ, որ իսկապես այս երկրի շահը, խաներն ու բեկերը ընկել, մնացել են մուշանե- րը: Եվ նոր հկած ժամանակ խորթ ու խեթ էր պահում իրեն: Ի՞նչ գործ ունի սրանց հետ. կաշխատի, մի բանի թուման ետ կգցի, կդնա իրա համար տուն՝ Պարսկաստան:

Բայց հետո աննկատելի ընտելացավ—մնաց: Ոչ ոք իրեն խորթ չէր նայում, ինքն էլ մոտեցավ:

— Մի՛ վախի, Աբդուլ,—թակեց մի օր նրա ուսը ձեթի բաժ- նից քուսպ հանող Մարգարը, ձեթոտ, զվարթ կոմերիտը,—էս ա- մառ համ ռոճիկդ է ավելանալու, հա՛մ էլ գնալու ես մի երկու շաբաթ ման գաս:

Ու ձեթոտ բռնեցը քսեց Աբդուլի այտին: Սա բռնեց նրա թևը ու մի հատ կատակով բամփեց գլխին:

Բայց Աբդուլին դուր եկավ այս հոգատար խոսքը: Եվ որտե- ղի՞ց Աբդուլին ամենքը գիտեն ու առանց իր պահանջի ո՞նց են հոգում նրա մասին: Ինչպե՞ս է, որ հետաքրքիր են, գիտեն վաղօ- րոք, թե ե՞րբ է գնալու հանգստյան:

Ժողովներում նրանցից շատերին տեսնում էր Աբդուլը, մե-
նակ չէր խոսել—բայց տես իրեն ուշադրութիւնից չեն հեռացնում:
Այսպիսի բաներով նրա սիրտը տաքանում էր գործարանի
վրա:

Ու մնաց: Պարսկաստան դառնալը հետաձգվեց:

Մի ժողովում էլ նախագահը դիմեց Աբդուլին.

— Հը՛, ի՞նչ կասես, ընկե՛ր Աբդուլ, ինչպե՞ս անենք, գործից
ուշացողներ կան, արտադրութիւնը տուժում է:

Աբդուլը մի քիչ շփոթվեց, բայց պատասխանեց.

— Գործից ուշացողը ո՞ւմ ա վնաս բերում—իրա՛ն: Մենք
առաջ խանի ու բեկի գործն ենք արել ու չենք ուշացել, բա հիմի
ամոթ չէ՞, որ մեր գործից ուշանանք:

Բանվորները չէին սպասում այս խոսքը: Նրանք, որ ժպտում
էին՝ հիմա ազդվեցին, լրջացան:

— Դրուստ ա ասում, Աբդուլը... Ամոթ, խայտառակութիւն
ա, պետք ա վերջ տրվի ուշանալուն:

Եվ Աբդուլը, որ դեռ առաջնեքում զարմանում էր արտադրա-
կան հանձնաժողովի ընդլայնած խորհրդակցութիւններից, դրած
հարցերից՝ կամաց-կամաց սովորեց, որ—էլ ուրիշ ի՞նչ կերպ պի-
տի լինի —գործարանը ուրիշ տեր չունի, տերերը իրենք են, իրենք
էլ պիտի հոգան նրա մասին:

Սովորեց նաև, որ այստեղ ոչ ոք սեփական գործ չունի, որ
մենակ հոգա: Այստեղ բոլորը պիտի հոգան: Դա անշափ հեշտ է—
ո՞րտեղից որտեղ... Եվ հետո՝ այստեղ ոչ ոք այնպես անտեր չի
գործի մեջ, ինչպես Պարսկաստանում, ուր՝ չոքեցի՞ր գործի մեջ,
ընկա՞ր—վերջդ է, մեռի՛ր: Ահա Պարսկաստանը:

Այստեղ ամբողջ գործարանը՝ բամբակի բաժնից մինչև ձեթի,
սապոնի բաժինները, գործարանի բակը ուրիշ մասերով՝ մի ըն-
տանիք է: Աբդուլն իրեն զգում է մի մեծ տան գործի մեջ, ինքն էլ
այդ տան անդամը, ուր կաշխատի, կապրի, կստանա իր բաժին
կյանքը: Միայն թե լավ աշխատի: Եվ Աբդուլն աշխատում է: Ինչ-
պե՞ս չաշխատի: Սա էլ հո խանի կալվածքը չէ, այն կալվածքը,
որ հղիացնելով խանին՝ սովամահ էր անում մշակներին: Եվ Աբ-
դուլը նոր հասկացավ, որ ինքն այս երկրում ոչ թե օտար չէ, այլև
շատ բնիկներից ավելի հարազատ է:

Բայց սրանում նա համոզվում էր այն օրերին, երբ մասնակցում էր մի քաղաքական ցույցի, բողոքի, տոնակատարության: Այստեղ Աբգովը նկատում էր շատ ուրիշ բաներ: Որ այս իրար հետ գզուզ անող բանվորները շատ են կուռ միացած, նրանք կանգնած են դրսի թշնամու դեմ՝ իր լսած Անգլիայի, Ֆրանսիայի շահերի, խաների ու հարուստների դեմ:

Աբգովը պարզ տեսնում էր, որ այս իր գործարանը կապված է քաղաքի մյուս գործարանների հետ, քաղաքին՝ մյուս քաղաքների հետ և բոլորի աշխատանքի արդյունքը մանր գետերի պես հոսում, լցվում է մի մեծ արդյունքի ծովի մեջ և այդ ծովը պրոլետարական պետությունն է:

Այդ ցույցերի ժամանակ Աբգովն զգում է, որ միլիոնավոր ձեռքեր բռնել են իրեն, բարձրացնում: Աբգովն էլ չի ընկնի, Աբգովն էլ մենակ չի:

Եվ արդեն անցնում է մի քանի տարի—Աբգովը դեռ չի վերադառնում հայրենիք: Ու միտք էլ չունի կարծես:

Մի գիշեր Աբգովը զարթնեց անսովոր ձայներից: Գլուխը բարձրացրեց բարձի վրայից, ականջ դրեց: Օդի մեջ, բարձրում անհանգիստ, գանգատավոր ձայներով կռուում էին կռուակները:

— Կու՛՛՛՛՛, կո՛՛՛՛՛...

Այսինքն՝ գարուն եկավ:

Այնպե՛ս անուշ էր այդ գանգատավոր ուրախությունը Աբգովի համար, որ նա լցվեց ու մրմնջաց.

— Զա՛՛ն, ջա՛՛ն...

Եվ իսկույն ջինջ պատկերացրեց իր հայրենի գլուղը. ահա՛ կարծես մտավ իրենց փողոցը, ահա՛ բաց է անում տան դուռը:

Սիրտը մղկտաց: Աբգովը չքնեց այդ գիշեր:

Այնուհետև քանի գարունը լցվեց Երևանի՝ ալգիներում, քանի փթթեցին ծառերն ու ծաղիկները՝ Աբգովն սկսեց հաճախ հիշել իր հայրենի տունը, գլուղը:

Հիմի այնտեղ ծաղկում են ալգիները, երկնակապույտի մեջ կրակների պես պլպլում են ոսկեշող ծիրանները, թավուտներում ծիծաղում աղբյուրները և տերևների ու վարդերի արանքներում սահում նազելի դեմքեր:

Գնա՞ արդուք ալնտեղ: Բայց հրեն ի՞նչ այդ բուրից: Այն այգիների և ո՛չ մի վարդը, և ո՛չ մի բուռ անկյունը, և ո՛չ մի ժպիտը իրենք չէ:

Իրենն է միայն հողն երկար պարիսպներից շատ դենը փշե դաշտի մեջ երկու հողաթումբ, որի տակ քնած է իր դեռափթիթ Ֆաթման, իր տասներկու տարեկան Քյարամի հետ: Երկուսն էլ սովից բարակեցին, մոմի պես հալվեցին, մինչև որ մահը փչեց նրանց վրա և երկու վտիտ լույսերի պես մարեց: Դա այն դաժան տարին էր, երբ մի կողմից խանը ցորենը հավաքում էր ամբարում, մյուս կողմից՝ սովալլուկ ժողովուրդը կոտորվում էր փողոցներում, պատերի տակ, սողալով տներից դուրս, որ ներսը չմեռնի անօդնական: Եվ Աբդուլի ո՛չ մի բարեկամը, ո՛չ մի հարազատը չփրկվեց մահից: Նա միայն փրկվեց՝ փախչելով դուռից, երբ թաղել էր արդեն իր կնոջն ու որդուն:

Ու քանի Աբդուլը սովորեց, ընտելացավ գործարանի կյանքին, քանի թեթևացավ նրա վիճակը, կարծես դուրս եկավ խստագաժան, տատասկոտ անապատից՝ այնքան ավելի խորացավ նրա սրտում այս վերքը—սովամահ կինն ու որդին:

Դադարի ժամերին, երբ նստում էր հաց ուտելու՝ սկսում էր մտածել, որ այդ հացի մի երկու պատառը կարող էին փրկել նրանց կյանքը: Ահա՛, հենց որ նրանք մեռան սովից—գտնվեց նրանց փրկությունը: Հիմա հացն էլ կա, մարդկությունն էլ կա: Իվ երբ հացն էլ կա ու մարդկությունն էլ՝ չկա ոչ Ֆաթման, չկա Քյարամը, եղնիկի խոշոր աչքերով թախծալի Քյարամը:

Աբդուլի սիրտը ծակում է մի խորին թախիծ, և նա վեր է թռչում:

Արդեն իսկ գործի էլ ժամ է:

Դա՞նգ, դրա՞նգ, դղրդում են մեքենաները, փուկերը շաշում, վեր սողում սլացիկ օձերի նման:

Ներսը՝ ջինների շուրջը պտտվում են Աբդուլի ընկերները՝ Գրիգորը, Սիսակը, Արտաշը, Հալրոն: Նրանք աշխատում են: Աբդուլն էլ:

Բայց ավելի վճռական ութմով, հուժկու և հաղթական աշխատում է մեքենան.

— Դա՛նգ, դրա՛նգ...

Աբգուլը մտածում է, մտածում և սկսում է երգել։ Երգում է խզխզացող ձայնով։ Նրա երգը նման է վիրավոր կռունկի, որ կռկռում է զանգատալիոր շեշտերով։ Կարծես այդ երգը պոկվելով Աբգուլի սրտից՝ կտրատում է իր բույնը և նրանով թաթախված, արյունոտ թռչում օդի մեջ։

Տխուր է այդ երգը հին դարերի նման։ Դա Պարսկաստանն է — կուտակված վիշտ։

Երգում է Աբգուլը և ձայնը խառնում մեքենաներին։

Դա՛նգ, դրա՛նգ—զլում է, կատաղում մեքենան, խլացնում Աբգուլին։ Կարծես չի ուզում լսել նրան։ Կանոնավոր, հաշված, հուժկու գլորդոցով սաստում է Աբգուլին, ստիպում աշխատել, լարվել, սլաքարել, երգել ուրիշ երգ—սլաքարի ու հաղթության հավերժական երգը։

Եվ Աբգուլը տարվելով այդ գլորդոցին՝ լռում է ու սկսում է ճիգ թափել։ Հետո մոռանում է։

Մի օր ինչ-որ բանի համար գնացել էր վարչության գրասենյակը։ Այնտեղ նրան մի տասը բոպե պահեցին։

Հանկարծ մի հարաջ լավեց գործարանի բակից։ Սուլիչը ոռնաց ժանգոտ ձայնով։ Զարագուշակ ազդանշան։

Աբգուլը դուրս թռավ գրասենյակից և վազեց գործարանի բակ։

Բամբակի մամուլ-բաժինն այրվում էր։ Աբգուլը շանթահարվեց—ի՛ր բաժինը։ Էլ բան չհիշեց՝ թռավ։

Ծուխը դուրս էր վազում դռներից ու պատուհաններից՝ սև ու երկար մորուքը դուրս քաշելով այնտեղից։ Իսկ ներսից դաժանաժպիտ նայում էր բոցը։ Նրա շեկ թևերի մեջ խլրտում էին բանվորների սիլուետները, որ փակվել էին բամբակի հակերի ու կույտների հետև։

Վտանգը մեծ էր և սպառնում էր ոչ միայն գործարանին, այլև անմիջապես այն բանվորներին, որ ներսն էին մնացել, փակվել բամբակների կույտների մեջ։ Հայտնի չէ մնացել էին հանգցնելու, թե արգելվել էին այնտեղ։

Բանվորները կատաղի օղակով բռնեցին շենքի մուտքը: Նրանք շփոթված ու զայրացած՝ քլունգներով, բահերով հարձակվեցին հրգեհի վրա: Դա մի կատաղի հարձակում էր թշնամու վրա:

— Ո՞վ է ներսը... ո՞վ է ներսը:

— Գրիգորն է, Ռիզան, Ահմա՛ղը...

— Դե պրծեք, շո՛ւտ, շո՛ւտ,— գոռոռացին նրանք ու վաղեցին ներս:

Բայց բոցերը լիվեցին նրանց, և նրանք ընկրկեցին:

Հանկարծ Աբդուլը, մի ջվալով դեմքը վահանած, ներս գցեց իրան: Բանվորները միաբերան գոռացին, բամբակի ծանր ծուխը իսկույն կլանեց նրան, ու բոցերն սկսեցին համբուրել նրա դեմքը: Նա կորավ հակերի հետև: Հանկարծ ցավից ծղրտաց, ջվալը կրպ-ցըրեց դեմքին ու թռավ բանվորներից մեկի՝ Գրիգորի վրա, որ բամբակի ծխից խեղդված, իրեն կորցրել՝ դես-դեն էր զարկվում թռչունի նման: Նա, ըստ երևույթին, խեղդվում էր. Աբդուլը խլեց նրա թևը և սկսեց գերագույն ճիգով քաշել նրան հակերի արանքից: Նա ոչինչ չէր լսում, չէր մտածում: Միայն մի բնազդական ուժ նրան մղում էր դեպի դուռը: Հանկարծ ոտքը դեմ առավ մի հակի, և նա վայր ընկավ: Գրիգորը խելահեղ բոթեց նրան և իրեն գցեց դռան մոտ: Բանվորները դուրս քաշեցին նրան:

— Աբդուլը, Աբդուլը...

— Շո՛ւտ, հասն՛ք...

Գոռոռոցը սաստկացավ: Եվ այդ րոպեին, երբ բանվորները ներս էին վազում և դուրս թռչում կրկին՝ կոմերիտ Մարգարը կատաղի, վայրենի մի շարժումով, որ նման րոպեներին է միայն պատահում՝ թռավ ներս ու հարձակվեց Աբդուլի վրա, որ դեմքն աշխատելով թաքցնել հակերի արանքներում՝ պարզապես կորցրել էր իրեն: Ըստ երևույթին նա փնտրում էր Ահմադին ու Ռիզային: Մարգարը շնչելով բամբակի ծուխը և այրվածքներ ստանալով զգաց, որ նրանք արդեն այրված են: Հարձակվեց Աբդուլի վրա, խլեց նրա ոտքը և սաստիկ թափով քաշեց դուրս:

— Տղե՛րք, շլանգները, շո՛ւտ, այրվեցին,— գոռում էին բանվորները:

Արդեն հրշեջ հեղուկներն ու շլանգներն սկսեցին հանգնել հրդեհը: Բանվորները քիչ-քիչ ներս խուժեցին՝ հաղթահարելով հրդեհը: Բայց նրանք ուշացել էին: Ահմադն ու Ռիզան այլովեցին: Ու մեծ դժվարություններ հանգցրած հրդեհը շքանալով՝ թողեց իր ահուկի հետքը—ծխացող, թեժ առաստաղն ու հատակը, բամբակի սևամոխիր հակերը, որոնց մեջ թաղված միտում էին Ահմադի ու Ռիզայի սև դիակները:

Նրա փաթաթում էին Աբդուլի այրվածքները՝ նա ավելի ընկերների ցավից էր ծղրտում, քան դեմքի ու ձեռքերի վերքից:

Վիրավորներին՝ Մարգարին և մի քանի բանվորների, բաց թողին ամբուլատորիայից՝ պատվիրելով ամեն օր այցելել, իսկ Գրիգորին ու Աբդուլին դրին հիվանդանոց:

Գրիգորի այրվածքները ծանր էին: Պակաս չէր և Աբդուլինը: Նրանք դեռ երկար պիտի պառկեին:

Աբդուլը ապաքինման մասին չէր մտածում: Նրան տանջում էր Ահմադի ու Ռիզայի սևացած դիակների պատկերը: Ու երբ տխուր, պարապ, անկողնում պառկած նա մտածում էր նրանց մասին, զգում էր, որ իր հին վիշտը՝ Ֆաթման ու Քյարամը՝ իրենց մոմեղեն դեմքերով ու եղնիկի թախծոտ աչքերով՝ ընկղմեց ավելի խորը, նրա վրա, նրա տեղ դրվեց նոր, ուժեղ մի վիշտ՝ Ահմադն ու Ռիզան:

Միակ մխիթարությունն իր կողքին պառկած Գրիգորն էր, որը թեև տնքում էր, բայց կյանքի էր գալիս: «Էհ, կյանք էր, ազատեցի»—մտածում էր Աբդուլը: Ու մի օր էլ հարց ծագեց իր մեջ, թե ի՞նչ գործ ունեւ Գրիգորը մամուլ-բաժնում, երբ նա ջին մեքենաների վրա է բանում: Այս միտքը կայծակի նման լուսավորեց Աբդուլի աչքում մի ուրիշ բան, որ նա չէր տեսել մինչ այդ:

— Արա՛, դու ի՞նչ բան ունեիր մեր բամբակների մեջ,— հարցրեց Աբդուլը Գրիգորին:

— Գոռոցներն իմացա՛ թռա ու...

— Հա՛, է՛դպես...—լեզուն կծեց Աբդուլը և լռեց:

Ապա հառաչեց հանգիստ ու խաղաղ և խանդաղատանքով մտիկ տվեց Գրիգորին:

Նրա սիրտը թեթևացած էր արդեն:

Դ Ա Դ Ա Ր

Առաջին առավոտ՝ շնայած երեկվա ճամփի հոգնածության, դեռ ծիտը ջուր չիմած՝ Զուրաբը զարթնեց:

Իսկույն վեր թռավ նստեց անկողնում—մեքենայի պես, ուղիղ այն ժամին, երբ քաղաքում զարթնում էր գործարանի շշակի հետ:

Որտե՞ղ էր... Ուշքի եկավ—հանգստի տանն էր և գործարան չէր գնալու:

Հին, քսանհինգ տարվա սովորություն (դեռ ավելին—մանկուց). ամեն օր միշտ վաղ էր վեր կացել: Այսօր էլ այդպես:

Սենյակի պատերը օտարոտի, խաղաղ նայեցին նրան: Ու թեև կարող էր մնալ անկողնում, շուռուֆուռ դալ իր համար, բայց համ չառավ: Հազնվեց, գնաց պարտեզ, լվացվեց աղբյուրի մոտ:

Եվ արդեն պատրաստ էր. մնում էր մի բան ուտելը ու վրա ընկնել մի հիմնավոր աշխատանքի: Եվ թվում էր, թե իսկապես հիմի մի բան կսկսվի, և ինքը մի բան պիտի անի:

Բայց հանգստի տանը ի՞նչ աշխատանք: Լուռ էր տունը, քանվորները դեռ քնած, ոչինչ չէր սկսվում: Նստեց մի քարի, վեր-դիր արեց իր վիճակը. սնունդ, անկողին, լվացք—այս ամենն իր հոգսերի մեջ չկան: Ընտանիքն ապահով թողել է քաղաքում:

Քանի քաղաքումն էր, գործարանում ու իրեն հայտնի էր, որ պիտի գնար հանգստի տուն՝ վիճակը որոշ էր, անվրդով սպասում էր գալու օրվան: Ու մինչև վերջին օրը նա սովորականի պես իր ժամին գնում էր գործի՝ ամբողջ օրը լցված այդ օրվա հոգսով: Մինչև վերջին վայրկյանը, դեռ էլի իր սովորական հոգսի հետ էր, այդ բարերար, մտերիմ հոգսի հետ: Հանկարծ կտրվեց այդ հոգսի թելը:

Հետո... Հիմի ի՞նչ է լինելու իր հոգսը: Առանց հոգսի՞:
Տարօրինակ վիճակ:

Կարծես ընկավ մի տեսակ պարապ տարածության մեջ, հի-
վանդացավ, փոխվեց ուրիշ աշխարհ:

— Հը՞, Զուրաբ, էշդ կորցրել ես,— ձայն տվեց պատշգամ-
բից նրա ընկերը՝ Ալեքսոն,— ի՞նչ ես միտք անում. հազարի կեսը
հինգ հարյուր է:

— Դիտեմ,— պատասխանեց Զուրաբն այնպես ցրված ու
լուրջ, կարծես իսկապես այդպիսի հարց էր դրված:

Ալեքսոն պատշգամբից մոտեցավ աղբյուրին, կոշտ ու կլոր
դեմքը չոփ-չոփ լվաց ու լայն թաթերով սրբիչախառն հիմնավոր
սրբեց ու կուշտ մտիկ տվեց Զուրաբին:

Դա մի կարճահասակ, գորտի աչքերով, մսի կոճի պես մարդ
էր: Ուրախ, դռնհիկ:

Եվ խոշոր ատամները կափկափելով ասաց.

— Դե, վեր, դնանք բալկոն մի նարդի խփենք, մինչև շայը
տան:

— Սովա՞ծ ես:

— Ե՞ս:

— Հա բա ո՞վ... դե լա՛վ, լա՛վ հիմի կտան:

Բարձրացան պատշգամբ, նստեցին նարդու մոտ:

— Դե, արա՞:

Խաղը տաքացավ:

— Շատ մի՞ մտածի, է՞ս ա, մարս եմ անում,— սկսեց գրգռել
Ալեքսոն, ու նարդու քարերը—կարծես հրացանի կրակ էր բաց
արել—շառաչով զարկում էր, շարում:

— էս՝ սե, էս՝ ջահար: էղա՞վ: Հը, Զուրաբ, ֆրոնտդ ճեղքում
եմ հա, տղամարդ կաց,— աղմկում էր Ալեքսոն կոշտ ձայնով:

Զուրաբը լրջացել, մտահոգ նայում էր իր քարերին և այն-
պես էր կենտրոնացած՝ կարծես համաշխարհային պատասխանա-
տվություն կար մեջտեղը, լավ քննում էր իր քարերը, հետո հան-
դիստ, համաչափ վերցնում զգույշ, անձայն դնում տեղերը:

— Զուրաբ, բանդ բուրդ է, հա՞յ մի դու շե՛շ,— զոռում է
Ալեքսոն և զառերը գցում: Զուրաբը աչքերն է ճպճպացնում և
լարվում:

Մինչ նրանք խաղում էին՝ հանգստյան տունը լցվեց աղմուկով: Բանվորները վեր էին կացել և դուրս էին գալիս լվացվելու:

Աշխատանքից, մրից, երկաթից և հոգսից կոշտացած, սեւացած մարդիկ էին, անկյունավոր շարժումներով: Ու թեև եկել են երկաթուղու գծից, տպարաններից և այլ գործարաններից, բայց բոլորի դեմքին միևնույն մոռյլ կնիքն էր—տարիների աշխատանքի կնիքը, որից նրանք ծիծաղելիս անգամ խիստ արտահայտություն ունեն:

— Տղերք, քվեարկում եմ,—գոռաց Ալեքսոն,—ով սոված չէ, ձեռք բարձրացնի:

Բանվորները ժպտալով հավաքվեցին խաղացողների ղխին: Ալեքսոն ամենքին ղվարձալի էր երևում, ինչպես միշտ:

Նա խաղում էր ու շորս կողմ նայելով, ոգևորված գոռում.

— Մտիկ ես տալի՞, Զուրաբ, ի՞նչ կոխտա ամառանոց է: Կարտինկա է թամամ: Մի էն ծտերի՛ն, ծտերի՛ն, ոնց են լեկուրի պար գալի լոթիքը: Պա՛, պա՛, պա՛... մի էն աղբրի ջրին, ոնց է կլկլում. կասես մեր Կախեթու անմահական գինին է խելաթից թափվում: Զա՛ն, ձեր հոգուն մատաղ,—գոռաց Ալեքսոն ու քարերը շրա՛խք զարկեց նարդուն:

— էս՝ փանջ, էս՝ ջահար:—Ու նայում է պարտեզին, տանը,—լա՛վ տեղ են ապրել մեր բուրժուաները, հը՞, ի՞նչ կասես, Զուրաբ: Տո, ի՞նչ ես ծոճուացնում, դե շուտ արա, խփի՛:

Զուրաբը լսում է նրան, բայց իր բանին է: Մտածում է: Կարծես կարևորագույն հարց է լուծում:

Կամաց-կամաց Ալեքսոն բոլորին հավաքեց իր շուրջը իր գոռոցներով ու խաղով:

— Տո, ի՞նչ ես առավոտ-առավոտ կամպանիան սարքել,—նկատում է խոհարարն ու անց կենում դեպի խոհանոց:

Ալեքսոն խոսքի տակ չի մնում.—ո՞նց թե, տո՛: էս շան լուկոտ սովը գցել է փորներս—դե մի կտոր հաց տվեք գցենք ռեխները, է՛:

— էս ա՛ չա՛յը տալիս են,—պատասխանում է խոհանոցից մի ծիծաղկոտ ձայն:

— Մա՛րս,—գոռաց Ալեքսոն և նարդու քարերն իրար խառնելով վեր կացավ:

Զուրաբն աչքի տակով նայեց, ստուգեց վերջի քարերի դիրքը, որքան հնարավոր էր և լուրջ համաձայնեց.

— Հա :

— Դե, էլ ո՞վ ա գալի, մի հատ էլ խփենք,—հրավիրեց Ալեքսոն, քարերը շարեւով:

— Ծո՛, կեցի տեսնեմ,—աքլորեց մի երիտասարդ բանվոր և մեջ մղվեց:

Զանգը տվին: Թեյը պատրաստ էր: Գնացին սեղանատուն, շարվեցին երկար սեղանների շուրջը: Սկսեցին ուտել-խմել շատ գործնական եղանակով, կարծես մեքենան բանի գյեցին:

Ալեքսոն սկսեց աջ ու ձախ քննել, սրան նրան ժպտալ, ձեռնառնել:

Եվ այնպես էր ուտում, որ ահագին բերանը իր հաստ շրթունքներով կափարիչների սկես բացվում փակվում էին:

Զուրաբը իր համար պարկեշտ ապրում էր հանգստյան տանը: Հանգիստ էր, բայց չէր բացվում, դեռ էլի իրեն զգում էր ինչ-որ խորթ վիճակում: Դռները զգուշ էր բաց անում—կարծես չէր ուզում խանդարել ընկերների ուշադրությունը: Պատառաքաղը հատուկ հոգածությամբ էր բանեցնում: Բայց ընկերությունից էլ չէր քաշվում: Նստում էր նրանց հետ պատշգամբում, ընթերցարանում, պարտեզում և ավելի ականջ էր դնում, քան խոսում և զոհ էր: Իր ընկերներն ասում, խոսում, ծիծաղում էին բազկաթոռների, դիվանների վրա բազմած:

Կահ-կարասին ճռճռում էր բանվորների հախուռն կաղմվածքների տակ:

Մի օր ճաշից հետո բանվորները նստած էին պատշգամբում և խաղաղ զրույց էին անում: Նրանց մեջ էր և Զուրաբը, որը մի կողմից ականջ էր դնում, մյուս կողմից՝ իր մտքերը որոճում, որոնցով նա սիրում էր հաճախ տարվել:

Ներս մտավ Ալեքսոն և իր անճոռնի բերանը բաց արած նայեց Զուրաբին.

— Հը՞, էստեղ ե՞ս, քեզ էի ման գալի: Ո՞նց ես:

— Լավ եմ,—վերև նայեց Զուրաբը:

— Հա, ղոչաղ կա՛ց:

Զուրաբը ըստ իր սովորության «բարեխիղճ» նստած էր դիվանի եզրին, մեջքը ուղիղ բռնած, արձանի պես:

Ալեքսոն մին էլ մտիկ տվեց նրան.

— էդ ո՞նց ես նստած, տո՛ւ:

— Ո՞նց:

— Տո մի ձգվի՛, է՛, քամակդ քաղցրացրո՛ւ, վախում ես դիվանի մեջքը ցավի՞: Թե՞ հորն օղորմի, դրա հին տերը բեղամաղ վրլի...

Նվ իր երկաթե ձեռքը գցելով Զուրաբի ուսին՝ կոպտորեն սխմեց նրան դիվանի մեջքին:

— Այ տղա, ի՞նչ ես անում, ուսս կոտրեցիր:

Բանվորները ծիծաղեցին, իսկ Ալեքսոն ձեռքերը պինդ խոթելով գրպանները, փորն անճոռնի առաջ ցցեց, և ամբողջ մարմինը ցնցահարելով գռհհկաբերան հը՛, հը՛, հը՛,—մի երկար հըռ-հըռոց գցեց՝ հաստ ատամները կափկափելով:

— Լավ տեղեր գիտեին ապրել մեր բուրժուաները, հը՛, Զուրաբ... Հա՛յ գիտի, հա՛...

Ու նայելով Զուրաբին, որ մեջքը տվել էր դիվանին և ժպտում էր.

— Ա՛յ, էդենց, ձգվի՛ մի լավ, որ մարմինդ զվարթանա:

— Է՛հ, սիրտս նեղանում ա,—խոսեց Զուրաբը ժպտալով:

— Ընչի՞ց, տո:

— Էսպես պարապ-սարապ:

— Հապա ո՞նց գիտեիր, հանգստյան տուն ա, պըտի հանգըստանաս: Որ եկար, ըստի արգելված ա աշխատելը: Բա՛ս:

Զուրաբը համաձայնում է, բա՛յց.

— Այ տղա, էդ բուրժուաները ո՞նց էին անում:

— Ի՞նչը:

— Էսպես հանգիստ ապրելը: Ասում եմ, ո՞նց էին տարիններով պարապ անցկացնում. բա սրտները չէ՞ր ճաքում:

— Բա, ընչե՛ր են քաշել խեղճերը, քո դուշմա՛նը, էս պարապության ձեռիցը: Հա՛յ գիտի, հա՛: Էն որ քաղքում (Թիֆլիս) ապրիլ-մայիսի հովը կանց կենար ու ամառանոցի քաղցր հովը կփչեր՝ դո՛ւն իս իմ պարոնն, իր ծառեքին ու գուվերնանտկերանց դիփ մոտ կաներ ու երեխանցով, կնկնով, բարեկամներով

կգար կնստեր «գաշա»։ Առավոտը շայր, կոֆեն, շոկոլադը լավ մուրաբեքով ու ժորժ Բորմանի պեչենիքով անուշ կաներ, ճաշին լավ-լավ զակուսկեքով բերան կքաղցրացներ, ղուրգեղները, զագրանիչնի սարգինկեքը հնդուհավի ու փլավի հետ, իրան հալալ կուտեր, իրիկնահովին էլ սուկու խորովածը վրեն կդասեր, կավաղեր—բա էսպես էլ տանջանք տեսե՞լ ես, Զուրաբ ջան։

— Հա՛, — ժպտաց ու զուխն օրորեց մի մուսլ բանվոր՝ ինչոր մի դառն բան հիշելով, — էդ է՛ն ժամանակն էր, որ աղքատն աղքատանում էր, հարուստը հարստանում։

— Բա՛ս, — վրա բերեց Ալեքսոն զվարթ ծիծաղով, — մարդը էսքան տանջանքներ է քաշել, էս ցավերը. ասա թե, Զուրաբ ջան, քո ջանը էս դարդից մին էլ ա իմացե՞լ ա։ Խեղճ սրա տերը... Շատ բան քաշեց հանգստություն ու պարապություն ձեռքին։ Էդ հանգստանալն էնպիսի մի խաթա էր, որ դրա համար էլ խեղճին աղատեցինք էս բանտից ու քեզ գցինք փորձանք։ Հա՛խն է, Զուրաբ ջան, ջանդ դուրս գա՛ դնջացիր, հերիք ա...

— Չեմ իմանում էդ բաները, որ ասում եք, — նկատեց Զուրաբը ժպտալով ու վեր կացավ, սկսեց անցուդարձ անել։

Ալեքսոն ծաղրական հայացքով մտիկ տվեց նրան.

— Ը՛, Ը՛, Ը՛... Տնաշեն, էնպես ես ժաժ գալի, կասես ոտիդ տակին ձվաներ ըլեն։ Հը՞, բան ես ասում։

— Քշվածի պես է։ Մի ծաղկի՛, է՛, քե՛ֆ շանց տուր, տո՛։ Մեծ պասվա ժամ ես եկե՞լ—մեր տունն ա։

Զուրաբը զուխը շարժում է։

— Նամակ չեկավ, է՛, նամա՛կ։ Մերոնց անիրավներին ասի էլ, թե մի գիր դարկեցեք։

— Բանն ինչո՞ւմն ա։

— Գործը թողի Սերգոյի ձեռին։

— Թողիր՝ պրծար. էլ ի՞նչ ես ուզում, — խեթեց Ալեքսոն։

— Էկա, ու հիմի ուլ է իմանում գործն ինչ հալի է։

— Ի՞նչ հալի։

— Խամ տղա է, բանի ոլորքը չի իմանում լավ։ Ո՞վ է իմանում, ամեն դազգահ մի տեսակ չի։

— Ի՞նչ տեսակ է։

— Յը՛...

— Ասա էլի՛, ի՞նչ ես ծոծռացնում:

Ու Ալեքսոն բարկացած բռնում է Զուրաբի փորին: Սա քթի տակին ծիծաղում ու սուր մտիկ տալիս Ալեքսոյին.

— Տնաշե՛ն, ապա հենց գիտես թե գործը փափա՞ է: Դազգահ է, իր ոլորքն ունի:

Ալեքսոյի սիրտը նեղվում է:

— Դե վե՛ր կաց, վե՛ր, գնանք անտառ վիզիտ: Կգանք իրիկ-նապահ անուշ կանե՛ք, քաշքի թե թողնեն գնանք թատրոն: էս իրիկուն մեր լոթիքը զեկուցում ունեն, վերջն էլ ներկայացում:

— Մենք էլ ենք գալիս անտառ,— մյուս բանվորներն էլ միանում են նրանց:

Օրերն անց են կենում միակերպ խաղաղ, անհոգ: Ամեն ինչ հանգստանում է հանգստյան տանը: Մինչև անգամ ծառերը, պարտեզը, շինությունը: Բոլոր աղմուկը սովորական կերպով կրկնվում է օրվա որոշ ժամերին և լռում: Բանվորները ապրում, ասում, խոսում են՝ տներից, գործարանից, պատերազմից:

— էդ կուիլը մեր վզին որ փաթաթեն՝ պտի կուլենք,— խոսում են այսպես:

— Հը՛, Զուրաբ, ի՞նչ ես ասում, կկուվե՞նք, չէ՞:

Զուրաբը ունքերը վեր է քաշում ու քիթը ցցում օդի մեջ.

— Հաշիվներ շատ կան...

Բայց միտքն ուրիշ տեղ է, իր գործարանը:

Զուրաբը լուրջ ձանձրանում էր: Արդեն սկսել էր ման գալ հանգստի տան շենքի բակը, մյուս մասերը: Մտնում էր պարտիզպանի տնակը, խոհանոց, դիտում խոհարարի, պարտիզպանի, հյուանի աշխատանքը: Դա նրան բավական զբաղեցնում էր: Երկար զննում էր մանավանդ բակում, պահեստում, շենքի շուրջը աչքովն ընկած ամեն պողպատ գործիք, առարկա: Այստեղ արդեն հատուկ թուլություն ունեւր. երկաթի, պողպատի սեր, ձիւրք: Ու այդ իրերը զննելիս մտովին խարտում, ծեծում էր: Դա նրա ձեռքի, մատների սովորույթն էր, հսկածքը, ինչպես համրիչ քաշելը:

Միշտ աչքի առաջն էր իր դազգահը, որի վրա տեսնում էր գործիքներ, անիվներ, մեքենայի մասեր, որոնց պատկերը, գծերը կառուցիկ ձևերի սիմետրիան նրան սիրելի էին, ինչպես արձանի ձևեր, ինչպես ստեղծագործության արդյունքներ: Նա իր դազգահի

մոտ, գործարանի մեծ ու աղմկալի շենքի մեջ դիմում էր մի ան-
վերջ գործի հոսանքն ընկած մարդ, որ գնում էր ստեղծում, շարժ-
վում:

Հիմի այդ ստեղծումը դարերով կանգ էր առել, և իր կյանքը
հտ էր մնում:

Անտառի տակ, դիմացը արտ էին հնձում: Զուրաբը ղբոսնե-
լով մոտեցավ, նստեց արտի եզրին ու սկսեց դիտել հնձվորին:

— Հե՛շտ է,—հարցրեց Զուրաբը:

— Դժվար չի, թե իմանաս,—ասաց բրտնքի մեջ կորած միա-
կանի հնձվորը և կոացավ գերանդին: Ծեծի՛ շարժական փոքրիկ
սայլի վրա:

Ծեծեց, վեր կացավ նորից: Բայց Զուրաբը առաջը կտրեց:

— Մի գե՛սը տուր:

Առավ գերանդին և սկսեց անձոռնի շարժումներով հնձել:
Կարծեց բան պիտի գուրս գար: Բայց հտ բաշվեց, չէր լինում:

— Զէ, կոտրվում են:

— Բա ի՞նչ,—ժպտաց հնձվորը և գերանդին առավ ձեռ-
քից ու սկսեց վարժ հնձել ու հետն էլ հեռավորի վերայով:

Հանկարծ գերանդին կոթից գուրս թռավ: Հնձվորը թքեց, ու-
շունց տվեց ու նայեց: Օղակը կոտրվել էր: Նստեց, որ ամրացնի:

— Բե՛ր, ես կանեմ,—ասավ Զուրաբը և ձեռքիցն առավ դե-
րանդին:

Օրը շոգ էր, հարբեցնելու չափ:

— Ա՛յ տղա, ոնց որ երևում է՝ պարսպ կենալու սովոր չենք,
—ասաց Զուրաբը:

— Բաս ի՞նչ դիտես: Պարապը բուրժուալի բան է,—այս ան-
գամ լուրջ պատասխանեց Ալեքսոն:

Հնձվորը ժպտաց ու կողքանց մտիկ տալով, սրած գերանդին
զարկեց հասկերին:

— Գնանք,—ասաց Ալեքսոն:

Զուրաբը վեր կացավ:

— Այշի, էտեղ լավ էր, հավատա, էտեղ հիվանդանում եմ:

— Ափսոս չի՞ գործը... կյանքի առողջութուն է,—փրկսո-
փայեց Ալեքսոն,—դե էն է՝ քիչ մնաց, գնում ենք, էլի՛:

Մղրիդները միակերպ ծեծում էին իրենց մրճիկները սալին:

Անտառը աչքը կպցնում էր:

Մ Ե Ր Կ Ե

Երբ կենտրոնից առաջին ներկայացուցիչներն եկան գյուղ, այնտեղ սակավաթիվ բուշակիկների հետ կազմելու գյուղի հեղկոմը՝ նրանց դիմավորող երիտասարդների մեջ՝ ամենից առաջ կանգնած էր նա՝ ծերուկ Մերկեն:

Մերկեն չքավոր, անզավակ գյուղացի էր, ապրում էր իր պառավի հետ: Նիհար, ճիւղ մարդ էր, փորը մեջքին կպած, բայց նիզակի պես պինդ, ճկուն: Մի բանում միայն աչքի էր ընկնում շատ—արտակարգ ուրախ էր ու ժիր:

Ինչի՞ գնաց դիմավորելու, արդյոք ի՞նչ էր սպասում նա բուշակիկներից—ինքն էլ չգիտեր:

Եվ մտքովն էլ չէր անցնում պատկերացնելու, թե ի՞նչ պիտի լիներ այն նոր կյանքը, որ բերում էին նրան:

Թե՛ քաղաքից եկածները և թե՛ դիմավորող գյուղացիները ուշ չդարձրին Մերկեի վրա: Դե, գլուխը խառն ժամանակ՝ ո՞վ պիտի զբաղվեր մի ծերուկով, որին երիտասարդները տարօրինակ մարդ էին համարում, իսկ ծերերն ասում էին.

— Ցնդած ա:

Ու բանի տեղ չգրին նրան, ոչ էլ նրա արթնացած հետաքրքրությունը, որով նա առաջին օրերը աչքերը լայն բացած գնում էր հեղկոմի շենքի կողմը և կոմիկ ժպիտով դիտում, թե ինչ են անում, կամ երբ գնում նստում էր առաջին ժողովներում ու միտինգներում ու ականջները սրած ունկնդրում խոսողներին:

Մերկեն շատ էր գնացել քաղաք իր հավերից մի երկուսը ծախելու, բան-ման առնելու տան կարիքների համար: Հազար

անգամ անցել էր քաղաքի շենքերի մոտով, ակումբի, դպրոցների, ցիրկի, թատրոնի պատուհանների տակից, տեսել էր բուլվարում լրագրի կարգացողների, նայել էր աֆիշաներին, տեսել հազար ու մի քեֆ, զվարճություն, տնտղել էր մազազիների վիտրիններին դրած տարօրինակ իրերը։ Բայց այդքան ժամանակ—իր ամբողջ կյանքը—մտնելով քաղաք, երբե՛ք, բայց երբե՛ք—մի օր, մի ժամ նրա մտքով չի անցել, թե դրանից մի փոքրիկ մաս, թատրոնի, կինոյի մի տեսարան, լրագրից մի լուր, ակումբից մի որևէ զվարճալի բան և վերջապես դպրոցից մի տառ, իրեն կարող է հասնել։

Ջարմանալի բան։ Մի րոպե չի հարցրել, թե ի՞նչ են դրանք, մտքովն անգամ չի անցել, որ դրանցից ինքն էլ կարող է բաժին ունենալ։

Կատարյալ անգիտություն։

Ո՛չ իրենց գյուղում դպրոց է եղել, ոչ էլ ուսումնական մարդ է նայել այն կողմը։ Գյուղ էր իր համար—ոնց որ դրած էր վայրի դաշտում՝ այնպես էլ մնացել վայրի, կորած, իր բախտին։ Մարդիկ ծնվում, ապրում, մեռնում են—ահա երեք դեպք, որով բազմազանվում էր այդ գյուղի կյանքը։

Մերկեն շատ էր սիրում հեքիաթ ասողներին։ Օդայի, գոմի ջերմեռանդ այցելու՝ սիրում էր լսել օխտը գլխանի դեերի, ջոջի պառավների, մութ ու լուս աշխարհների հեքիաթները։ Բայց և սիրում էր հարցնել գիտակ ծերունիներին, թե ինչ է աշխարհը, լուսինը, աստղերը։ Արդյոք կանաչը որ բանում է՝ երկրի քաշը պակասո՞ւմ է, թե՞ ավելանում...

Բայց այդ գոմերից ու օդաներից դուրս՝ ինքն էր ու իր կյանքը՝ մենակ, անուրախ, մոխրագույն, չքավոր։

Եվ Մերկեն չէր մտածում, թե արդյոք կա՞ մի այլ կյանք, կլինի՞ իր համար նոր կյանք, կտեսնի՞ որևէ նոր բան, թե այնպես էլ կմեռնի, ինչպես իր պապերը, ապուպայերը, ինչպես իր շրջապատի գյուղացիք։

Ահա թե ինչո՞ւ, երբ նա լսեց, որ քաղաքից մարդիկ պիտի գան հեղկոմ կազմելու՝ դուրս թռավ տանից դիմավորելու։

Նրան եկողներից ոչ ոք չնկատեց, բայց նա նկատեց բոլորին և սկսեց անվրեպ հետևել, թե ինչ են անելու նոր մարդիկ։

Նոր մարդիկ չքավոր գյուղացի երիտասարդներին առաջ քաշեցին և սկսեցին նոր կյանքի հիմը դնել:

Մերկեն հետևեց, հետևեց և հանկարծ զարթնեց: Բունդ կալավ խորհրդալի իշխանության: Հասարակական որևէ ժողով լինե՞ր՝ առաջին ժողովականը նա էր: Ներկայացում դրվե՞ր՝ դեռ մի ժամ առաջ Մերկեն կտնկվեր օդայի դռանը: Ընտրական պայքարներին Մերկեն մինչև բուկը խրված՝ լողում էր միջին:

Եվ ուրախ էր, ծիծաղում էր: Մարդ կմեռներ պլուզում, կպատահեր, որ լուրը կբերեին Մերկեին:

— Մերկե, ախր Սոսուլը մեռավ է, խեղճը:

— Ի՞նչ անեմ. սաղ ըլեմ ես, դու, խախը: Մեռավ՝ կթաղենք:

Բայց ամենից շատ սիրում էր, որ պլուզում մի նոր բան էին սկսում: Ինչ կուզի՝ լինի. թեկուզ ծառատունկի օր: Կզնար իր բահով պիտներնների հետ կփորեր, տնկիները կտնկեր, կերգեր, անեկդոտներ կպատմեր: Պիտներները կծիծաղեին: Պատահում էր նրանցից ոմանք էլ ձեռ կառնեին Մերկեին: Չէր նեղանա:

— Է՛, ի՞նչ անենք. չահել են, վնաս չունի: Ի՞նչս պակասեց:

Խրճիթ-ընթերցարանի անխուսափելի հաճախորդն էր: Երբ կարդում էին՝ խորին ուշադրությամբ կապույտ, պստպստան աչքերը կտնկեր ընթերցողի աչքերին և այնպես կենդանի, զմայլանքով կլսեր շինական, հնդկական, ավստրալական բանվորների գործադուլների, քաղաքացիական կռիվների մասին, այնպես վառ տպավորությամբ կհամակվեր այդ ամենով՝ կարծես այդ բոլորը կատարվում է իրենց գյուղում:

— Ի՞նչ ա ասում... Զան-Ցո-լի՞նը՞... Վա՛յ, շուն շա՛ն որդի: Հետո՞:

Հետո ուրիշ մի լուր կգար կինոյի արագությամբ բաց կաններ մի ուրիշ պատկեր.— անգլիական ածխահատների գործադուլը: Միևնույն է, դա էլ հետաքրքիր է, կենսալից, զարմանալի: Եվ Մերկեն.

— Կհաղթեն, չէ՞, — հարցնում էր սրտատրուփ խրճիթվար Մադոյանին, որը բարվոք էր համարում հանգստացնել նրան:

— Հա՛, իհարկե:

Մերկեի դրդմամբ շատ բան էր կարդացվում խրճիթում. նրա

պատճառով գյուղացիք հաճախ ստիպված էին իրենց գյուղի շարքացանի, տրակտորի և այլ խնդիրներից դուրս գալ և լսել նաև աշխարհիս երեսին պատահած շատ դեպքերի մասին:

Մերկեն գյուղի անհանգիստ տարրն էր:

Տեսնես ի՞նչ էր երևակայում աշխարհի մասին, ինչպե՞ս էր աշխարհը և հիմա ինչ էր ղգում, որ այդքան ագահությամբ վրա էր ընկել իմանալու, անվերջ տեսնելու, հասկանալու: Կարծես ուղղակի գանձ էր բացվել նրա առաջ, և նա շլացած, ագահ նայում էր ու քանդում, քանդում:

Նա հարց էր տալիս լուսնի խավարման, երկրաճնդի շարժման, գարնան, ձմեռվա, բույսերի, ուրիշ երկրների մարդկանց մասին: Եվ խրճիթվար Մադոյանն ինքն էլ վարակվեց այդ ծարավի մարդու խուզարկու մտքով, սկսեց հաճույք գգալ բացատրելում, խոսելում:

Գյուղացիք, որ առաջ հորանջում էին, երբեմն էլ տրտնջում՝ հիմա իրենք էլ մի առանձին ճաշակ առան գիտելիքներից:

Մի օր էլ լիկկայան գնաց՝ տեսնելու, թե ոնց են պարապում:

— Հը՞, Մերկե, կուղե՞ս գրագետ դառնաս,— հարցրեց Մադոյանը կատակով:

— Հե՞շտ ա, կըլի՞:

— Դժվար չի: Ուղում ես՝ նստի տե՛ս:

Նստեց, դիտեց՝ ինչպես են հասակավորները գիրկապ անում: Հարցրեց ոնց են կարդում, իմացավ, որ բավական շատ տառեր պիտի ճանաչի, որ կարդա:

— Լավ,— ասաց,— մի էնպես քյասա ձե չկա, երկու-երեք տառով կարդանք:

Զէ, չկար, դժբախտաբար, «քյասա» ձեր: Ետ կացավ մեծ ափսոսանքով:

Անձնական կյանք չունեի Մերկեն:

Տունը, իր պառավը, իր արտը, որ կիսրարով ցանում էր մի լժկանատերի հետ—նրան չէր գրավում: —

Նա դրսի մարդ էր: Գեղամիջի, հասարակության: Այլովում էր ցանկությամբ՝ գործ անել, օգնել—բայց ոչ ուսում ունի, ոչ հասակ... Նա էլ ուժ էր տալիս ուրիշներին խրախուսելու, առաջ

մղելու: Դա էր նրա գործը: Եվ քիչ բան չէր: Քանիսներին նա համոզեց բերեց լիկկայան, գրագետ դարձնել տվեց, համոզեց ժողովներին հաճախել, լսել, իմանալ, սովորել:

— Թող բան սովորեն, մեզ պես մութ շման:

Իսկ երբ մի հրահանգիչ, մի ուսուցիչ, մի կոմերիտ ճառ էր ասում, երկար բարակ ունկնդիրներին ման ածում և չէր դադարում բացատրության խոսքը, բանաձևը — ասենք՝ մի վնասի մասին՝ Մերկեն թրի պես կտրում էր.

— Մինչև սելը չշրջի՝ ճամփեն չի դրստվի:

Կամ երբ մեկը զեղծում էր արել, և գլուղացիք խոսք էին անում կոոպերատիվը փուկել՝ Մերկեն բանաձևում էր.

— Մի լվի համար կարպետը չեն վառի:

Ժողովը կենդանանում էր, և վճիռը կայացվում:

Երբեմն էլ ձանձրալի էր նա — իր անվերջ հարցասիրությանը, իր միամիտ ցանկությանը ամեն բան իմանալ: Այնպես որ Մադոյանը շատ անգամ էլ կարճ էր կապում, անգամ ջղայնանում:

Եվ շատ քչերն էին մտնում նրա հոգին — տգետ, դարերով չորացրած հոգին, որ անապատի պես ծարավի էր մտավոր ցողի: Խավար գբի մեջ փակված այդ կենդանի միտքն այսօր տեսել էր պատուվածքը մի նոր առավոտի և մղվում էր դուրս, դուրս, արևներես:

Եվ նրան կոպտաբար երբեմն կշտամբում էին.

— Է՛, դե զահլա՛ տարար:

Լռում էր: Եվ Ժպտում: Ոչինչ, կասեն՝ կանցնի:

Մի անգամ նստած էր քարին և մտիկ էր տալիս մարդագետների վրա մարդանքներ տնող պիոներներին: Մոտ եկան մի քանի գլուղացիներ, նստեցին:

Մերկեն թախծալի ձայնով հանկարծ հառաչեց.

Լա՛վ բաներ կան, է՛, լա՛վ բաներ:

Գլուղացիք նայեցին նրան մի քիչ հեգնությանը:

— Դու էլ ի՞նչ ես գլուխդ կորցրել, տնաշեն, — հանդիմանեց մի երիտասարդ գլուղացի, — էդ լավ բաները հո նոր չեն: Վարժապետին հարցրու. ասում ա՝ Ամերիկա մի ամսում քաղաք են շինում, միջին ապրում, հետո քանդում տանում ուրիշ տեղ: Էդ լավ բաները վաղուց են եղել:

Մերկենն գլուխը տխուր օրորեց.

— Ի՞նչ ես ասում... էղել են... շատ էլ: Բայց այժի՛, մեղնից ո՞վ էր տեսել խրճիթ, դիր, ուսում, թատրոն, շարքացան, տրակտոր... էս ռադիոն, էս հրաշքները: Մեզնից ո՞ւմ են ցույց տվել, երբ են մարդատեղ դրել:

Ու հառաչում է՝ աչքերը տխուր հեռուն զցելով.

— Գնում ես խալխի մեջ՝ բան են ասում, բան են անում: Աշխարհը շրադղանի պես վառել են ու է՛է՛ մեջին հազար հրաշքներ են շանց տալիս: Էրազում շտեսածնե՛րս տեսանք:

Մերկեի աչքերը վառվում են երազով լի:

Հետո նորից կրակվելով՝ գլուխը թափ տվեց.

— Է՛է՛, ավստ՝ս... լա՛վ բաներ արին, շա՛տ լավ բաներ արին, մենակ մի բանում սխալվեցին:

— Սխալվեցի՞ն,— հետաքրքիր մտիկ տվին կոմերիտները:

— Բա՛, մի բանում սխալվեցին, որ ուշ արին:

— Ի՞նչն ա ուշ, ի՞նչ ես ասում:

— Բա ի՛նչ ա ուշ չի...

Ու էլ չի նայում խոսակիցներին, որ տեսնի, թե ինչպես են ժպտում իր այդ խոսքերի վրա: Առարկում են, բայց հուզված է, չի լսում: Այդ միտքը մեխի պես ցցված է գլխի մեջ:

Ու տխուր, մահոտ աչքերը հեռուները դցած՝ կրկնեց.

— Շա՛տ ուշացան, շա՛տ ուշացան, շա՛տ, է՛... Շո՛ւտ պտի սկսեին:

Մի աշնան երեկո Մերկենն մեռավ: Մեռավ ամենահասարակ կերպով: Միայն մի զարմանալի բան պատահեց. նրան թաղելու եկան պիոներներն ու կոմերիտները: Թաղեցին քաղաքացիական կարգով:

Բալլական էլ ծիծաղեցին՝ կրկնելով իր խոսքերը.

— Մեռավ՝ մեռավ, ես սաղ ըլեմ, դուք սաղ ըլեք:

Հետո հիշեցին նրա խոսքը՝ «Ուշացան, շա՛տ ուշացան»:

Ծիծաղեցին բավական:

Այո, Մերկենն չէր նկատել, որ աշխարհը լցվում է նոր կյանքերով, որոնց համար իսկի՛ էլ ուշ չէր, ու դեռ շատ ծիլեր կան, որոնց համար դեռ շատ վաղ է...

Ե Ր Ե Ք Ը

Երկինքն այնպես է լուսավոր ու բարձր, որ կարծես բարձրացել ես աշխարհի կտուրը և այնտեղից ես մտիկ տալիս նրա անհունությանը։ Արարատյան դաշտի շուրջը լեռները արծվենի թևերը լայն բացած՝ շուրջպար են հախրում եթերքում։ Մինչ դիմացը երկու Մասիսները արծաթե սաղավարտները գլխներին կանգնել Արևելքի դարպասի առաջ՝ անքթիթ մտիկ են տալիս* հեռավոր աշխարհների կողմը։

Հուլիսը կրակում է*։

Նստած է Սյոման—սահմանապահ զորամասի հրամկազմից մի ջլուտ երիտասարդ*—իր հողե տնակի դռան, մեջքը տվել պատին, պղտոր* աչքերով մտիկ է տալիս դիմացը։ Այնտեղ փրկված ափերի հոնքերի տակից* պսպղում են Արաքսի դիվական աչքերի ճերմակուցները*։

Իրենից քիչ հեռու երկար հողե պարիսպներ են, որոնց մեջ լռում են ցից-տնակներ, այգեպանների գիշերային ապաստանները։ Գյուղի բնակիչները ցրված են այդ այգիների ու բոստանների անկյունները, և մեջտեղ մարդ չի երևում։ Սյոման անծանոթ է նրանց լեզվին, նիստ ու կացին*։ Դրանք ադրբեջանցիներ են և հայեր, որ միայն մի որևէ քաղաքական տոնախմբության ժամանակ երևում են գյուղի փողբիկ հրապարակում։ Այնտեղ է հավաքվում նաև սահմանապահ զորամասը, օդը լցվում է մի փոքր անհասկանալի բարբառների աղմուկով, որ իր իմաստով հասկանալի է ուս, ադրբեջանցի և հայ բազմության համար։ Սյոման խանդավառ ճառ է ասում, որի լեզուն շատ էլ չեն

հասկանում, բայց բոլորը ծափահարում են, հավանություն ուտաներով խնդացնում օդը, այնուհետև զորամասը հավաքվում է ակումբում, ուր Մաքսիմը, Սյոման և երրորդ սրանց ընկերը՝ Միտյան խոսում են կարմիրբանակայինների հետ:

Այս օրն անցնում է և գալիս է լի օրը իր գործնական, բազմազբաղ հարցերով: Զորամասը, վերևից եկած թղթերը, մարտանենգները, ակումբային գործերը, կուսակցական ժողովները, բջիջը, կոլեկտիվը—սրանք լցնում են Սյոմայի կյանքը: Բայց հենց մի րոպե դադար է առնում այս ամենը և նա նստում է արաքսամերձ անապատի շամբերում, իր տնակի առջև ձանձրույթը մոտենում է և կատվի պես քսվում նրան:

Մյուս կողմից էլ շոգը հարվածում, հաղթում է ամեն եռանդ, լոռում է ակումբը, զորամասը, գյուղը: Եվ օրերն սկսում են ծանրանալ: Արևը լուցկու պես պայթում է արևելքում, հրդեհում օրը, օդը բոցավառվում է դաշտի լայն հնոցում, թփերն ու փշերը այրվում, խարկվում են, ապա հրդեհը կղզիանալով արևմուտքում նվազում, դառնում է մի վերջին կայծ և մարում է սպառված մոմի նման:

Այնուհետև ավելի է լոռում անապատը և նոթերը կիսածականջ դնում միայն իրեն լսելի ինչ-որ ձայների:

Իր ծառայության գործերից ազատ ժամանակը Սյոման զնում է Մաքսիմի մոտ: Սա նրա հին ընկերն է, քաղաքացիական կռիվների ընկերը, ամուսնացած է: Մարուսյան, մի շատ գեղեցիկ արարած, մտերիմ է Սյոմայի հետ, սիրով ընդունում է նրան, և նրանք հրեքով շատ անգամ նստում են մինչև կեսգիշեր, ասում-խոսում:

Մաքսիմը Սյոմայից մի տարի առաջ էր եկել Արաքսի ափը ծառայության: Երբ Սյոման եկավ՝ Մաքսիմը, որ նրա հետ հին ընկեր էր եղել, ավելի մտերմացավ նրա հետ: Մարուսյան իսկույն համակրեց նրան, և ամուսինները նրան դարձրին իրենց տան մարդը:

Առավոտ, երեկո, ուշ գիշեր—Սյոման կմտներ նրանց մոտ թեյի, ճաշի, թե զրույցի, և միևնույն է՝ Մաքսիմը տանն է, թե ոչ: Մարուսյայի և Մաքսիմի ընկերությունը մի փոքր մեղմաց-

Նոող ժպիտ է Սյոմայի համար՝ սահմանապահ կյանքի շոր ու ցամաք անապատում:

— Բարի երեկո՛ւ, Մարուսյա:

Եվ Սյոման կանգնեց Մարուսյայենց տան պատուհանի առջև:

— Բարի՛ երեկո, համեցե՛ք ներս, — հնչեց Մարուսյայի ձայնը նեղ ու մութ պատուհանից:

— Մաքսիմը տա՞նն է:

— Ո՛չ, դեռ չի եկել:

— Ինչպե՞ս, գնացքով պիտի գար:

— Ո՛չ, ավտոմոբիլով կգա: Արի ներս:

Սյոման մտավ անճողոռի սենյակը, որի հատակը հող էր և առաստաղի անտախտակ գերանների եղեգներից հաճախ կարիճներ են կաթում և օձեր կախվում:

Անկյունում մռայլվում էր մի հնադարյան մահճակալ, որի վրա հանգստանում էր ամուսինների անկողինը: Երեք տաբուրետ ձագերի նման կպել էին իրենց մորը՝ սեղանին:

— Ինչպե՞ս ես, Մարուսյա:

— Շոգ է:

— Ըհը՛:

— Ի՞նչ ես անում:

— Ձանձրանում եմ:

— Գիտե՞ս ինչ նորություն, — չարաճճի ծոր տվեց Մարուսյան մանրիկ ժպտալով:

— Ի՞նչ, — լարվեց* Սյոման:

Մարուսյան տարտամորեն զգաց այդ լարումը, բայց իրեն հաշիվ չտվեց: Ինչպես և Սյոման: Բայց բնազդորեն դժկամակեց:

— Մորաբույրս ինձ ձմեռս հրավիրում է Մոսկվա: Լավ չէ՞: Ու աչքի տակով նայեց Սյոմային:

— Լավ է, ինչո՞ւ չէ, — ասաց Սյոման ներքին դժկամությունը խտացնելով:

— Չէ՞, լավ կլինի մի անցնեմ Մոսկվա: Այս անապատի լռությունից հետո...

— Այո, գուցե:

— Ախր, մի տես ի՞նչ լուսթյուն է: Կարծես գերեզմանի մեջ
ես:

Մարուսյան մանրաժպիտ մտիկ տվեց Սյոմային և շարաճճի
ժպտաց:

— Իսկ դու չե՞ս ուզում Մոսկվա:

— Ոչ, ինչո՞ւ:

— Չե՞ս ձանձրանում:

— Է՛, ի՞նչ կտա ինձ Մոսկվան՝ եթե ձանձրանամ էլ:

Մարուսյան վառեց պրիմուսը և թեյամանը դրեց վրան:

— Սյոմա՛, լսիր,—ասաց Մարուսյան,—դու ինչ-որ ֆլեդ-
մայի մեջ ես վերջերս, ի՞նչն է պատճառը:

— Մի՞թե ֆլեգմայի մեջ եմ,—հարցրեց Սյոման ցրիվ ար-
տահայտությամբ:

— Այո, դու ինչ-որ ժանգոտված ես թվում:

— Կարելի է:

Նրանց զրույցը չէր կալչում, բայց իրենց համար անախորժ՝
չէր: Դա նրանց սովորական ձևն էր: Այս կցկտուր հարց ու պա-
տասխանները՝ նետած քարերի ընդհատ աղմուկների պես վրդո-
վում էին սենյակի և դաշտի լուսթյունը: Ու հենց մեկն ու մեկը՝
դադարում էր խոսելուց կամ երկուսով մի ընդհատ լուսթյուն էին՝ անա-
պատի լուսթյունը լափում էր նրանց՝ ճնշելով երևակայությունը:

Մարուսյան բաժակներն էր սրբում:

— Լսի՛ր, Մարուսյա,—հանկարծ դարձավ Սյոման նրան
առանց մտածելու, թե ինչու,—դու Մաքսիմին սիրո՞ւմ ես:

— Այո, սիրում եմ, հետո՞ ինչ:

— Շա՛տ ես սիրում, սրտի՞ սիրով, թե հենց այնպես, սո-
վորական:

— Չգիտեմ, չեմ մտածել: Ես Մաքսիմին... Բայց ինչո՞ւ ես
հարցնում:

— Չգիտեմ, հենց այնպես:

— Այո՛, ողորմած տե՛ր,—կատակով ծոր տվեց Մարուսյան,
—«խոնարհաբար» սիրում եմ իմ ամուսնուն, «հնազանդ եմ նրան»
և այլն:

— Ինչպե՞ս եղավ, որ ամուսնացար:

— Մեր ամուսնութիւնը մենք էլ չիմացանք: Մաքսիմը լավ տղա է, այնքան լավ, որ իսկի էլ չիմացանք, թե ինչպես սկսեցինք իրար հետ ապրել: Մենք հետո տեսանք, որ ամուսիններ ենք: Զագս գնացինք հայտնի ձեռականութիւնների համար, որ մի տեսակ պարտադրում է Մաքսիմի ծառայութիւնը, կուսակցութիւնը...

Սյոման անգամ իրեն համար աննկատելի ինչ-որ բավականութիւն էր զգում Մարուսյայի այս բացատրութիւններից: Նրան զբաղեցնում էին ուրիշի կյանքի ուրախ, ջերմ անկյունները դիտելու այս փորձերը: Նա միայն շատ ուրախ էր, որ իր մտերմութիւնը Մարուսյայի և Մաքսիմի հետ թույլ էր տալիս մտնել սրանց ներքին աշխարհը և դիտել, զվարճանալ ուրիշի բախտով: Եւ այս հեռավոր անապատի կարիճների և օձերի հարեանության մեջ, ուր խանձված տարածութիւնը տխուր նայում է վրադ օրնիբուն, ուր ամեն ինչ դաժան ու շոր հայացք ունի՝ այս բոլորի մեջ այս սենյակը, այս կնոջ ներկայութիւնը մի մեղմացնող ժպտի է նման: Կյանքի ժպիտը:

— էյ, դո՛ւք, այս ի՞նչ սիրո բացատրութիւնների մեջ եք,— լսվեց պատուհանից մի մեղմ ձայն:

Եւ իսկույն ուրախ.

— Մարո՛ւսյա:

— Օհո՛, Մաքսի՛մը, արդե՛ն:

Եւ Մարուսյան վեր թռավ, վազեց դուրս:

Մաքսիմը ներս մտավ և աչքը գցելով պրիմուսին ծիծաղեց.

— Հիմարուհի՛, ջուրը եռում է, թափվում, իսկ սա ժամանակ է գտել սիրային հեքիաթներ պատմելու իր հերոսին:

— Օ՛յ, օ՛յ, օ՛յ,— արեց Մարուսյան և վաղեց դեպի պրիմուսը:

Մաքսիմը բռնաւորված էր զանազան ուտելեղենով և մի ահագին սեխով:

— Դու ո՞ւր ես կորել, չես երևում,— դիմեց Սյոմային Մաքսիմը՝ ձեռի կապոցները դնելով սեղանին:

— Տանն էի:

— Ինչո՞ւ երեկ չեկար ճաշի: Սպասեցինք:

— Ո՞վ խոստացավ դալու:

— Բայց շոգ եմ ասում, հա՛, ուղղակի լավում է մարդու։

— Ի՞նչ կա քաղաքում,—հարցրեց Սյոման անտարբեր։

— Հա՛,—թռավ տեղից Մաքսիմը,—դու կարող ես ինձ շնորհավորել։ Հասանի թաքցրած կոնտրաբանդը գտնվել է քաղաքում։ Ախր սատանան՝ տանի, ես միշտ ասում էի, որ նա իր հետ միայն ածելիներ չի բերել։

Սյոման հըմ արեց ու լռեց։

— Իսկ դու ինչո՞ւ ես թթվել,—կողքանց նայեց Մաքսիմը Սյոմային,—էհե՛, արդեն ճկոտում ես ծառայության տակին։ Մի տարի էլ չկա։

— Հիմարություններ։

— Իհարկե։ Լսի՛ր, Մարուսյան ձմեռս Մոսկվա է ուղում դնալ։

— Հա, ասաց։

— Ասում եմ, չթողնեմ։

Մարուսյան ծիծաղեց միայն։

— Մի օր չենք դիմանալ այս քանդվածում, այնպես չէ՞. Սյոմա։ Ո՞ւր կտա մեզ թեյ, ճաշ, նվազ... Եվ հետո տխուր կլինի, սատանան տանի...

«Այո, տխուր կլինի»,—համաձայնեց մտքում Սյոման։

— Եվ տխուր է այստեղ, Սյոմա, նկատո՞ւմ ես,—կրկնեց Մաքսիմը։—Աչքդ զցում ես այս անապատին՝ սիրտդ չորանում է։ Մեկ-մեկ որ դրսից տուն ես գալիս՝ սիրտդ կարծես ծաղկում է։

Սյոման դարձյալ հըմ արեց միայն։

— Ծիշտ է, գործը շատ է, ժամանակ չունես տխրելու, բայց հանգստի ժամերին սիրտդ ճարում է։

Մաքսիմն սկսեց խոսել մաքսանենդների մասին, այնտեղից անցավ զինվորական վարչության նորություններին, քաղաքի անց- ու դարձին։

— Գիտե՞ս ինչ հաջողեցրի քաղբաժնում—կինո՞ մեր ակում- քի համար. այս կիրակի բերում են,—ասաց Մաքսիմն ու նայեց Սյոմային։

Սյոման նորից հըմ արեց։

Արդեն թեյը պատրաստ էր։ Մարուսյան թարմ թեյը ածեց պլպլան բաժակների մեջ և առաջ բերեց։

Սենյակում բուրեց թեյի ախորժելի բուրմունքը:

Մաքսիմը ձեռները շփեց.

— Մարուսյա, գիտե՞ս ինչ թխվածքներ եմ բերել:

Մարուսյան դատարկեց տոպրակները և սկսեց ծիծաղելով քննադատել մամուսնու ճաշակը:

Սենյակը լցվեց նրա ծիծաղով: Տրամադրություններն աշխուժացաւ:

Մարուսյան նստեց Մաքսիմի կողքին և ծաղրադեմ կողքանց մտիկ տվեց նրան.

— Իսկ թաշկինակներն առա՞ր, թե՞ փողը միկիտանում թողիր:

— Փա՛ռք աստծո, դեռ ինձ ձեռների վրա տուն չեն բերել,— ա՛յ թաշկինակներդ:

Եւ գրպանից հանեց բարակ թղթի փաթեթը:

— Հա՛, ապրի՛ իմ «մարդը»,— գոչեց Մարուսյան, վրա պըր-ծավ թաշկինակներին, բաց արեց և բռնեց օդի մեջ:— Ի՛նչ հրաշալի բաներ են: Դրա փոխարեն կարելի է քեզ մինչև անգամ սիրել:

— Տե՛ս, գուցե իսկապես մի օր էլ սիրահարվես վրաս,— ժպտաց Մաքսիմը:

«Իբր թե չեք սիրում իրար»,— ասաց մտքում Սյոման՝ միա-ժամանակ բարեմիտ և խանդով:

Մութն ընկել էր արդեն: Բայց նրանք թեյը ձգելով և սկսելով ընթրիքը, ասում կատակում էին, առանց ուշ դարձնելու պատի ավերակ ժամացույցի անշնորհք շխկշխկոցին, որ ամեն րոպե ձանձրալի կրկնում էր, թե կյանքն անցնում է:

Սյոման քիչ-քիչ տաքացավ, սրտի անհասկանալի փշերը հալվեցին, նա դարձավ բարի մարդ և սկսեց անգամ երգել: Էլ չէր զգում, թե ինքը մի փուշ է երկու վարդենու մեջ, կամ մի վարդենի երկու կրակի մեջ:

Դուր եկավ նրան այն զգացումը, որ ինքը չի նախանձում նրանց, չի խանգարում, որ ինքն էլ միանում է ամուսինների ուրախությանը: Կարծես մի ուրախություն երեք սրտի մեջ:

Մարուսյան նվազող էր: Վերցրեց կիթառը և սկսեց տընկ-

տընկացնել*։ Ակորդները թախծով դողանջեցին։ Ապա այդ թախծի միջից դուրս թռավ Մարուսյայի երգը, ինչպես ղնդուն ճիշով թըռչունը՝ վարդի թփերի սոսափից։

Եվ հեռավոր Արաքսի հղեղնուտների մեջ, գիշերային լռության ծոցում, Մարուսյայի երգը Սյոմային ու Մաքսիմին հիշեցրին ռուսական դաշտի կանչող հեռաստանները։

Մաքսիմը ոտը դարկեց գետնին։

— Սատանա՛ն տանի, հիշո՞ւմ ես, Սյո՛մա, այն գիշերը, որ ես ու դու գերի ընկանք սպիտակների ձեռքը։ Հիշո՞ւմ ես՝ վիճում էինք, թե քանի ժամ կապրենք. ես ասում էի յոթը, դու թե՛ երեք։ Ինչպե՞ս փախանք, ի՞նչպես պրծանք։ Եվ ահա քանի՞ տարի է ապրում հնք։ Բայց ժամանակներ էին, հա՛...

— Հա՛, ժամանակներ էին, — բացվեց Սյոման, — ժամանակներ էին։ Կրա՛կ։ Գինու պես խմեցինք ու արբեցինք։

— Դառն ու դաժան էր, բայց լա՛վ էր հեղափոխությունը։ Չէ՞։

— Ըհը՛։

Ու լցնում էին կոնյակը։

— Սյոմա՛, — գոչեց Մաքսիմը տաքացած։

— Ասա՛։

— Սյո՛մկա, մեկ ուզում եմ Մարուսյային ուրախացնեմ. ուղարկեմ Մոսկվա, մեկ էլ չեմ ուզում։ Սատանա՛ն տանի, տխուր կլինի, ի՞նչ խորհուրդ ես տալիս։

Մարուսյան խորամանկ ժպտում էր։

— Թո՛ղ, հիմար մի՛ լինի, թող գնա ուրախանա՛։ Հը՞, Մարուսկա, — վեր թռավ դեպի նա Սյոման, — գնա՛ Մոսկվա, սրան մի՛ լսիր։ Լավ չեմ ասո՞ւմ։

— Շա՛տ լավ ես ասում, — պատասխանեց Մարուսյան նվաղը։ չկտրելով, — դրա համար էլ սիրում եմ քեզ։

Հետո թռավ տեղից, խլեց կոնյակի բաժակը և անսովոր շարժումով վեր բարձրացնելով ասաց.

— Քո կենա՛ցը, Սյոմա։

— Նո՛ւ, սատանա՛ն տանի քեզ, Սյո՛մա, — գոչեց Մաքսիմը, — դու իմ կնոջ սիրտը դողացար։ Կենա՛ցդ։

Հետո դարձավ Մարուսյային և թե՛ր փաթաթելով նրա վզին՝ ասաց ոգևորված.

— Թողնո՛ւմ եմ, Մարո՛ւսյա, դնա՛:

— Բրա՛վո, բրա՛վո, իմ Մաքսի՛մո,— ասաց Մարուսյան կատակով,— դրա համար կարելի է քեզ համբուրել:

Ու շրթունքները մոտեցնելով թեթևակի փշեց Մաքսիմի երեսին:

Մարուսյան կրկին վերցրեց կիթառը և նոր տարափով թափ տվեց նրա լարերի հնչյունները: Դա գոպակ էր*. Մաքսիմը թռավ ու սկսեց հողմ հատակին դոփել ոտներով:

— Ա՛յ սատկես դու, աշդալե՛ս,— ուրտաց Սյոման ու ինքն էլ թռավ: Երկու ընկերների աչքերը պսպղացին դիվական ցուրհորով: Նրանց մազերի խոպուպները ցնցահարվեցին, ու երկու հեծգնդի զինվորականները՝ կարծես թռան իրենց ձիերի վրա ու սլացան:

Մրցման կերպարանք առավ պարը, հրե նրանք դեմքերը վրձնական, աչքերը պլոկած ածելիների պես սկսեցին իրար վրա սպառնալից պսպղացնել և մրրկել, կարկտահատել գետինը:

Վայրի բնազդը, ինչ-որ վերհիշումներ կոիվների, հարձակման, իրար բզկտելու կրակը բոցկլտաց նրանց դեմքին, և երկու երիտասարդները, որոնց մկանները պիրկ օձերի նման փաթաթվել էին նրանց ոսկորներին՝ կարծես պատրաստ էին իրար զարկվելու և մի վայրկյանում ոչնչացնելու իրար:

Ուրվեցին, փռվաւացին, ինչպես երկու հոգիներ օդի մեջ ու հանկարծ կիթառի տարափը մի ուժգին հարվածով մտրակեց նրանց, տեղնուտեղը հանգցրեց, ու ինքն էլ դադարեց*:

Կանգ առան սաստված, քրտնաթոր, և հեիհե նստեցին սեղանի շուրջը:

Մաքսիմը լցրեց կոնյակը:

— Մարուսկա՛, կենա՛ցդ:

— Կենա՛ցդ, Մարո՛ւսկա,— դռչեց Սյոման, և խմիչքը ըմպակներից արագ նետվեց կոկորդներից ներս*:

Արդեն կիսգիշեր էր:

Մարուսյան սկսեց երազել Մոսկվան: Սկսեց բարձր մտածել, հետն էլ մատներով արթնացնել կիթառի որևէ քնկոտ ափորդը:

Նրանց զրույցը թեևրը կախեց: Հոգնություն եկավ վրաներր: Քաղցր հոգնություն*:

Սյոման սկսեց դիտել Մարուսյային: Նա աճում էր իր գեղեցկության մեջ այդ գաղջ գիշերի, փշատիների գաղտագողի արբեցման, կոնյակի հոտի և ծղրիղների խանդավառ ճալողյունի մեջ:

Սյոման անկիրք էր նայում Մարուսյային, ինչպես մարդ կնսւյի իսկական գեղեցկությանը: Պարը՝ տղամարդու հպարտ խոյանքը, ասպետության գեղեցիկ զգացումը թույլ չէր տալիս Սյոմային ուրիշ կերպ նայելու այդ գեղեցիկ կնոջը: Եվ այդպես նայելը դուր էր գալիս նրան այդ րոպեին: Այո, Մաքսիմը իր արյան ընկերն է, միասին են կովել հեղափոխության համար, վիճել մահի հետ, միասին ապատվել մահից և ահա միասին են աշխատում սոցիալիզմի կառուցման մեջ*:

Մարուսյան հանդարտ նվագում էր: Մեղմ ու պարզ էր եղանակը: Նա ոտը ոտին, լիքը կուրծքը կիթառի վրա կախած՝ պոկում էր հնչյունները: Նրա երկար ճկուն հասակը, բարձր սրունքները, խուզած կարճ մազերի խոսրոպները և խաղաղ մատները, որ հսկում էին լարերին* իսկապես հիացնում էին Սյոմային: Բայց երգը, պարը, նվագը նրա սիրտը լցրել էին բարձր զգացումներով:

«Շա՛տ է գեղեցիկ Մարուսյան, բայց և Մաքսի՛մը լավ տղա է»,—սկսեց մտածել Սյոման՝ առանց հաշիվ տալու, թե ինչո՞ւ է համեմատում: Սակայն զգաց, որ այդ համեմատումը իրեն մի հանգիստ մտքով է տողորում, ներգաշնակում իր զգացումները:

Ուրախացավ, որ այդպես է:

Նա աչքով մի անգամ էլ գրկեց Մարուսյայի բարձր, կառուցիկ հասակը*, որ ուռնեռ պես ճկվել էր կիթառի վրա, և նկատեց նրա կաթնագույն մորթին, որ ցայտել էր նրա ուսազլխին: Սյոման աչքերը փախցրեց դրանից, հետո նայեց Մարուսյայի վայելուչ ոտներին, գողտրիկ տուֆլիների մեջ:

Ու հանկարծ վեր թռավ:

Մարուսյան զգաց նրա աչքերի պղտորությունը և բնավզով հասկացավ, որ իր ոտներից էր: Բայց հեռու չգնաց, շմտածեց

ավելի, քան կմտածի մի գեղեցիկ կին, որ սովոր է ամենքի հայացքին՝ իր մարմնի վրա, որ և ամեն անգամ էլ «որեւէ բան չի նշանակում»:

«Սյոման դիտում է իմ գեղեցկութունը»,—անցավ նրա մըտքով: Սովորական հիացրե...:

Մարուսյան վեր թռավ, կիթառը նետեց անկողնու վրա և սկսեց քայլել սենյակում: Նրա սլացիկ երկար հասակը, շնորհալի բարակ ոտները բեկբեկվում էին հպարտ շարժումներով: Նա զնաց դեպի բաց դուռը և հենվելով նրան՝ սկսեց դիտել դուրսը: Դուրսը մութն էր: Երկինքը իր կրակի քրտնքի կայլակները ճակատին ժպտում էր անհասկանալի հավերժության ժպտով: Ու Մարուսյայի խոսույսները ու կիսադեմը թաղվելով նրա մուկ-կապույտ ֆոնի մեջ՝ նկատվում էր իբրև պատկեր նրա վրա գծագրված: Ծոնի մի կողմում ուրվականի պես մռայլվում էր Մասիսի սիլուետը, Գիշերը խորանում էր:

Մարուսյան քթի տակ մի երգ մոմռալով եկավ նստեց իր տեղը:

— Նո՛ւ, բարի գիշեր, ես զնացի,—ասաց Սյոման և խլելով իր պստիկ գդակը՝ ծուռ կայքեց ծոծրակին և զանգուրները թափեց հանդուգն ճակատին*:

— Ինչո՞ւ ես փախչում, դեռ կաց,—վեր թռավ Մարուսյան:

— Ոչ, վաղը օրապահ եմ:

— Դատարկ բան է, քիչ քնի՛ր,—սնդեց Մարուսյան,—նստիր: Ու քաշեց թևից նստեցրեց:

— Ձէ, Մարուսյա, պիտի դնամ:

— Ինչ անհամն ես: Նստիր էլի,—ասաց Մաքսիմը և կոնյակը լցրեց*:

— Վերցրո՛ւ,—գոչեց նա, վերցնելով իր ըմպակը:

Նրանք չէին խոսում, այլ արմնկեղծ սեղանին ականջ էին դնում Մարուսյայի նվագին: Երկար կշարունակվեւր այս, եթե վերջապես Սյոման տեղից չշարժվեր:

— Էհ, շնորհակալ եմ, լավ երեկո անցկացրինք: Բարի գիշեր:

— Բարի գիշեր,—հնչեց Մարուսյայի հստակ, ուրախ ձայնը:

— էհ, անհաման ես, բարի դիշեր,— մոմուաց Մաքսիմն ու վեր կացաւ ճամփու զնելու Սյոմային:

Սյոման դուրս եկաւ Մաքսիմենց սենյակից և մտնելով խոտերի ու մթության մեջ՝ մեքենայորեն շողափեց ատրճանակը:

Անասլատը խոժոռեց դեմքը նրա վրա և այրված թփերն ու ազազուն փշերը նոթերը կիտեցին՝ մթնաթաթախ գլուխները ցցելով ալատեղից, ալնտեղից:

Քայլում էր Սյոման և նրա կոշիկների ութմով փսփսում էր գետինը:

«Լավն է Մաքսիմը, Մարուսյան էլ լավն է»,— կրկնեց Սյոման մտքում և տխրեց, որ զիշերվա տարածումը բաժանեց իրեն ալդ զույգից, որոնցից նա մի ջերմություն էր ստանում ալդ անապատի մեջ:

Սյոման մտածում էր Մարուսյայի մասին: Բայց, իսկույն Մաքսիմի պատկերը գալիս կցվում էր նրա պատկերին:

Մի անբացատրելի բարություն էր զգում Սյոման Մաքսիմի մեջ: Բարություն ընկերի, մարդու: Զգաց, որ ինքը սիրում է նրան և ուրախացաւ դրա համար: Կարծես ալդ սերը նրան պետք էր մի ուրիշ խռովք խաղաղացնելու իր մեջ, ուրիշ խռովք, որի պատճառը, ոչ էլ էությունը, լավ չէր զգում:

«Հիմի նրանք մենակ են և Մաքսիմը նրան կգրկի, կհամբուրի»,— մտածեց Սյոման խուսափելով ալդ մտքից:

«Արժե Մաքսիմը դրան, նա լավ կռվող տղա էր: Մարուսյան էլ արժե նրան»,— ավելացրեց Սյոման, հեռացնելով առաջին մտածմունքը:

Եվ սրա նման մտքեր սկսեցին պատվել նրա ուղեղում, ճախրել, հեռանալ, մոտենալ:

Սյոման սկսեց մտքերն ուղղել իր վաղվա աննկիթների կողմը: Թղթեր կան վարչությունից, որոնց պետք է պատասխանել: Սկսեց կազմել ալդ թղթերի բովանդակությունը:

«Այո, Մարուսյան գեղեցիկ է»,— մտածեց նա հանկարծ, ահամա: Նրանք հիմի զրկախառնվում են, և ինքը չի կարող ալնտեղ լինել:

«Նու՛ր, սատանան տանի»,— փսփսաց նա անախորժությամբ և ձայնը բարձրացրեց:

«Ապա ի՞նչ պիտի անեն, հիմա՛ր»...

Եվ ծխախոտ վառելով քայլերն արագացրեց:

«Մարուսյան լավն է և բարի. նրա մասին ոչինչ վատ չպիտի լինի մտքումդ: Վերջապես ի՞նչ գործ ունես ուրիշի բախտավորության մեջ: Տղամարդ եղիր»:

Եվ զգաց, որ մի զգացում բարձրացնում է իրեն: Տղամարդու զգացումը հանդեպ իր ընկերոջ: Այնտեղ իր ընկերը սիրում է մի կնոջ, ինքը նրանց բարեկամն է ու ընկերը: Նրանք մինչև գիշերվա կեսի վերջին ջերմ խոսքը, երգն ու հյուրասիրությունը բաժանեցին իր հետ: Ավելին ի՞նչ կարող էին անել: Եվ ինչ բաժին, որ ինքը ունի Մարուսյայի հարցում—բայց ի՞նչ բաժին...—Նա այդ բաժինը զիջեց ընկերոջը, ջնջեց այն անախորժ թախիծը, որ սողոսկել էր իր սիրտը՝ առանց որի նա հաշիվ տար իրեն:

Առավոտյան, երբ Սյոման զարթնեց՝ առաջի վայրկենի զգացումն այն էր, որ իրեն ինչ-որ անախորժ բան էր պատահել և երկրորդ վայրկենին հասկացավ: Մարուսյա՛ն... Եվ տհաճություն զգաց, տհաճություն խաղաղ տղամարդու, որի կյանքը խռովում է մի նորություն: Ուղեց վեր կենալ՝ գործի ժամանակ էր, բայց միայն թևերը հանեց դուրս և ծխախոտը վառելով՝ սկսեց մտածել:

Մեղկություն էր գալիս վրան, չէր ուզում վեր կենալ: Եվ ծխելու դուրեկանություն պես քաշում էր նրան երեկվա անցուդարձի հուշը: Նա երկար կմնար անկողնում, եթե ժամանակը չխթաներ նրան: Վեր թռավ անկողնուց և սկսեց արագ հագնվել: Լվացվելու սառը ջուրը գրգռեց նրա շարժվելու տրամադրությունը: Եվ նա առանց մի բան ուտելու գնաց պարետային վարչություն:

Ամբողջ կեսօրը նա գլուխը մխրձել էր թղթերի ու գործերի մեջ: Դա նրան զբաղեցրեց և ուրախացրեց:

«Վերջապես ի՞նչ եմ ուզում... Մարուսյայի՛ն: Ոչ, իհարկե: Ի՞նչ հիմարություն է այդպես մտածելն անգամ»...

Եվ նա ձևաբար թափ տալով անցնում էր ուրիշ թղթերի:

Դործերի, զբաղմունքի եռուղեռի մեջ նա նկատեց, որ Մարուսյան իր հրապույրով այնքան էլ խոցելի չէ նրա համար, և որ գիշերս նա ուրիշ բան էր: Դրա պատճառը, անշուշտ, գիշերային ժամն էր, կոնյակը, երգը, պարը:

«Եվ վերջապես մի՞թե ես կին եմ ուզում»:

Գործի տեմպը, կարմիրքանակայինները իրենց բողկի պես առողջ դեմքերով, պաշտոնի հոգսերը մի շնչով փչեցին նրա գլուխի վրա՝ երևակայության վրա: Նա սթափվեց և ինքն իրեն խոստովանեց, որ ինքը անձնատուր է եղել ինչ-որ տարտամ, մեղկ զգացումների, որոնք հոգնած ու պարապ ժամերի այցելուներն են:

Թեթևացավ: Սկսեց սուլել: Պահակները բերին մի մաքսանենդի, որին բռնել էին Արաքսի շամբուտում: Պահակը պատմեց, թե ինչպես բռնեցին: Նա ամբողջ գիշերը հսկելիս էր եղել: Նրա շոգից չղարած դեմքի և խոր ընկած կապույտ աչքերի մեջ մի սրղպատե խոստովյուն կար, որ վճռականորեն վանում էր ամեն օրինադանցություն: Սյոման ախորժանքով մտիկ տվեց նրա կենտրոնացած դեմքին և հաճությամբ ընկավ իր պարտականության վրա: Կյանքի ընդհանուր հոսանքը, նրա ոչ-անձնական հոգսը, ուժեղ հորձանքը ազդու բալասան էին Սյոմայի մեղկացող տրամադրությունների համար:

Բայց դա կարճ տևեց: Սյոման գործը վերջացրեց, ճաշեց և դարձավ տուն: Ընկնելով մահճակալի վրա՝ նա կարծես ընկավ իր մեղկություն և միայնության օրորոցը, որ հաճելի և վտանգավոր օրորով նրան քաշում էր դեպի մի թունավոր անբուխ:

Մարուսյայի կարապային իրանը հպարտ շարժումով լողաց պատի, լուսամուտի և այլ առարկաների արանքից և թափանցիկ մի Մարուսյա եկավ կանգնեց նրա դիմաց:

«Կինը պե՛տք է, կյանքի մի պետք»,—ասաց մտքում Սյոման:—Հենց նրա համար է պետք, որ նրա մասին շատածես, ինչպես օդի մասին: Սեր է, սովորություն է, թե ինչ՝ կինը պետք է: Եվ վերջապես չի կարելի այսքան զբաղվել մի կնոջով: Ա՛յ, եթե ինքն էլ Մաքսիմի պես մի կին ունենար այստեղ,—մտքում ոչ մի կին չէր լինի:

Նրան հանգստացրեց իր գործնական դատողությունը: Նա հանգստացավ, որ գտավ իր «տրամադրությունների» բուն պատճառը: Բայց մի՞թե իսկապես ինքը տրամադրություններ ունի: Այո, ունի, անհանգիստ է: Նա մտածում է Մարուսյայի մասին: Այո, ճիշտ է:

Բայց մի՞թե նա իրավ Մարութայի մասին է մտածում: Իհարկե, ոչ: Լինել մի ուրիշ կին Մարութայի նման, նրա կողքին, իր միտքը կզնար նրա կողմը: Կսիրեր նրան կամ հենց այնպես, ժամանակ կանցկացներ հետը, և հարցը կլուծվեր:

Եվ վերջապես ամոթ է իր պես սղամարդուն, հեղափոխականին, որ կնոջ շրջազգեստի համար այդքան միտք է մաշում:

Նա քնեց, և քանի որ գիշերը քիչ էր քնել՝ ընկավ խոր և կազդուրիչ քնի գիրկը:

Սյոման քնած էր բավական: Բաց դռնից ներս մտավ մի սահմանապահ՝ հրամկազմից, սուր հայացքով նայեց թախտի վրա մեկնված Սյոմային և մնաց կանգնած:

«Վաղո՞ւց է քնել սա»,—ասաց նա կիսաձայն և մոտենալով Սյոմային՝ սկսեց նրան թոթվել:

Սյոման վեր թռավ, բայց և իսկույն հորանջեց.

— Միտյա՞, ո՞ր սատանան քեզ բերեց:

Ու ձեռք տարավ ծխախոտի տուփին:

— Իսկ դո՞ւ որ ջհանդամներն ես կորել: Ինչո՞ւ չեկար բջիջի ժողովին:

— Ծիշտ է, հիմար բան, մոռացել եմ: Ե՞րբ էր:

— Հիմարը այդ հարցն է: Օրը հայտնի է: Հը՛, ախպե՛ր ջան, դու այդտեղերք ինչ-որ գործեր ես բաց արել: Հիվա՞նդ էիր:

— Ոչ:

— Ապա ինչո՞ւ չեկար ժողովին:

— Ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ: Սխալվել եմ, մտից դցել եմ: Էլ չի լինի:

— Այդ գիտե՛նք: Բայց ինչո՞ւ ես ղբաղված, որ վերջերս պարտականություններդ թուլացրել ես:

— Ոչնչով: Ասում եմ էլի՛, էլ չի լինի:

— Դրանով չես պրծնի: Վաղը կգաս բջիջ և բացատրություն կտաս: Կինոյի հարցն ի՞նչ եղավ, դրե՞լ ես քաղբածին:

— Ոչ:

— Նո՛ւ, տեսնո՞ւմ ես: Այդպես չի լինի: Բանակայինները վայրենի կյանք չեն կարող վարել այստեղ: Ռադիոն լավ չի գործում,

կինո չկա: Շոգ է: «Անկյունը» դատարկ է, պատի թերթը դառան-
ցում է: Կոլտնտեսությունների մասին զեկուցումը պատրա՞ստ է:

— Ոչ, բայց կպատրաստեմ շուտով:

— Ախր գիտեմ, որ քեզ մի բան պատահել է:

Սյուման վեր թռավ տեղից:

— Միտյա՛, դու ինձ մի բան ասա,—վրա ընկավ նա,—դու
եկել ես այսօր ինձ կուսակցություն՞ն սովորեցնելու:

— Ի՞նչ,—խեթեց Միտյան փշի պես,—կուսակցություն սովո-
րեցնելու՞,—ապա ի՞նչ ես կարծում: Այնպիսի կուսակցության
վարպետներին, ինչպես որ դու ես՝ կարելի է երբեմն սովորեցնել:
Ի՞նչ ես քեզանից ներկայացնում, որ շսովորեցնեմ: Եվ այդ ո՞ր
օրվանից՝ ես ու դու այլևս կարիք չունենք, որ մեզ սովորեցնեն:
Դու, ախպե՛ր ջան, այդպիսի խոսքերով ինձ չես վախեցնի: Սանձդ
թուլացրել ես՝ պրծավ գնա՛ց:

— Թուլացրել եմ՝ քաշիր:

— Նո՛ւ և քաշում եմ: Ասենք բջիջը կբաշի, ես՝ ի՞նչ*: Կուսակ-
ցություն է:

Սյուման տաքացավ:

— Լավ է, դնա կա՛թ կեր և գլխիս բարոզներ* մի՛ կարդա:

— Կկարդամ և լավ կկարդամ,—ձայնը բարձրացրեց Միտյան,
—Ինչո՞վ ես պարծենում—անցյալո՞վդ: Ո՞վ չունի անցյալ, սատա-
նան տանի: Ամեն մեկը, եթե քեզ պես անցյալը շիրմա անի ու
հետևը քնի՝ ո՞ր կգնա:

— Դու հիմարություններ ես ասում,—մեղմեց Սյուման,—ի՞նչ
անցյալ, ի՞նչ ապագա: Քեզ ասում եմ, միտս չէր. կարճ ու պարզ:

— Դատարկ խոսք է,—համառեց Միտյան,—բջիջում կասեմ:

— Հա՛, այդպես:

— Հա՛ այդպես: Հիմի ձայնդ կտրիր:

Միտյան լռեց և հանելով ծխախոտը՝ նայեց շուրջը:

— Լուցկի՛ տուր:

Սյուման վառեց լուցկին: Միտյան սկսեց ծխել:

— Շոգ է, սատանա՛ն տանի,—խոսեց նա մեղմ ձայնով,—
չորս նորակոշներ էլի դողացրին: Եմիլյանին ասացի կոնյակ բե-
րի քաղաքից:

— Ասել է՝ ձանձրանո՞ւմ ես,— ժպտաց Սյոման:

— Ինչի՞ պիտի ձանձրանամ,— նորից կծեց իր սուր հայացքով Միտյան,— կնիկե՞ս՞րդ եմ, ի՞նչ եմ: Ի՞նչ, դու ձանձրանո՞ւմ ես: Սյոման չէր սպասում, որ հարցը կվերադառնա իրեն:

— Ե՛ս, չեմ ձանձրանում,— ասաց նա տարտամ եղանակով,— բայց կին չկա, ա՛յ բանն ինչումն է:

— Կի՛ն,— ծոր տվեց Միտյան,— տես ի՞նչ ուղեց սիրտը: Աստված ենք, ի՞նչ ենք, որտեղի՞ց ստեղծենք:

— Չգիտեմ, բայց կնիկմարդը պետք է,— ասաց Սյոման, և զգաց, որ այն չի ասում, ինչ որ ղգում է: Եվ նստեց թախտի վրա:

— Ի՛հ,— արեց նա,— հազար կին էլ լինի այստեղ՝ կարծում ես մարդու սիրտը հեշտ կկաշի՞ դրանց... Կարծում ես մարդ կին է ուղում հենց այնպե՞ս:

— Հապա ո՞նց:

— Կի՞նը, կինը պիտի ուրիշ տեսակ լինի:

— Կնոջ՝ ոչ մի տեսակը չկա, ինչպես և տղամարդու: Մեկը, որ սլատահեց՝ մյուսներն էլ արդեն գիտե՛ս ինչ են,— կտրեց նրան Միտյան:

— Փիլիսոփա մի դառնա գլխիս:

Ու վեր թռչելով՝ սլատահանից խլեց շախմատը:

— Դե նստի՛, նստի՛, քանի գլուխդ հիմար դրության է, մի մատ անեմ քեզ:

Սկսեցին շախմատ խաղալ:

— Թախծալի է այս այրված անապատը, այս շողը, մոծակը, այս չոր հողն ու ջեռացած քարերը,— խոսեց Սյոման՝ աչքը շախմատի քարերին հառած:

— Թախծալի՛... է՛հ, ստեղծ չես տեսել: Քաղաքացիական կռվի ժամանակ հիշո՞ւմ ես Աստրախանի ստեպաները:

— Այնտեղ զբաղմունք կար, կռիվը: Նա չէր թողնում, որ անիծյալ թախիծը թափանցեր հողիդ:

— Իսկ այստեղ կռիվը չկա՞: Լսի՛ր, սա պակա՞ս կռիվ է— իմպերիալիզմի դեմ այս խաղաղ խրամատային կռիվը: Խրամատի մեջ ես, սա գիտե՞ս: Չե՛ս տեսնում ինչպես է ալիքը բարձրանում: Ի՞նչ ասել է անապատ: Արաքսի ափը— սա Սովետական Միության ափն է:

Նա վեր թռավ, թողնելով շախմատը:

— Ես քեզ ճառ չեմ ասում: Դու գիտես, որ դա ճշմարիտ է, իսկ միևնույն ժամանակ թվում ես քո հոգու մի անկյունում: Թափ տուր քեզ. ե՛կ բջիջ, գո՛րծ արա: Կոմունիստը—*թախի՞ծ*, հիմար հո չե՛ս: Միևնու՛յն չի՞, սատանան տանի, Մոսկվա՞, թե Արաբս:

— Նու, նու, լավ, շնորհակալ եմ քաղաքագիտության դասի համար,—վարժացավ Սյոման: Նա Միտյայի մտքերի կարիքը չունեի, բայց Միտյայի խանդավառ զգացմունքները տաքացնում էին նրան: Նրան հաճելի թվաց իր հավատացած գործի մասին լսելը մեկ ուրիշի ջերմ խոսքերով: Դա սրտապնդիչ էր և կենարար:

Ու քանի խոսում էր Միտյան՝ այնքան ավելի նրա ածելանման պաղ աչքերը լցվում էին ջերմ փայլով: Նրա դաժան դեմքը մնալով դաժան՝ թվում էր մեղմ:

Բայց Սյոման զգում էր, որ Միտյան ևս բավականությամբ էր նկարագրում իրենց դրությունը, որով այս անապատը կապվում էր ընդհանուր հեղափոխական շարժման հետ, շարժման մեջ էր ընկնում և չէր թվում այնքան մռայլ ու լքված մի վայր*: Ոչ, Արաբսի ափն էլ աղմուկի մեջ է: Նրանք այստեղ կատարում են մեծ գործի մի փոքրիկ մասը*:

Այս գրույցը, Միտյան՝ իր պողպատե հասակով, կտրուկ, համառ մտքերով, խոսակցաց այդ կոմունիստը նրան ուրախացնում, զբաղեցնում էր:

Եվ նա համարյա չէր զգում այն, որ նա անվանում էր «թախի՞ծ»:

Նրանք խաղացին և խոսեցին մինչև մութն ընկնելը: Հետո թեյ խմեցին: Երկար խոսում էին սահմանի անցուդարձից, Ռուսաստանի հացամթերումից, հետո անցան իրենց զորամասի կարիքներին —մի գրույց, որ Սյոմային բերեց կապեց իր հասարակ ու առողջ առօրյային:

Բայց, երբ Միտյան գնաց և մենակ մնացած Սյոման դուրս եկավ դուռը և աչքը զցեց անապատին՝ անախորժ տարտամությու-
նը եկավ պաշարեց նրան: Նա սկսեց անցուդարձ անել սենյակում: Հետո կանգ առավ պատուհանի առաջ և կարծես գլուտ արավ, այն-

քան հետաքրքրեց նրան այն միտքը, որ թեև շատ վաղուց պարզ էր, բայց պետք է բուրրովին կենդանի հնչեր՝ որ նա թեթևանար.

— Զէ, կին է պետք, ուրիշ տեսակ կին:

Մի քանի օր Սյոման զբաղված էր իր պաշտոնի գործերով և ժամանակ չուներ խորանալու իր ձանձրույթի մեջ: Օրերը գալիս, օտարի նման մտիկ էին տալիս Սյոմային և անցնում: Նա ղգում էր նրանց խորթությունը, ինչպես իրեն շրջապատող դաշտի շորությունը, որ նրա հոգու վրա թախիժ էր ցանում:

Եվ նա կեսօրի արևից տոշորվելով ճամփա ընկավ դեպի Մարուսյայենց տուն: Դեռ չհասած հողաշեն, տուփի նման տանը, որ հեռվից դեղնին էր տալիս և բաց դռան սև ստվերով շրջապատի մռայլի մեջ մի ժպտացող կետի էր նմանում՝ նրա սիրտն սկսեց բաբախել: Երբ մոտեցավ տանը, սև ստվերի միջից զնգաց Մարուսյայի հնչուն ձայնը.

— Սյոմա՞:

Սյոման ներս մտավ բարեկելով Մարուսյային:

— էլի՞ թրև ես գալիս ինչ-որ տեղեր, որտեղ ես, մեռած,— լսվեց Մաքսիմի ձայնը: Նա գդակը դրել՝ սլատրաստվել էր գնալու:

— Ո՞նց ես, ո՞ւր ես,— հարցրեց Մարուսյան ծիծաղկոտ հայացքով գրկելով նրան:

— Ամբողջ հրեկո սպասում էինք քեզ, հիմա՞ր,— նկատեց Մաքսիմը,— Մարուսյան խորոված էր արել: Քա՞նի անգամ ասել եմ՝ այս շոգերին մի՛ թթվիր, ե՛կ մեզ մոտ: Նախամարդու կերպարանք ես առել:— Նո՛ւ, ես զնացի, դուք զրո՛ւյց արեք: Կգամ:

Մաքսիմը զնաց: Սյոման նստեց և լուռ նայեց Մարուսյային. Սա նստեց և շարաճճի աչքերով ճաճանչեց Սյոմայի դեմքին*:

— Ինչո՞ւ ես բարկացել:

— Ե՛ս, չեմ բարկացել: Հոգնած եմ:

Իսկապես բարկացած չէր, բայց և հոգնած չէր: Ինչ-որ հոգեկան կարկամություն էր զգում, որ ուրախությունից էր:

Նա թեթևացավ նայելով Մարուսյային*: Եվ իսկապես այդ կինը զարմանալի հեշտ փարատում էր ամեն մռայլ բան կյանքի մեջ: Նրանից բուրում էր մի ջերմ մտերմություն, ինչպես գարունքից:

Սյոման սկսեց գիտակցել, որ Մարութայի տունը միակ վայրն է, որ նա կարող է իր թւսխիծը բուժել:

Նրանք սկսեցին զրուցել: Մեկը այն զրույցներից, որ մտերիմների մեջ է լինում. հաճելի մի նյութից մյուսը: Այդ մտերիմ զրույցը Սյոմայի մեջ ծնեցրեց այն միտքը, որ ինչպես իր և Մաքսիմի մեջ, նույնպես և իր և Մարութայի մեջ անջրպետներ չկան, որ իրենք երեք մտերիմներ են*:

Մարութայի մեջ բնադրն սկսեց իր աշխատանքը: Նա նկատեց, որ Սյոման ինչ-որ «տրամադրություն» է սկսել: «Տղամարդը գիտե շուտ տրամադրվել և շուտ էլ մոռանալ»,—մտածեց նա և որոշեց նշանակություն չտալ դրան՝ բնական համարելով այդ ամենը ազամարդու մեջ: Մարութայան համակրանք էր տաժում դեպի Սյոման: Եվ այնքան այդ մտերմությունը վստահեցնում էր նրան, որ նա չէր վախենում «ոչ մի բանից»*:

«Արդյոք կարո՞ղ է Մարութայան ինձ ևս սիրել... Մաքսիմի հետ»,—ծագեց մի այսպիսի շարաճճի միտք Սյոմայի մեջ, բայց նա իսկույն եեթ մտրակեց իրեն*. «Ի՞նչ անհեթեթություն»: Եվ շարունակեց. «Ի՞նչ հիմար բան է այս զույգ ասածը. ինչո՞ւ «զույգ», և ո՞չ «երեք», «չորս» և այլն: —Դարձյալ հիմար բան ևս ասում»,—ընդհատեց իրեն Սյոման և միտքը շրջեց ուրիշ կողմ:

Բայց մտքերը անդգալի կերպով տոգորվում էին այդ տրամադրությամբ*: Սյոման չէր մտածում, այլ անորոշ ձևերով զգում էր, որ լողում է այդ մտքերի հոսանքում: Ծիշտը՝ այդ հոսանքը նրան տարտամորեն քշում տանում էր դեպի «զույգը». Եվ նա Մարութայի ոսկեողկույզ դանգուրների, հսկարտ գլխի հետևից նշմարում էր Մաքսիմի դուրս լողացող բարի և ազնիվ ճակատը, որ անբաժանելի էության պես նկատվում էր Մարութայի հետ*:

Դա «զույգն» է, բնական, դարերով հաստատված զույգը: Բայց ինչո՞ւ էր Սյոմային թվում, թե Մարութայան, որի ամբողջ վերաբերմունքը դեպի իր ամուսինը պիտի լիներ մի «կորեկտ» սիր դեպի իր ամուսինը՝ այդ Մարութայան նկատվում էր նրա առջև իբրև անվերժանելի հանելուկ*: Այդ Մարութայից շնչում էր մի անսպառ ջերմություն, որ տարածվում էր իր շուրջը, տաքացնում, մեղմացնում ամեն իր մոտ կանգնած էակի: Սյոմայի առջև նա մի անհուն

աշխարհ էր մտերմության, կյանքի, ուրախության, որին կարող են դիմել ամենքը*։ Նա այնպես էր զգում, թե Մարության ինչպես մայր, ինչպես քույր, ինչպես մարդ, մեկինը չէ միայն, նա այնքան անհուն է և լի գեղեցկությամբ ու զգացումներով, որ չի ամփոփվի մի հոգու մեջ։

Եվ ինչպե՞ս Մարության հեշտացնում է այսպիսի մտքերը։ Ի՞նչ թեթև իրագործելի է թվում ամեն բան, երբ նայում ես Մարության «երաժշտական» դիմագծերին, որից ամեն ստոր, նվաստ, մեղավոր միտք վեհանում է։ Ամեն ինչ կարելի է Մարության հետ ու այդ ամեն ինչը գեղեցկանում է Մարության հետ։ Նա հեշտացնում է ամեն երևակայություն։

Ահա թե ինչու, Սյոման իրեն չէր համարում խորթ ու ավելորդ՝ Մարության և Մաքսիմի հետ, այլ ձուլված նրանց հետ*։

«Ի՞նչ կլինի, եթե ես Մարությանին սիրեմ»,—հանկարծ մտածեց Սյոման։—«Մաքսիմը... թող շիմանա Մաքսիմը, անգամ Մարության։ Ո՛ւմ եմ խանդարելու»։

Սյոման կարմրեց այդ մտքից և լսելի կերպով հեաց։

Կարծես մութ գրի միջից մի անցք գտավ, որտեղից մի լույս թեթևացնող կերպով ժպտաց նրան։ Նա ազաս՞ վրա ընկավ այդ մտքի վրա*։

Հանկարծ նա նկատեց, որ բավական ժամանակ նրանք լռել են։

Հավեց Մաքսիմի ձայնը։ Սյոման զգաց իր սրտի տրոփյունը։ Եվ երբ Մաքսիմը շառագունած և ժպտալի մտավ ներս՝ Սյոման նայելով նրա թարմ ժպտին՝ իսկույն ցրիվ տվեց իր մեղկ մտքերը։ Ընկերոջ անգիտակ մտերմությունը, նրա միամտությունը դիպավ Սյոմայի երազանքին և լույսի պես վանեց նրան։ Նա թափ տվեց իրեն։

Մաքսիմն սկսեց սլատմել իրենց տանից ստացած մի նամակի ծիծաղելի բովանդակությունը, որ լցրեց սենյակը նոր աշխույժ տրամադրությամբ։ Մարության վեր թռավ և սկսեց սնցուդարձ անել սենյակում։

Սյոման սկսեց դիտել նրան։ Մարության զարմանալիորեն աճում, գեղեցկանում էր նրա առջև։ Նա նոր սկսեց նկատել նրա բարձր հասակը, սլացիկ գեղեցկությունը, որ մարդու սիրտը լրցնում է աշխուժով։

Սյոման ուղեց թափ տալ իրեն և ուշը դարձնել ուրիշ կողմ, բայց դպաց, որ այլևս անկարող է շմտածել Մարուսյայի այդ գեղեցկության մասին:

Դարձյալ անախորժ թախիժը եկավ տիրեց նրա հոգուն*: Եվ նա պարզեց իր համար մի բան, որ ինքը այլևս անկարող է դիմադրել իր մտքերին, որ ինքը հենվում է հենց այն մտքերի վրա, որոնք իրեն տանելու են անդունդ*:

«Ոչ, Մարուսյայի մասին կմտածի նա, բայց Մաքսիմից ծածուկ, Մարուսյայից ծածուկ»:

Քրտինքը տվեց վրա: Նա խլեց գդակը:

— Ո՛ւր,— թռավ նրա առաջ Մարուսյան:

— Գնում եմ, գործ ունեմ:

— Բո՛ղ, ի՞նչ գործ, ճաշում ենք:

Սյոման չլսեց, գնաց:

Հասնելով տուն՝ ընկավ թախտի վրա և սկսեց ծխել: Անգամ ֆիզիկապես նա թույլ էր դպում իրեն, այնքան հոգեկան թույնը թուլացրել էր նրան:

Հիմի պարզ է. նա հիվանդ է «Մարուսյայի մտքերով»:

Բայց ինչ արագ բացվեց հիվանդությունը: Սա կարող է կեղտոտել ընկերական հարաբերությունը*: Մի այնպիսի ընկերի, որի հետ քաղաքացիական կռիվների կրակների միջից միասին են դուրս եկել, որի հետ հաղթել են և հիմա միասին կառուցանում են*:

«Ամոթ է,— շշջաց Սյոման,— դու տղամարդ չես, այլ փալասի կտոր»:

Բայց պարզ տեսնում էր, որ այդ խոսքերը դուր են, որ ինքը կաշկանդված է, և ինչ-որ մի բան պիտի կատարվի: Եվ այդ բանը, որ նա կարծում էր, թե ուշ պիտի կատարվի, ահա կատարվում է հիմա. և արագ*: Արագ պարզվեց իր համար, որ ինքը սիրում է Մարուսյային:

Որոշեց չգնալ Մարուսյայենց: Հետևյալ օրը կրկին մխրճվեց իր պաշտոնական դորժերի մեջ: Աշխատեց համոզել իրեն, որ այսպիսի «վատ» մտքերով չի կարելի մոտենալ Մաքսիմին*: Որոշեց թեկուղ ամբողջ մի շաբաթ, մի ամիս չգնալ նրանց կողմը, մինչև որ անցնի «հիմարությունը»:

— Սյոմա՛, դու այն օրը նեղացա՞ր մի բանից, ի՞նչ է պատահել քեզ,—լսվեց Մարութայի ձայնը։

Նա ներս մտավ և կանգնեց Սյոմայի դիմաց։

— Հը՞, ի՞նչ է պատահել։ Մաքսիմն ասում է հիմարացել ես։ Ասա՛, ի՞նչ հիմարությունն է։

— Նստի՛ր, Մարութայ։

— Կնստեմ, դու ասա՛, ինչի՞ փախար հանկարծ նեղացած։

— Ես նեղացած չեմ, Մարութայ։

— Ապա ի՞նչ է պատահել քեզ։

Սյոման նայեց Մարութային, որի աչքերում թեթևակի նկատվում էր կանացի թափանցումը գաղտնիքների։ Մարութայն ամբողջ էությունամբ գրկեց նրան։ Ու այն լուսինն այնքան հեշտ թվաց Սյոմային իր խռովքի պատճառը նրան հայտնելը, որ հենց այն է պիտի հայտնեի, բայց հենց փորձեց այդ, իսկույն զգաց, որ դա ամենից դժվար բանն էր աշխարհում։

— Ձանձրալի է այստեղ, Մարութայ,—ասաց նա։

— Ձանձրալի է, գիտեմ։ Հենց Մաքսիմն էլ այդ է ասում քեզ համար։ Ուրեմն ե՛կ մեզ մոտ, հաճախ եկ։

— Չէ՛, Մարութայ, ես չեմ ուզում իմ ձանձրույթը բերել ձեզ մոտ։

— Գուցե տունն հս ուզում գնալ։

— Տո՛ւն, ի՞նչ կա ինձ համար տանը։ Ինձ համար ոչ մի հանգիստ տեղ չկա։

— Ի՞նչ ես փնտրում, որ չես գտնում այստեղ կամ տանը,— հարցրեց Մարութայն լուրջ դեմքով*։

— Ոչինչ,—և Սյոման աչքերը դրեց գետին։

Մարութայն վեր կացավ։

— Չեմ պնդում, գուցե քեզ համար մեզ մոտ ես ձանձրալի է։ Այդ կարող է պատահել։ Բայց ես ու Մաքսիմը միշտ էլ սպասում ենք քեզ—այդ իմացի՛ր։ Մեզ համար էլ պետք է ընկերությունը։ Վերջապես թո՛ղ հիմարությունները, այսօր թեյին եկ մեզ մոտ, կսպասենք։

Եվ ուզում էր հեռանալ, բայց Սյոման ձեռով արեց*.

— Լսի՛ր, Մարությա: Ճիշտն ուզո՞ւմ ես: Ես միշտ զգում եմ, որ կարող եմ խանգարել ձեզ... ամուսիններիդ:

— Մեզ խանգարե՞ս*, — զարմացաւ Մարության:

— Պարզ խոսենք. դուք ամուսիններ եք: Կուզենաք ձեզ համար ասել-խոսել ա՛յն, ինչ որ ձեզ է հաճելի: Ի՞նչ գործ ունեմ ես ձեզ մոտ:

Մարության ծիծաղեց*:

— Նո՛ւ, գաղտնի խոսակցության համար ժամանակ կգտնվի: Եվ վերջապես ամուսինը չի փախչի:

Սյոմային դուր չեկաւ ո՛չ այդ ծիծաղը և ո՛չ էլ այն միտքը, որ գաղտնի խոսակցություններ ունենում են նրանք, կարծես դա նոր բան լիներ նրա համար*:

Եվ ինչո՞ւ այդ աշկարա փաստը, որի մասին դիտեր նա, որը ծիծաղեցնելու շափ հայտնի և օրինական բան է՝ նրան այդպես ծանր խոցեց, երբ դրա մասին խոսվեց*: Կարծես դա իսկապես փաստ դառաւ, երբ Մարության ինքն ասեց այդ:

Սյոման սրտնեղեց:

«Կարող էիր այդ բանն իսկի՛ էլ շասել», — ասաց մտքում և նոթերը կիտեց:

— Մարությա՛, այնպես ես խոսում, կարծես ամուսին չունենաս և չես սիրում, — ասաց Սյոման և ասաց հանկարծ, որ չմտածի շասել, — մի՞թե դու այդքան էլ պահանջ չունես ամուսնուդ հետ երկար մենակ մնալու:

— Ինչո՞ւ չէ, ես սիրում եմ Մաքսիմին: Բայց հո չեմ կարող ամբողջ օրը քիթ քիթ հետը նստել: Ուրիշ մարդիկ էլ են հետաքրքիր:

Այս խոսքերը հանգստացրին Սյոմային:

— Մարությա՛, կարո՞ղ էիր ուրիշին սիրել, — հանկարծ հարցրեց Սյոման և զգաց, որ ինքը ընկած է մի զառիվայր մակարդակի վրա և գլորվում է ակամա և արագ:

— Ի՞նչ հարց է դա, — զարմացաւ Մարության:

— Ոչինչ: Տեսական հարց: Կարո՞ղ է մի կին, որ սիրում է իր ամուսնուն՝ այդ բոլորին զգալ, որ հնարավոր է և մի ուրիշին սիրել:

— Հնարավո՞ր. ինչո՞ւ չէ: Ընդհանրապես կարող է: Սերը վառ-վում է, սերը հանգչում է: Ամեն բան կարող է պատահել:

— Կարո՞ղ էիր դու երևակայել, որ դու մի օր չես սիրի Մաքսիմին, այլ մի ուրիշին:

Մարուսյան մտածեց.

— Մաքսիմին... ոչ. ես նրան չեմ կարող չսիրել:

— Ամենևին:

— Ամենևին էլ չէ: Չեմ մտածել այդ մասին:

— Ապա մտածի՞ր:

Մարուսյան սկսեց մտածել.

— Ո՞վ է իմանում, ինչե՞ր չեն պատահում կյանքում: Կարող է, իհարկե: Բայց ես հիմա զգում եմ, որ սիրում եմ Մաքսիմին

— Իսկ Մաքսիմը:

— Մաքսիմը, օ՛, նա ինձ շատ է սիրում:

Նրանք լռեցին:

— Այո,— շարունակեց Մարուսյան,— դա ինձ համար մեծ ուրախություն է այս անապատում: Առանց Մաքսիմի, ի՞նչ մեղքս ծածկեմ, ես այստեղ չէի կարողանա գործ կատարել:

«Մարուսյան շատ է գեղեցիկ,— մտածեց Սյոման,— և ի՞նչ պիտի անեմ ես»...

Եվ նա մտիկ տվեց նրա ձյունեղեն ուսերին, նեղ իրանին, որ ուռենու պես ճոճվում էր ման գալու ժամանակ և բարակ, երկար ոտներին, որ երաժշտության պես քայլում էին սենյակի երկարությամբ:

«Մարուսյան աղետավո՞ր կերպով գեղեցիկ է»,— կրկնեց մըտքում Սյոման և ճնշվեց այդ զգացման ծանրության տակ:

Մարուսյան նայեց Սյոմային և մի անախորժ բան զգաց: Որ արդեն կոտրվել է այն սահմանաքարը, մինչև ուր մի տղամարդ կարող էր մոտենալ իրեն: Եվ իբրև փորձված բժիշկ, որ դնում է ճիշտ դիագնոզը և գիտե, որ տվյալ հիվանդությունը թեև թեթև նշաններ ունի, բայց անցնելուց առաջ դեռ մի ծանր շրջան ունի անցնելու և պատրաստվում է երկար խնամքի՝ այնպես Մարուսյան որոշեց «հիվանդությունը» և լրջորեն իրեն ետ քաշեց:

«Պատմություն է սկսում»,— մտածեց Մարուսյան և մոտենա-

լով պատուհանին՝ ձեռքերը ծալեց կրծքին: Նա դուրս էր նայում, իսկ Սյոման ճնշված դիտում էր Մարուսյայի կանգնվածքը, որի մեջ մի հատուկ բան կար, որ նվաճում էր մարդու՝ բարձր հասակի հրամայող, սաստող շեշտը, տիրական գեղեցկությունը, հաղթող հպարտանքը:

«Սա ինձ ամեն բան պիտի անել տա»,—կայծկլտեց Սյոմայի գլխում:

Անդիմադրելի, բնազդային մի ուժ, հրաբխային հարվածի պես նրա հոգու խորքերից խռովեց Սյոմային: Եվ առաջին անգամ նա տեսավ, որ անց է կացել սահմանը: Նա միայն մի բան որոշեց: Որ նա չի կարող դավաճանել իր ընկերոջը և չի կարող մեռցնել աղետալի զգացմունքը դեպի Մարուսյան: Ուստի և դա կմնա ծածուկ երկուսից էլ: Թող տևի տարիներ թեկուզ: Միակ ելքը սա է, քանի որ նա անդարձ «հիմարացել» է արդեն: Եվ ահա այս ելքը, այս թուլությունը, որ դավաճան զգացմունքը գա և ծածուկ բնակվի նրա հոգու մեջ—հանգստացրեց Սյոմային:

Մարուսյան հրաժեշտ տվեց նրան տուն ղնալու համար, բայց Սյոման ընկերացավ նրան մինչև նրանց բնակարանը:

Սյոման մի նոր կենդանություն նկատեց իր մեջ: Կենդանություն, որ զգում է մարդ՝ խոհերից վճիռների և գործողությունների անցնելիս: Նա նկատեց նաև, որ իր մեջ մեկ ուրիշը իրենից անկախ գործում է, կարգադրում, հրամայում և հիմի հայտնվել է արդեն: Եվ թելադրում է:

Եվ արդեն պարզ է: Սյոման սիրում է Մարուսյային: Ճիշտ է՝ ծածուկ, իր մեջ, բայց դրա մեջ հույս կա, որ ընկերական պարտականությունը հարվածող այս հիվանդագին զգացմունքը մի ելք գտնելով դուրս կգա իր հոգուց և կանհետանա:

Մի քանի օր Սյոման ասլորեց այդ հոգեկան վիճակով: Սակայն այդ մի քանի օրը ոչ թե հանգստյան օրեր եղան, այլ ավելի շուտ պարզեցին նրա խաբուսիկ վիճակը, որին ապավինել էր նա: Նա իրեն զգաց մի հորձանքի մեջ, որն այլևս տանում էր իրան, և ինքր դիմադրել չէր կարող:

Նա սկսեց կռվել իր հետ: Արդյոք չէ՞ր կարելի հեռանալ այս պատմությունից: Չէ՞ր կարելի երազել մի ուրիշի մասին: Գտնել

Մարուսյայի նմանին: Ավելի գեղեցիկը: Նա սկսեց պատկերացնել ուրիշին, նրա նմանին, նրա քրոջը: Բայց նրան զարմացրեց սիրո այդ անիմաստ կամ իմաստուն հիպնոզը, որ կաշկանդում, կապում է մարդու սիրտը միայն մի՝ էակի, միայն մի՝ հոգու հետ: Բայց եթե այդ էակի արտաքին նմանությունն անգամ չէր կարող գոհացնել մարդկային հոգու քմահաճույքներին՝ ուրեմն, ի՞նչն է այն հատուկ էությունը, որ մի արարածի դարձնում է միակը, միա՛կ այդպիսին: Իսկ եթե Սյոման այնպես սիրի Մարուսյային, որ ընդմիշտ կապվի նրա հետ, անկարող նրան թողնելո՞ւ... Իսկ եթե Մաքսիմը այնպես է սիրում իր կնոջը, որ նույնպես անկարող է թողնել և զիջել Սյոմայի՞ն... Իսկ եթե Մարուսյան, որ անշունչ առարկա չէ, որ սոսիսոս գնա նրան, որ իրեն տանում է...

Մարուսյան մենակ էր: Նա արդուկում էր երեսսրբիչները: Նրան տեսնելով Սյոման ուշքի եկավ: Զգաց, որ ճամփին ավելի հեշտ էր մտածել իր անելիքի մասին, քան թե անել: Բայց ի՞նչ է ուզում անել:

Մարուսյայի լուրջ դեմքը և բացակա Մաքսիմի ներկա պատկերը խայթեցին նրան:

— Նո՛ւ, պատմի՛ր, ի՞նչ կա,—սկսեց հասարակ ձևով Մարուսյան, երբ Սյոման նստեց:

— Ոչինչ: Եթե ինձ ուղարկեին մի ուրիշ վայր, շատ լավ կլիներ,—ասաց հանկարծ Սյոման, չսպասելով, թե այդ պիտի ասի:

— Օհո՛, դու ուզում ես հեռանա՞լ այստեղից,—ժպտաց Մարուսյան:

— Եթե հնար լինի՞...

— Ռուսաստա՞ն ես ուզում:

— Միևնույն է, թե ուր:

Նրանք լռեցին:

— Մեզ համար տխուր կլինի,—խոսեց Մարուսյան կարծես ինքն իրեն:

— Ինչո՞ւ պիտի տխուր լինի,—հարցրեց Սյոման և զգաց, որ սիրտն ուժգին զարկեց:

— Դե՛, սովորել ենք իրար:

— Ուրիշ ընկերներ շատ կան:

— Շատ կան, և նրանց հետ էլ լինում ենք, բայց...

— Բայց...

— Մաքսիմը շատ լավ է զգում իրեն քեզ հետ: Ընկերություն է՝ ինչքան չլինի:

— Իսկ դո՞ւ ինչպես...

— Ե՞ս,— և Մարուսյան այնպես ճնշեց արդուկը, որ մերկ ճերմակ ուսը ուռելով դուրս լողաց զգեստի տակից:

Սյոման նկատեց այդ և շփոթվեց:

— Այո, դու,— ասաց Սյոման և զգաց, որ ձայնը իրենը չէր, այլ մի ուրիշ մարդու, որին ինքը չէր տեսնում է: Եվ հազաց հուզմունքից խեղդված:

Այդ նկատեց Մարուսյան և բնազդաբար լռեց:

— Մարո՛ւսյա, գիտե՞ս ինչ,— ասաց Սյոման դարձյալ իր համար օտարոտի ձայնով,— ես սիրում եմ քեզ:

Այս ասելով իսկույն մտածեց. «Ի՞նչ շուտ եղավ այս ամենը»:

Եվ սակայն անասելի հաճույք զգաց, ինչպես պատերազմի ժամանակ վաղուց սպասված մարտը սկսելիս: Այսինքն «վերջապես, ինչ կլինի՝ կլինի»:

Լռություն տիրեց: Սյոման սպասում էր անսպասելի մի բանի: Ահա փոթորիկը կսկսվի:

— Ես զգում էի այդ,— պատասխանեց Մարուսյան խուլ և հանդիսա:

Եվ գլուխը կախ շարունակեց արդուկը: Լռեցին, բավական երկար:

— Եվ հետո՞,— դադարով հարցրեց Սյոման և աչքերը մթնած նայեց Մարուսյային:

— Հետո՞... հետո ոչինչ: Դու կմնաս մեզ բարեկամ և... կմոռանաս: Կպատահի: Հասկանում եմ:

Բոլորովին չէր սպասում Սյոման այսպիսի վախճանի: Նա ինչ-որ հիմար ճամփի վրա էր, որից ետ գալ չէր կարող, ինչպես և կանգնել— պետք էր առաջ գնալ: Ու վեր թռչելով մոտեցավ Մարուսյային: Սա ոչ մի շարժում չարավ:

— Մարո՛ւսյա:

Պատասխան չեղավ:

— Մարոնայա, — և թեւ տարավ Մարուսյայի ուսին, — թո՛ւյ՛ տուր Մարոնայա:

Մարուսյան հանդարտ շարժումով ուսն ազատեց և շարունակեց արդուկելը:

Ապա հանգիստ առավ.

— Նստի՛ր տեղդ:

— Մարոնայա, — շնչաց Սյոման, — ես ոչինչ չեմ կարող ասել քեզ բացի այն, որ հիմա լսեցիր: Գուցե նեղացա՛ր: Հսի՛ր, բան եմ ասում: Չե՞ս լսում: Նո՛ւ, մնաս բարով:

Սյոման դուրս թռավ դռնից:

— Սպասի՛ր, — հրամայեց հետևից Մարուսյան:

— Ի՞նչ է, — խիստ ձայնով հարցրեց Սյոման, կանգնեց և աչքերը խոժոռած նայեց գետնին:

— Գնա՛ տուն, բոլոր հիմարություններդ թո՛ղ այնտեղ և էլի ե՛կ: Ամոթ է քեզ պես տղամարդին, որ այդպես փալաս ես դառնում: Վերջապես դու Մաքսիմի ընկերն ես:

Սյոման սպասեց, որ Մարուսյան շարունակի, դա դուր եկավ նրան: Նա էլի կանգնեց, որ Մարուսյան շարունակի իր խայթոցը, բայց Մարուսյան արդուկում էր և չէր նայում նրա կողմը:

Սյոման պոկվեց տեղից և արագ քայլերով գնաց տուն:

Ամոթը, խղճի խայթը, իր նվաստացումը և Մարուսյայի բարեկամությունը այնպես խանդարելու զգացումը նրան խարանեց շիկացած երկաթի պես: Նա բաց արեց կոնյակի շիշը և բռնեց բերանին:

Մինչ ուշ գիշեր բերանքսիվայր ընկած էր թախտին, բայց քունը չէր տանում:

Այնուհետև մի քանի օր կամ պաշտոնատեղին էր կամ տանը: Չէր վճռում գնալ «նրանց կողմը»:

Միայն մի շաբաթ հետո եկավ Մաքսիմը և սկսեց միամիտ պատմել ընկերներից մեկի թյուրիմացությունները՝ մաքսային վարչության հետ:

— Գնանք մեզ մոտ ճաշի, — հանկարծ ասաց Մաքսիմը:

Սյոման չհամարձակվեց խոսել:

— Այո՛, այո՛, վե՛ր կաց: Մարուսյան սպասում է քեզ:

«Սպասո՞ւմ»... Սյոման ե՛ր զարմացավ, ե՛ր թեթևություն զգաց: Ուրեմն Մարուսյան ներել է և մոռանում է: Ինքը ե՛ս թեթև ու մոռանալի համարեց իր արածը:

Ի՛նչպես Մարուսյան փարատում է և հեշտացնում ամեն դժվար բան:

Գնացին: Ներս մտնելիս Սյոման աչքի տակով փնտրեց Մարուսյային: Բայց նա տանը չէր:

— Ո՞րտեղ է Մարուսյան:

— Գնացել է գյուղ: Կարծեմ ընկերները ներկայացում են կազմակերպում երկաթուղու կայարանի բանվորների և սահմանադահլիՃների համար: Մարուսյան չի սիրում խաղալ, բայց պարտականություն է հանձն առել: Շուտով մեզ գյուղում բնակարան կտան, էլ կարիք չի լինի այդպիսի բաների: Համար ահագին ճամփա կտրել: Մարուսյան սիրում է ժխտը: Հիմար Եղորովն ինձ ասում է մի՛ թողնի Մարուսյային տղերանց մեջ՝ կխլեն:

— Դո՞ւ ինչ ես ասում:

— Հիմարություն, ի՞նչ պիտի ասեմ. ո՞վ կարող է խլել Մարուսյային: Մարուսյան ի՞ր է, ի՞նչ է. Եվ վերջապես ամեն բանից վախենալով ո՞ր կզնաս: Լա՛վ սոցիալիզմ կշինենք, Եթե կնիկներս դնենք վանդակ:

— Զե՞ս խանդում:

— Իսկի՛:

Մարուսյան հկավ: Նա հասարակ և ընդհանուր ձևով ասաց.

— Բարի օ՛ր:

— Բարի օ՛ր,— շնչաց Սյոման և նայեց Մարուսյային:

Սա դարձյալ ընդհանուր ձևով ասաց.

— Մեր կոլեկտիվում ղեկուցում կա այս երեկո փոխօգկոմնեթի մասին:

Մարուսյայի ամբողջ էությունից շնչում էր մի հանելուկ: Վերջապես ի՛նչ է նա. մտերիմ հոգի՞, դավադի՞ր, թե կոկետ: Նրանից բուրում էր մի ջերմ հարազատություն, որ ուղղակի գրկում էր մարդու: Զարմանալի հեշտ է թվում ամեն բան նրա հետ — ե՛կ կյանքը, ե՛ւ մահը, ե՛ւ անկումը, ե՛ւ վերածնությունը:

Մարութայի բարձրուողն Հասակը և հպարտ գծերը դարձյալ ճնշեցին Սյումային: Նրա կարճ շրջազգեստը և թևերի, ուսերի բացվածքները շնորհալի բնկվածքով վիժում էին ցած, մինչ ինքը Մարութայան սլանում էր դեպի վեր՝ գլխի, ուսերի ու վզի վճռական բռնվածքով: Նա նիհար էր թվում, բայց հասուն մկանները մատնում էին մի գիրգ ու պիրկ մարմին:

Սյուման զգում էր, որ վերջնականապես տեղի է տվել և ընկրճվել: Որ այդ գեղեցկության դիմադրել չի կարող: Որ նա մի բան կանի:

Ճաշը պատրաստ էր: Նստեցին սեղանի շուրջը: Մարութայան բացեց կոնյակի շիշը:

— Քո կենացը Սյոմա,—ասաց Մարութայան,—շատ մի՛ տխրի, բեղ կլծենք աշխատանքի:

Խմեցին առաջին ըմպակները: Խմեց նաև Մարութայան: Սյուման քիշ-քիշ բացվեց: Կարկամությունը, որի պատճառը այն դեպքն էր, կորցրեց իր սրությունը: Ուրեմն Մարութայան կամ ներել է իրեն և նշանակություն չի տալիս, կամ կարող է պատահել չի իմանում ինչով ծածկի անցյալի մերկ մարմինը, որ աչքի չերևա:

Մարութայան վերցրեց կիթառը և սկսեց հանդիստ ու լուրջ նվագել: Մաքսիմը կրկին ողևորվեց:

Դուրսը ճամփի ծայրին մի ձիավոր երևաց, որ վարդում էր՝ սանձով քաշ տալով մի ուրիշ ձի: Նա վերովար էր նետվում ձիու վրա՝ գալով դեպի այս կողմը և փոշին քառասմբակ պայթում էր ձիերի սմբակների տակից:

Մոտեցավ. սահմանապահ կարմիրբանակային էր:

Մաքսիմը դուրս եկավ.

— Ի՞նչ կա, Եմելյա՛ն:

— Շտապ գրություն,—ասաց կարմիրբանակայինը և պայուսակից հանեց մի ծրար:

Մաքսիմն առավ ծրարը, ստորագրեց գրքուկը: Կարդաց:

— Նո՛ւ, լավ,—մոռաց Մաքսիմն ու ծոծրակը քորեց:

— Ի՞նչ կա,—հարցրեց Մարութայան:

— Իսկույն դնում եմ պարետային վարչություն:

— Ե՞րբ կգաս:

— Զգիտեմ: Դուք վերջացրեք ձեր ճաշը:

Գործը սովորական էր, և Սյոման չհարցրեց նրա մասին:

Մաքսիմը նստեց ձին և առաջ ընկավ: Կարմիրբանակայինը խթեց իր ձիուն և մոտենալով նրան՝ գնաց պահելով մի պատշաճ հեռավորություն:

Մաքսիմի գնալուց հետո Սյոման կարծես ընկավ թակարդը: Կարծես մի աներևույթ ձեռ նրա համար դավ նյութեց, որից ազատվել չէր կարողանալու: Կոնյակից և երաժշտությունից տաքացած արյունը բունքերի մոտ զարկեց նրան լսելի ուժով, և նա աչքերի տակով նայեց Մարուսյային, որը անհոգ երևույթով կնտկնտացնում էր կիթառը և զարթեցնում անկապ ակորդներ իր երկարուկ, գողտրիկ մատներով:

Լուռ էին: Սյոման չէր լսում նվագը և զոհ էր, որ դա ծածկում էր անհարմար լռությունը: Նա դուրս էր նայում:

Հանկարծ նրանց հայացքներն իրար հանդիպեցին:

Մարուսյան կատակ-լուրջ դեմք շինեց և սուր նայելով Սյոմային շրթունքները ուղղեց.

— Հո՛ւ, երեխա՛...

Ու շարունակեց նվագը*: Սյոման չպատասխանեց: Մարուսյան ներողամիտ ու կիսաժպիտ նայեց նրան: Անսահման կանացի մեղմություն կար նրա այդ հայացքի մեջ, շոյող, գուրգուրիչ մի ցուք: Եվ ի՞նչպես Մարուսյայի այդ մեղմ, խաղաղ զարմանքը, հանգիստ խոսքերը անբացատրելի ուժով մեղմացնում, հեշտ էր դարձնում ամեն ծանր, մեղսալից միտք, փոխելով անմեղ, Կասարակ խաղի ամեն վարմունք, որ կարող էր թույլ տալ Սյոմայի բորբոքված երեակայությունը, կարծես պատրաստ զիջելու ամեն ինչ, որ թեկզորում է մարդու քմահաճ սիրտը: Եվ դա Մարուսյայի գեղեցկությունն էր, որ իր ներդաշնակ գծերով ուղղակի երգում, նկարվում էր նրա սլացիկ մարմնի ձևերում, թե՞ նրա մեղմ, բրոջական, գրեթե մայրական խոսքերի, գուրգուրիչ ժպտի հմայքը, բայց դա այդպես էր: Եվ դա ավելի էր բորբոքում, գրավում Սյոմային: Մարուսյայի այդ գեղեցկությունն ու խոսքերը գրկում էին Սյոմային, նա ընկղմվում էր այդ անդունդը՝ զգալով մի քաղցր գլխապտույտ և մեղկանում էր պարզապես Սյոման սկսեց մտա-

Ժեւ, որ այդ շոյիշ, գուրգուրիչ կնոջ մեջ ավելի կա սեր ու գգվանք, քան թե պետք է միայն մի էակի*։ Սերը—մի՞թե մեկինն է միայն։ Սերը—մի՞թե սեփականություն է դա։ Մեկի՞ սեփականությունը։ Օդը, արևը, ջուրը, կրակը—մի՞թե մեկինն է միայն։ Ինչո՞վ է սերը տարբեր օդից, արևից, ջրից, կրակից։ Ո՛չ, սերը մութ բան է։ Ինչպես և բնությունը։ Օդը, արևը, ջուրը, կրակը։ Սերը չգիտես, թե ում է գնում։ Նա տունկի պես է*։ Պոկի՛ր տունկը իր հողից.—կարծես նա բողբոջում է իր արմատի կտրտված թելիկներով։ Բայց տնկում ես նրան ուրիշ հողում՝ այնպե՛ս է աճում, ծաղկում, կարծես այստեղ էր բուսել։ Հիմարությո՞ւն, սերը սեփականություն չէ։

Մարուսյայի ամեն բան թույլատրող, այնքան մտերիմ թվալող գեղեցկությունը Սյոմային հեշտացնում էր այս մտքերն անելիս։ Եվ Սյոման առաջին անգամ պարզ տեսավ, որ ինքը ուր-որ գնում է հիմա, մղվում մի բանի, որ այլ ժամանակ կսաստվեր անգամ մտածելուց։ Եվ նա վճռեց, որ դա նույնքան հեշտ ու ախորժ կլինի, որքան և Մարուսյան գեղեցիկ ու մտերիմ է իրան։

Մարուսյան դադարեց նվագելը և դարձյալ նույն կատակ-լուրջ ձևով սասց.

— Զես ամաչո՞ւմ... «սիրահարվե՛լ է».—Ասացե՛ք խնդրեմ։ Ի՛նչ ոռմանտիկա։ Ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, կմոռանա՛ս։

Ապա ընդոստ շարժումով վեր թռչելով մոտեցավ Սյոմային և ձեռը նրա ուսին հպած՝ կռացավ նայեց նրա աչքերի մեջ*.

— Երեխա՛...

Սյոման ձեռը տարավ Մարուսյայի իրանը գրկելու*։

Մարուսյան թեթևակի ետ պահեց իրսն ու զնաց դեպի կիթառը։ Սկսեց մեղմ երգել կիթառի նվագակցությամբ։

Հետո աչքերը խոժոռեց Սյոմայի վրա ու մեղմ ձայնով սաստեց։

— Նո՛ւ, Սյոմկա, բավական է։ Թո՛ղ հիմարությունները։ Ե՞րբեզ ասացի, որ թողնես*։ Իսկ դու...

Սյոմայի աչքերին կարծես մի փառ եկավ*։ Մարուսյան թվաց ինչ-որ մշուշի մեջ, շա՛տ հեռու։ Նրա սիրտն ուժգին զարկեց, և նա ծանր հևալով վեր կացավ, մոտեցավ Մարուսյային։ Սա շարունակեց նվագելը։ Բայց այլևս լուրջ էր։

— Հետո՞,—ասաց լուրջ, և կողքանց նայելով շարունակեց՝
ճանկոտել կիթաութ*։

Սյոման անվճռական, արբածի պես կանգնել էր նրա մոտ*։

— Հետո՞,—կրկնեց Մարության բարձր և նվազը կտրեց*։

Սյոման լուռ էր։

— Սյոմա, դու հիմար չե՞ս,—ասաց Մարության մտերմա-
կան շեշտով,—ես ուրիշի կիներն եմ, հասկացիր*։

Սյոման դարձյալ լուռ մնաց։

— Գնա տե՛ղդ,—ասաց խիստ շոնով Մարության*։

Սյոման պզտոր աչքերով նայեց Մարությանին։

— Սյոմա՞, դո՛ւ գովե՛լ ես,—սկսեց Մարության, բայց երբ
հանկարծ վեր նայեց Սյոմային, նկատեց մի այնպիսի դեմք և
աչքեր, որ իրեն հիշեցրեց իր քեռուն, որին սպիտակները մորթե-
ցին նրա աչքի առջև, և նա տեսավ դաշույնը նրա կոկորդին քսե-
լիս։

Չէր սպասում, բայց հիմա ուշ էր այլևս։ Սյոման կարծես
նրա հայացքին էր սպասում. հանկարծ բռնեց նրա ուսերից և բաշ-
տվեց դեպի մահճակալը։

— Սյոմա՞,—սաստեց նրան Մարության ցած ձայնով և ետ-
մղեց նրան։

Սյոման խռպոտ մի բան ասաց, որ կոկորդում խեղդվեց և
կրկին կպավ Մարությանի ուսերին. Մի տեսակ հեշտ ու բաղցր
էր թվում նրան այս քայլը, որ նա անում էր։ Բռնաբարություն
մասին չէր մտածում, այլ իր արածը համարում էր մի վարմունք,
որ Մարության թույլ պիտի տար նրան, անշուշտ։ Նրան թվում էր,
որ ինչ էլ անելու լիներ, Մարության վերջ ի վերջո կներեր նրան
որպես ընկեր, որպես մտերիմ, որպես զեղեցիկ և բարի կին։ Հե-
տո զգաց մի այնպիսի մղումն, որին դիմադրելու ոչ թե ուժը,
այլև ցանկությունը կորավ։ Մնաց տարերային խեղագար մոլեղ-
նությունը։ Նրան այնպես էր թվում, թե ինքը չէ այդ անողը, այլ
մի էակ, որ կոխկրտելով թե՛ իր և թե՛ Մարությանի բոլոր հաս-
կացողությունները՝ դալիս էր անցնելու նրանց վրայով։

Մարության թեթևակի դիմադրեց նրան՝ կարիք չտեսնելով
լուրջ, մարմնական ուժի՝ հույս ունենալով այլ կերպ արգելելու։

Քայց Սյոման սկսում էր իրան մոռանալ: Նա մինչև անգամ դժգոհությամբ ծամածոնց դեմքը, որ այդ կինը դիմադրում է, չի զգում այն անհուն քաղցրությունը, որ կա իր վարմունքի մեջ:

— Սյոմա՛, թող,—ճշաց մեղմ Մարուսյան և կատվի պես դուրս ուրուկնց նրա գրկից:

— Թո՛ղ ինձ, ասում եմ, դո՛ւրս գնա,—գոչեց Մարուսյան՝ ջանալով դուրս վազել: Սյոման հարձակվեց նրա վրա և կրկին գրկելով նրան՝ սեղմեց թևերը: Ահա համբուրեց: Մարուսյան փախցրեց դեմքը*: Շատ սառն, անախորժ և հասարակ թվաց Սյոմային այդ համբույրը: Կարծես այն վսեմ էակը փախավ Մարուսյայի մարմնից և տեղը թողեց դեմքի անկյանը մորթին: Նա չհամբուրեց «Մարուսյայի՛ն»:

Եվ ինքը բաց թողեց Մարուսյային:

— Բանդի՛տ,—ճշաց Մարուսյան դողահար բարկությամբ և դուրս վազեց սենյակից՝ մազերը խռիվ:

Մի կարմիրբանակային էր անցնում հարևան տան մոտով: Նա նկատեց Մարուսյայի հուզումը, և կանգ առավ մի պահ*: Մարուսյան ներս փախավ և մազերը մատներով սանրելով հրամայեց*:

— Գնա՛ իսկույն այստեղից*:

Սյոման խլեց գդակն ու դուրս գալով՝ արագ քայլեց դեպի տուն:

«Մի՞թե նա այդպես հասարակ է նրան հպելիս,—մտածեց նա և զայրացավ իր արածի վրա*:

Ամբողջ գիշեր նա խմում էր ու թախտի վրա ծխում: Բայց չէր կարողանում արբել: Եվ դռանը նայելով սպասում էր Մաքսիմին: Նա մի տեսակ անտարբերություն էր զգում դեպի Մարուսյան: Շատ կոպիտ դիպավ իր սրտին նրա հանդիմանությունը, անսպասելի, ծանր քարի պես: Իր վարմունքի վրա նա չէր անդրադառնում:

Ամբողջ երկու օր նա շփոթ ու անձուկ տրամադրությամբ անցկացրեց՝ գնալով սլարեստային վարչություն: Իրեն թվում էր,

Թե իր բոլոր զգացումները մի անգամից փշրվեցին, և նա ոչնչով կապված չէ Մարուսյայի հետ: Եվ ուրախացավ:

Բայց սպասում էր Մաքսիմին: Ինչո՞ւ—ինքն էլ չգիտեր:

Նա Մաքսիմին սպասում էր տանը, բայց պատահեց ճամփին, եղեգնուտի մոտ:

Մաքսիմն ուզում էր կողքից անցնել արագ, բայց երբ հավասարվեցին՝ ակամա կանգ առավ և դեմքը շրջեց դեպի Սյոման:

Կանգ առավ և Սյոման: Մաքսիմի դեմքը ծովեց: Երկուսն էլ բնավ զարար ձևեր չէին տարան ատրճանակներին, բայց և ըստ սովորության իսկույն թողին:

— Նո՛ւ,—արեց Սյոման:

— Նո՛ւ...—կրկնեց Մաքսիմը և ծանր շունչ քաշելով, նայեց Սյոմային, լռեց մի փոքր և ապա իրեն տիրելով՝ ասաց,—ես բեզշան սատակ կանեի այս րոպեիս, եթե չլիներ կուսակցական դիսցիպլինան:

— Ես է՛լ նույնը,—կարճ կտրեց Սյոման ցած ձայնով:

— Կդաս կուսակցական դատի, կտեսնվենք,—սպառնաց Մաքսիմը:

— Գիտեմ,—պատասխանեց Սյոման մոռալ:

Մաքսիմը կրկին նայեց Սյոմային, ուզում էր մի բան ասել ավելի ծանր, ավելի ազդու, բայց միայն ասաց.

— Լի՛րբ և հանդուգն մարդ, ա՛յ թե ինչ...

Սյոման շուռ եկավ գնալու:

— Բանդի՛տ,—բռնեցրով սպառնաց Մաքսիմը և կարճ կայեց պատմությունը, որովհետև անկյունից դուրացիներ երևացին:

Ու արագ հեռավոր գնաց պարհուտային վարչություն:

Սյոման գնաց իր ճամփան: Բայց կարծես նրա մեջքը մեկը դադեց կրակի մտրակով: Այդպես զգաց նա մինչև Մաքսիմի անհետանալը: Ետ նայեց: Նա անցել էր անկյունը:

Ուրեմն սրա՞ համար էր սպասում Մաքսիմին: Սպասում էր, որ Մաքսիմը ևս որակի իր արածը: «Բանդի՛տ...»: Սա էլ է ասում այդ խոսքը: Եվ Սյոման հիմա էր պարզ պատկերացնում, որ իր արածը, որ առաջ այնպես թեթև, բաղդը, երազային էր լվում, հիմա մի կոպիտ, իրական բան է այլևս:

Երեկոյան նրա մոտ եկավ Միտյան:

— Կուսակցական դատը տեղի կունենա երեք օրից հետո,—
պէսեց նա առանց նախաբանի և կանգնեց սենյակի մեջտեղ:

Սյոման բութ հայացքով նայեց նրան և երեսը շրջեց դեպի
պատուհանից դուրս:

— Հը՛մ,— շարունակեց Միտյան,— գո՛րծ բացվեց: Կարող է
դատը շատ լուրջ վերջանալ,— սովեւացրեց նա՝ տեսնելով որ Սյո-
ման չի խոսում,— և քեզ կարող են... այո...

— Այդ մեկը ներողություն կանես,— սառը կտրեց Սյոման:

— Ո՞նց թե: Գիտե՞ս ինչ ես արել,— քննող աչքերով նայեց
նրան Միտյան:

— Գիտեմ... — պատասխանեց Սյոման ցած ձայնով, լռեց և
ապա հանգիստ հարցրեց.— ի՞նքն է գանգատվել Մաքսիմին, թե
Մաքսիմն է հարցրել...

— Դա կարևոր չէ: Մաքսիմն է դանգատվել բջիջին:

— Ավելի լավ. ով տուժել է՝ թող նա էլ բավարարվի:

— Ինչպե՞ս թե ով տուժել է. կարծում ես միայն Մաքսիմն
է տուժել կամ Մարո՞ւսյան,— և Միտյան մոտեցավ Սյոմային ու
բռնեց Կպեց նրա քթին,— այստեղ տուժել է կուսակցական
էտիկան: Հասկանո՞ւմ ես: Դու գիտե՞ս, թե ինչ ես արել: Բռնա-
բարման փորձ: Խեղճ կորցրե՞լ ես:

Սյոման լռեց:

«Ուրեմն իմ արածը նկատվում է իբրև բռնաբարման փորձ»,
— մտածեց նա խայթվելով այդ բառից: «Եվ ուրիշ ոչի՞նչ— միայն
բռնաբարություն»: Նրան շատ անախորժ թվաց այդ պաղ, դա-
տարանական բառը: Ինչպես տաք մարմնին սառ երկաթը: Շատ
էր կուպիտ, անխնա և անվերապահ— «բռնաբարություն»:

Բջիջը քննություն նշանակեց: Զեականությունները քիչ էին,
բայց ձեականությունների մեջ շատ բաներ կային, որ մեքենա-
կան էին, կարծես իրեն՝ Սյոմային չվերաբերող: Օտար, կոշտ
առարկայի պես ընկնում էր շարունակ նրա զգացումների թելերի
մեջ և կտրտում, ցավեցնում— «բռնաբարություն»:

Նախագահում էր Միտյան: Ճիշտ է՝ նրա արճիճի կերպա-

րանքը շէր սարսափեցնում Սյոմային, բայց նրան հիշեցնում էր քաղաքացիական կռիւների Միտյային, որն իր ձեռքով երկու րոպեում գնդակահարեց իր ընկերոջը մի հանցանքի համար: Միտյայի ձեռը շէր դողա և Սյոմայի առջև, բայց անցել են այդ օրերը և գործը ուրիշ էր հիմա:

Մյուս ընկերները մոայլ նայում էին հատակին և լռում: Այնտեղ էին Մաքսիմն ու Մարուսյան: Սա ավելի հանգիստ էր երևում, քան պետք էր մի նման դատի ժամանակ:

— Ի՞նչպես եք ներկայացնում դեպքը, պատմեցե՛ք, — դիմեց Միտյան Մարուսյային:

Մարուսյան սկսեց պատմել:

— Ես չգանգատվեցի Մաքսիմին: Ես մի օր թաքցրի դեպքը... ճիշտն ասած փորձելու համար, թե արդյոք կարելի՞ է մոռանալ... Բայց վերջը վճռեցի հայտնել Մաքսիմին, և դա ոչ նրա համար, որ Մաքսիմը կարող էր հարցնել ինձ, թե ինչո՞ւ Սյոման, ընկեր Միրոնովը, չի գալիս մեզ մոտ, ո՞չ նրա համար, որ իմ թաքցնելը այդ դեպքում կարող էր ավելորդ կասկածների և տանջանքների տեղիք տալ, այլ պարզապես նրա համար, որ իմ և Մաքսիմի, և եթե ուզում եք, նաև ընկեր Միրոնովի ինքնասիրությունից ցած բան կլիներ այդպիսի անարժան դադտնիքներ պահելը: Ես կարծում եմ, ընկեր Սյոման ևս համաձայն կլինի ինձ հետ, որ ես պարտավոր էի հայտնել այդ դեպքը Մաքսիմին: Ես հայտնեցի և խոսք առա Մաքսիմից, որ նա իրեն կուսակցականին վայել կերպով կպահի: Նա կատարեց իր խոստումը: Ես ուրախ եմ: Բայց, նա, որ հայտնեց բջիջին — դա իր գործն է... Թերևս ես...

Սյոման սաստիկ ցանկացավ լսել վերջին խոսքերի շարունակությունը, բայց Մարուսյան չվերջացրեց:

— Շատ լա՛վ, պատմեցե՛ք ինչպես եղավ:

Մաքսիմը մոայլվեց և դաժան կերպարանք առավ: Մարուսյան ծամծմեց շրթունքները:

— Ես կպատմեմ, — միջամտեց Սյոման:

— Ընկե՛ր, մի՛ խանդարեք, — ընդհատեց նախագահը:

Մարուսյան պատմեց դեպքը հասարակ ձևով, առանց ընդգծելու, առանց ծանրացնելու:

Մի քանի հարց ուղղելով Մաքսիմին և Մարուսյային՝ նախա-
դահլը դիմեց Սյոմային.

— Ընդունո՞ւմ եք ձեր հանցանքը, ընկե՞ր:

— Այսինքն ինչպե՞ս,—հարցրեց Սյոման,—դուք հարցնում
եք ձևականի՞ կողմից... թե՛...*

— Ընդունո՞ւմ եք բոլորը ձևականի և բովանդակության կող-
մից... որ դուք ցանկացել եք բռնաբարություն գործ դնել,—չկա-
րողացավ ավելի մեղմ և հավաք խոսքով արտահայտվել նախա-
դահլը:

— Դուք տերմինները ջոկելո՞ւմ եք խոսում, թե՞ կարիք կա
ձեզ...—զայրացավ Սյոման:

— Խնդրեմ՝ առանց հուզվելու և վիրավորվելու,—կտրական
խոսեց նախադահլը,—պարզ՝ ընդունո՞ւմ եք ձեր հանցանքը:

— Ես ասում եմ՝ դուք տերմինների մասին հասկացողությու-
նունե՞ք, թե երեխայի պես եք գործ ածում բառերը...

— Դուք վիրավորում եք, ընկե՞ր,—ձայն տվին բջիջից լուռ
ընկերները:

— Եթե դուք կարծում եք, թե ես եմ ձեզ վիրավորում և ոչ
թե դուք ինձ,—այն ժամանակ ես հրաժարվում եմ բացատրու-
թյուն տալուց:

Եվ Սյոման վեր կացավ:

— Այն ժամանակ գործը կհանձնվի ուղղակի ԿՎՀ՝ կուսակ-
ցական կոլեգիային:

— Ինչպես կուղե՞ք:

— Դա աններելի վերաբերմունք է, ընկե՞ր,—ձայնը բարձ-
րացրեց բջիջի անդամներից մեկը,—դա կոմունիստին վայել չէ:
Փոխանակ անկեղծ խոստովանելու հանցանքը, դուք բռնում եք
ինչ-որ մեղչանական փքված դիրք և ուղում եք գործը ձգձգելով
քննադնել: Դա հեղափոխականի վարմունք չէ:

Սյոման կողքանց խեթ մտիկ տվեց նրան:

— Դուք երեխա եք,—ասաց նրան Սյոման,—և լավ կլինի
այդ ձևով շխոսել:

— Ի՞նչ ձևերով է խոսում սա,—գոչեցին բջիջի մյուս ան-
դամները,—ի՞նչ է երևակայում իրան,—հանձնեք գործը կուսակո-
լեգիային, պրծավ գնաց:

— Ուրեմն առաջարկ կա գործը հանձնել կուսկոլեգիային՝
Համաձայն եք:

— Այո, այո, համաձայն ենք: Թե չէ, ի՞նչ է սա իսկապես...

Թողորը վեր թռան և սկսեցին միանգամից խոփել, բողոքել՝
Իսկ Միտյան ծխախոտը վառելով հեռացավ սեղանից: Սյոման
արագ դուրս գնաց:

Նրա հետևից պայթեց մի տաք վիճաբանություն:

— Նա խենթացել է, հանդուգն է դարձել:

— Վերջապես ի՞նչ է ուզում: Ընդհատակյա աշխատանք է
ասում, քաղաքացիական կռի՞ւլ—գիտենք, յոթը կաշի մաշել ենք
դրանց մեջ, ի՞նչ է ուզում ասել դրանով: Գլխներիս խա՞ն է ու-
զում դառնալ:

— Նո՞ւ, ընկե՛ր, այլևս ավելորդ է մեր խոսելը: Նա պիտի
ենթարկվի բջիջի պահանջին: Համենայն դեպս մենք մեր դատա-
վճիռը կարձակենք: Վե՛րջ տվեք*:

— Ի՞նչ է,—շարունակեց բողոքողը,—որ հեղափոխական է
կուսակցական, պետք է աշ ու ձախ բռնաբարի՞ և բացատրությու-
ն էլ չտա՞: Ո՞ւր է նա...

— Լա՛վ, լա՛վ, մի՞ տաքանա,—ասաց Միտյան մեղմակի և
մոռյլ գնաց դուրս:

Սյոման դուրս գալով բաց դաշտը՝ դանդաղ գնում էր: Նա չէր
կարողանում հաշիվ տալ կատարվածի մասին՝ այնքան հախուռն
և անսպասելի կոպիտ էր թվում նրան այդ բոլորը:

— Միևնույն է բջիջը իր դատավճիռը կկայացնի* և կհանձնի
կուսկոլեգիային, չե՞ս փախչի, ախպե՛ր ջան,—լավեց Սյոմայի
հետևից Միտյայի ձայնը:

Սյոման կանգնեց և դեմքը շուռ տալով Միտյայի կողմը՝
ասաց թթու ձայնով.

— Դո՞ւ ինչ ես ձեռ առնում մարդու:

Միտյան դեմքը մոտեցրեց նրա դեմքին՝ սուր հայացքը խրեց
նրա աչքերի մեջ.

— Է՛յ, սատանի լակոտ. դու կարող ես կուսակցությունից
դուրս թռչել, իմացի՛ր այս:

— Թո՛ղ այդ ձեռք,—խոսեց խուլ ձայնով Սյոման և վերելից ներքե մտիկ տվեց Միտյային:

— Իսկի է՛լ չեմ թողնի այս ձեռք,—սեղմեց Միտյան,—քեզ ասում եմ դուրս կվռնդեն քեզ կուսակցությունից, հասկանում ես, շա՛ն որդի, խելքդ գլո՛ւխդ հավաքի:

Սյոման համառ, կողքանց մտիկ տվեց Միտյային և արհամարհանքով լռեց:

Առաջ շարժվեցին:

— Լսի՛ր,—ասաց Միտյան,—դու ինձ մի բա՛ն ասա կարճ ու պարզ, դու ուզե՞լ ես նրան բռնաբարել:

Սյոման նայեց Միտյայի խայթիչ աչքերին և տեղի տվեց.

— Այո:

Միտյան անսպասելի իր համար զարմացավ.

— Զո՛ւտ վազմի,—ասա ինչո՞ւ բջիջում շասիր, որ դու ուզում էիր նրան բռնաբարել:

— Ես չէի կարող նրան վիրավորել:

— Ո՞ւմ:

— Մարուսյային: Նա կվիրավորվեր այդ կոպիտ, անասնաֆան բառից:

— Ուրեմն դու ուզո՞ւմ էիր բռնաբարել,—նո՛ւ, այդպես կարճ կապի:

— Այո, միակ կարճ, մեղանական խոսքը, ճիշտ է: Որպեսզի ձեզ նեղություն չպատճառի մտնելու ավելի խորերը: Դա հեշտ է ձեզ համար...

— Նո՛ւ, նո՛ւ, նո՛ւ, սկսե՛ց լեզու ածելը: Դու, ախպեր ջան, պա՛րզն ասա՝ խրվել եմ կեղտոտ պատմության մեջ, ուզում եմ մաքուր դուրս պրծնել:

Սյոման լուռ մնաց: Նա աչքերը վայրահակ՝ լսելի շնչում էր և ավելի մտածում բջիջում անց ու դարձի մասին քան թե լսում:

— Մեղանական խո՛սք,—հեզնեց Միտյան և շրթունքը ծամածոեց,—ամեն ծծկեր հիմի գործ է ածում այդ բառը: Ինչ որ ատամիդ տակ շի ընկնում, դժվարդ դալիս է, մեջքդ ճկոտ է տակին և ուզում ես խուսափել կեղտոտ դեզերտիրի պիս՝—մեղանական խո՛սք է, ասա՛ ու պրծի՛ր... Արդեն աշխարհը բամ-

բասում է մեզ, որ համայնացրել ենք նաև կինը, որ մենք քան-
դում ենք մարդկային գոյության բոլոր հիմքերը... Կոպիտ բռնա-
բարոյթյուն, խառնակեցություն արա և երբ կուսակցական ընկեր-
ներդ քեզ պատին են սեղմում՝ անվանի՛ր մեշշանականություն:
Ահա սա՛ է մեշշանականությունը: Դա հեշտ է քե՛զ համար ասելը:

— Դու իմանո՞ւմ ես, թե ինչեր ես խոսում, — հանկարծ հար-
ձակվեց Սյոման Միտյայի վրա:

— Այո, այո, — փակեց նրա ձայնը Միտյան, — իմանում եմ:
Դու միայն մի վախեցնի ինձ և լսի՛ր: Կգաս բջիջը և ամեն ինչ
կխոստովանես, որ ուզել ես բռնաբարել, բջիջը որոշում կտա,
կուղարկենք կուսկոլեգիային: Երկարացնելու միտքը թո՛ղ, չե՛ս
պրծնի: Սա կուսակցություն է, հորս տղան չէ:

— Դու չե՛ս սովորեցնելու ինձ այդ բանը:

— Նո՛ւ, ավելի լավ: Վաղը կրկին կհավաքվենք. կգաս բջիջ
և կխոստովանես: Իմացա՞ր:

— Առանց իմ խոստովանության պարզ է ամեն բան: Ես
զարմանում եմ, թե ինչպես դու չես հասկանում: Մաքսիմը հայտ-
նել է, Մարուսյան ասաց բոլորը: Ուրեմն էլ ի՞նչ փաստեր են
պետք: Դործը պարզ է առանց իմ խոստովանության: Այո, բռ-
նաբարման փորձ: Գիտեմ, գործը կհասնի կուսկոլեգիա և նա
վճիռը կհանի, կուսակցությունից դուրս կանեն, թերևս ժամանա-
կով, թերևս և ով գիտե... ընդմիշտ:

— Եվ դա քեզ համար ոչի՞նչ բան է: Հա՞:

Սյոման համառ նայեց նրան և շարունակեց.

— Հիմարություններ մի՛ ասի: Լսի՛ր: Ես նրան ուզեցի բռ-
նաբարել, — եթե այդպես ես ուզում, և ինձ ազա՞տ թող: Ցտեսու-
թյուն:

Եվ Սյոման արագ-արագ հեռացավ:

Սյոման չգնաց բջիջ, ուր նշանակված էր երկրորդ նիստ նրա
գործը քննելու համար: Բջիջը որոշում հանեց — վտարել Սյոմա-
յին կուսակցությունից և իր որոշումն ուղարկեց ԿՎՀ կուսկոլեգիա:

Սյոման հարցի քննության ժամանակ երևան է բերել կոմու-
նիստին ոչ վայել վերաբերմունք, փոխանակ անկեղծորեն խոս-

տովանելու իր ոչ կոմունիստական արարքը՝ նա վիրավորել է բջիջի անդամներին, անվանելով երեխա և այլն և հրաժարվել է բացատրություն տալուց:

Կուսկոլեգիան արձանագրելով, որ այդ հանցանքի համար Սյոման արժանի էր կուսակցության շարքերից վտարվելու, սակայն նկատի ունենալով նրա կողմնակի կերպով իր հանցանքը խոստովանելը, երիտասարդ հասակը, կատարած ընդհատակյա աշխատանքը, հեղափոխությանը մատուցած ծառայությունները և որ նա առաջին անգամն է նման հանցանք կատարում, նաև նկատի առնելով սահմանապահ զուգամասի հատուկ պայմաններ՝ Սյոմային հայտնել ամենախիստ նկատողություն՝ վերջին նախազգուշացումով*:

Կուսկոլեգիայի որոշումը հայտնվեց բջիջում, գրվեց լրագրում և դարձավ սահմանամերձ շրջանի խոսակցության առարկա*:

Սյոման մի քանի օր խմում էր և անընդհատ ծխում: Ամեն բան, ամեն առարկա, ամեն մարդ մերկացավ կարծես*, սկսեց երեւալ բոլորովին պարզ, հասարակ գույնով:

Իրականության գույնով...

Ճախուտներ, շամբեր, աղուտներ և այլված թփեր...

Սեպտեմբերի արևը փռել էր իր ոսկեթել սավանը անապատի վրա, ուր Սյոման և Միտյան ձիավորված գնում էին սահմանամերձ ճամփով:

— Հիմարություններ ես ասում՝ Մարուսյան ինձ չհասկացավ,— ասում էր Միտյան համառ ինչպես միշտ,— Մարուսյան չի կարող ամեն իր դեմը վազողի գիրկն ընկնել: Նա ուրիշի կին է, հասկացիր:

— Սեփականությունը ասա:

— Սեփականությունը: Այսինքն՝ թեկուզ սեփականությունն այնքան ժամանակ, այն չափով, որ ինքը կամովին գնում է մեկին և մեկը՝ նրան: Նո՛ւ, քեզ չի գալիս, չի սիրում, վախում է ամուսնուց, հասարակությունից, սիրում է ամուսնուն, վերջապես խորը չի մտածում այդ մասին: Կա՛մք չունի՝ քի՛չ բան կարող է պատահել: Աղատ չէ՛:

— Ազատ է:

Եվ Սյոման հառաչեց:

— Ազա՛տ է, ազա՛տ, ճիշտ է,— բորբոքվեց հանկարծ Սյոման և գոչեց:— Բայց լսիր, Միտյա... Ափսո՛ս չէր հեղափոխու-
թյունը... Ափսոս չէ՛ր հեղափոխությունը, որը և ո՛չ ոքինը չէր,
ամենքինն էր և ամենքս էլ ազատ էինք նրան սիրելու: Եվ այն-
տեղ տղամարդություն կար, կրակվե՛լ կար, թռչել, ընկնել կրա-
կի ու փոթորկի բերանը: Այնտեղ ամենքս մի բան գիտեինք, որ
մեզնից ով ավելի մեծ սիրով կսլանա նրա գիրկը և կվերցնի
ավելին՝ կարո՞ղ է, իրավունք ունի: Սիրո՞ւմ ես, տղամա՞րդ ես—
թո՛հր, գնա՛, վերցրո՛ւ: Անձնվիրություն, սիրո, քաջության տեղ
էր: Իսկ ի՞նչ է սա, այս կինը... Ինչքան շատ ես սիրում, այնքան
վատ քեզ համար...

— Նո՛ւ, տեսնո՞ւմ ես:

Սյոմային դուր չեկավ Միտյայի համաձայնելը իրան: Կար-
ծես միայն ինքն ունեւ իրավունք այդպես մտածելու, ինչպես ինք-
նասպանության դիմողը, որ այդ գործը համարում է միայն ի՛ր
կամքին ենթակա բան և համաձայն չէ, որ դա կատարվի ուրիշի
ձեռքով: Եվ սկսեց տրտնջալ.

— «Ուրիշի սեփականությունը»... Սուտ է. սերը սեփակա-
նություն չէ. սերը ամենքինն է և՛ ամենից շատ նրանը, ով շատ
է սիրում:

— Մաքսիմն ավելի շատ է սիրում,— սկսեց զրգռել Միտյան:

— Մարուսյան չգիտե, որ ինքը ոչ իր ամուսնունն է, ոչ իմը
և ոչ էլ ինքն իրենը,— համառում էր Սյոման տանջվելով, որ չի
կարողանում իրեն տանջող մտքերին ձև տալ և արտահայտել,—
այո՞, հոգին չես չափի, նրա հատակին չես հասնի: Մարուսյան
«ուրիշի սեփականություն չէ»: Նրա հոգու դռանը փականք է դր-
ված—մեղշանականության փականքը: Դա նրան թույլ չի տալիս
հոգին բանալու և դուրս նայելու ա՛յ այս բարձր, անհուն եթեր-
քը, որտեղից արեւի հետ մեզ է զալիս բնական սերը:

Միտյան ուզեց հասկանալ նրան.

— Սպասի՛ր,— և ձիու սանձը քաշեց, կանգ առավ, Սյոման

հետևեց նրան,—սպասի՛ր: Դու ուզում ես խառնակեցությո՞ւն ամեն բանի: Պա՛րզ ասա, առանց գեղեցիկ խոսքերի:

— Բնությունը կհավասարակշռի՛,—պատասխանեց Սյոման հասկանալով նրան, ավելի քան նա ասաց,—ոչի՛նչ չի քայքայվի: Ավելի բնական զույգեր կկազմվեն:

— Կինը տվյալ մոմենտին նրա՛նն է, ով ամենից շատ է սիրում նրան, այսպես չասացի՞ր:

— Այո:

— Նո՛ւ, ուրեմն Մաքսիմն ավելի շատ է սիրում Մարուսյային,—դարձյալ գրգռեց Միտյան: Եվ կինը նրանն է ում ամենից շատ սիրում է կի՛նը ինքը—պրծավ գնաց: Ի՞նչ ես խելքիդ զոռ տալիս:

— Նրա՛ն է սիրում կինն ամենից շատ, ով ամենից շատ սիրում է իրեն՝ կնոջը,—համառեց Սյոման գրգռված:

— Սոփեստությո՞ւն, հիմարությո՞ւն, չարժե մի գրոշ,—ու Միտյան ձին քշեց,—դու խենթացել ես:

Սյոմայի ձին ինքը գնաց հետևից և հավասարվեց: Նրանք երկար ժամանակ լուռ կարկտում էին ճամփան՝ դիպչելով նրան ու վեր-վեր թռչելով: Ջախ կողքին լռում էր շամբուտը: Դաշտը ժպտում էր դեղին երանգներով, իսկ օդի մեջ մղղում էր հեռվից հասնող ղողանջը ուղտերի, որ շէին երևում: Արևը ուրախության պես լցվում էր հոգու մեջ:

Սյոման մտածում էր Մարուսյայի մասին: Հանկարծ սլարզ պատկերացրեց նրան: Ահա նա՝ ուռենու ճկուն հասակով, խնկագույն մազերի գանգուրներն ինչպես ողկույզներ դլխին դրած, աչքերն առավոտյան լճակների պես ջինջ և հասակի այն հպարտ, հրամայական սլացքը, որ խենթացնում էր իրան...

Ու հանկարծ մի խայթոց զգաց*: Ծանր, ծանոթ խայթոց, որ նրան պատահում էր միայն մի վայրկյան, երբ նրա երեակայության առջև կանգնած մշուշը—զգայությունը բթացնող մշուշը—մի վայրկյան ճեղքվում էր և միջից լույսի պես ցայտում էր սիրած կինը. կենդանի, իրական, իբրև մի սևեռյալ հիվանդագին պատկեր:

Աղետալի՛ Մարուսյան:

Սյոման վայրենացավ, աչքերը կրակվեցին: Եվ նա դեմքը ցնցեց, որ թափ տա իր աչքերից այդ պատկերը:

Մի խորին զգացում՝ ճշմարիտ ինչպես կյանքը, անբացատրելի ինչպես կյանքը՝ զնգում էր խորունկից նրա հոգու մեջ: Նա զգում էր, որ ինքը ճշմարիտ է:

— Լսիր, Միտյա, հո գիտես, ինձ համար ավելի բարձր* բան չի եղել և չկա, քան հեղափոխությունը: Բայց նրա շափ ճշմարիտ է, որ ես սիրում եմ այդ կնոջը: Բայց լսիր...

— Նո՛ւ,—պողպատի պես զարկեց նրան Միտյան:

— Ես գիտեմ, ամեն մի անկարգ քայլ, ամեն մի սխալ հարվածում է մեր վերելքին, հեղափոխությանը, սոցիալիզմին: Ես սիրում եմ հեղափոխությունը, նրա դաժան դիսցիպլինան: Ես լիովին* կհնազանդվեմ նրա բոլոր հրամաններին: Բայց աստված է վկա, նու, սատանան տանի այդ աստծուն, հեղափոխությունը վկա—դու հո գիտես, որ նրանից բարձր բան չկա—այդ կինը իմն է և ոչ ոքինը...

Միտյան չպատասխանեց, այլ քշեց իր ձին: Սյոման գնաց կողքից: Դարձյալ շամբուտը լռում էր, հեռվում պսպղում էր Արաքսի կոտրտված դաշույնը, իսկ ավելի հեռուն, ուղղակի երկրնքի մեջ հետևի ոտների վրա պառկած և առաջինների վրա հենված՝ անբթիթ նայում էր Մասիսը իբրև մի հսկայական սֆինքս:

Կ Ո Ն Դ Ո Ւ Կ Տ Ո Ր

Շոգեկառքը կոկորդիլոսի պես ոտներն արագ ծուլ ու բաց անելով վազում, քաշ էր տալիս իր մարմինն ու պոչը: Վագոնները դղրդում էին, և Շիրակի քամին փոփոացնում էր պատուհանների վարագույրները: Եվ դաշտերը ետ հոսելով՝ հեռվում պտույտ գալով, լեռներն առաջ վազելով ստեղծել էին* մի հսկայական պար, որի տակտով հեռագրասյուների ցուցամատերը մեկմեկու հետևից խրվում էին վագոնների աչքը:

Այնպես ուրախ, գարնանային սուավոտ էր, որ երգն աննկատելի դուրս էր թռչում մարդու բերանից:

Բայց վագոնների մեջ մի փոքր աչդպես չէր: Գնացքը Լենինականից նոր էր հեռացել և այդ վիճակում Երևան մեկնող ուղևորները դեռ վիճում էին տեղերի գրավման համար: Մի լենինականցի կնիկ ահագին բողջան դրել նստարանի վրա՝ չէր ուզում տեղ զիջել նախկին ուղևորին, որ մի ընկերով գնացել էր բուֆետը, և ոչ էլ բացատրում էր, թե ի՞նչ իրավունքով էր գրավում ամբողջ նստարանը: Դիմացի նստարանին էլ մի գյուղացի մեկնվել քնել՝ չէր ուզում ոտները քաշել տեղ տալու մի ուրիշ գյուղացու, որն իր տոպրակի ապրանքով բռնում էր նրա ոտներին:

Այս վեճը խլանում էր մյուս կուպեններում տիրող աղմուկից: Այնտեղ էլ ուրիշ մարդիկ էին վիճում տեղերի կամ այլ անհարմարության համար:

Վագոնը դեռ հանգիստ չէր:

Ներս մտավ վագոնի հաղթանդամ կոնդուկտորը՝ շեկ թուփունե թավ բեղերը շրթունքների վրա կախ:

— Ընկերներ, տոմսներդ, բիլեթ... — ասաց նա փափուկ, քարի տենորով:

Ուղեորները միահամուռ ոռնոցով ընկան նրա վրա:

— Սա՞ ինչ կարգ է, ինչո՞ւ են մեր տեղերը բռնում, տե՛ղ տվեք... Ինչո՞ւ չեք հոգում...

Կոնդուկտորը ձեռք հեղինակավոր ծանրությամբ բարձրացրեց բոլորի բաց բերանների դեմ և շատ հանդիսավոր ընդհատեց.

— Հըլը յավա՛շ, կեցե՛ք, մե՛կ-մե՛կ, բան հասկանանք: Տեսնենք ինչ է էղե:

Լենինականցի կնկան.

— Քո՛ւրս, ի՞նչ գուլես, վեշչերդ դիր վերի պոլկեն, էստեղ պալակաթ չի էղնի:

Հետո գյուղացուն դառնալով.

— Ընկե՛ր ջան, օրը ճաշ էղավ. պռավիլա չէ օր ոտներդ էրկնցնես պոլկի վրա. ե՛լ, ե՛լ, պասաճիրին տե՛ղ տու:

Գյուղացին կիսաքուն ճմլկոտաց.

— Օ՛օֆ, հեշ գիշերս չեմ քնե, բանե խապա՞ր եք:

Առաջ գնաց դեպի մյուս կուպեները, ուր աղմուկը սաստկանում էր:

— Հա՞, ի՞նչ է, ի՞նչ դալապալըդ է:

Մի գյուղացի կնիկ, չէր իմացվում ի՞նքն էր առաջ տեղը բռնել, թե մյուսները եկել խցկվել էին այդ կուպեում, աղմկում էր: Տեղը նեղ էր, և ոչ ոք չէր ուզում անցնել մյուս կուպեն: Գոռգոռում էին իրար վրա:

Կոնդուկտորն սկսեց կարգ հաստատել:

— Գնացեք մեկեւ կուպեն, տեղ կա:

Չէին գնում:

— Դո՛ւ գնա, — դարձավ գյուղացի կնկան:

— Յաա՛, ընչի՞ ընձեն էտե դան՝ տե՛ղ դավթեն:

Սկսեցին ղուլուալ: Կոնդուկտորը սրտնեղեց.

— Լա՛վ, Լա՛վ, ջաղչի հեքիաթը մի՛ շինեք: Փոխեք տեղերդ: Եվ գյուղացի կնկան, որ ամենից բարձր էր ճղավում.

— Տը սո՛ւս, Լա՛վ էլ էրկան ալեխույա պետք չէ:

Հետո ձանձրացավ.

— Դո՛ւք զիտեք. գուզեք գնացեք, գուզեք սխմվեք: Հըմք կռիւ մի՛ էնեք, կռիւ չի էղնի:

Վերջն էլ.

— Ատա՛ամ (մա՛րդ), հոգի հանեցիր: Գլոխս դինգ էղավ: Ու հեռացավ իր կուպեն:

— Այ օղուլնե՛ր, լեն աշխարքի մեջ ի՞նչ նեղ կապրեք:

Նստեց: Չնայած այդ վեճին՝ չէր կարողանում լալ նեղանալ, անախորժել:

— Է՛,—մտածեց նա՝ դառնալով իր տրամադրությանը և ախորժանքով մտիկ տալով թեյամանին, որի եռ ջուրը նոր էր վերցրել կայարանից: Գույնը տվել էր: Գոհաժպիտ աչքերով շոյեց իր պղտոր բաժակը, թեյ ածեց ափսեն—ամեն գործողություն զատ-զատ ապրելով իբրև կյանքի մեծ քաղցրություն—հետո շաքարի պստիկ բեկորը կենսահատիկի պես նետելով բերանը՝ բեղերի փունջը թրջեց լափսեի թեյի մեջ և փռշտոցով ներս քաշեց անձկալի հեղուկը:

Անբացատրելի հոգեբանություն*:

Ապա գրպանից հանեց պատկառելի ծալովի դանակը, բացեց, կոշտ ձեռը մեկնեց կարմիր բոբոնին ու դարձյալ զգալով ամեն գործողություն և դրանց մեջ մեծ քաղցրություն՝ սիրով մի ճեղ կտրեց բոբոնից և շոր եզրը թրջելով թեյի մեջ, տարավ բերանը, կերավ, թեյն էլ վրան խմեց ու հառաչեց.

— Օխա՛յ, բաղնիքմ արժե՛ր:

Թեյը վերջացրեց և ուղեց մի ընկույն նստած մնալ, բայց նրան խթեց անհանգիստ մի բան՝ առողջությունը, որ եռում էր մեջը գինու պես և տրամադրությունը թրթռացնում:

Ու ինչպիսի ամեն առողջ մարդու, այնպես էլ նրա մեջ ամեն բան՝ չնչին գործողություն, մի անցք, առարկա, թեթև շարժում՝ հաճույք էր ինքնին: Եվ նկատելի:

Արդեն սոսկ ապրե՛լը նրա համար ախորժանք էր: Արյունը առողջության հետ հոսեցնում էր նրա երակներում այդ զգացումը:

Գործերն էլ լավ էին հրևի: Բայց ի՞նչ կարող էին լինել մի կոնգուկտորի գործերը... Թիֆլիսից՝ Զուլֆա, Զուլֆայից՝ Թիֆլիս: Բայց նրա մեջ այնքան անսպառ էր կյանքի ախորժակը, գործ

անելու հաճույքը, որ վագոնին հսկելը, տոմսերին նայելը, կայարաններում իջնելը, վագոնում մոմեր վառելը, այս ամենի մեջ մեծ խորհուրդներ կային նրա համար:

Նա դյուղացի էր: Երբ աղքատ, հողազուրկ դառավ՝ հողը վճռեց նրան: Ընկավ երկաթուղին, և ահա քսան տարի էր կոնդուկտորի պաշտոն կատարելով՝ սկսել էր արհամարհել հողը, սիրել երկաթը: Նա իր սերը տվեց երկաթուղային գործին՝ դնացքին, կայարաններին, դեպոյի բանվորներին, ծառայողներին: Ու մինչ գյուղում, հողի վրա մենակ էր, զուրկ, այստեղ երկաթի վրա ապահով էր՝ զգալով իրեն մի մեծ ընտանիքի անդամ, ամբողջ միության երկաթուղում և հետո, ինչպես լսում էր ժողովներում՝ գործարաններն ու ձեռնարկները, բոլորն իր ընտանիքին էր: Դա նրան ուժ էր ներշնչում: Դա իր տունն է, իր տնեցիք: Առաջվա մի հատիկ շուֆի տեղ հիմա բանում է մի հսկայական գործիք՝ դնացքը, միշտ սարքին, կարգին, հարյուր հազարավոր ընկերների օգնությամբ, որ այդ մեծ գործիքների վրա աշխատում են, պայքարում, իրար պահում, և ամենքն ապրում են:

Սովորաբար վագոնում նստում են մշտահոգ, տխուր, քթնե-րը կախ ուղևորներ, հաճախ նրանց մեջ նէպմաններ, որ ողջ ճամփին միայն մտածում են, թե ինչպես մի մեծ գումար շանթեն այսինչ ձեռնարկությունից կամ մի մաղձոտ ծառայող, անտարբեր տեխնիկ, մի պեսիմիստ ինժեներ, թերևս հոգնած, ուղղակի կյանքից դժգոհ մարդիկ սրտենդում են երկար ճամփից: Եվ բոլոր այդ մարդիկ ախորժակները կորցրած, ծխում են, ծխում, շտապելով տեղ հասնել, սարքել մի դժվարին կոմբինացիա ավելի շահելու համար, մի կերպ դուրս պրծնել անփուլթ գործի, վնասարարության համար իրենց հետապնդող պատասխանատվությունից: Մինչ այդ մարդիկ, որոնք չեն ուրախանում, ձգտելով մի կերպ քշել կյանքի մնացորդը դեպի ոչնչություն ու ներվոտ, մաղձոտ նայում են ժամացույցին և հորանջում: Կոնդուկտորը չգիտե, թե ուր պարփակի իր քառասուն ութլիանոց կյանքի ուրախությունը:

Գնացքը կանգնեց հետևյալ կայարանում, կոնդուկտորը շտապեց իջնել վագոնից: Կայարանը դուրս էր քաշում: Բայց վա-

գոնի դռանը կանգնելու պարտականութիւնը մեխեց նրան տեղում: Նա ժպտաց՝ նայելով փնջացող մի շոգեմեքենայի կողմը: Այնտեղ մի շշակ էր գոռգոռում*: Նա քրտնամխել էր:

— Մեխա՛կ,— ձայն տվեց նրան կոնդուկտորը ուրախ ձայնով: Մեքենավարի օգնականը վեր նայեց ու բարկացած շարտեց.

— Հը, ի՞նչ կա:

— Ի՞նչ ես կրակ կտրե, էտ ո՞ւր, իմանա՞ր՛:

— Թիֆլիս,— պատասխանեց Մեխակն այնքան ցած, որ չէր լսվում, բայց կոնդուկտորը հասկացավ:

— Գնա՛, գնա՛, Սերոբը Սանահին քեզի կսպասե:

Կայարանի հերթապահը, որ գնացքին հանդիպելիս հազիվ կոճակները կոճկել և շտապ դուրս էր թռել՝ քնատ նայում էր գնացքին:

— Հը՛, Բարսեղ,— մոտեցավ նրան կոնդուկտորը,— ի՞նչ ես սմքե, դռնդ դուրս քցե, ա՛յ օղուլ:

Հերթապահը քնատ-քնատ նայեց նրան և հորանջեց:

Կոնդուկտորի հետեից մեկը կոպիտ բզեց:

— Դո՛ւ ինչ էիր առավոտ կանուխ ձենդ ցկե, օրթըլաղ՛:

Կոնդուկտորը արագ ետ նայեց:

Սլաքավարն էր:

— Դլուխդ թաղեմ, Մուգո՛ւշ, գլուխդ, դիշերս մրսե՞լ ես:

Արի, արի, չայմ խմցնեմ՝ ոսկոռներդ բացվին:

— Զայը թարկ եմ էրե, արաղ կիմեմ:

— Շատ լավ կենես: Տես, Սեթոյի օյինը չխաղաս:

— Ի՞նչ է էրե:

— Խմել քներ էր, սեմաֆոռը վեր էր վարե՛ սաստաւը դուս եկաւ:

— Զէ հա՛:

— Հըսը՛: Իրեն էլ դուս էրին: Տնաքանդութիւն չէ՞. դուշ-մանը չի էնե:

Ու կոնդուկտորը ճմլկոտում է ուրախ.

— Օ՞ֆ,— գիշերս հեշ չեմ քնե:— Այնպես է ասում այս խոսքերը, ինչպես մի ուրիշը կասեր. «գիշերս շատ լավ քնել եմ»:

Աչքերն ուռել՝ անքնությունից ջերմորեն պսպղում են, բայց դա կոնգուկտորի տարերքն է: Կոնգուկտորը շգիտն երբ է քնում, երբ զարթնում: Երկաթն առողջությունը, որ բերել է գյուղից՝ ոչ մի կերպ չի մաշվում:

Գնացքը նորից դուրս եկավ կայարանից և սկսեց կոկորդիլոսի պես սողալ դաշտի միջով:

Անիվները զնգում են վագոնի տակ, զնգում է ինչ-որ մի շղթա, արևը ջերմացնում է լեռնային օդի սառը հեղուկը՝ առողջության ըմպելիքը:

Կոնգուկտորը մի անգամ անցուղարձ արավ իր վագոնում, ստուգեց տոմսերը, խոսեց սրա-նրա հետ և դարձյալ զնաց իր նեղ կուպեն, որ նրա համար լայն էր, ինչպես աշխարհը:

Ու մինչ վագոնում քրթմնջում էին կյանքից արտնջող ուղևորները՝ կոնգուկտորի կուպեից դուրս էր թռչում նրա առողջության անդուսպ պոռթկումը՝ ուրախ երգը:

Ն Ա Ր Գ Ի Զ Ը

Նա ընտրվեց գյուղխորհրդի անդամ*։ զնաց մինչև խորհուրդների համահայաստանյան համագումար։

Նա՝ Նարգիզը՝

Երեսունի մոտ մաշված մի կին էր նա՝ մտրակի ճկուն մարմնով, թախծալի ժպտի ցուքերը խոշոր սև աչքերում*։

Համագումարի նախօրյակին նա ճամփա ընկավ Երևան իրենց հարևան Սոսոյի սայլով, որ մի քանի գյուղացիների հետ գնում էր քաղաք։

Սոսոն հաստ շրթունքներով շվացրեց մի եղանակ, աչքերը ճամփին զցեց, հետո գլուխն օրորեց և ասաց ինքնիրեն.

— Կնանիք զոռում են, հա՛...

Նարգիզը բատրակի կին էր։ Երբ նրան պատգամավոր էին ընտրում՝ ամուսինը ամոթխած ժպտով հտ նայեց իր ընկերներին.

— Այ տղա, ձե՛ռ քաշեք։ Նարգիզն ի՞նչ կարա անի։

— Նարգիզը սարը շուռ կտա։ Էդ քու բանը չի,— ձայն տվին բատրակներն ու ծափահարեցին։

— Դուք եք իմանում,— ձեռը թափ տվեց ամուսինը,— խելքս չի կտրում...

— Ընկեր Նարգի՛զ, ընկեր Նարգի՛զ...

— Լա՛վ, Լա՛վ, քվեարկում եմ։ Ովքեր համաձայն են...

Բոլորի ձեռքերը քամու պես փչեցին դեպի վեր։

Ամուսինն էլ ձեռը բարձրացրեց։

Եվ ահա Նարգիզը Երևանումն է։ Տեղավորվել է նոր հյուրանոցում և դուրսը զբոսնում է։

Աբովյան փողոցով մարդկային բազմութիւնն է հոսում: Փնջվում են, քանդվում, խումբ-խումբ, մենակ, անցնում անտարբեր, անուշադիր, շատերը քթերը կախ:

Այդ բազմութեան մեջ աննկատ անցնում է Նարգիզը՝ ածուխի ժպիտը աչքերի մեջ, արևոտ դեմքը շրջելով շենքից շենք: Մեկ-մեկ դիտում է խանութները, կրպակները*, ցուցանակները, կանգնում է վիտրինների առջև: Ոչ ոք այնքան բան չի նկատում, որքան Նարգիզը: Ոչ ոք չգիտե ինչ մեծ հաճույք է այրվում նրա սրտի մեջ շնչին առարկաներն անգամ դիտելիս: Ո՞րքան վճիտ են այն նիկելի թեյամանները, սառցե ծաղիկների նման առկաղիկները, կտորեղենների գունագեղ ջրվեժները վիտրիններում՝ վերից վար: Բոլորը փայլուն, շքեղ, ժպտուն: Ո՞վ է ասում, թե դրանք հասարակ իրեր են: Դրանց բոլորի մեջ ժպիտ կա, կանչ՝ դուրի նոր կյանքը, դեպի ասպագան:

Նարգիզն ապրում է, ապրում այդ բոլորը մեկ-մեկ, շոշափող զգացումով, ֆիզիկական ախորժանքով: Եվ այնքան խորն է այդ զգացումը, այդ իրերի կենդանի տպավորութիւնը, որ նա խանդաղատվում է:

Ախր Նարգիզը նոր է կյանք դուրս եկել: Նա նոր է սովորել գրել-կարդալ և արագ մտավ կյանքի շրջապատույտը և ահա ազահութեամբ ծծում է կյանքի, իրերի հաճույքը:

Վերադարձավ հյուրանոց:

Շենքի կամարների ռեզոնանսը դիպավ նրա ականջին: Այդ ձայնի մեջ կա մի նորալեզու բառ, որ Նարգիզի հետ խոսում է նոր կենցաղի հրաշալիքներից: Վեր գնացող սանդուղքները տանում են ոչ թե մաքուր սենյակներ, այլ կավիճային կամարների մի ճերմակ աշխարհ: Այնտեղ վերևը սլատգամավոր կանանց սենյակ էին հատկացրել: Նարգիզը օրվա ուրախութիւններով արբած ներս մտավ:

Նրա դիմացն ելավ հեռավոր դավառներից մեկի սլատգամավորուհի Սավգյուլը, մի ճակատով, զալում կնիկ, գլուղխորհրդի նախագահ:

— Հը՛, ո՞ւր էիր, աղջի՛, ի՞նչ ես շատ թրև գալի:

— Կնկա էի ման գալի, որ մարդիս սպակեմ:

Քրդուհիները փռթկացին: Իսկ թրքուհիները թարգմանել տալով նրա ասածը՝ կես լուրջ կես կատակ ասացին.

— Գտի, գտի, մի-մի հատ էլ մեզ համար:

Երեկոյան բոլորը գնացին համագումար:

Մտնելով թատրոնի շենքից ներս՝ Նարգիզը գնաց շրջեց ցուցահանդեսը, ուր դրած էր երկրի բոլոր արդյունաբերության արգասիքը. կաշիներ՝ գույնզգույն, փայլուն. ծխախոտ, տեքստիլի նախշուն կտորեղենը, մարմար, սապոն, արթիկտուֆ, երկաթեղեն, բամբակ...

Ապա խռնված բազմության արանքով սահեց ներս: Պատգամավորները ծեփ էին տվել սրահը, որ գոռում էր նրանց մուտոցից: Նարգիզը ներս մտավ ու նստեց:

Բեմը լցվեց: Համագումարը բացվեց ինտերնացիոնալի թնդյունով, որ արձակեց կարմիրբանակային օրկեստրը պատըշգամբից: Հետո լավեցին նորընտիր նախագահության անունները և մինչ Նարգիզը ուշքի կգար՝ ինչ-որ ծափերի մի մրրիկ թույրեց նրան բեմ: Ծափերի կարկուտի մեջ նստեց կարմիր սեղանի հետև և իր շուրջը տեսավ բանվոր-գյուղացի տղամարդիկ, թուրք ու եզիդի կանայք:

Բեմը շառագունել էր արյունոտ արշալույսի պես. այնտեղ հրդեհվում էին դրոշները, վառ վարագույրներն ու սեղանը կարմիր ծածկոցով:

Պատշգամբից շողշողացին շեփորների պղնձափայլ կրակները, հետո սրահում էլեկտրական կարմիր լույսերի մեջ սլաշժառ օրվա պես հոսեցին կինոյի լուսարձակները:

Ներս մտավ Անդրժողկոմխորհի նախագահը և սրահում սլաշթեց որոտալի ծափահարությունը: Բանակայիները շեփորեցին ողջույնը, որ ծափերի մրրիկի մեջ ճայթում էին.

Տրա՛—տա՛, տրա՛—տա՛...

Տրա՛—տա՛, տրա՛—տա՛...

Ու բեմի, սրահի, դրոշների այս կարմիր բոցերի մեջ Անդրժողկոմխորհի նախագահը խոսում է համաշխարհային հրդեհի մասին:

Այս ամենը տեսնում, լսում է Նարգիզը և ժպտում ինչպես համեստ ծաղիկ, որ դուրս է եկել արևերես: Կարմիր թաշկինակը գլխին:

Դիտե՞ նա, թե ինչ հրդեհի մեջ է այժմ...

Ժպտում է Նարգիզը, իսկ նրա շուրջը կարմիր վարագույր-ների հրդեհի մեջ դրոշների բոցերը ժպտում են մի ուրիշ դաժանատեսիլ ժպիտով: Կայծակն է ցոլում նրանց մեջ, զալարվում մեծ փոթորիկը, որ սլայթելու է ամբողջ աշխարհի գլխին:

Ծ Ա Ն Ր Ա Գ Ի Ն Թ Ո Ւ Ղ Թ Ը

Հաշվապահությունից օրդեր տվին ինձ, որով կարող էի պահեստից երկու կիլո թուղթ ստանալ:

Իջա ներքնաստուն, թղթի պահեստը:

Կիսամթի մեջ, թղթի հակերի կողքին, սեղանին թեքված էր մի ծեր մարդ: Թղթի պահեստապետն էր:

Նա ակնոցների վրայից ծուռ-ծուռ ինձ նայեց և դրսավեց:

— Ի՞նչ եք կամենում:

Ցույց տվի օրդերը: Նա կարդաց և դանդաղ վեր կացավ:

— Գրելու թուղթ ե՞ք ուզում:

— Այո՛:

— Գրելու թուղթ չկա:

Ես նայեցի թղթի հակերին, որ իրար վրայով բարձրանում էին մինչև առաստաղ:

— Բա սրանք ի՞նչ են:

— Սրանք—տպագրելու թուղթ են:

— Գուցե կտորնե՞ր կան:

— Կտորնե՞ր, տեսնեմ:

Նայեց դես-դեն, մտավ հակերի մեջ: Գլուխը տարավ բերեց:

Մաշված ու ապրած ծեր բանվորի դեմքին մի մտախոհ անդորր կար—բոլոր հին բանվորների բնորոշ գիծը—և կնիքը անցած տաժանելի կյանքի: Աշխատանքը ուրիշի երջանկության համար, տարիների զրկանքը, պայքարը և նրա համար ուշացած հաղթությունը, ապա նաև ներկա պայքարը, նոր խնդիրները... Այս ամենը նրա դեմքին, կերպարանքին, շարժումներին տալիս էր մի խորին իմաստ:

Նա տեղովը կենսագրություն էր. բանվորական շարժման պատմություն:

Ուղղեց կորացած մեջքը և կանգնելով դիմացս, նայեց աչքերիս մեջ:

— Ի՞նչ պիտի գրեք:

— Ո՞վ է իմանում, դեսից-դենից:

Մտածեց: Դարձյալ նայեց աչքերիս մեջ և ինչ-որ բարի միտք անցավ մտքովը:

— Թղթի կրիլի՞ս է, ասի հս:

— Կրիլի՞ս,—կիսաժպիտ ու ծուռ-ծուռ նայեց ինձ,—սլահան-ջը մեծ է, թե չէ՝ թուղթ շատ կա: Գործը մեծացել է, հազար բան ենք տալում: Առաջ ոչ տպագրություն կար, ոչ էլ կրիլիս: Առաջ թուղթը շատ էր...

— Հասկանում եմ, հայրիկ, հասկանում եմ—ծիծաղում եմ հս:

— Լա՛վ,—մտահոգվեց նա,—հիմի ի՞նչ թուղթ տամ Ձեզ:

Սկսեց էլի որոնել:

— Էնպես, լավ գրելու թուղթ, որ... մրմուռում է իներն իրեն և տնտղում թղթի հակերը:

— Հա՛,—հիշեց,—մի քիչ թուղթ կա էն պուճախում: Տեսե՛ք՝ կհավանե՞ք:

— Ինչ թուղթ որ տաք՝ հավան եմ, հայրիկ:

Տեսա: Ոչինչ:

— Ահա, սա,—ցույց տվեց պապաշան տողած և անտող թղթ-թի օգմաները՝

— Տվեք, հայրիկ, վնաս չունի: Բան որ ունենաս գրելու՝ ամեն թղթի վրա էլ կգրվի:

Վերցրեց թուղթն, սկսեց կշռել: Պիտի տար երկու կիլո: Ավել եկավ, ետ վերցրեց: Նորից գրեց: Թուղթը իր փեշերով կախվում էր և խանդարում կշռելը: Կշռեց երկու կիլոյից մի քիչ ավելի և մնացածը ձեռքում պահած նայեց կշեռքին: Մի քիչ ծանր էր:

Հետո մի վճռական շարժում և ձեռքի բոլոր թուղթը գցեց կշեռքի թաթին:

— Ա՛ռ:

— Պապաշա, շատ եղավ:

— Ոչինչ, ոչինչ, վերցրեք, կորած տեղ չի... հավաքեց, կապեց թուղթն ու գցեց թևերիս մեջ:

Ու առատ զգացմունքով նայեց աչքերիս մեջ:

Ես ականածեցի այդ հայացքից: Թուղթը, երեք կիլո թուղթը, միլիոնավոր փթերով ծանրացավ գրկիս մեջ: Բազմամիլիոն պրոլետարիատի կողմից այդ նվերը, որ դնում էր «ոչ կորած տեղ»: Եվ ինչի՞ց գիտեր, որ կորած տեղ չի: Օրդե՞րն էր նրան վստահեցնում, որ բերել էի «էնտեղից»: Ճանաչում էր անձամբ ինձ և ընդունում հիմք այդպիսի մի առատ նվերի համար:

Զհարցրի: Շնորհակալութուն հայտնեցի պապաշային և միլիոնների թուղթը գրկիս դուրս եկա կիսախավար, լռիկ ներքնատնից, ուր հավատարիմ հսկում էր թղթի վրա պապաշան: Ու հեռացա ծանրագին սոցիալական պատվերով:

Կաշխատեմ, հայրիկ, որ «կորած տեղ չլինի»...

ԱՆՀԵՏԱՅՈՒՄ

— Երրորդ գործողության դեկորները պատրաստ չեն,— ղեկուցեց ադմինիստրատորը դիրեկտորին։

— Ինչպե՞ս... վաղը ներկայացում է,— անհանգստացավ դիրեկտորը։ — Ո՞ւր է Պետիկը։ Կանչեցեք իսկույն։

— Պետիկը չկա։

— Հիվա՞նդ է։

— Ո՛չ։ Մի ժամ առաջ բեմում էր։

— Նայեք, տեսեք, շենքի մեջ կլինի։ Ո՞ւր պիտի գնա...

Ադմինիստրատորը դնաց։

— «Պետիկը չկա»,— խոսեց կարծես ինքն իրան դիրեկտորը, — այս ժամին Պետիկը բացի թատրոնից ուրիշ տեղ չի կարող լինել։

Պետիկը հարվածացին է և երկու անգամ պարզևատրված թատերական աշխատող։ Նկարչի օգնական, դեկորատոր։ Ամենքի աչքի առաջ է նրա սյավ, նիհար դեմքը, ջլուտ, նուրբ կաղմվածքը, գանգուր մաղերը և թախծալի անուշ աչքերը։

Առավոտից մինչև կես դիշեր նա շրջում է թատրոնում, կուլիսների միջին նկարում է, սարքում։ Հետևում է պիեսների պատրաստությանը, քննում է մակետները, ուշով լսում է ամեն նկատողութուն։ Կատարում է ամեն հանձնարարություն։ Մի բան միայն աչքի է զարկում— լռակյաց է և զլուխը կախ, համեստ։ Բայց իբրև հարվածացին համառ է և տոկուն։ Ու թեև արտաքին աղմուկ չունի, բայց ներքուստ գործ է տանում և աղմկալի, անգամ տաժանելի գործ։

Իսկական ասպետ աշխատանքի:

Ու այդ ասպետը—այդ ամենասուվոր Պետիկը, որին ամեն
րոպե կտեսնեիր գործի մեջ և ճիշտ նույն ժամերին իր պարտա-
կանության որոշ կետերի վրա, այդ Պետիկը չկար թատրոնում:

Տարօրինակ, շատ տարօրինակ բան:

— Չորս տարի է մի րոպե չի բացակայել,—ասաց դիրեկ-
տորը շփոթված,—ախր ո՞ւր պիտի լինի:

— Չլինի՞ տուն է գնացել,—նկատում է մի դերասան և ինքն
էլ չի հավատում իր ասածին:

Պետիկը տուն գնա և չհայտնի՞:

Դիրեկտորն սպասում է: Արդեն միջանցքում լսվում է փրնտ-
րողների ձայնը:

— Ֆոյեում չէ՞:

— Ո՛չ:

— Նայեք դրասենյակում:

— Նայել ենք, չկա:

Տխուր ձմեռն իր սառած աչքով նայում է պատուհանից ներս:
Չյուն է եկել: Դուրսը մի անախորժ թախիժ է լուծվում կտուրնե-
րին, պատերին, հեռուն բլուրների վրա: Իսկ կտրից ներքև բակն
ևն թռչում ձյան կույտեր և տրոփում թմբուկի պես: Մեկն արագ-
արագ մաքրում է կտուրը:

Դուրսը ցեխ է, ցուրտ: Իսկ թատրոնում ներվայնանում է
նրա հախուռն առօրյան: Պիես են պատրաստում: Ֆոյեից լսվում
է ինչ-որ աղմուկ, գղրղոց: ...Այնտեղ բարձրաձայն խոսում, պայ-
քարում են նախկին մարդիկ, գեներալներ, մինիստրներ, իշխան-
ներ, հիստերիկ լացով լցնում են շենքը կանայք, ծիծաղում են,
երգում, զայրանում բանվորներ, բանակայիններ, և հանկարծ
պայթում է ծափահարությունը, թնդում հաղթական ուռան, ճայ-
թում օրկեստրը: Անհանգիստ չենք... Իսկ միջանցքներում ձեռք-
ձեռք են անցնում գնում հանգերձարանը մինիստրների սերթուկ-
ներ, սպաների նշանադրեստներ, ազնվական կանանց շրջա-
զդեստներ, արդուզարդ, պարագաներ: Անկարգ լցվում են ան-
կյուններում կահավորանքի առարկաներ: Դրանք բոլորը պիտի
հանգես գան բեմի վրա, պիտի բերեն անցյալի կյանքը մի երկու

ժամով, ապա վարագույրի մի հարվածով պիտի անհետանան դեպի անցյալը կրկին:

Պատրանքներ են արտադրվում այս շենքի մեջ, ֆանտաստիկ տեսիլներ: Պատրաստվում են՝ հուզումներ, ծիծաղ, բարկություն, հույսեր ու դառնություններ:

Հոգեկան կյանքի գործարան:

Եվ թատրոնի շենքը հուզվում է, եռում... հանկարծ բռնկվում է վեճ, կռիվ: Դիրեկտորի կաբինետում կյանքը մի վայրկյանում թռչում է հետ, անցյալը: Կարգադրվում է բերել անցյալի պարագաները: Վեճ է փրթում մարդկանց խարակտերների, տիպերի մասին, դժգոհում, լաց է լինում մի որևէ գերասանուհի, մյուսները հաղթական ժպիտով նայում են իրենց դերի վրա: Հանկարծ վեճը ընդհատվում է մի շատ պրոպագիկ, առևտրական միջադեպով—ցիլինդր են ծախում և դիրեկտորը սակարկում է:

— Քսան ռուբլուց ավելի չեմ տա, ինչի՞դ է պետք ցիլինդրը...

Եվ իսկապես—ո՞վ պիտի զլխին դնի ցիլինդրը...

— Բայց Պետիկը որ չերևա, դեկորները չհասնեն, վաղվա ներկայացումը վիժած պրծած է...—անհանգստանում է դիրեկտորը:

Եվ ճիշտ է այդ անհանգստությունը: Պետիկը ամենակարևոր վիճիտն է բեմադրության:

Նա այնքան ճշտապահ ու մշտական մի երևույթ է թատրոնում, այնքան անվրեպ, անխախտ իր տեղում, որ սովոր աչքերը այլևս չէին հոգում նրա մասին: Պետիկն իսկապես մոռացված էակ էր թատրոնում, այնքան ընտելացել էր ամենքին և դառնել բնական երևույթ, ինչպես օդը, որ շատ անհրաժեշտ է, միշտ կա և միշտ էլ աննկատելի է: Բոլորը հավաքվեցին դիրեկտորի կաբինետում: Վերադարձավ և ադմինիստրատորը:

— Չկա՞:

— Չկա՛:

Անհանգստությունը, ներվային անախորժ անհանգստությունը մտավ բոլորի էության մեջ:

— Վաղը ներկայացում է,—ողբաց աղմինիստրատորը, տեխ-
նիկական պերսոնալը չի քնել ահա շորրորդ գիշերը, վայր են
թափվում... Եթե դեկորներ չգտնվեն մինչև վաղը, նորերը չեն
հասնի:

— Պիտի հասցնենք:

— Մատերիալ չկա: Չենք գտնի շուտով...

— Հիմա ի՞նչ անենք...

Ու այս հարցը սարսափ է ազդում:

Գործը վիժում է... Ուշ է... Ժամկետը հասնում է:

— Վա՛յ Պետիկ, վա՛յ, էսպես բան էիր արել:

— Հը՛, տեսնում եք ինչ անհրաժեշտ բան էր Պետիկը, հիմա
իմացեք:

— Դուք իմացեք:

Հոնցին մի սլահ:

Կտուրից թռչում էին ձյան կույտերը և դոփում արագ,
արագ...

Վերջապես դադարեց այդ էլ...

Եվ ահա, երբ լուսնունը տիրեց անսովոր կերպով, պատու-
հանից դուրս նայելիս բանվորներից մեկը հանկարծ գոչեց:

— Ա՛յ, Պետիկը...

— Ո՞ւր է, ո՞ւր,—վեր թռան բոլորը և վազեցին պատուհան:
Պետիկն իջնում էր կտուրից...

— Պետի՛կ,—ձայն տվին ներսից:

Պետիկը շնայեց, իջավ և կորավ բակում:

Մի րոպե անց՝ ներս մտավ քրտինքի մեջ կորած, կարմրած:

— Ի՞նչ էիր անում, այ տղա,—ձայն տվին նրան հավաքված-
ները:

— Ոչինչ,—ժպտաց մեղմ Պետիկը և քաշվեց անկյունը քրո-
տինքը սրբելով:

— Բա էսպես բան կանե՞ն, Պետիկ,—հանդիմանեց ուրախա-
ցած, բայց և անհանգիստ դիրեկտորը:

Պետիկը հանգիստ նայեց նրան և ոչինչ չպատասխանեց:

— Ախր քո ի՞նչ բանն է կտուրը մաքրելը: Քեզ ո՞վ է ասում
գնա կտուրը մաքրիր:

Պետիկը չէր լսում: Նա միայն ամաչկոտ ու մեղմ ժպիտով նայեց գետնին:

— Դեկորները ո՞րտեղ են:

— Պատրաստ են,—պատասխանեց Պետիկը փսփսող ձայնով:

Եւ ավելացրեց բանվորներին:

— Եկեք, տամ:

Դուրս գնաց: Հանդիմանությունը, իրեն նետած հայացքները— ոչինչ չէր երևում կարծես նրա աչքին: Նա խորասուզված էր ինչ որ ուրիշ աշխարհի մտքերով ու հոգսերով: Ուրիշ, մեծ, վեհ մի աշխարհ, որ տեսնում էր իբրև իրականութուն:

Նրա աչքերում վառվում էր մի մոլուցք, մի կիրք—նոր մարդու կիրքը. հարվածային աշխատանքը սոցիալիստական շինարարության:

Պետիկը հեռացավ դեպի բեմ և բանվորները պատկառոտ լռությամբ հետևեցին նրան:

Լ Ի Պ Ո

Նրան կուլին կապած բերին Վանա լճափի գյուղից, երբ նա փոքր էր:

Ամբողջ ճամփին հիվանդ լինելով՝ չիմացավ, թե քանի՞ օրում եկան, կամ ո՞ւր էին գնում, կամ ե՞րբ հասան: Միայն հիշում է, որ եղբայրը ճամփին կորավ, հայրը ետ դարձավ նրան որոնելու: Հետո՝ ի՞նչպես հայրը վերադարձավ, ինչո՞ւ եղբայրը չկար և ինչո՞ւ ինքը մի անգամ էլ չհարցրեց նրա մասին՝ չէր հիշում:

Հետո եկան հասան Վաղարշապատ: Այստեղ ապաքինվեց: Եվ՝ ինչպես սովորություն էր՝ ծնողները մեռան հեշտ ու արագ: Նա ավելի շուտ հիշում է, թե ինչպես դժվար թաղեցին նրանց: Եվ որքան էլ երկար քաշեց այդ գործը: Սայլը գալիս-գնում էր: Մեռելաթաղներին խնդրում-աղաչում էին «հարևանները», որ սրանց տանեն. չէին տանում, որովհետև սայլերը լիքն էին լինում: Հայհույում էին սայլապանները, չես իմանում, թե ում՝ թքում էին, գլուխներն օրորում: Վերջապես մի երեկո եկան ու տարան:

«Տանը» — այսինքն ծառի տակ — ոչ ոք չմնաց: Մնաց մի կարպետ, մի երկու աման, գդալ, մի քիչ աղ:

Եվ կիպոն ու իր անունը, որ մնաց միակ ժառանգություն ընտանիքից, հայրենի գյուղից և անցյալից:

Իսկ երբ «հարևանները», այսինքն՝ կողքի ծառերի տակի փախստականները կամ չես իմանում ով՝ տարան կիպոյի կարպետն ու ամանշամանը՝ «տունն» էլ չմնաց և կիպոն ընկավ մի

մեծ տուն, որի պատերը խավար լեռներն էին և առաստաղը՝ երկինքը:

Գնաց ընկավ Վաղարշապատի փողոցներն ու սկսեց կույր բախտի առջևից փախցնել իր օրապահիկը՝ մի ճմռթած խաղողի ողկույզ, տանձի կտոր, ձմերուկի ճեղ: Իսկ երբ բախտը բացի էր տալիս, ձեռը ոչինչ չէր ընկնում՝ առատ էին փոսերի միջի սեխի, ձմերուկի կեղևները:

Լիպոն այդպես ապրեց իր նոր կյանքը: Եվ չէր էլ կարող մտքից անցկացնել, թե կա՞ր արդյոք ուրիշ կյանք: Եվ ուրախ էր:

Մահը շատ ման եկավ նրան, փնտրեց դեսուդեն, բայց չգտավ: Լիպոն ապրեց:

Ձմեռը վատ էր կծում: Փռերի կողքերին, խանութպանների մանդալների շորս բոլորը սրսրթալով բան չէր դուրս գալիս: Հարկ էր լինում որոնել ավելի հիմնական բազա: Իր նմանների հետ երբեմն հաշտվում էր ներս սկսել մի գոմ և ծվարելով մի որևէ կովի, եզան հարևանության մեջ՝ լուծել վառելանյութի պրոբլեմը: Բայց դա հազվագյուտ կրջանկություն էր, ավելի շուտ անուրջ, որ սովորական կենցաղում հաշվի չէր կարելի առնել:

Լիպոն կամաց-կամաց զգաց, որ ինքն ինչ-որ մի «կոլեկտիվի» մեջ է: Որ այդ «կոլեկտիվն» անուն ունի:

Խուժան:

Նա հասկացավ, որ ինքը խուժան է, խուժանների մեջ է: Նկատեց, որ այդ «կոլեկտիվը» ունի իր կանոնները, կենցաղի փիլիսոփայությունը, կազմակերպությունը, որին ենթարկվում է ամեն մի խուժան:

Նկատեց, որ այդ փիլիսոփայությունը, կազմակերպությունը, կանոններն ընդունված են ոչ միայն իրենց՝ խուժանների կողմից, այլև ալն ստվարաթիվ մարդկանց կողմից, որոնք խուժան չեն, ունեն տուն, զբաղմունք, ապրուստ:

Եվ խուժանի դիտակցությունը մտավ Լիպոնի մեջ:

Անուհետև անվերջ մի շղթա խուժանական կյանքի: Վաղարշապատը մնաց իբրև անցյալի հիշողություն: Լիպոն ընկավ Երևան: Հետո սովորեց ճամփորդել երկաթգծով: Լենինական, Դիլիջան, Թիֆլիս: Ամեն տեղ բաց էր հացի սեղանը-շուկաները, ճա-

շարանները: Մտնում էր թեյատները, փորձում էր գողանալ: Երբ չէր հաջողվում, փախցնում էր:

Մի անգամ էլ մտավ մի կաֆե: Տեսավ, որ տերը ներսի սենյակն է գնացել, արկղներն էլ դատարկ են:

— Ո՞ւր է տերը,— կանչեց լիպոն:

Տերը դուրս եկավ:

— Բան չկա գողանալու,— նկատեց լիպոն, ցույց տալով դատարկ արկղները մի այնպիսի հանդիմանական եղանակով, կարծես բաները դնում են միայն գողանալու համար:

Դա հանդգնություն չէր, ոչ էլ լրբություն:

Դա կենցաղի հասկացողություն էր:

Լիպոյի կյանքը շատ հարստացավ:

Մի անգամ նրա ընկերները նրան խառնեցին սպանության մեջ: Զէր ուզում լիպոն մասնակցել և շմասնակցեց էլ: Բայց ներկա եղավ: Դա թշնամական դեպք էր և իրենց մեծավորի վրեժի արդյունքը: Սպանեցին մի խանութպանի, որ խիստ ծեծել էր լիպոյի խմբակի ղեկավարին: Սպանությունը կատարվեց բերդի պարիսպների տակ:

Լիպոն ստացավ առաջին մարտական մկրտությունը:

Լիպոն սովորեց դանակի գործածություն: Ու թեև չսպանեց մարդու, բայց մի քանի անգամ վիրավորեց:

Այս պատմությունները վրիպում էին միլիցիայի աչքերից, որովհետև վիրավորվածները չէին հայտնում, համարելով այդ խուժանի սովորություն կամ վախենալով ավելի դրզուել խուժանական վրեժխնդրությունը:

Լիպոն դառնում էր հանդուգն: Դանակով էր խոսում հիմա և ճամփա բաց անում իր համար: Դանակը հեշտացրեց կարծես կյանքը:

Եվ ահա մի անգամ էլ բուլվարից մի լուսանկարիչ տարավ իրենց «բակը»—ավերակ տների մեջ—և լուսանկարեց:—Մեկին գլորել է ցած. պառկեցրել, ծունկը դրել կրծքին և դանակը բարձրացրած պատրաստվում է խփել նրան:

Իր պատկերն առաջին անգամ կյանքում այգպես տեսավ լուսանկարով հաստատված:

Այսպէս անցնում է կյանքը դառը, քաղցր, կծու, տտիպ, ամեն համերով համեմված, և ո՞ւր էր գնում կիպոն...

Երբեք չնստեց, չմտածեց:

Մին-մին մի բոպէ միտն էր ընկնում հայրենի գլուղը, վանա լճի կապուտը, իր ծնողները, եղբայրը, որ այնպէս հեշտ կորան, հետո հաղար-հաղար երեխաներ, որ աշնան խոտի պէս չորացան, թափվեցին և քամու հետ չքացան: Օրեր, որ ճրագների նման սահեցին դեպի խավարը:

Հետո միտքը գալիս կանգ էլ առնում ներկայի վրա: Նայում էր ներկա կյանքին և ոչինչ չէր հասկանում: Ինչո՞ւ է եկել ինքն այստեղ, Երևան, ի՞նչ է լինում շուրջը, ո՞րտեղ պետք է հատնի այս ամենը, ի՞նչ է իր վերջը:

Մտածում էր մի-մի բոպէ և կրկին քառսը գալիս խառնում էր մտքերի թելը, կորցնում ինչ-որ մոխրագույն ապագայի մեջ:

Մի անախորժ բան:

Մարդիկ սկսեցին նայել կիպոյին:

Հատկապէս իրեն՝ կիպոյին:

Այսքան տարի է ման էր գալիս կյանքում կիպոն, ճեղքում-անցնում էր մարդկային բաղմություններ, կտրում գրպանները, խփում դանակով—բայց ոչ ոք, ոչ ոք նրան չէր նայում: Այնպէս, հայացքը սևեռում հատկապէս իր, կիպոյի վրա և տեսնում նրան:

Ոչ ոք:

Նա հիշում էր, որ կար այդպիսի մի բան, որ նայում են իրեն և տեսնում են: Ե՞րբ էր դա: Դա մանկության օրերին էր: Իրեն նայում էր հայրը, նայում էր մայրը, նայում էր եղբայրը, ընկերները...

Այս բանը դադարեց փախուստի ճամփին և այնուհետև՝ ընդ-միշտ: Ոչ հայրը, ոչ էլ մայրը չնայեցին իրեն հայրենի տանից մինչև վերջի «տունը»:

Եվ ահա հիմա մարդիկ ինչ-որ նայում են իրեն:

Կիպոն գաղտնի բնազդով զգաց ինչ-որ շոշափուկներ, որ կյանքի միութեան մեջ գալիս, որոնում են իրեն:

Մի երիտասարդ անցավ մայթով, կանգ առավ կիպոյի առաջ և նայեց նրան: Ուղղակի աչքերի մեջ:

Անախորժ էր այդ հայացքը:

— Ո՞րտեղ ես ապրում,—հարցրեց երիտասարդը:

Լիպոն նայեց նրան, նայեց նրա լուրջ, բարի աչքերին, ապա և պորտֆելին և ունքերը վրա բերեց:

— Ինչի՞ ես հարցնում:

— Ինչի՞...

Երիտասարդը չպատասխանեց, վառեց մի պապիրոս, դեմքը թեքելով՝ մի-երկու ներս քաշեց ծուխը և հանդարտ ժեստով նշան արեց մի փոքր հեռու կանգնած միլիցիոներին:

Միլիցիոները եկավ մոտ և ինչպես երևում էր՝ գիտեր իր անելիքը: Սպասեց միայն կարգադրության:

— Վերի ապաստանը,—խոսեց հանդարտ երիտասարդը կիսաձայն և հեռացավ:

— Ո՞ւր ես տանում,—դռուաց Լիպոն լրբաբար:

Միլիցիոները քաշ տվեց նրան մի փոքր տեղ և ապա ցած ձայնով ասաց.

— Կգաս՝ մարդ կդառնաս, հայվա՛ն: Խուժանությունով փո՞ր էկշտանա: Գնում ենք ապաստան:

— Չեմ ուզում, թո՞ղ,—թափահարեց թեք Լիպոն:

— Քեի՞ն,—մոմուաց միլիցիոները և դրդեց առաջ:

Ապաստանի բանտարկությունը, առաջին հարկադրանքը կյանքի մեջ՝ ապրել ինչպես թույլատրելի է—սաստիկ դժվար եկավ Լիպոյին:

Ոչինչ պետք չէր նրան, ոչ հաց, ոչ կերակուր, ոչ ննջարան — և թե այդ ամենը ձեռք չի բերվում փախցնելով կամ դռնով: Համ չունեի այդ ամենն առանց պատմության, դժվար մրցության:

Եվ Լիպոն փախավ: Գնաց գտավ իր ընկերներին, որոնցից մեծ մասը նույնպես փախել էր և սկսեց կրկին իր բնական կենցաղը:

Անցան ամիսներ, այնքան իրար նման իրենց դեպքերով, որ հեշտ մոռացվում էին, դառնում մի ընդարձակ, երկար օր՝ միօրինակ, ձանձրալի:

Նստում էր Լիպոն մայթի վրա և նայում անցուդարձող բազմության՝ առանց տեսնելու նրան:

Երբեմն միայն նրան զբաղեցնում էր մի որևէ բան, որ առնչություն ուներ իր կյանքի հետ: Այդպիսի բաները տեսնում էր: Մի այդպիսի բան եղավ մի անգամ. կոռպերատիվ խանութի կողպեքը, որի բանալին, ինչպես երևում է, կորել էր և գործակատարը փորձելով դանազան բանալիներ, ճիգ էր անում կողպեքը բանալ:

Երևի կորցրել էր բանալիները: Լիպոն մտքում ժպտում էր...

Այ, եթե հնար լիներ բանալիները դտնել և գիշեր ժամանակ գալ, տեսնելու խանութի դատաստանը:

Հանկարծ մի ուրիշ միտք. ի՞նչ, չի՞ կարելի բանալի շինելը սովորել: Շինեցիր բանալին, ամեն բան վերջացած է—կարելի է բախտդ փորձել ամեն խանութի վրա:

Նա ժպտաց ու թքեց մայթի վրա:

Գիշերը քնից զարթնեց և, սատանի բան է—էլի նույն միտքը: Այնուհետև քանի կողպեք էր տեսնում՝ մտովի բանալիներ էր շինում, բայց անում կողպեքը: Երեակայում էր զանազան կողպեքներ: Պատկերացնում էր ներքին կողմը, բարդ մեխանիզմներ: Եվ մտովի զարգացնում էր բանալիների ձևերը:

Եվ հիշեց, որ շատ տարիներ առաջ ձեռը մի հին կողպեք էր ընկել և ջարդել էր՝ տեսնելու համար նրա մեխանիզմը:

Այնուհետև կուշտ ժամանակ հաճախ գնում էր ներքև, արհեստանոցների կողմը, կանգնում նրանց առջև և մտիկ տալիս փականագործների աշխատանքին:

Մի անգամ նա ուշադրություն գրավեց: Արհեստանոցում փականագործ վարպետը՝ տարված իր աշխատանքով, սրում, ձևավորում էր մի հին բանալի՝ Լիպոն աննկատելի դռնից ներս էր ծուլել:

Վարպետը նայեց նրան և բան չսաց: Բանալին սրվում, ձևափոխվում էր: Վարպետը կործում էր կողքի վրա, կրկին սրում, խարտում:

Հետո ծուռ-ծուռ, բայց հանդարտ նայեց Լիպոյին.

— Հը՞, խանութի կողպեք ես ուզում բաց անել:

— Ուզում եմ, շատ էլ, որ չեմ իմանում,— պատասխանեց Լիպոն ցրիվ ձայնով:

— Իսկ էս ուզո՞ւմ ես,—ցույց տվեց տպտակը վարպետը:

— Չէ,—պատասխանեց Լիպոն ինչ-որ կենտրոնացած ուրիշ մտքի վրա:

Վարպետը շարունակեց խարտելը: Կարծես մոռացավ իր խոստացած տպտակը: Լիպոն սկսեց նայել արհեստանոցի պատերից կախած բազմաթիվ բանալիներին, կողպեքներին, և ինչ-որ մի ուրիշ հետաքրքրություն կլանեց նրան: Գործիքների տեսքը:

Բայց հենց նոր էր սկսել ղննել այդ գործիքները, որ հանկարծ ետևից եղինջի պես կծեց նրա այտը մի անակնկալ աստակ:

Նա ցնցվեց ու ետ թռավ: Խփողն աշկերտն էր, որ կերակուր էր բերում վարպետի համար:

— Ի՞նչի ես զարկում, շան որդի,—գոռաց Լիպոն ու բռնեցքը ծեփեց նրա ղնչին: Կերակուրը թափվեց: Վրա հասավ վարպետը, բռնեց Լիպոյին և սկսեց ծեծել: Սա հեշտացրեց աշկերտի գործը: Նա էլ վրա պրծավ և կիսատը լրացրեց:

Տեղը խուլ էր: Մարդիկ շիմացան և միլիցիոներ չեկավ:

Բայց արնակոլով քթով Լիպոն դուրս թռավ արհեստանոցից և մի քար պոկելով գետնից, այնպես ճարպիկ խփեց աշկերտի ճակատին, որ սա ետ շրջվեց:

Վարպետը դուրս վազեց և ընկավ Լիպոյի ետևից: Բայց Լիպոն փախավ:

Փախավ առանց իմանալու, թե ինչ եղավ աշկերտը:

Միայն հետևյալ օրը պատահաբար ականջին դիպավ, որ աշկերտը ծանր վիրավորված է և իրեն որոնում են:

Փախավ քաղաքից, ղնաց Ջրվեժ: Կամենալով ծածկել իր «արհեստը»—խուժանությունը, նա իսկույն բատրակ մտավ մի կուլակի տուն մի փոքր հացի:

Աշխատանքը ծանր էր, անսովոր: Հա՛ ջրի, հա՛ սրբի, հա՛ արածացրու, հա՛ կոտրի—գործը չէր պրծնում առավոտը ծեղից մինչև գիշերը:

Կուլակը ծեծում էր: Լիպոյի կյանքը դառնացավ: Առաջին անգամ նա սկսեց մտածել.—արդեն տասնհինգ տարեկան էր—թե ինչի՞ց ինչ դառավ: Ուշունց էր տալիս կուլակին և մտքում

դրել էր, որ երբ Երևանից լուր կգա, թե իրեն չեն փնտրում կամ աշկերտը լավացել է՝ կվառի կուլակի դեզը և կփախչի քաղաք։

Նոր ընկերների ճարվեցին։ Բատրակներ, որոնց հետ հանդում պատահում էր։ Պատմում էր նրանց իր կյանքից. գովում էր խուժանությունը. հորդորում թողնել տուն, ընտանիք—գնալ Թիֆլիս, Բաքու, Ռուսաստան, «աշխարհ տեսնել»։

Մեկ-մեկ էլ տալիս էին գլխին, որ շատ դուրս շտա «դատարկ-դատարկ»։ Բայց սրանց մեջ կյանքը տանելի էր և կարծես շատ էլ ձանձրալի չէր։ Նրանք էլ բաներ էին պատմում։ Սիրում էին հեքիաթներ ասել։ Հետո՝ քաղաքից եկավ մի բատրակ Սերգո անունով, որ զրքեր էր բերել հետը։ Կարգում էր բավական վարժ։

Այնպես որ բատրակների մեջ սա ու նա սկսեց կարգալ սովորել։ Մանավանդ որ լիկկայան էլ բացվեց գյուղում և սկսեցին դրագիտությունը տարածել նրանց մեջ։

Լիպոն հեղնելով ու կատակելով սկսեց նրանց հետ միասին տառաճանաչությունը։

Եվ շուտով արդեն նա գրում էլ էր։

Առաջին գործադրությունը նրա գրաճանաչության այն եղավ, որ սկսեց դանակով դռների վրա տաշել. «Լիպոն, Լիպոն»։

Կուլակը մի երկու անգամ դրա համար վրան գոռաց։

Բայց երբ մի անգամ էլ հորթի ազդրին Լիպոն խարանեց շիկացած դանակով իր անունը՝ կուլակը նրան ծեծեց։

Սա ուրիշ հետևանք ունեցավ։ Լիպոն մտավ բատրակների միություն մեջ և սկսեց ուշի ուշով հետևել քաղգրագիտության։

Կամաց-կամաց մոռացավ, թե ինչու էր եկել։ Մոռանալով իր նպատակը՝ նա առաջ դնաց իր նոր կյանքի մեջ, սկսեց աշխատակցել պատի թերթին, որ գյուղի կոմերիտները հրատարակում էին։

Մի անգամ էլ մի հոգված տպեց իր կուլակի մասին։ Սա եղավ նրա առաջին հասարակական պայքարը կուլակության դեմ։ Աննկատելի իր համար՝ ինքն արդեն ընկել էր մի ուրիշ հոսանք։ Առաջ ժամանակավոր, իսկ հիմա ինչ-որ հարատևելու համար։

Կուլակը նրան դուրս արեց տանից։

Ընկերները նրան ուղարկեցին քաղաք։ Եվ որովհետև նա ոչ

պիտոներ էր, ոչ էլ կոմերիտական, հանձնարարեցին քաղաքի կազմակերպութիւններին՝ տնօրինելու նրա վիճակը:

Քաղաքում նրա գործը դեռ այնքան հաջող չգնաց: Կոմերիտ-միութեան մեջ նրան ընդունեցին ոչ իբրև անդամ, այլ հանձնվեց մեկին, որ պարապի նրա հետ, մինչև կարելի կլինի նրան ընդունել միութեան մեջ:

Սկսվեց Լիպոյի համար մի ծանր շրջան: Խուժանութիւնը նրան չէր հրապուրում: Ինչ-որ վրեժի զգացում էր զարթնել նրա մեջ այն բոլոր մարդկանց հանդեպ, որոնք իրեն պցել էին կյանքի հատակը, և նա ուզում էր լավ ճանաչել նրանց և կազմակերպել իր վրեժը:

Սկան քաղցած օրեր: Քիչ մնաց՝ նորից խուժանների կողմը թեքվեր:

Մի օր էլ սովը շատ էր նեղում: Քայլերն ուղղեց դեպի խուժանների ավերակը: Իր ընկերները՝ Կոլոտ Սարգիսը, Մոսեսը և Քոռ Պետրոսը հավաքվել «օջախի» առաջ՝ միս էին խորովում:

Կոլոտ Սարգիսը Լիպոյին տեսավ թե չէ՝ խայթեց.

— Տուրմից ես գալի՞ս:

— Զէ, գեղից,—կարճ ու լուրջ պատասխանեց Լիպոն:

— Տուրմեն ամեն լպուղի տեղ չի,—նկատեց Մոսեսը և քթի տակ ժպտաց:

— Խայենութեն ինչի՞ կանեք,—կշտամբեց Քոռ Պետրոսը,—մարդն ուր եղել՝ եղել է: Որ եկավ՝ վերջ:

— Արի, արի հաց կեր,—ծիծաղեց Կոլոտ Սարգիսը,—խուժանի հալալ հաց:

— Գլուխդ թաղեմ,—բամբից Կոլոտ Սարգիս գլխին Մոսեսը և վեր կացավ, մոտեցավ Լիպոյին:—Ո՞նց ես, ախպերացու ջան:

— Է՛, կամ,—պատասխանեց Լիպոն: Նստեցին հացի: Լիպոյի համար ինչ-որ մի բան փոխվել էր: Արդյոք ընկերները, թե՞ նրանց տունը, թե՞ ինքը: Նրանք շատ բան պատմեցին: Դարձյալ խուժանի կյանքի սովորական դեպքերի շարանը: Ոչինչ նորութիւն: Լիպոն պատմեց իր մասին: Տղաները լսեցին, լսեցին և չզարմացան: Խուժանն ամեն տեղ կարող է ընկնել, խուժանի հետ ամեն բան կպատահի: Մինչև անգամ կոմսոմոլ...

— Դնա, ախպեր ջան, համը տես,—ասաց Կոլոտ Սարգիսը դառն հաշտությամբ: Խուժանը ամեն բան կտեսնի:

— Դո՞ւք էլ կղաք,—կեսկատաակ ասաց Լիպոն:

— Ով դիտե,—պատասխանեց Քոռ Պետրոսը: Հալա խուժան ենք ու խուժան:

Լիպոն բաժանվեց ընկերներից բոլորովին հասարակ ու պարզ: Նա այն էակներից չէր, որին իր նոր վիճակն այլալեր կամ հուզեր: Կյանքն ամեն տեղ տանում է, ամենքը գնում են: Իսկ խուժանի կյանքն այնքան լիքն է դառնություններով ու անուկընկալներով:

Բաժանվեց ընկերներից այն զգացումով, որ իրար կպատահեն: Եվ ինչո՞ւ չպատահեն: Խուժանը նույն մարդն է, ինչ-որ ինքը՝ Լիպոն:

Այնուհետև Լիպոյի համար սկսվեց նոր կյանք: Նա մտավ գործարան սեւագործ բանվոր: Փականագործությունը, նրա հին երազը իրականանում էր: Նա ազահությամբ հետևում էր իր վարպետին, կլանում էր նրա արհեստը: Երաժշտության, հաճելի շոյանքի պես էր նրան դալիս պողպատի խարտվելը, ծեծվելը, ձկավորվելը: Տային նրան երկաթ, պողպատ ու մի խարտոց, մուրճ—օրերով կխարտեր ու կծեծեր:

Հետո ցեխում տեխնիկական ուսուցման կուրս բաց արին: Վեց ամիս սլատրաստվեց Լիպոն, հետո էլ անցավ լիկկայանի երկրորդ աստիճանը: Դարձավ փականագործի աշկերտ: Ճամփան բացվեց—Լիպոն սկսեց քայլել:

Միայն ոռճիկը փոքր էր, կյանքը՝ դժվար: Քնում էր մի ներքնատան, ուր բնակարանի կրիզիսը սեղմել էր նրան: Կարդին հագուստ չունեի: Արտահագուստն էր համարյա: Բայց ոչինչ, ունի լավ ընկերներ, որ ճրագների պես լուսավորում էին նրա խավարից դուրս եկող ճամփան:

Լիպոն դարձավ կոմերիտական: Գրվեց հարվածային և սկսեց առաջ մղվելով իր հետ տանել նաև այն ընկերներին, որոնք պատճառ էին դառել իր առաջանալուն: Լիպոն գետի միջից ավ էր դուրս եկել: Այլևս խեղդվելու վտանգը չկար—պետք էր առաջ մղվել հիմա էլ ուրիշների կյանքն ազատելու:

Եվ Լիպոն իսկապես առաջ մղվեց, կրկին դետը մտավ ընկերներին ազատելու: Իր նոր ընկեր բանվորների օժանդակությամբ դուրս հանեց խուժանական որջերից Կոլոտ Սարգսին, Քոռ Պետրոսին (Մոսեսը ուղղիչ տանն էր) և բերեց գործարան: Կոլոտ Սարգիսը փախավ գյուղ, իսկ Քոռ Պետրոսը մնաց: Ճիշտ է՝ մի անգամ նա գողութուն կատարեց, բայց Լիպոն ու իր ընկերները միջամտեցին, խոստացան ուղղել և նրան փրկեցին դուրս անելուց:

Ազատում, ուղղում էր Լիպոն այնուհետև իր խուժան ընկերներին, զցում էր նրանց նոր, լուսավոր ուղին և չէր նկատում, որ այդ գործով ազատվում, ուղղվում էր նաև ինքը: Խոփի պես, որ քանի վարում է հողը, շփվում կոշտերին, այնքան փայլում է:

Գործարանը, որ Լիպոյի խուժան ժամանակ թվում էր շոր ու դաժան, ուր բանվորները շարշարվում են ու փախչում տուն—հիմա, երբ ինքը դառավ գործարանի մարդ՝ նկատեց, որ դա գործի վայր լինելուց բացի հաճույքի վայր էլ է: Լիպոն սկսեց զխի ընկնել, թե ինչ հաճույք է դա: Հիշեց կողպեքը, բանալիները... Հիշեց իր որոնումները կողպեքի մեխանիզմի, հիշեց, որ բացի խանութի կողպեքը բանալը և գողութուն անելը, իր մեջ խոսում էր այն ժամանակ մի կիրք, որ չէր կարողանում հասկանալ, որը մի օր էլ իրեն մղեց մինչև այն փականագործի ծեծը...

Լիպոն հասկացավ—իրեն քաշում են մեխանիզմները, պողպատի ու երկաթի կյանքը: Սկսեց հետաքրքրվել ուրիշ գործիքների, մեքենաների կազմով, այցելել մյուս ցեխերը, կանգ առնել մեքենաների առջև, հարցնել վարպետներին:

Սկսեց մի բան որոնել այդ մեխանիզմներում: Սկսեց հասկանալ, որ ինքը մի բան պիտի անի նրանց մեջ: Եվ պարզ գիտակցեց, որ կարող է այդ բանն անել:

Եվ վճռեց սովորել, ուսումնասիրել մեքենաները, դտնել, թե ինչ է ուղում անել այդ մեքենաների մեջ:

Գտնվեց գյուտարարը-ձգտումը:

Լավ ընկեր էր կոմերիտական բանվորների կոլեկտիվում: Գործարանի ավանդարդը—կոմերիտական բրիգադները, որոնց մեջ լցվել էր նաև Լիպոյի կյանքը, կռեց, կոփեց նրան վերջապես:

Հիպոյի մեջ ընդմիշտ մեռալ «խուժանը»: Դա դառալ անեկդոտ, զվարճալի պատմություն Հիպոյի և իր նոր ընկերների համար: Լիպոն չէր քաշվում, անգամ ծիծաղում էր, երբ իրեն ընկերները երբեմն կատակով «խուժան» էին ասում:

Ժպտում էր մանր, չարաճճի:

Այդ ժպիտով էլ, երբ կուսակցության մեջ էր ընդունվում՝ իր անձնական քարտի մեջ կարդաց «խուժան» բառը:

Օրերն անցան, տեղի տվին ուրիշ նոր օրերի և ինչ-որ թվում էր երազ՝ իրականացավ: Լիպոն դառալ մեխանիկ: Դա զարմանալի չէր նրա համար: Երբ մի անգամ արգեն բացվել էր կյանքի կողպեքը, բացվում էին մյուս կողպեքները ևս: Լիպոն գտել էր բանալին:

Խորունկ ձորի մեջ արձագանքները թռչում են վախեցած՝ ապավինելով քարափներին ու այրերին:

Աղմուկ է ներքևում: Գոռում է գետը, սուլում են շշակները պղնձահասնքերի, շողմեքենաների:

Ծխերն իլիկների պես մտնում են դեպի երկինք: Ու հազարավոր բանվորներ կռվում են գետնի վրա, գետնի տակ: Կռվում են բնության դեմ, կռվում սոցիալիզմի համար:

Այդ հազարավորների մեջ է պայքարում նաև Լիպոն: Նա հարվածային մեխանիկ է և կոմբիչի քարտուղար: Նա դյուտեր է անում:

Նրա հետ միասին գնում է աշխատանքի վայր և ճաշարան և տուն վերադառնում՝ նաև մի ընկեր, որի հետ կարծես երկորյակ լինեն կամ ազգական, այնքան նման են իրար:

Նրանք ոչ երկորյակներ են և ոչ էլ ազգական: Անգամ նման չեն իրար: Բայց այնքան են սիրով ապրում իրար հետ, այնքան են միասին լինում, թե բանվորական կոլեկտիվում, թե տանը, այնքան միասին են և քիթ-քթի, որ շարժումները, ժպիտները, ձայնը սկսել են նմանել կամ նման թվալ:

Դա նրանց միակ թերությունն է, որ չեն մտածում ուղղել:

Շատ են իրար հետ: Թեև միշտ էլ բանվորների մեջ են և բանվորների հետ:

Այդ ընկերը փականագործ Վարդանն է: Նա էլ է մի օրիգր-
նալ:

Նստում են շատ անգամ երկու ընկերներ, իրենց վաղվա անե-
լիքի մասին կազմում ծրագրեր, բանվորների մեջ անցկացնելու
հազար ու մի կամպանիա, խորհրդակցություն, քննություն... Հն-
տո զրույց են անում դեսից-դենից: Երբեմն էլ նայում է Լիպոն
Վարդանէին և շատ աննկատ, մանր ժպտում: Վարդանի ճակատին
մի սպի կա քարի վերքից մնացած: Նայում է Լիպոն այդ սպիին
և ժպտում: Արդյոք սպիի՞ վրա: Ոչ: Նա ժպտում է այն օրվա վրա,
երբ ինքը քարով տպեց այդ սպին փականագործի աշկերտ Վար-
դանի ճակատի վրա, որն այժմ նրան գտել, մտերմացել է և ըն-
կեր դառել նրան:

Բայց երբեմն էլ պատահում է, որ Լիպոն մենակ է լինում
տանը: Ու երբ պատահում է ծոցի գրպանը դատարկել մի բան-
որոնելու համար՝ հանկարծ կուտտոմսի միջից վայր է ընկնում մի
խունացած լուսանկար: Վերցնում է Լիպոն լուսանկարը, փոշին
սրբում և երկար-երկար կտրած ժպիտով նայում է նրան:

Այնտեղ մի տասն-տասներկու տարեկան տղա ծունկը դրել է
մի ուրիշ տղայի կրծքին և դանակը բարձրացրել է խփելու նրան:

Նայում է նրան նոր մարդը և երբեմն չի ճանաչում այն տղա-
յին, որ փաստորեն ինքն է՝ Լիպոն:

Մ Ի Ս Ա Կ Ի Հ Ա Ր Ս Ա Ն Ի Ք Ը

Երևանի լուսկյաց տներից մեկի բակում, ուշ երեկոյան, երբ տան կենողները—ծառայող, ուսանող կամ քաղթենի—նոր էին սկսել իրենց երեկոյան պարապմունքը կամ հանդիստը՝ հանկարծ ներքևի նեղլիկ սենյակներից մեկում զուռնա-դհուլի աղմկալի ձայն բարձրացավ:

Տան կենողները նախ՝ չհասկացան, ապա՝ զարմացած իրար նայեցին: Ի՞նչ զուռնա է, ո՞վ է, ի՞նչ է: Նախ՝ սմենքն ալդ համարեցին մի խանգարիչ հանգամանք և անախորժեցին: Ոմանց շատ անսովոր թվաց այդ ժամին աղմուկը մի տան բակում, որ մարդիկ զբաղված էին իրենց հետևյալ օբյեկտի պլաններով, հաշիվներով, չափադրություններով և օրդերներով...

Ամենից ավելի անհանգստացավ ավագ հաշվապահ Կուրտիկյանը, որ ահա երկու շաբաթ է պատրաստում էր իրենց հիմնարկի բալանսը և հիմնարկում ամբողջ օրը տքնելուց հետո միտքն զբաղված էր մի հիմնարկի Saldo՝-ով, որ չէր հաջողվում՝ շնորհիվ իր անճարակ օգնական Մարությանի, որն ավելի խանգարում էր նրան, քան օգնում:

— Ի՞նչ է, ո՞վ է...—հարցրեց նա տնեցիներին՝ սաստիկ խանգարված և ներվային:

Կինը զնաց պատշգամբ: Բայց զուռնան այնքան վարակիչ զվարթություն լցրեց լուրջ ու մռայլ բակում, որ տան կենողները դուրս էին թափվել սենյակներից և լցվել պատշգամբները: Եվ նրանց դժգոհությունը, որ մարդկային է՝ տեղի ավելց հետաքրքրության, որ նույնպես մարդկային է:

Երկրորդ հարկում ապրող երկու ուսանող վայր վազեցին իմանալու, թե բանն ինչումն է: Եվ, իհարկե, իսկույն իմացան և ծիծաղելով վեր նայեցին ու ձայն տվին.

— Բարխոն աղջկան ամուսնացնում է:

— Բարխոն...—հարցրին պատշգամբից ու զվարճացան:

Բարխոն տան դռնապանն էր:

— Տո՛ւ, Բարխոն հարսանիք ունի. վա՛յ, գնանք տեսնենք:

Եվ պատշգամբից ներքև իջան մի քանի ուսանողուհիներ, պատանիներ և ամենից շատ երեխաներ, որոնց աղմուկն ու ճիչը միախառնվելով դուռնայի տօվժիկի սուր ձայնին՝ ցնցեց ամբողջ բակը:

Նեղլիկ պատուհանի մրոտ ու պղտոր ապակու մեջ լողում էր հարսանքավոր բազմությունը՝ ներկված էլեկտրական լամպի լուսով: Լամպը նոր էր սարքված—դա նկատեցին ամենից առաջ:

Հյուրերը գլխավորապես Բարխոյի պաշտոնակիցներն էին—դռնապաններ, մեջընդմեջ համեմված ուտիլ պրոֆեսիայի մարդկանցով: Սեղանի հետև նստած էր ինքը՝ Բարխոն, որի կողքին հաստատ տեղ էր բռնել դռնապան Հունանը—մի իսկական Ձենով Օհան, որ խոսում էր որոտընդոտ շեշտերով, պատրաստ՝ պայթեցնելու նեղլիկ սենյակը: Բարխոն թևը դցել էր նրա վզով և խանդաղատանքից փխլվել՝ իրան-իրան խոսում էր: Գինով էր արդեն:

Մյուս կողքին Ռամզես Երկրորդի² պես դիք ու ձիգ նստել, երկար ձեռքերը երկու ծնկների վրա դարսել՝ արձանացել էր Հայառի դրոգապան Բարթեղը և ջերմեռանդ սպասում էր ընթրիքի հայտնվելուն, առանց որի՝ նրա խորին համոզմունքով՝ ուրախությունն անհիմն է և անբովանդակ:

Մյուս հյուրերից ներկաների մեջ աչքի էր ընկնում Բարխոյի համագյուղացի, նրա մանկության ընկեր Աղաբաբը, որն ի սլատիվ Բարխոյի՝ հատուկ ածիլվել էր երկրորդ կոլխոզ-շուկայում և շնայած քերթված ու կտրած ծնոտին՝ հանգիստ խղճով իր պարտականության պոստին ամրացած հետևում էր հարսանիքի հանդիսավոր ընթացքին:

Բարխոյի կինը՝ կուչ եկած մի խեղճ կնիկ՝ խանդաղատանքով

ու լուրջ ներսուզուրս էր անում և հարեանուհու օգնությամբ պատրաստում էր ընթրիքը:

Զուռնան խլացնում էր ամեն բան և դրա հետ միասին հարսանքավոր բազմության հավուր պատշաճի աշխույժ զրույցն ու ծիծաղը:

Բարխույի կինը դուրս եկավ բակը և սենյակի դռանը լցված երեխաների շղթան կտրեւով՝ արագ անցավ դարբասի կողմը:

— Ախր ո՞ւր մնացին, է՞... — անհանգիստ խոսեց նա ինքն իրեն:

Նրա հետեից դուրս եկավ նաև օգնական հարեանուհին:

— Զե՞ն երևում:

— Զէ...

— Միսակն ասել է, որ կգնա կրպակը և կառնի կրքերի:

— Եսի՞մ, շատ ուշացան:

Բարխույի կինը տարակուսեց.

— Տնաշենի Միսակ, ասի էլ թե՛ մնա, հանգստի օրը կանենք:

— Դե իր խոսքն ա, ոնց որ կուզի, — փիլիսոփայեց հարեանուհին:

Նրանք վերադարձան սենյակ:

Միսակը Բարխույի փեսացուն էր, երիտասարդ բանվոր, պետք է գար գործարանից կոռպեւրատիվ խանութը, այնտեղից վերցնելու Գեղեցիկին — այդպես էր Բարխույի աղջկա անունը — և պիտի միասին դային «հարսանիք»: Զուգս գնացել էին ճաշի ժամանակ, հրդեհաշենի արագությամբ գրանցվել և արագ էլ փախել գնացել գործի:

Զնայած որ հարսն ու փեսան ներկա չէին՝ հարսանքավորներն սկսել էին շոր քեֆը:

Բարխուն, որ գինով էր արդեն, սրտախոր ուրախ հառաչանքներ էր արտաբերում և շուտ-շուտ բացականշեւով քաջալերում զուռնաչուն:

Սա դուր չէր գալիս նրա կնոջը.

— Ա՛յ մարդ, քեզ մի քիչ ծանդր պահի:

— Դու քո գործի՛ն մտիկ, ես իմ գործը լավ եմ բռնել, — ասաց երգն ընդհատելով Բարխուն և դարձավ զուռնաչուն:

— Ասպա, ապա, վարպետ, էն դիլխոր տեղերից, էն դիլխոր տեղերից: Հն՞րն եմ անիծել, ուրախությունն իր ոտով եկել ա դուռս՝ ես ընդրան իմ ձեռքով ե՞տ եմ դարձնում: Վե՛ր քաշի, վարպետ ջան, էսօր Բարխոյի օ՞րն ա:

— Լավ տեղին կաթացրիր, ուրախությունը որ գալիս ա, պտի բռնես, որ չփախչի,— նկատեց Աղաբաբը:

— Տո, ո՞ւմնից ինչո՞վ եմ պակաս, որ ուրախություն չանեմ: Մի օր տեղաշոր ընկած չկամ, փորս մի օր չի ցավել, իմ ձեռի մոննաթով ապրել եմ ու ըստուց դենն էլ հո ավելի լավ կապրեմ:

Առավոտից Բարխոյի կենտրոնացած դեմքը, երբ նա արտակարգ մաքուր ավլում-սրբում էր բակը— այդ նկատվեց այդ օրը և ճաշից հետո մաքուր ածիլվելը և հիմա իրան հանձնելը մի ընդարձակ, լայն ուրախության՝ այնպես էր ղվարճացրել բակի կենողներին, որ քիչ-քիչ հավաքվեցին Բարխոյի դուռն՝ հանդեսի:

Բարխոյի բողկի առողջ կերպարանքը, կարմիր դեմքը, ոսկրոտ, ջլապինդ կազմվածքը ավելի աղդու էին ապացուցում նրա խոսքերը: Աշխատանքի և անպաճույճ, առողջ կյանքի մեջ նա աճել, բարձրացել էր կենսալի կաղնու պես ու թեև մի նեղլիկ սենյակի մեջ էր ապրում, բայց սիրտը լայն էր: Այդ օրվա հանդեսի համար ածիլված նրա կզակը, խոշոր բեղերը և կապույտ աչքերը երկար ու նեղ դեմքին տալիս էին մի ռազմական արտահայտություն:

— Չեկան է՛,— անհանգիստ դեմքով մոտեցավ Բարխոյին նրա կինը:

— Կզա՛ն, ո՞ւր են կորչելու,— հանգստացրեց Բարխոն երգելու հետ:

Հանկարծ բակում խլրտոց ընկավ.

— Եկա՛ն, եկա՛ն,— ճշացին երեխաները և ճամփա տվին սպասվողներին:

Դա մի խումբ էր երիտասարդների ու աղջիկների, որոնց մեջ աչքի էր ընկնում մի զույգ, որին կալմեջ արած բերում էին: Ահա այդ զույգը նոր ամուսիններն էին: Մեկը Գեղեցիկն էր՝ կարմրաթուշ, կարճահասակ ու հաստլիկ, մյուսը Միսակը՝ միջահասակ, ոսկրոտ մի երիտասարդ, ֆիզկուլտուրնիկի նշանը ցցուն կրծքին:

Նրա լուրջ ու համակրելի դեմքին մի թեթև թախծալի ժպիտ կար։
Գեղեցիկը հագնվել էր արդեն, հակառակ իր մոր անհանգըստության—ընկերուհիները տարել էին նրան իրենց տուն և հագցրել այդ օր գնած շորերով, իսկ Միսակը ածիլվել էր, լվացվել և նույնպես շորերը փոխել։

Նա մի քիչ հոգնած դեմք ուներ։

Դռան երեսաներն ուռա կանչեցին։ Ներսից դուրս թափվեցին հյուրերը։ Աղմուկը գրավեց փողոցի անցորդների ուշադրությունը։

Երբ երիտասարդները մտան ներս՝ զուռնան ծղրտաց, ու ծայր առավ բացականչությունների այնպիսի մի ժխոր, որ տան բակը թափ ալեց իր ժանգը։

Ծափի, նվազի, գոռոցի մեջ նորեկները զնացին փնջվեցին մի անկյունում։

Հացի սեղանը դեցեցին։ Սկսվեց բուն բեֆը։

Միսակը լուրջ ու արագ նայեց շորս կողմը։

Շատերն անծանոթ էին։ Միայն մեջները դրոգապան Բարթեղն էր. որին ճանաչում էր և հարևան փականադործը, որին պատահում էր հաճախ որսի ժամանակ։

Իր ընկերները՝ Նիկոլը, Հայրոն, Պետիկը և Գեղեցիկը ընկերուհիներով—Շողիկը, Խնկենին և Ժենյան—ըստ երևույթին իրար հետ կապված սերտ կամպանիա էին կազմում։ Դրանք այն սովորական առույզ և զվարթ երիտասարդներից էին, որոնցով ջերմանում է երիտասարդ Երևանը—սևահոնքերը միացած միազիծ աղեղներ, խոշոր սևախաղող աչքեր, աղջիկները՝ կլոր խնձոր, իսկ տղաները՝ կարճահասակ մսի կոճեր։

Բոլորը ֆիզկուլտուրնիկներ էին։

Զվարթ ու խենթ, ինչպես երիտասարդությունը՝ նրանք սկսեցին այն անկապ ու իմաստուն զրույցը, որ առողջությունն ու երիտասարդությունը դիտեն միայն և որը հաճելի է, սրամիտ է և հետաքրքիր միայն երիտասարդությանը։

— Միսակ, հանգստի օրը գալի՞ս ես որսի, — հարցրեց փականադործը։

— Ռազմական պարապմունք ունենք, ՊԱՋԸ—Ավիաբիմը խիստ կարգադրել է բաց շթողնել ոչ մի օր, — պատասխանեց Միսակը։

— Ափսոս, ասում են լավ բաղեր են երեւցել ներքեւում:

Նիկոլը՝ կաշվի գործարանի բանվորը՝ վեճի բռնվեց իր կող-
քին նստած փականագործի հետ, որ շղիտես ինչից էր իմացել,
որ կաշվի գործարանում խոր ճեղքվածք կար և պնդում էր, որ
տարին կփակվի անպատճառ պլանների թերակատարումով:

Նիկոլը պնդում էր, որ ճեղքվածքը կարող է տեւել և մյուս
ամիս, բայց հետեւյալում կփակվի անպատճառ:

Վեճը գնալով տաքացավ, և զուռնի ու երգի ժիւրի մեջ եր-
կուս վիճողները ուղղակի զգոգում էին իրար:

Միսակը երբեմն ռեպլիկներ էր նետում, որ ազդում էր վեճի
ընթացքին:

Բարխոն, որը մինչև այդ չէր լսում նրանց ու Բարթեղի ու
Ալաբաբի հետ թրջվում էր՝ հանկարծ դարձավ նրանց.

— Ա՛յ տղա, բո՛լ ա, է՛, հարւանիք ա, թե արտադրական
ժողով:

— Դրուստ ա ասում Բարխոն, թողե՛ք էլի՛, բոլ ա,—համա-
ձայնվեցին աղջիկներն ու անցան քնֆին:

Բարխոն սկսեց երգել: Հին գյուղացու կենսաթրթիւ երգը բո-
լորի միտքը տեղափոխեց դեպի աշխատանքի դաշտը: Աչքի առաջ
եկան առողջ եղները, որ պատուում են սևահողը և դուրս բերում
նրա միջի հյութերը: Օդը հեւում է թեթեւ, զվարթ և բերում է ամե-
նաթանկը մարդու համար—կյանքն ու առողջությունը:

Ահա թե որտեղից է վերցրել ու բերել իր հետ առողջությունը
Բարխոն: Նա այնքան պահեստ է պաշարել հետը, որ չնայած
հիստունից անց է՝ բայց կարծես մի հարյուր տարի էլ հերիք կանի:
Առաջ շարքաշ բատրակ էր եղել Բարխոն, հետո ընկավ քաղաք,
շարքաշությունը շարունակեց իբրև սովորություն, հետո էլ պա-
տերազմ, սով, քաղաքացիական կռիվներ... տրորվեց, կոփվեց
Բարխոն, դիմացավ, տակից դուրս եկավ, դառավ դռնապան:
Խորհրդային լիկկայան հրավիրեցին, գնաց, բայց բան դուրս չե-
կավ: Հաստ մատների միջից փախչում էր մատիտը, և հայացքի
ծովի մեջ տառերը լողում, կորչում էին: Չսովորեց Բարխոն, բայց
մի բան սովորեց՝ ռակայն, հասկացավ ու հարգեց գրագիտու-
թյունը: Եվ երբ Դեղեցիկը քիչ մեծացավ, հետեւեց, որ նա գրա-

դետ դառնաւ: Գեղեցիկը մտաւ առևտրական թերում ունեցող դրպոց:

Գեղեցիկը Բարխոյի փայփայած ծաղիկն էր: Այդ կոշտ դուղացի մարդը գթաշարժող քնքշությամբ սիրում էր իր աղջկան: Երբ Գեղեցիկը տուն էր գալիս դպրոցից և նստում դասերը պատարաստելուն՝ Բարխոն նստում էր անկյունը և ժամերով հետևում նրա դեմքին, շարժումներին: Հարցնում էր դպրոցի անցուդարձերի մասին, զիտեր բոլոր դասատուների անուն ազգանունը, երբեմն գնում էր դպրոց և օգնում փայտը դարձնելու կամ կտրելու: Մոռական ժողովներին հաճախում էր հավատացյալի ջիւմեռանդությամբ: Լրագիր էր բերում, տալիս Գեղեցիկին կարդալու: Սա կարգում էր արագ-արագ:

Ձէր հասկանում Բարխոն լրագրական նենգավոր տերմինոլոգիան, բայց հասկանում էր մի բան, որ այն ամենը՝ ինչ որ դրված է լրագրում՝ դա խորհրդային իշխանության համար լավ է: Ուրեմն և բանը հասկանալը չէ, այլ այն, որ լավ է: Եվ դա բավական էր Բարխոյին:

Ջքավորի բնազդով ըմբռնեց ու սիրեց նոր կյանքը Բարխոն և սիրեց առանց աղմուկի, հասարակ ձևով:

Եվ մի անգամ չէ, որ հպարտությամբ ու հրճվալի անցել է Բարխոն այն խանութի առջևով, ուր այժմ վարիչ է Գեղեցիկը և պատուհանից նայել ներս—այնտե՞ղ է Գեղեցիկը...

Ապրում էր Բարխոն ուրախ ու երջանիկ—և դա չէր երևում դրսից: Ոչ նրա անպաճույճ ծակուռը, որի մեջ ծաղկում էր նրա սիրասուն ծաղիկը՝ Գեղեցիկը, ոչ նրա պրոզաիկ ավելը, որով նա մաքրում էր բակը, ոչ էլ նրա հին կապույտ կապան, որ բազմահարուստ կարկատանների մողայիկ էր—ցույց չէր տալիս Բարխոյի երջանկությունը: Դա նրա սրտի մեջ էր: Բարխոն մի թրթրոուն ուրախություն էր իր ցածրիկ ծակուռի մեջ:

Եվ ահա ձայնը բարձրացրել էր Բարխոն և դուրս էր տալիս այդ ուրախությունը:

Հյուրերն էլ աշխուժացան.

— Մեծ ուրախություն ա քեզ համար, Բարխո, Գեղուշդ եկավ հասավ, էլ ի՞նչ դարդ ունիս:

Բարխոնն վեր քաշեց մի ինչ-որ յուրահատուկ շիքյասթի.

— Աման այ ջա՛ա՛ա՛ա՛ն...

Կնիկը մեջ ընկավ.

— Ա՛յ մարդ... կենողները...

— Էսօր էլ թող չքնեն, էսօր ի՛մ օրն ա,— գոռաց Բարխոնն ու շարունակեց իր գյուղական շիքյասթին: Հետո մի պահ ընդհատեց ու հայտարարեց,— էն երկու էտաժանի օթախումը ե՛ս եմ ապրելու, ե՛ս: Գեղեցիկը ե՛ս եմ, ե՛ս եմ:

Բարխոնն ակնարկում էր այն սենյակը, որ նոր ստացել էր Միսակը, ուր պետք է տեղափոխվեին նոր ամուսինները: Տունը երևում էր բակից, դա նոր բանվորական կացարանն էր:

Բայց լուրջ էր Միսակը: Նա ավելորդ էր համարում այս գուռնան ու ընթրիքը, բայց ոչ այնքան, որ մերժեր և ոչ այնքան, որ դուռնի եղանակները դուր չգալին իրեն: Ուրախացնում էր նրան և այն, որ պիտի տեղափոխվեր նոր բնակարան և սկսեր իր ընտանեկան կյանքը Գեղեցիկի հետ:

Բայց նա համակված էր ուրիշ մտքերով: Նրա այդ օրվա տրամադրությունը կոտրել էր իր բրիգադի անդամ Սմբատը, նույնպես բանվոր, որը հարբում էր վերջերքս անհավատարիմ կնոջ պատճառով և փշացնում էր իրեն, ինչպես և բրիգադի դորժը: Միսակի անթերի բրիգադն արատավորվել էր այդ մի անդամի բարոյալքող վարքով: Միսակը տաքված էր այդ հոգսով: Նրան դիտմամբ չբերեց հետը, որ չհարբի: Միսակը մտադրելով էր այդ հանգամանքից: Աշխատում էր չհիշել այդ, ուրախանալ: Զէ՞ որ ույսօր նա կանգնած էր նոր կյանքի շեմքին:

Նայեց շուրջը, օտար, բայց դարձյալ մի կողմից ոչ այնքան խորթ, մկանների աշխարհի մարդկանց, այդ ղոնապաններին, արհեստավորներին: Նա էլ մի ժամանակ դրանց մեջն էր. հիմա ընկել էր բանվորության ծովը և լողում էր ավելի մեծ ու նշանակալից կյանքում: Նրան զվարճացնում էր այդ շրջանը: Բարխոնն գլուխը կոյրքել <էր> արտակարգ զնայքից՝ հենց մի գլուխ կոնծում էր ու երգում: Միսակը աչքի տակով նայում էր նրան ու մանր ժպտում, ղդալով մի ինչ-որ համակրանք այդ առողջ գյուղացու հանդեպ, որը նրան ընծայում էր մի առողջակազմ կին:

Բարխուդի հուզմունքը նրան չէր համակում, բայց հասկանալի էր։ Քեֆը տաքացաւ։ Սկսեցին պարերը։ Երեխաները ամեն մի առիթով ուռտ էին կանչում՝ այժմ արդեն խուժելով առանց այն էլ բերնեբերան լցված սենյակը։

Միսակը ընդոստ շարժումով դարձաւ դեպի Նիկոլը։

— Մի քանի անգամ նախազգուշացրել եմ, թե դիսցիպլինար պատասխանատուության ենթարկենք, չի լինում։

Եվ բարկությամբ գլուխն օրորեց։

Նիկոլը հասկացաւ՝ ում մասին է խոսքը։

— Ախպեր ջան, դուրս քցենք՝ զնա։

— Ծը՛, ի՛նչպես կարելի է,— ծոր տվեց ու ժպտաց Միսակը, — դուրս քցելով որ բան ըլեր, էն է օրական մի տասը դուրս կըլ-
ցեինք։ Պիտի դաստիարակես։

Ու իր մեջ շարունակելով միտքը՝ նզրակացրեց։

— Զէ՛, ի՛նչպես կարելի է։

— Բա որ չի ուղղվում ու բրիգադի գործի մեջ քար է քցո՞ւմ։

Միսակը չպատասխանեց։ Մտածեց այդ մասին։ Դա ևս լուրջ էր։

— Դրա մասին մտածիր, Միսակ։ Խանդարում է մեզ,— մեջ ընկաւ Հայրոն, ծաղկատար դեմքի բրտինքը սրբելով։

Սա էլ Միսակի բրիգադից էր, գերհարվածային։ Ուստի և խոսքը կշիռ ուներ։

— Կանչեցի կնկան, խրատեցի։ Բան չի դուրս գալիս։

Հարսանքավորները բաց էին արել կենացների տուտը։ Խմեցին նորամուսիներին կենացը։ Միսակը հոգնած ժպտաց, երբ իր կենացի վրա մի ամբողջ տրակտատ կարդաց դրոգապան Բարթեղը, որի լեզուն ճոխացել էր զինու բարերար զորությունից։

Միսակը եղունգով քերում էր իր վիացված, բայց անեղծ մուրը և սպասում ընթրիքի վախճանին։ Նա հոգնած էր։ Այդ օրը նա վաղ էր վեր կացել, շատ էր աշխատել գործարանում։ Սիրով կրնէր հենց այդտեղ ևեթ՝ հոգնածի քաղցր քնով։ Բայց անքնելի Բարխոն քեֆի թունդ էջերը բաց էր արել։

Հարսանքավորները համերաշխ ուտում էին։ Նրանցից ոմանք այդ կատարում էին ամենահանդիսավոր լրջությամբ։ Եվ վերջը

չէր նկատվում: Խնկենին հում կլկլոցով երգեց «Բարձր սառեր. այ սարերը»: Շողիկն ու Ժենյան օգնում էին Բարխույի կնոջը, որը խնդրում էր նրանց նստել տեղները:

— Ա՛յ ձեր կանաչ-կարմիրն էլ կապեմ, հետո մեռնեմ,— ախ քաշելով ասաց Բարխոն:

— Բուքսի՛ր է, բուքսի՛ր,— ծիծաղեցին աղջիկները,— ուզում ենք ձեր պլանների կատարմանն օգնենք:

— Ա՛յ ձեր պլանին մատաղ,— գուրգուրոտ ձայնով ասաց Բարխոն,— կյանքը ձերն ա, կյանքը ձեր պլանն ա:

— Բա՛, դրա համար ենք ցրտին ու շոգին գոռում հա դոռում, պտի հասնենք,— աշխուժացրեց խոսակցությունը Ժենյան:

Ընթրիքը երևի վերջ չէր ունենալու: Միսակն անհամբերության նշաններ էր ցույց տալիս:

— Հը, շտապո՞ւմ ես,— հարցրեց դեմից փականագործը:

— Հա, վաղը շատ գուրծ ունեմ,— ասաց Միսակն ու ժամացույցին նայեց:

Հետո դարձավ Բարխույին:

— Բարխո՞, վե՛րջ տուր, բավական է: Մենք գնացինք:

— Ո՞նց...— Բարխոն տակնուվրա եղավ,— պտի բարի լուսին Սահարի փչել տամ:

— Լավ, փչել տուր առանց մեզ:

Հյուրերը նույնպես իրար անցան:

Ձայներ.

— Մի օր էլ ուշ գնան գործի:

— Հարվածային են, չեն կարող:

Միսակը լուրջ ու գործնական ուղղեց պիջակը, կրկին նայեց թևի ժամացույցին և վեր կացավ:

Բարխոն թևերը պարզեց, որ նրանց արգելի, բայց Միսակը մեղմ սաստեց.

— Լավ, հերիք է:

Ու ժպտալով շարժվեց: Նրան նայելով վեր կացավ նաև Գեղեցիկը: Բարխույի կինը սմքեց ու տարակուսոտ նայեց Բարխույին ու ապա հարսանքավորներին:

— Իմանայի, թե էսպեսն ես՝ աղջի՞կ կտայի քեզ,— կես լուրջ, կես կատակ բացականչեց Բարխոն ու վեր կացավ ինքն էլ:

Ու թեւ զցած Աղաբաբին՝ դուրս եկաւ Միսակի ու Գեղեցիկի հետեւից, որոնց շրջապատեալ էին ընկեր-ընկերուհիները:

Բարխոն զիլ ու ուժեղ վեր քաշեց գլուղական մի երգ: Զուռնան կցեց նրան իր տոժտան հնչունները:

Բակում զվարթությունը հասաւ իր գագաթնակետին: Երեխաները քրքջացին, վերեւից լսվեց կենդանի ծիծաղը, որի մեջ և զվարթություն կար, և թեթեւ հեղնանք Բարխոյի հասցեին:

Հասկանալի չէր Բարխոյի ուրախությունը նրանց: Դա տարօրինակ էր և անպատշաճ նրանց համար: Բնական և ըմբռնելի էր նրանց՝ Բարխոյի ավելը կոշտ ձեռքում և բարեխիղճ ու ջանադիր աշխատանքը բակի մաքրության «ֆրոնտում»: Տարիներ շարունակ ավելը տեսել էին նրա ձեռքին, բայց չէին տեսել, որ Բարխոն քեֆ աներ: Առավել զվարճալի դարձաւ Բարխոյի լացը, որով նա դուրս եկաւ ճամփու դնելու Գեղեցիկին:

Բարխոն լաց էր լինում հրապարակային կարգով: Նրան չէր զբաղեցնում այն, որ բազմաթիւ դիտողների համար ինքը զվարճալի տեսարան է: Զէր էլ մտածում շրջապատողների մասին՝ նա իբրեւ բնական մարդ՝ լացը եկել էր՝ լաց էր լինում ինչպես երեխա:

— Բարխոն լաց է լինում, եկեք տեսեք,— ձայն տվին երեխաները և հետաքրքիր ու զգացված շրջապատեցին Բարխոյին: Հավաքվեցին նաև կենդանիները, հատկապես տեսնելու Բարխոյի լացը:

Բայց Բարխոն ազատ լաց էր լինում և չէր նեղանում երեխաների անմեղ հետաքրքրութունից: Շրջապատի ծիծաղն ու զարմանքը նրա հետ կապ չունեւ:

Մինչև դուռը հարսանքավորը ուղեկցեց նորամուսիններին:

Միսակը լուրջ ու համեստ՝ սպասեց, որ ավարտվեն վերջին ծիսակատարությունները:

Նրջանիկ էր Գեղեցիկը: Աշխույժ տրամադրված էր շրջապատող երիտասարդ կամսաւանիստ:

Բակի պատերից այն կողմը ծառացաւ երկհարկանի տունը, ուր պիտի բնակվեին Միսակն ու Գեղեցիկը:

— Վա՛յ Գեղեցիկը գնում է, Գեղեցիկը գնում է,— ճչացին երեխաները և շրջապատելով Գեղեցիկին՝ բռնեցին նրա փեշից:

— Գեղեցի՞կ, ո՞ւր ես գնում, հը՞, Գեղեցի՞կ, ասա՛, ո՞ւր ես գնում, էն տունն ես գնում, հա՞... հը՞, Գեղեցիկ...

Մանկական անմեղ հարցերով պաշարեցին Գեղեցիկին:

Գեղեցիկը, որ ըստ երևույթին կապված էր այդ երեխաների հետ՝ ասաց, որ գնում է ուրիշ տուն ապրելու:

— Վա՛յ, մի՛ գնա, վա՛յ, ափսո՞ս, մնա՛, մի գնա...— Երեխաներն ափսոսում էին ու ճամփա չէին տալիս Գեղեցիկին:

Երեխաները տխրեցին:

Դարբասի մոտ հարսանքավորը կանգնեց: Զուռնաչին սկսեց իրան ուտել ու ծղրտալ այնպիսի ուժով, որ փողոցի անցորդները սասանեցին ու կանգնած քարացան:

Միսակը համբերեց մի պահ, գիտենալով, որ դա շուտով կվերջանա: Հետո կտրուկ դարձավ Բարխույին.

— է՛, Բարխո, ցտեսություն, մենք գնացինք:

— Կա՛ղնի, ի՞նչ ես վռազում,— հակառակեց Բարխոն:

— Քեֆդ արիր, պրծար, էլ ի՞նչ ես ուզում,— հարցրեց Միսակը:

— Այ տղա, սա ի՞մ քեֆն ա մենա՛կ, վա՛յ ես քու մարդ ասողին:

Տաքացավ Բարխոն ու դարձավ զուռնաչիներին.

— Մի Միրզայի ածեք:

Զուռնաչիները շուռ տվին եղանակը և Բարխոն սկսեց պարելը՝ կարմիր թաշկինակը օդի մեջ պտտեցնելով: Միսակը ծիծաղեց, մոտեցավ զուռնաչուն և ականջին ասաց, որ շուտով կտրի: Զուռնաչին կտրեց:

— Մնաք բարով,— ասաց Միսակը հարսանքավորներին:

Բարխոն փաթաթվեց նրա վզով ու համբուրեց նրան.

— Լավ ըլես, զորանաս, քու էլ մուրազը կատարվի, էն մեծ մուրազը, է՛...— դարձավ Միսակի ընկերներին,— ձեր մուրազը, էն որ ուզում եք սաղ աշխարհքը շուռ տաք դպա բարին: Դուք բալշևիկ եք, համա ես դահա բալշևիկ եմ:

— էդպես ա, Բարխո ջան, էդպես ա,— կատակեցին երիտասարդները և թեթև թակեցին Բարխոյի մեջքը,— ղոչաղ կաց:

— Տո՛, ղոչաղ եմ ու ղոչաղ էլ կմնամ: Սաղ ըլի կուռա: Աշխատավոր դասակարգ եմ, ինչի չպիտի ղոչաղ ըլեմ:

Կարճ միտինգն ընդհատվեց ղուռնի ծվոցով, որ հայտարարեց «հրաժեշտ»:

Բարխոյի կինը սուսիկ-փուսիկ համբուրեց Միսակին ու իր աղջկան և կուշ եկավ Բարխոյի հետև:

Զույգը գնաց: Երիտասարդները շրջապատեցին նրանց: Բարխոն, կինը և մյուս հարսանքավորները վերադարձան սենյակ՝ շարունակելու քեֆը, որ առանց «հարս ու փեսայի» չոր էր ու անբովանդակ: Բայց Բարխոյի և իր երկու սրտակիցների համար դեռ շատ առիթներ կային քեֆը հիմնավորելու:

Պատշգամբներից ներքև նայող մի բաղքենի կին փոթկաց ու գնաց ներս: Հետզհետե քաշվեցին մյուսները, ոմանք ծիծաղելով կատարված դեպքի վրա, ոմանք թարմացած արտակարգ դեպքից, բայց ընդհանրապես աշխույժ ու զվարթ:

Նոր էր երիտասարդ բանվորների խումբը՝ դուրս եկել փողոց, որ Միսակը կանգ առավ: Կարծես բան էր մոռացել:

— Խո՛նչ կա Միսակ:

Եվ Նիկոլը նայեց նրան՝ համարյա հասկանալով նրա միտքը:

— Չանցնե՞նք մի էն կողմը, — տարակուսեց Միսակը:

— Թող, ի՞նչ կարիք կա:

— Հիմի խմած կլինի:

Մյուսներն էլ հասկացան Միսակին: Նրանք էլ մտահոգվեցին Սմբատի վիճակով: Նախ, որ սա Միսակի ընկերն էր, ապա և իրենց բրիգադի նախկին լավ հարվածայինը, որ հիմա քայքայվում էր անհավատարիմ կնոջ պատճառով:

— Գնանք էն կողմը, — վճռեց Միսակը:

— Լավ, ի՞նչ կա հիմա զնալու, էգուց կերևա, — խորհուրդ չտվեց Նիկոլը:

Միսակը մի բոսիկ միայն տարակուսեց, ապա շարժվեց դեպի հետ:

— Ես գնացի:

Բանվորները շուռ եկան:

— Բաս մենք էլ ենք գալիս:

Շտկվեցին այն կողմ:

Բանվորական մեծ շենքի առաջ կանգ առան նրանք և նայեցին վերև: Երրորդ հարկի բնակարանների պատուհաններում լույս կար: Ուրեմն տանն է: Բարձրացան վերև: Երկրորդ հարկի բնակարանների դռները բացվեցին և այնտեղից դուրս նայեցին վախեցած դեմքեր: Դուրս եկավ մի բանվոր: Նա մտահոգ ու լուրջ նայեց եկողներին ու հասկացավ նրանց միտքը.

— Լավ արի՞ք եկաք. էն է՝ սպանում էր:

Ու ինքն էլ բարձրացավ հետևները:

Մոտեցան բնակարանին: Դուռը չէր կողպած, կիսովին բաց՝ հետ էր դրած:

Մտան ներս: Լռութունը դիմավորեց նրանց: Ոչ ոք չանհանգրստացավ ներսում՝ լսելով մտնողների աղմուկը: Միսակն առաջ անցավ և ննջարանի դուռը թխկացրեց:

— Մտե՛ք,—լսվեց բարկացած կնոջ ձայնը:

Մտան ներս:

Մահճակալի վրա գլուխն ափերի մեջ դրած ու կռացած նստել էր Սմբատը և ծանր շունչ էր քաշում: Դիմացը խռով նստել էր նրա կինը և աչքերն էր սրբում: Սմբատը վեր շնայեց:

Եկողները ոչինչ չասին: Միսակը զնաց նստեց պատուհանի վրա, մյուսները մի կերպ տեղավորվեցին աթոռներին:

Երկար լռեցին:

Հանկարծ Սմբատի կինը փղձկաց.

— Միանգամից սպանի, պրծնեմ: Ի՞նչ է կպել հոգուցս, ի՞նչ է ուզում ինձնից:

— Լա՛վ, հերիք է, սո՛ւս,—սաստեց Միսակը նրան:

Սա լռեց ու սկսեց անձայն հեկեկալ:

Ուղեկցող բանվորը դրպանից հանեց մի ատրճանակ և տվեց Միսակին: Սա իսկույն դրեց դրպանը: Բանվորը նշանակալից նայեց Միսակին, սա հասկացավ, որ սպանություն փորձ է եղել և ատրճանակը Սմբատինն է: Հետո լուռ մոտեցավ Սմբատին: Նա հեռում էր և հատակին նայում: Երբեմն ցնցվում էր ու գլուխն օրորում:

Գեղեցիկը մոտեցավ նրան ու նստեց կողքին: Ըստ երևույթին նրանք մոտ էին իրար:

— Սմբատ, ի՞նչ է պատահել քեզ: Հերիք չէ՞:

Սմբատը կողքանց մտիկ տվեց Գեղեցիկին և կրկին ճակատը դրեց ափի մեջ ու գլուխը կախեց:

— Բա ամոթ չի՞ քեզ պես բանվորի համար, որ էդպես բաներ ես անում: Եվ ինչի՞ համար:

— Էդ ասա,— վրա բերեց այն տան բանվորը,— կամ ապրեք ոնց որ պետքն ա, կամ թե չէ՝ բաժանվեք, գնա: Ի՞նչ կյանք է դա: Գեղեցիկը ձեռքը դրեց Սմբատի ուսին և շրթունքները մոտեցնելով նրա ականջին՝ սկսեց ցածրաձայն հորդորել նրան:

Իսկ տան բանվորը աննկատելի մի կողմ քաշեց Միսակին և հայտնեց, որ Սմբատն ուղղակի սպանում էր կնոջը, որ մինչև անգամ ատրճանակն ուղղել էր արդեն կնոջ ճակատին:

— Զոռով երկու հոգով ձեռիցն առանք: Մենակ թողինք, բայց ո՞վ է իմանում ի՞նչ կանի գիշերս... Համոզեք, մի բան արեք:

Միսակն այդ մասին էր մտածում:

— Կավ, չե՞ք կարա բարիչ ապրեք, հա՞, ի՞նչ էլավ ձեզ, տնաշեններ,— մեջ ընկավ Պետիկը:

Զուր խոսքեր: Սա գրգռեց Սմբատին: Նա բռնեցրով ամուր գարկեց մահճակալի գլխին և թունդ հայհոյեց կնոջը:

Սա ձայնը բարձրացրեց ու լացախառն սկսեց զանգատվել Սմբատի «վայրենի» բնավորությանից:

— Սո՛ւ մազերդ կփետեմ, անառակի մինը,— գոռաց Սմբատը ու հարձակվեց կնոջ վրա: Մինչ ընկերները կարգելին՝ բռնեցրով խփեց կնոջ կրծքին: Սա օրորվեց ու ընկավ հատակին:

Միսակը Սմբատին ուժով բռնեց, գցեց անկողնու վրա և մոտեցավ բարձրացրեց նրա: կնոջը, որ ուշաթափվելու շափ նվաղել էր հարվածից:

Հայրոն վաղեց բռնեց Սմբատի ուսից և ուժգին թափ տվեց:

— Է՛յ, իշի՛ գլուխ, խելքդ տե՞ղն է, թե ի՞նչ է— քեզ պահի, թե չէ...

Միսակը Հայրոյին հետ քաշեց ու դնաց նստեց Սմբատի կնոջ կողքին, ձեռն առավ վեր կացնելու: Սա վեր շկացավ:

Մնացին մի հինգ ըոպեի շափ:

Միսակը կանգնեց սենյակի մեջտեղ:

— Կավ,— ասաց կարգադրիչ եղանակով,— Նունի՛կ, վեր կաց:

— Ո՞ւր,— դժկամակ հարց տվեց Սմբատի կինը:

— Գնանք ինձ մոտ:

Նունիկը վեր կացավ:

— Իսկ դու կաց էստեղ,— ասաց Միսակը Գեղեցիկին,— ես կգամ շուտով:

Ընկերները իրար նայեցին, բայց ձայն չհանեցին: Չխոսեց նաև Սմբատը, միայն աչքերը վեր բարձրացրեց և շար նայեց իր կնոջը:

Նունիկը դուրս եկավ սենյակից: Միսակը հետևեց նրան, մյուսներն էլ շարժվեցին լուռ ու հնազանդ: Նրանք մի տեսակ ընդունում էին Միսակի հեղինակությունը և վստահ էին, որ նա մի հնար կգտնի կոնֆլիկտը հարթելու:

Սմբատը հառաչեց, փնչաց, վեր թռավ տեղից և սկսեց բուռն շարժումներով անցուղարձել:

— Գեղեցիկ ջան, չես իմանում ի՞նչ օրի եմ...

— Տեսնում եմ, Սմբատ ջան,— մեղմ խոսեց Գեղեցիկը,— ախր դու էլ մեղավոր ես, է՛:

— Ես ինչի՞ եմ մեղավոր: Ասա, թող ընկերներն էլ ասեն, թող գտնեն մեղքս՝ քարը կապեն վզովս, ինձ քցեն ջուրը:

— Մեղավոր ես՝ նրանով, որ շատ ես ընկնում հետևիցը:

— Բա թողամ, որ շաբթենը մի սիրեկան փոխի՞:

Գեղեցիկը ծիծաղեց.

— Շաբթենը մի սիրեկան փոխելու համար ժամանակ է պետք, Սմբատ:

— Նա ժամանակ գտնում է:

— Ո՞նց է գտնում: Չեմ տեսնո՞ւմ:

Սմբատը արագ շուռ եկավ դեպի Գեղեցիկը:

— Բա ես սո՞ւտ եմ ասում:

— Էնքան էլ դրուստ չես, Սմբատ ջան: Պետք է մի քիչ համբերող լինես: Աչքը սրա-նրա վրա քցելն էլ ժամանակ ունի, կանցնի: Թող մի ժամանակ ազատ մնա, հետո խելքը գլուխը կգա:

— Ո՞նց թե ազատ, աղջի: Անառակություն անի՞:

— Չի անի: Դու ազատ թող: Շատ ես խանդոտ: Միսակն էլ

կարծում է, թե նունիկը շատերի հետեից է ընկել: Բայց էդպես չի:

— էդպես է, դու տեղյակ չես:

— Տեղյակ եմ, էդպես չի:

Ու Գեղեցիկը խորամանկ ժպտաց:

Սմբատը նայեց նրան ու ինչ-որ ներքին հանգստություն եկավ վրան:

Իրան էլ թվաց, որ ինքը չափազանցում է: Ի՞նչ հիմքով, չէր կարող բացատրել:

Գեղեցիկն սկսեց խոսել, զբաղեցնել նրան: Դուր եկան Սրմբատին այդ հորդորներն ու զրույցը: Նայեց Գեղեցիկին և զգաց, որ նա իր մեջ լցնում է մի անբացատրելի առողջամտություն:

— Երանի՜ իմ կինը լիներ,—ասաց մտքում Սմբատը:

Բայց ասաց առանց իրական զգացման: Այնպես, իբրև միտք:

Գիշերն անցնում էր: Նրանք զրուցում էին՝ նախ պատահած դեպքի մասին, ապա անցան ուրիշ խնդիրների և աննկատելի սկսեցին կատակել:

— էս իրիկուն, «հարսանիքդ» էր, աղջի:

— Բա ի՞նչ. փշաքրիք «հարսանիքս»:

— Հա՛, Գեղեցիկ ջան, մեռնի իմ խասիաթը:

— Բա՛, ինձ թողիր առանց իմ մարդի:

— Բան չկա, մարդդ իրա համար կնիկ գտավ:

— Գտավ ու ձեռաց էլ կորավ:

— Ո՛ւր գնացին:

— Եսի՞մ, գուցե գնացին մեր տուն:

Ծիծաղեցին:

Սմբատը նորից մռայլվեց:

— Բա էսպիսի մի կնիկ շունենա՞մ, որ այ նստել ես կողքիս ու էսպես ընկերական խոսում ես հետս:

— Քո կնիկդ պակաս չի: Իմացի նրան դրավելու ձեռք, կմնա էլ մոտդ, կսիրի էլ:

— Ախր ի՞նչ եմ անում, է՛:

— Շատ ես խանդոտ: Բնավորությունդ փոխի:

— Շատ եմ փորձել, բան չի դուրս գալիս:

— Բա ինչո՞ւ պիտի վերջանա: Նոր կնիկ էլ որ առնես՝ էլի պիտի փշաքնես գործդ:

Սմբատը նայեց Գեղեցիկին:

— Ձէ, նոր կնիկ որ լինի, էդպես չի լինի:

Բայց քիչ հետո խոստովանեց.

— Էդ է, իմ խասիաթը փիս է: Դրուստ ես, Գեղեցիկ:— Հետո ախ քաշեց.— Եթե շտիրեի Նունիկին՝ էս բաները չէր լինի:

Նրանց զրուցն այսպես շարունակվեց՝ մերթ մոտենալով դեպքին, մերթ հեռանալով:

Դուրսն արագադները կանչում էին:

— Հիմա ի՞նչ ես անելու,— խոսեց ուրիշ հղանակով Գեղեցիկը: Նրա ձայնի մեջ կար մի քիչ էլ պաշտոնական մի բան:

— Ի՞նչ եմ անելու, Գեղեցիկ, դու ասա:

— Ձէ, դո՛ւ ասա: Օրը տասն անգամ սպանելո՞ւ ես... ամոթ չէ՞, հարվածային բանվոր ես:

Սմբատը սրտնեղեց.

— Թող էդ խոսքերը: Դու մտի՛ր իմ սրտի մեջ: Ախր կապված եմ, է՛:

— Ավելի լավ: Կապված էլ կաց:

— Դա ինձնից չի կախված, Գեղեցիկ:

Գեղեցիկը չպատասխանեց: Նա էլ զգում էր, որ այդ ծանր խնդիրը լուծելու համար ընկերական հորդորները քիչ են: Բայց նա հորդորում էր ընկերական սիրույց դրդված: Նա ուզում էր փրկել Սմբատին:

Դուրսն արևորները կանչում էին ղիլ ու առույգ ձայներով: Կյանքը դալիս էր, արդեն լսվում էին նրա առաջին աղմուկները: Հեռվից մի դրոգ դղրդաց, ուժեղացավ, ապա կրկին նվազեց ու կորավ լուսաբացի անորոշ կիսաձայների մեջ:

Միսակի նոր բնակարանում վառվել էր առաջին գիշերի լույսը: Բայց նա լուսավորում էր անսպասելի նոր հյուրի և Միսակի հոգնած կերպարանքները:

Միսակը խոսել էր, ըստ երևույթին շատ:

Վերջացնում էր.

— Էդպես, Նունի՛կ, խելքդ գլուխդ կհավաքես և Սմբատին մենակ չես թողնի, իմացա՞ր:

Նունիկը գլուխը դրեց Միսակի ուսին և գուրգուրանքով ու տխրությամբ ասաց.

— «Էդպես, Նունիկ»... դրուստ ես ասում: Ես Գեղեցիկի ճամփին քար չեմ քցի: Հիմա որ իմացար բանն ինչումն է...

Լռեց:

— Իհարկե,— շարունակեց Միսակը,— եթե ես քեզ հետ լինեի կապված, եթե Գեղեցիկը չլիներ, եթե Սմբատը իմ ընկերը չլիներ, հետո ուրիշ հարցեր էլ չատ կան...

— Ի՞նչ հարցեր:

— Բրիգադը, գործը: Նունիկ, մտածի, մի մարդու պատճառով գործը հետ է ընկնում:

— Ի՞նչ անեմ:

— Ի՞նչ անես: Ձեռն հասկանում, խոսում ես:

— Հասկանում եմ, լավ եմ հասկանում, Միսակ, բայց չի լինում:

— Հիմա կլինի Կդնաս Սմբատի մոտ, կապրես հետը: Ինձանից հույսդ կտրելուց դենը հեշտ կլինի: Մեռած, բա ինչո՞ւ էիր թաքցնում, կասեիր էլի՞:

— Որ ասեի՝ ինչ էիր անելու Գեղեցիկին կթողնեի՞ր:

— Չէ՛:

— Չէ ու «ջան»:

Լռեցին:

Նունիկը մտորում էր:

— Իհարկե,— ասաց նա աչքը մի կետի վրա պաղեցնելով,— Գեղեցիկն էլ իրավունք ունի, նա էլ է քեզ հետ կապված: Գեղեցիկը լավ աղջիկ է: Քեզ հետ էնպես չի վարվի, ինչպես ես Սմբատի հետ:

— Ո՞վ է իմանում:

— Չո՞ւ, կասկածո՞ւմ ես,— շանչեց Նունիկը:

— Ձեմ կասկածում: Բայց կյանք է, մարդ է:

Ու վճռական շարժումով Միսակը բռնեց Նունիկի ուսից.

— Էդպես: Վե՛րջ: Հը՞:

Նունիկը տխուր վեր կացավ:

— Էդպես,— կրկնեց Միսակը,— դու քեզ հիմա էնպես կպահես, որ էլ էդ խոսակցությունները չլինեն ընկերական շրջանում:

Զուր տեղը անունդ չես կոտորի էլ, ոնց որ արել ես մինչև հիմի:
Հիմար ես եղել: Հիմի խելոք եղիր: Դե, վե՛ր, դնանք տուն:

— Ինձ դուրս ես անում. հա՛:

— Բա ի՞նչ կնիկս հո չես:

— Հա՛, կնիկդ մեր տանը մնաց:

— Բա՞: Ես էլ մարդ եմ, չէ՞:

Ծիծաղեցին: Հետո Միսակը լամպը մարեց ու ճամփա ցույց տալով նունիկին՝ ինքն էլ հետը դուրս եկավ:

Փողոցով դնում էին լուռ, կարծես խռով լինեին:

Երբ հասան Սմբատի տան դռներին՝ նունիկը կանգ առավ.

— Միսակ ջան, մի խնդիրք...

— Հա՛:

— Սմբատին չասես:

— Գնա՛, գնա՛, — առաջ մղեց նրան Միսակը:

Մտան Սմբատի սենյակը: Այնտեղ տիրում էր խաղաղություն:
Դա չվարմացրեց Միսակին: Նա մոտեցավ Սմբատին, ձեռքը դրեց ուսին, թափ տվեց ու ասաց.

— Դե, ղոչա՛ղ կաց:

Հետո դարձավ Գեղեցիկին:

— Վե՛ր կաց, աղջի՛կ, վե՛ր կաց:

Գեղեցիկը վեր կացավ և հասարակ ցտեսություն ասելով
դուրս ելավ:

Միսակը հետևեց նրան:

Սմբատը նայեց նրանց հետևից ու հոգնած հորանջեց: Նոր սթափված նայեց կնոջը: Սա խաղաղ էր, ինչպես հիվանդությունից հետո — նրա խռովահույզ տարակուսանքներից հետո — առողջ կյանքը: Անխոս ընկան անկողնի վրա և այդպես շորերով էլ սլառ-կեցին քնելու:

Միսակն ու Գեղեցիկը լուռ անցան փողոցները և լուռ ու հր-ջանիկ մտան իրենց բնակարանը:

Միսակը նայեց իր սենյակին, կնոջը և ծիծաղեց.

— Էս էլ քեզ «հարսանիք»...

Խ Ա Վ Ա Ր Ի Ա Ն Դ Ո Ւ Ն Դ Ը

Մռայլ կամարները կախված են դմբեթաձև առաստաղից: Ծծմբային մշուշը դալարվում է այդ գմբեթի տակ, և նրա դաժան որոգայթի ճեղքերից երևում են սրահի մուկ պատերը: Դժոխքի ձալներ են գալիս պատի մյուս կողմից: Այդ շենքի մյուս աչքն է, դեպի որը մի նեղ անցք է բացված, որը տանում է դեպի երկրի անդունդը: Չայները խուլ թնդում են, կերկերում և ահով հանգչում: Անկյունները կուլ են գնացել խավարի մեջ: Հատակին պղտոր ջրեր են պտտվում, որոնց երեսին պայթում են մահահոտ պղպջակներ: Առաստաղի նեղ ծակերից, որ պղտոր աչքերի նման բացված են դեպի երկինք՝ հաղիվ թափանցում է օրը, ու չգիտես ցերեկ է, թե դիշեր: Զդում հս, որ ընկել ես չարագուշակ մի ստորերկրյա աշխարհ, մի գուր, որի խավարի մեջ ատամները կրճտում են ինչ-որ սարսափելի էակներ և ահա ուր որ է, կհարձակվեն վրադ ու քեզ կբաշեն ոճիրներով խեղդված մի հոր...

Ո՞ւր չբացավ օրվա լույսը, որի մեջ ազատ լողում էր բո հոգին, ինչպե՞ս ընկար այդ գեհնը, մահտարածամի անդունդը...

Շունչդ կտրկամում է, մտքերդ սառչում ու հեղձամահից սրտնեղած ուզում ես* գոռալ և վարհուրած դուրս փախչել այդ գեհնահական անդունդից:

Բայց ո՞ւր պիտի փախչես: Դու կաշկանդված ես: Դու պիտի անցնես այդ խավարահուռ աշխարհի բոլոր անդունդները, պիտի տեսնես մահվան յոթը գույն գոլորշիները, մարմինդ պետք է խաշվի երեք ջերմությամբ հալվածքների մեջ:

Բայց ահա մշուշը ճեղքվում է և դեպի քեզ է գալիս մի դա-

ժանտառեսիլ էակ: Նա մերկ է, միայն դեղնավուն լաթ է ծածկում նրա առաջը: Նա ձեռին ունի մի դուլլ, որի մեջ դրած է մի կոպիտ ձեռնոց և մի այլ դեղնավուն, մահադույն լաթ:

Դա Քարոնն է՝ այս շենքի: Նա քեզ պիտի տանի դեպի ստոր-երկրյա զարհուրելի ոլորանները* և անցկացնի խավարի աշխարհը:

Բայց նախքան այդ՝ դու պետք է քավես քո անցյալը: Դու պետք է ընդունես յոթը գույն շոգիները և երեք ջերմության հեղուկը:

Քարոնը քեզ նշան է անում պառկելու քարե թախտին: Դու լռելյալն հպատակվում ես, ու ահա սկսվում է դժոխային ծեսը: Նա իր պողպատ ձեռնոցով շփում է քո մարմինը և ջարդում անդամները:

Դու դեռ չես մեռել: Ոչ թե միայն չես մեռել, այլ մինչև անգամ կենդանի ես, թերևս մի փոքր էլ թեթևացած: Դու ազատվել ես անցյալիդ բեռից: Այդ մարդը քեզ պարզապես լողացնում է, և դու ամենահասարակ մի շենքի մեջ ես՝ բաղնիքում:

Դու լողանում ես, աշխուժանում և ախորժանքով լցվում:

Բայց ի՞նչ մոռալ շենք է այդ հին բաղնիք սասածը: Վերևում ասածներս չեմ կարծում, թե շատ բռնազբոսիկ լինեն: Մարդ մի տեսակ թուլանում, մոռալվում է բաղնիք մտնելիս: Նրան սաշարում է ինչ-որ մի միջնադար: Կարծես դարերը հտ են դնում և դու տեսնում ես տասներորդ դարը, կամ ավելի հին մի ժամանակաշրջան: Կարծես դուրսը վայրենի ցեղեր են ճակատամարտում իրար դեմ և ուր է, ուր է, ներս պիտի խուժեն դարավոր մարտիկներ և նիզակներն ուղղեն մերկ կրծքիդ: Կարծես կիսամութ խցիկներում դարի սև անցքերն են ժամանակագրում տխրաշուք վանականներ: Եվ դաշտերից անցնում են դաժան ֆեոդալները՝ հետևից քարշ տալով գերի վարած ճորտերին: Իսկ հեռուն՝ ձորերի վրա սողում է հրդեհված գյուղերի ծուխը:

Իսկ մանուկ ժամանակ ամեն բույս կսպասէիր, որ բաղնիքի խորքից, պատի մյուս մասից ահա ներս կնայի կապույտ դեր, կամ ջրերի միջից դուրս կգա փերին, քեզ կտանի կիլաթաթի իր կրակե մազերի մեջ ու կընկղմի ջրերի անդունդի մեջ:

Այսպիսի մի բաղնիք² իր խոնավ պատերի սևությամբ մռայլ-վում էր Երևանի Նալբանդյան փողոցում: Գնալով այնտեղ՝ մտածում էի իմ մանկական և տղայական օրերի բաղնիքների ու այլ մռայլ շենքերի մասին: Իհարկե, անցել են այդ երևակայական աշխարհի սարսափները, բայց մի մռայլ վիշտ կար այդ բաղնիքի մթության ու հնության մեջ:

Մի օր անցնում էի այդ բաղնիքի մոտով:

Ոչինչ չէր մնացել նրա տեղը: Մաքրած էր ոչ միայն բաղնիքը, այլև շրջակա տները: Մի լայն հրասպարակ էր բացված այդ հին շենքերի տեղը, սրտաբաց, ազատ, արևային: Բաղնիքի տեղը ցածրիկ սեղաններ էին դրած, որի շուրջը բոլորվել էին հոկտեմբերիկների երամները և ճովողում էին արևի տակ: Փչում էր դարունը և իր շնչի հետ սփռում ծառերի ծաղիկները հոկտեմբերիկների գլխին, նրանց սեղանների, պատկերների, խաղալիքների վրա:

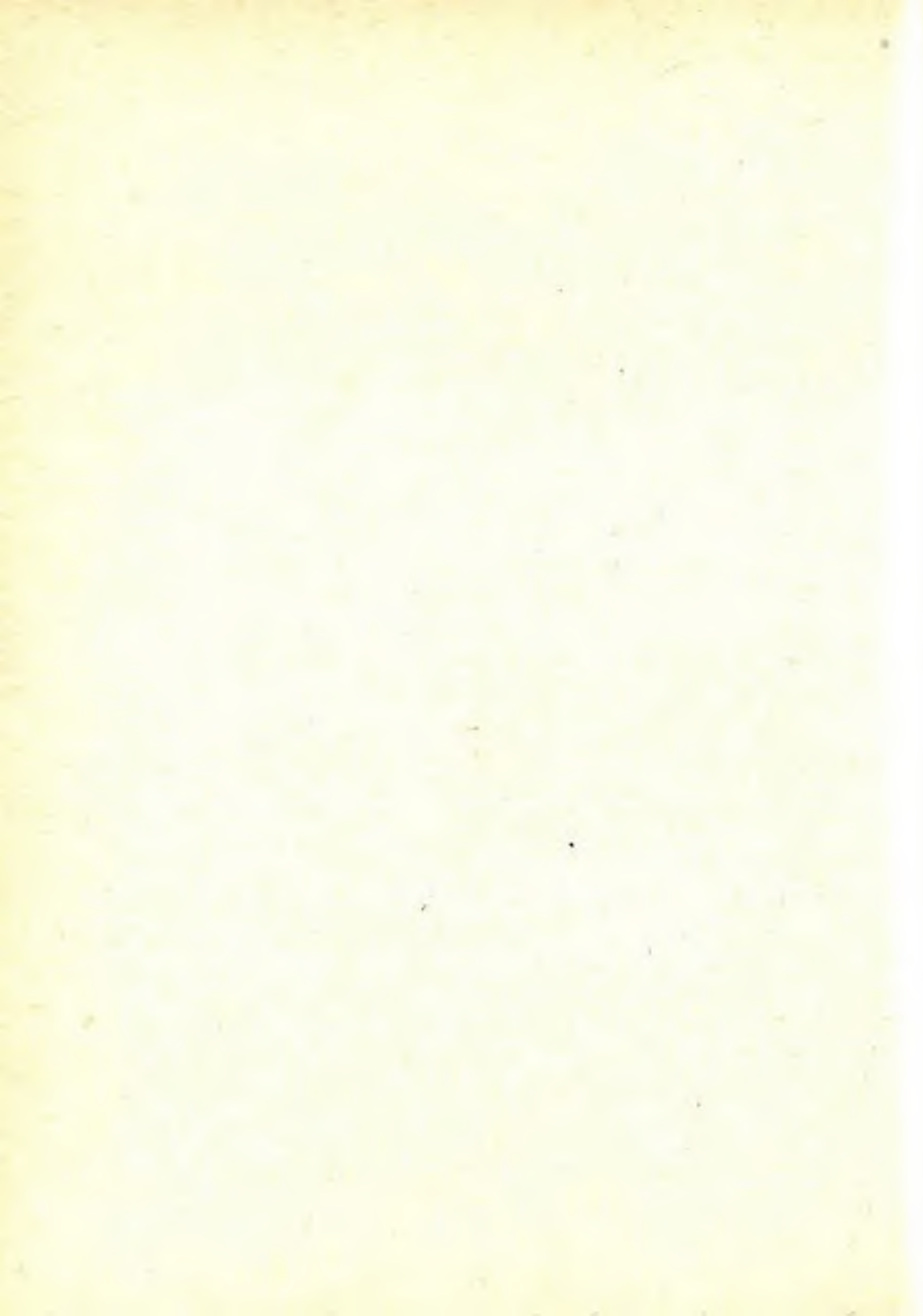
Զէի կարող հավատալ, թե դա այն մռայլ շենքի տեղն է:

Ինչպե՞ս արևի շողքը կյանքը* փոխում, զվարթացնում է ամեն բան:

Որքան դաժա՞ն ու մռա՞յլ բան կար այսքան փոքրիկ մի տեղում:

Տալավորություն: Բայց տեսե՛ք ի՞նչ բան էր այն: Ի՞նչպես էր վառում երևակայությունը, իրական մարմին տալիս սին պատկերացումին: Դրանք մռայլ մտքեր էին, ուրվականներ, որոնք բոլորովին չկան իրականության մեջ: Եվ դարերի ընթացքում որքան այդպիսի պատկերների աշխարհը ծանր քարերի պես նստել էր մեր հոգու վրա, ճնշել, ստրկացրել հոգին:

Ո՞ր է նա, ցնդել է անհետ, նա այժմ մի սին հիշողություն է արևի թրթռուն լույսի մեջ, մանուկների փարթամ փնջերի տակին:

ՏԱՐԲԵՐԱԿՆԵՐ

Ջ Ո Ւ Թ Ա Կ Ե Վ. Ֆ Լ Ե Յ Տ

Ո՞վ հնարեց ջութակը: Ո՞վ հնարեց ֆլեյտը: Ասում են արտե-
ները, հրեաները: Ուրիշ և շատ ազգերի են վերագրում այդ գոր-
ծիքների գյուտը: Բայց ո՞չ այս և ո՞չ այն: Ֆլեյտը հնարեց հընդ-
կացի ժպտագեղ ու երջանիկ Հայանթին, իսկ ջութակը՝ նույն երկ-
րացի թշվառ նալը: Իհարկե, այդ գործիքների ձևը հիմի շատ փո-
փոխած է, բայց օրինակը, գյուտը նրանցն է:

Այո՛, Հայանթին և նալը հնարեցին այդ երկու գեղեցիկ,
բայց և շատ տարբեր գործիքները և ահա թե ինչպես:

Դարեր սրանից առաջ Գանգեսի մթնաստվեր անտառների մեջ
ապրում էր մի ուջա: Այս ուջան մի շատ գեղեցիկ աղջիկ ուներ:
Գեղեցիկ, ինչպես դալկուն լուսնակը, որ մրահոն աչքեր ունենար
և նայելու սեղազեստ նոճիների միջից:

Իմաստուն և կենսուրախ էակ էր նա—այդ գեղեցիկ լակը-
մեն. այնքան խելացի, որ հայրը ազատ թողեց նրան իր կյանքի
համար ընկեր ընտրի՝ ում էլ սիրտը ուզենա: Օ՛, լուսափթիթ լա-
կըմեն: Ո՞վ կարող էր նրան հասնել: Ինչպես Գանգեսի ջինջ ալիք-
ները կլկլալով ու դայլայլով վազում են դեպի ձյունաթորմի լու-
տոսը և մարում նրա թերթերի առջև, այնպես նորատի տղաներ
գալիս էին դեպի նրա էությունը և մերժվում: «Ա՛խ, ինչո՞ւ հա-
զար սիրտ չունեմ, որ ամենքին սիրեմ»—հառաչում էր լակըմեն:

Այո, հազար սիրտ, որովհետև նրան սիրող պատանիները
շատ էին, բայց նա միայն մեկին կարող էր սիրի: Եվ մեկին էր
սիրում: Դա երջանիկ ու գեղեցիկ Հայանթին էր, ուրախ, մայիս-
յան անամպ առավոտի նման, միշտ ոսկի ժպիտը դեմքին՝ գեղա-
ծիծաղ Հայանթին:

Ո՞վ էր Հայանթու պես կենսալից ու զվարթաբարո, ո՞վ էր նրա պես ճարտարարվեստ, ո՞վ կարող էր կակըմնի տան շորս բոլորը ծաղկով ու դալարով մարգեր հորինել, ծաղկագործ կերպասների պես փռել նրա սարտեղը: Նրա զվարճալի առականներից ու պատմություններից կակըմնի աչքերը լցվում էին ցնծությամբ և շրջակայքը՝ նրա աղջկային հնչուն ու բերկրալի ծիծաղով: Ծիծաղում էր անհոգ ու երջանիկ կակըմեն և անտառն ու պուրակները փայլում էին նրա զվարթ ծիծաղից:

Եվ ահա մի անգամ, երբ երջանիկ նորատիները նստած անտառի պուրակում, առվակի ափին, ծաղիկների մեջ՝ խաղում էին, Հայանթին հանկարծ լոնց և ականջը կախեց այն հաղարավոր ձայներին, որով լցված են Գանգեսի անտառները: Կակըմեն շարունակում էր իր խաղը, լսում էր առվակին, խոսում նրա հետ, հանաք անում, կարկաչում նրա պես, նրա տնազը զալի, հետո հանկարծ ձայնը որևէ թռչունի ձայնին նմանեցնելով խառնում առվակի կլկլոցին, հարցնում, ինքը պատասխանում և այդպիսով այդ երջանիկ ծիծաղները, առվակի ու թռչունների դալավայը և անհոգ աղջկա հարց ու պատասխանները այնքան ներդաշնակ էին դարձան անտառի զվարթ ձայների հետ, որ մտասույզ Հայանթին, այդ ճարտարարվեստ ու հնարագետ Հայանթին գլխի ընկավ, որ կակըմեն երաժշտական հոգի ունի: Եվ ահա ուզեց մի գեղեցիկ կատակ անի կակըմնի հետ: Քիչ հեռացավ, ընկավ եղեգնուտները և մի քանի եղեգն կտրելով եկավ նստեց իր տեղը ու սկսավ տաշել, կոկել:

— Այդ ի՞նչ ես շինում,— հարցրեց կակըմեն անուշադիր:

— Գդալ եմ ուղում քեզ համար շինել, խելոքս,— պատասխանեց Հայանթին հասարակ ձևով:

Աղջիկը շարունակեց իր ծվլոցը, իսկ տղան՝ սկսավ տաշել:

Մի քնքույշ իրիկուն, երբ թռչունները սկսան իրիկնաժամը, երբ տերևները ցնծղայի նման սլալոցը դրին, երբ ջրերը ավելի հնչունացրին իրենց խոխոջը՝ կակըմեն սպասում էր իր սիրելուն: Եվ ականջը կախած իրիկվան ձայներին՝ նրան թվաց, որ բնության այդ ներդաշնակ համերգի մեջ կա մեկը, որ բոլոր այդ հնչյունները կապում, լրացնում, նրանց հետ խոսում, պատաս-

խանում, նրանց մի առանձին խմաստ է տալիս: Ո՞վ պիտի լիներ այդ թռչունը: Գուցե վտա՞կն էր իր քրքջալիր երգով, գուցե սոսա՞կը իր բազմահազար ելեէջներով...

Հանկարծ թփերի միջից դուրս է գալի Հայանթին, առանց թողնելու, որ իր զվարթ կակրմեն իրեն շատ սպասելուց անձկության մեջ ընկնի:

Ծկավ՝ ձեռքին մի սրինգ: Կակրմեն գլխի ընկավ:

— Այդ մի՞թե դու էիր, Հայանթի,— հարցրեց:

Հայանթին ժպտում է:

— Իրա՞վ դու էիր, Հայանթի, ա՛խ, այդ ի՞նչ հրաշալի գործիք ես հնարել: Ի՞նչ գեղեցիկ նվագ: Ապա մեկ էլ նվագի:

Հայանթին նորից սրինգը դրեց շրթունքներին ու սկսավ մի ծիծաղ, մի կատակ, որ հիշեցնում էր կակրմենի քրքիջները, նրա երգելու ու խոսելու ձևը:

Աղջիկը ծիծաղից թուլացավ ու սկսավ ուրախ-ուրախ ծափ տալ:

Հայանթին այնուհետև ավելի նրբացրեց իր նվագը, այնպես որ կամաց-կամաց շրջակայքում նրա մասին խոսել սկսան: Շատերը թաքուն թփերի միջից ժամերով ականջ էին դնում նրա սրնգին, որի թռչնատուն սուլոցները արծաթի հնչունություն և բյուրեղի հստակություն ունեին:

Այնուհետև նրանց զբոսանքները գեղեցիկ ժամանցներ էին: «Նա այնպես է նվագում, ասում էր մի հնդիկ բանաստեղծ, որ անտառների լուսթյունը աչքերը լայն-լայն բացած ունկնդրում է նրան և զարմանում»:

Իսկ ի՞նչ էին անում կակրմենի մյուս սիրահարները: Մի՞թե մոռացան գեղեցիկ կակրմենին: Ո՛չ: Նրանք լուսահալած ստվերների պես ծառերի ու լռանիստ ժայռերի տակ անց էին կացնում իրենց տխուր օրերը և ցնորում ու ցնորքի մեջ գտնում իրենց լուսասփյուռ կակրմեն, սրտակցելով վայրի թռչունների ու ցողաթոր եղեգների հետ:

Մի ժամանակ էլ մեջտեղ ընկավ ինչ-որ մի տարօրինակ, խորհրդավոր պատանի, որի համար ասում էին, թե գիշեր ցերեկ կյանքն անց է կացնում անտառների մթության մեջ և փախ-

չում մարդկանց հասարակութիւնից: Ո՞վ էր, ի՞նչ էր անում մեր-
ձակա անապատներում և անտառների միայնութեան մեջ՝ ոչ ոք
չգիտեր, միայն ասում էին, թե ամեն տեղ ինչ-որ փայտեր է կըտ-
րում, տաշում և հետո սպանդանոցների մոտից ինչ-որ աղիքներ
է հավաքում տանում:

Ասում էին խելագար է:

Միայն մեկն էր ճանաչում նրան և գիտեր նրա զբաղմունքը,
թերեւս և... նրա սրտի գաղտնիքը: Եվ այդ պատանին մի օր ասով
լակըմեին:

— Լավ չէ՞ր լինի հավաքեինք մի օր բոլոր պատանիներին և
խնդրեինք Հայանթին, որ մեզ համար նվագի, և մեզանից ով էլ
եթե շնորհք ունի, թող ցույց տա, մի քիչ զվարճանանք:

Լակըմեն համաձայնեց:

Եվ ահա մի օր, երբ հեզ իրիկունը շոքեց հովտում՝ հավաք-
վեցին բոլոր պատանիները Լակըմեի պարտեզը, բոլորվեցին
պատկառազդու ընկուզենու տակ, ուրախաձայն երգերով ու կա-
տակներով աղմկեցին պարտեզի լուսթյունը, պարեցին իրենց պա-
րերը և երբ քիչ տաքացան ու զվարթացան, ահա վերջապէս նըս-
տեցին սեզի վրա և.

— Սկսենք,— ձայն տվին:

— Սկսենք, և ով ավելի շնորհալի է, թող նա լինի Լակըմեի
սիրուն արժանի,— ձայն տվեց Նալի բարեկամը կատակով:

— Թո՛ղ լինի, թո՛ղ լինի,— ձայնեցին մյուսները նույնպէս
կատակով:

— Լա՛վ, ալղպե՛ս լինի,— պատասխանեց Լակըմեն նույն
կերպ:

— Իհարկե՛,— խոսեց Հայանթին հեգնոտ ու ինքնավստահ:
Եվ որպէսզի ցույց տա, թե ինքը ոչ ոքից ահ չունի՝ հայտնեց, որ
ամենից սուաջ ինքը կնվագի: — «Կնվագեմ և կլռեն» — մտածում
էր նա:

Եվ ահա Լակըմեն ընկողմանեց սեղոտ խոտերին ու ծաղիկ-
ներին, պատանիներն էլ կիսաբոլոր նստեցին նրա դիմաց և
ամենքը աչքները գցած նրա լուսեղեն երեսին՝ սպասում էին:

Ժպտաց Հայանթին և նրա ժպտի հետ ցոլաց նրա մարդար-

տե ատամնաշարը: Ժպտաց նաև Հակըմեն և վայրահակ Թարթիշ-
ներից կախ ընկաւ նրա մանրիկ ժպտը:

Ու Հայանթին սկսաւ:

Ու ինչպես պարզաձայն ջինջ աղբրիկը անտառի լռության մեջ
ծլծլան ու մաքրահոս ծիծաղով թափվեր քարից վայր, այնպես
նրա սրնգի մարգարտաշար հնչյունները սկսան ծանրորեն և սուս
մոլեգնորեն հազար ու մի ելեէջներով վրա տալ: Սուլում էր դա-
րուն տեսած սարյակի նման, թրթռում ինչպես բարդու տերևը
թեթևասահ հովի դիմաց: Եւ ի՞նչ ելեէջներ, ի՞նչ պատրանք: Այդ
հնչյուններից զարթնում էին ցոլուն ժպտուն պատկերներ, գու-
նագեղ երազներ: Մարդու աչքին կարծես փթթում լիներ կանա-
չորակ մի հովիտ, անտառի մի շքեղ պուրակ, որ շրջակա սա-
ղարթներից իրար ձայն տալիս լինեին դրախտային թռչնիկներ,
կարծես արեւի լուսասփյուռ աչքը ցոլում լիներ ուրախագին և նո-
րատի մայիսը երգում, շվաքնում: Եւ կարծես երկու երջանիկներ
թփերի մեջ պահվտուք խաղալիս լինեին, իրար կանչում, քրքում
և կարծես պարզ լսվում էր մի սիրած ու սիրող աղջկա լիսսիրտ
ծիծաղը՝ երջանիկ, դրախտային մի մոռացոնքի մեջ:

Մի գծված սլսլոց, մի բաղմահաղար ծլվլոց, մի քրքջալիր
կլկլոց, մի քնարերգ մաքուր և հորդահոսուն հրճվանքի, մշտա-
փոփոխ, արագ ու ոստոստուն ինչպես լճակի ակնախտիղ կայծ-
կըլտուքը...

Մի վերջին հնչական ժխոր ևս և նվազը կտրվեց ուրախա-
գին:

— Ասրե՛ս, Հայանթի, ասրե՛ս,— ձայն սվին ամենքը հիա-
ցած:

— Ասրե՛ս, Հայանթի,— ասաւ Հակըմեն առանց ծածկելու իր
հիացումը, և գուրգուրոտ աչքերով նայեց գեղածիծաղ պատանուն:

— Ի՛նչ արվեստ,— խոսեց մեկը կարծես ինքն իրեն:

— Ի՛նչ ճարպիկ ելեէջներ,— ավելացրեց մյուսը հիացումով,
— մարդու հավատալը շէր դալի, թե մարդու մասններ էին այդ բո-
լորը անողը:

— Ասրե՛ս, Հայանթի, ասրե՛ս,— կրկնեցին ամենքը միա-
բերան և ծաղիկներ քաղելով նետեցին նրա: Ոտների տակ:

Լուռ էր նալը: Անշարժ, ինչպես գիշերային մթնաստվեր ու լռանիստ սև արձան: Ունքերը վրա տված, գիշերը հայացքի մեջ, զուսպ սաստը աչքերում, կնճիռը ճակտին: Նայում էր գետնին՝ թևքի տակ սեղմած իր տարօրինակ գործիքը:

— Ի՞նչ ես լռել, Նա՛լ,— խոսեց Լակըմեն,— գեղեցի՞կ է, չէ՞:

— Շատ գեղեցիկ է,— պատասխանեց նրա տեղ մի պատանի:— Ամենքը իրենց տեղը... Բայց հիմի էլ թող նալը նվագի:

— Իհարկե՞, իհարկե՞,— ասավ Լակըմեն:

— Այո՛, այո՛, թող նվագի՛,— վրա բերին մյուսները:

Ու մինչ նալը կպատրաստվեր, մի շշուկ անցավ բոլորի մեջ, տեսնելով նրա ծիծաղելի, անգույն գործիքը:

— Շերեփ է,— փսփոսաց մինը և քիչ մնաց փոթկար:

— Թիակ է,— հարեց մյուսը,— լավ կտրելի է մարդու մեջքին թակել:

— Վա՛հ, սպասեցեք, դույն մարդը ուզում է բուրդ գլի,— ծաղրեց երրորդը ցույց տալով նալի ձեռքից կախ ընկած աղեղը: Ժպտաց մինչև անգամ Հայանթին:

Միայն չխոսեց Լակըմեն: Նայեց նալի աչքերին և աղջկա հոգին զգաց, որ այդ մուսյլ պատանու մեջ բոցավառվում է մի աղետավոր ու մեծ հոգի:

Զէ՞ որ շատ դյուրագույց, գեղազետ և իմաստուն էր Լակըմեն:

Վեր կացավ նալը, մի քայլ առաջ եկավ ու կանգնեց: Մռայլադեմ, վճռական, հերոսակերպ ու մահատիպ: Կարծես սլիտի հրամայեց, որ ամպերը որոտան, կայծակները շանթեն և ծովերը զայրագին թավալեն իրենց ջրային գերանները: Ամենքը ակամա սաստվեցին: Եվ նա դնելով աղեղը իր գործիքի վրա քաշած լարերին՝ մի քանի անգամ վճռականորեն հարվածեց ու սկսավ...

Տարօրեն, անլուր մի ձայն հանեց այդ գործիքը: Զուսպ, դողդոջ ու մաղձոտ: Նախ մի ձայն ծանրորեն, ճնշված հառաչի նման սկսավ սողալ, հետո երկար, տխուր, հետզհետե լցվեց, ծավալվեց, ուժեղացավ, թրթռաց, ու հետո մի պահ մեղմեց, սրտին ընկավ, մարեց: Հետո ուրիշը ավելի բարձր, հնչական սկսավ տարփորեն ոգել, սկսավ պատմել, սկսավ երգել մի անհունորեն տխու՛ր եղա-

նակ, մի հուսահատ ճիշ, կարծես հուսահատ ճիշը տառապող մարդկության, մշտատխուր, բյուրգալար, սրտալի մի ողբ, մի հառաչանք, մի հոնգուր-հոնգուր հեծկատուր, մի անօրինակ փղծուկ, դանդաղ, վտարանդու մի սրտնեղած գանգատ, որ սգով ու տառապանքով լցրեց անտառը, որ իր որբ ձայնով տրտմեցրեց ծառերի բները, ցանեց խոտերի ու ծաղիկների վրա: Անսպասելի մի անծայր տրտմություն եկավ սառեցրեց արևի լույսը, թռչունների երգը դադար մաղձոտ ու ամենքը տխրեցին:

Ամենքի մարմիններով սարսուռ անցավ, կարծես սառը օձ անցներ, ամենքը զլուխնին կախեցին ու այսպես գետնահակ մտածել սկսան մի համաշխարհյան տառապանքի վրա:

Ու այսպես մերթ ժանր, մերթ արագ, երբեմն դուրգուրոտ, երբեմն զայրագին, մեկ սողոսկում, փալվալում, սրտակցում էր, մեկ էլ սաստում, ճշում, գոշում էր բազմազան եղանակը ու այդ ժամանակ մոռյլ աններդաշնակություններ խտացնում, մթնացնում էին պաակներները, մինչև որ գնաց-գնաց ու հանգեց մի երկար, հոգնած ու վշտալի ձայնի վրա ու լսեց:

Ոչ որ ծպտուն շհանեց: Մոռյլ հայացքներ հպարտորեն, կորեկտորեն ու հարցականորեն ուղղվեցին դեպի տրտմած կակրմեն և ամսամած Հայանթին:

...Ապա՛, ահա այսպե՛ս նվազող է Նալը: Ահա ա՛յն է նվազը: Հաղթությունը կատարյալ էր: Ցած դրեց սրինգը Հայանթին և նախանձախնդիր նայվածքը դարձրեց դեպի կակրմեն: Ի՞նչ, վիրավորվե՞ց իր սիրելին: Նալը հաղթե՞ց... Դլուխը ամիսն դրած տխուր-տխուր նայում էր կակրմեն հեռուն մոռացոնքի մեջ, կարծես նրա հոգին թռել գնացել էր այն հնչյունների հետ:

Լուռ էր Նալը, հայացքը գետնին:

Բարձրացրեց կակրմեն իր տամուկ թարթիչները, դուրգուրոտ աչքերով նայեց նրան:

— Նա՛լ,—ասավ դողդոջ ձայնով,—Նա՛լ, ի՞նչ գեղեցիկ, ի՞նչ խորը, բայց և ի՞նչ աղետավոր նվագ էր դա: Ի՞նչ անօրինակ սուգ էր դա: Օ՛, հասկանում եմ քեզ, հասկանում, Նա՛լ, այդպես նվագելու համար մարդիկ միայն Նա՛լ պիտի ծնվին: Բայց և այդպես նվագելու համար մարդիկ պիտի ծնվին մի հոյակապ ու վսեմ տա-

ռապանքի համար: Ահ, երբ սկսար նվագդ, ինձ թվաց, թե հազար դարեր լռած մի անապատի շուրթերից դալկուն լուսնյակը դուրս հանեց իր տխուր, ցրտին դեմքը, սառն ու գեղեցիկ, մեռելատիպ ու հոյակապ:

Դու բացիր իմ առջև մի անծայր, հուսահատ, մեռելակերպ անապատ: Տրտմաշուք փշեր էին խորշակահար ու գոս ձեռքերի նման օդում տարածված՝ գուլթ աղերսելով: Եվ իբրև անապատի գուլթ՝ եկան քո հնչյունների քրոմատիկ սանդուղքները, որ նմանեցրին օձաթափառ ու արագասույր ավազի գեղեցիկ, բայց և անողորմ պարը: Վեր կացավ մի բուք, անապատի մեռած ավազի պարը և ահա խելացնոր վազելով եկավ միայնությունը և նստելով ավազների վրա սկսավ փետել իր մազերը:

Եվ անապատի այս անկենդան բացերում գոս ու ծեր թփեր քամիներով տարուբեր ողբում էին աշխարհիս միայնությունը, ճակատագրական միայնությունը:

Դա մի ոգումն էր մեծ տառապողի, որի վարպետը համաշխարհյան ցավն է և որը տառապելիս է ստեղծագործել: Մահն է այդ մարդու մուսան, և նա այս աշխարհից չէ: Որովհետև այս աշխարհում՝ է՛լ ոչինչ չկա այն մարդուն անծանոթ, ցանկալի և կամ ահավոր.—նա բացել է բոլոր ուրախությունների ու տառապանքների դռները և նայել ներս:

Քո՛նն է իսկական արվեստը, նա՛լ: Էլ ո՛չ մի գործիք չկա հնարելու և չկա էլ ո՛չ մի տառապանք արտահայտելու: Քո՛նն է բոլորը: Քո՛նը՝ քամու խուլաթև թևաթափերը, մրրկի բյուրգալար հծծյունները, գերմարդկային ճիշերը և աստվածային վերին շունչերը: Ի՞նչ բան է սրինգը քոնի առաջ: Խաղալի՞ք: Կյանքը վերապրելու, սիրտը թարգմանելու, սրտակցելու ու պատմելու գործիք չէ նա, այլ երջանիկ մարդու մի պարզ ու զվարթ սույլ, որ, բացի ուրախությունը, էլ ուրիշ ոչ մի արվեստի հավակնությունը չունի: Քո գործիքը, նալ, (և Հայանթին չի նեղանա) բոլոր եղածների թագուհին է և պիտի լինի:

Գնա՛, կյանքի մեջ թշվառ, բայց արվեստի մեջ երջանիկ նալ, գնա՛ կրիթ ակնակուռ թագերի թագը և թող աշխարհիս արքաները զլուխ խոնարհեցնեն քո արվեստի առաջ: Համբո՛ւյրս այն ձեռքին, որ այդպես ստեղծել գիտե:

Բայց քեզ սիրել, Նա՛լ... չեմ կարող... Ես սիրում եմ կյա՛նքը... Դու իմ կյա՛նքը, այդ թրթռուն թիթեռնիկը կմեռցնես, կհատցնես քո անկշռելի ու հսկայական տառապանքների մեջ: Եվ ինչ... Դու իսկապես, ինձ սիրել չես էլ կարող: Դու կսիրես քո գործիքը և ինձ կմաշես տանդ միայնության անկյուններում, ինձ մոռացած, միշտ արվեստիդ հետ գործակցելով: Ո՛ւֆ, անողորմ հոգի... Որովհետև քո գործիքն ու արվեստը սիրողը ուրիշ բան չպիտի սիրի, չի կարող և չի սիրում: Բոլոր մեծ ստեղծագործությունները սաղմացել ու քառսներից աշխարհ են եկել միայնության մեջ: Եվ ահավոր միայնության մեջ չէ՞ր, որ աստված, արվեստագետներից ամենամեծն ու հոյակապը ստեղծեց իր պոեմներից ամենավսեմը՝ այս աշխարհը...

Գնա՛, Նալ, քեզ սիրել չե՛մ կարող: Եվ մի՛ տրտմի: Անշուշտ, քե՛զ կսիրեի, եթե չսիրեի կյանքը: Բայց ես սիրում եմ կյա՛նքը: Եվ մի՛ վախի, ո՛վ մեծդ արվեստագետ, ես սրինգը չէ՛, որ սիրում եմ (ի՛նչ բան է նա), ես սիրում եմ նրա նվագողին, որը ինձ տալիս է համեստներից համեստը, եթե կուզես, բայց և թանկագիններից թանկագինը—կյա՛նքը և նրա ուրախությունը...

Այդ օրվանից Հայանթին ավելի երջանկորեն սկսավ սուլել իր սրինգը... Իսկ Նալը գնաց էլի իր տառապանքի աշխարհները սըրտակցելու մահվան հետ, հեծելու և ստեղծելու...

Այդ օրվանից է, սուտ եմ, որ ֆլեյտը միշտ սուլում է սիրո մեջ երջանիկ պատանու նման, այնինչ ջութակը միշտ մի անպատմելի թախիծ, մի սրտառուլ փղձուկ ունի իր հնչյունների մեջ:

Ն Ո Ր Ա Ր Տ

Ինչպէս տափաստանը վեր կենա տեղից ու զարհուրած փախչի: Կամ ինչպէս խելագարված անտառ, գարնան կատաղի գետ դուրս գա ամերից ու վրա գա:

Փախչում է մի ամբողջ ժողովուրդ:

Ճամփաները տներում են, մըթմըթում՝ սայլերի, ոտների, սմբակների հարվածից: Ահագին բազմությունը հեալով, հազալով հոսում է դեպի հյուսիս:

Հետևից պսպղում է վտանգը՝ մերկացած դաշույնի պես: Ձի երևում, բայց նա կա, պիտի վրա հասնի: Ու գնում են՝ կին, երեխա, ծեր, երիտասարդ, խառնիխուռն, իրար մեջ անցնելով, իրար քանդելով:

Դա դեմքեր չեն, այլ կաշվե դեղին դիմակներ, որ կախված են նրանց դեմքին: Չեն խոսում: Ինչ-որ անասնական ձայներ: Երեխաները ճշում են, նվում: Նրանցից շատերը թափված են ճամփի ամիսին: Նայող չկա, լսող չկա: Շալակները լիքն են: Անկողին, երեխա, փալատ, աման-չաման:

Ահա մի քանի ծերեր երիտասարդներից էլ առաջ են ընկել: Նրանցից ութսունամյա մեկը ինչ-որ մի կատաղի մոլուցքի մեջ, ահագին գավաղանով չափում է ճամփան և աչքերը չռած գնում է առջևից: Շուրթերը դողում են, դեմքի մկանները ցնցվում: Չարաշուք հայացք ունի: Կարծես մոռացվել է մարդը, և խելագար շիմպանզեի նման ենթարկվել է մի անասնական վախի ու փախցրնում է իր մարմինը ուրիշ գազաններից: Թող ամբողջ ժողովուրդը մնա ու ոչնչանա: Պետքը չէ:

Նրա հետևից տխրամած ուղտերի նման բեռներն ուսին քաշ են դալիս մյուսները և վզները բեռան տակ երկարած՝ մերթ մըղվում են առաջ, մերթ ծառանում և շուռ գալով դեպի հետ նայում:

Եվ այդպես էլ լինում է: Ահա արդեն երեկոյանում է: Օրը տանում է իր ճրագը նոր վառելանյութ լցնելու:

Շարժվող ստեպը կանգ է առնում: Սողում է տագնապալից խավարը և իր սև ձեռքերով գրկում է տանջալից, խուճապող բազմությունը:

Շիմպանզեն թինկ տվեց մի քարի:

Մարդիկ թափթփվեցին մորթված անասունների պես ու իսկույն քուն մտան:

Միայն Շիմպանզեն քնած չէ: Արթուն գազանը հսկում է նրա մտահոգ ու շոր աչքերում: Վախենում է քնի ու քնած ժամանակ գողանալ տա ամենաթանկը այս րոպեին—իր կյանքը: Եվ ահա բեռը ուսին կապ է, ու գավազանը ձեռին պատրաստ ամեն վայրկյան վեր թռչելու և գալլի պես փախցնելու իր շատ բաներ ապրած ծերուկ մորթին: Երկնքի կապույտում դեղին ծաղիկների պես ծաղկում են աստղերը: Ամեն բան խաղաղ է այնտեղ վերեր: Միայն երկիրն է, որ տանջվում է հազարավոր ոտքերի տակ: Այստեղ տագնապ է գերագույն:

Շիմպանզեն չի խոսում: Պատանին և աղջիկը մոտենում են նրան:

— Ներսո ամի, ախր խնդիրք ունեմ, ի՞նչ կլինի կատարես:

— Ի՞նչ է,— խեթում է վերջապես Շիմպանզեն:

Պատանին սկսեց ինչ որ թոթովել:

Շիմպանզեն չհասկացավ:

— Շան ծիծ կերած, լեզուդ էլ ես թողել տանը, ի՞նչ ես ուզում:

Պատանին առաջ սողաց դեպի Շիմպանզեն:

— Մի խնդիրք ունեմ... մեծ մարդ ես... դու կարող ես:

— Ախր ո՞վ ես, ի՞նչ ես, ի՞նչ ես ուզում:

— Շատ կխնդրվենք ես ու էս աղջիկը... առանց դրան չի լինի... սա անտեր է... ես էլ որք... չենք ուզում որ սրա վրա խոսեն... մարդ եմ:

— Լեզուդ լալկի, ոնց որ լալկել է: Իշալլահ, խելքդ կորցրել ես:

Պատանին ճիգ արավ, աչքերը փայլեցրեց և խիստ նայեց Շիմպանզեին:

— Ապա ի՞նչպես պիտի լինի... Մենք իրար խոսք ենք տվել: Ապա որ ճամփին մեռնի՞նք: Կարելի՞ է անմուրազ մեռնել: Զէ, ներսո ամի, մեր հուլսը դու ես: Մի՛ խնայի, արա:

Շիմպանզեն սուր նայեց զույգին:

Զի հասկանում ի՞նքն է կորցրել խելքը, թե՞ սրանք են խելագար և բան չհասկանալով լռում է:

Արդեն ինքը մեծ հոգսեր ունի...

— Ներսո ամի, մեզ պսակի:

Շիմպանզեն շտկվեց ու դարձավ դեպի զույգը:

— Ի՞նչ:

Պատանին հանաք չի անում:

— Հա, ներսո ամի, պսակիր մեզ: Մենք իրար հավանում ենք:

Շիմպանզեն շարությունից ու զարմանքից բերանը բացեց ու մնաց այդպես նրանց նայելով:

Աղջիկը գլուխը կախեց և գլխի ոսկի ողկույզները ընկան ոսկեաղի վզին ու կրծքին: Ամաչեց:

Պատանին աղաչական հայացքով նայեց Շիմպանզեին:

Շիմպանզեն բարձրացրեց դավապանը:

— Շուն շան որդի, մեր հալին չես նայում, եկել մասխարություն ես անում: Ես քո մասխարա՞ն եմ:

Բայց պատանին անշարժ էր ու լուրջ:

Շիմպանզեն գավազանը հետ պահեց և.

— Գնա, կորի՛ր, քանի չես կերել:

Բայց պատանին շշարժվեց տեղից:

Ու սպասո՞ւմ է: Որով ավելի կատաղեցնում է Շիմպանզեին:

Մոտ են գալիս մի բանի փախստական տղամարդիկ և կանայք:

— Ամի, ի՞նչ կա... Ինչի՞ ես նեղացել:

Ծերուկը չի պատասխանում և դառնում է պատանուն:

— Ճամփադ դնա, ի՞նչ ես սատանա կտրել: էս օխտը քարի արանքում, պսակվելու վա՞խտ ես գտել, անասուն:

— Ո՞վ է պսակվում. սրանք—և փախստականները չկարելով ծիծաղել, միայն ծռմռում են բերանները:

— Աղջիկը անտեր է: Վախում ենք, որ մեզ իրարից բաժանեն: Մեկ էլ որ ... իրար սիրում ենք:

Եվ ծերուկը համբերությունը կորցնում էր:

— Խելքդ կորցրե՞լ ես, թե՞ ամոթդ: Ծո, հայվան, ես էստեղ տերտե՞ր եմ, թե ժամ կա էստեղ, որ ասում ես ...

Պատանին չի ազդվում, միայն միամիտ և անկեղծ հայացքով նայում է նրան:

Շրջապատողները ավելի հետաքրքրվելով սպասում են վախճանին և բոլորը նայում են ծերուկին: Որտեղից էլ միտքն ընկավ: Ասել է ուղտի պարը կամրջի վրա կբռնի: Ոչ լաս, ոչ ծիծաղես:

— Լա՞վ է,—ժպտում է մինը:

— Դու պսակիր հանդիստ և համոզված,—խոսում է պատանին,—տերտերը որն է, ժամը որը: Ծիր մարդ ես. մի բուռ հող օրհնիր, ցանիր վրաներս, դնաք մեր տունը:

Ծերուկը արդեն կատաղեց.

— Ծո, օւղոմի սերմ, շնությունդ բռնել է, հա՞:

Ու գավազանը բարձրացրեց.

— Ճամփադ դնա, ճամփադ, ամոթ է,—խոսեցին շրջապատողները:

Ծերուկը վրա եկավ.

Ասա, որ պսակվես որտե՞ղ պիտի քնեք: Տուն ունիք, հա՞, հայվան, շուն ...

— Տո՞ւն,—հարցրեց միամիտ ձայնով պատանին և իսկույն հանգիստ վրա բերեց:

— Մենք միշտ արտն ենք դնում: Մեր տունը արտն է:

— Ա՞րտը...—փրթկաց մեկը և խումբը ցավազին զվարճությամբ նայեց պատանուն:

Այն է, Շիմպանզեն պայթում էր բարկությունից՝ հանկարծ նայեց պատանուն և աստղերի ցուլքերի մեջ տեսավ նրա պար-

զամիտ, կենսալից աչքերը, որ հանդիստ և քաղցր նայում էին իրան...

Ու ծիծաղեց բորենու պես: Առաջ չար, ծաղրական, ապա ավելի մեղմ: Հետո էլի նայեց ու հանկարծ ծիծաղը պահեց: Լուռ մտիկ տվեց զույգին, որ մութի մեջ իբրև երկու դալար ուռենի՝ կանգնել իրան էին սպասում:

Նայեց շրջապատողներին, նայեց սրանց: Ո՞վքեր էին սրանք: Ի՞նչ են շտապում սրանք այս ահեղի փախստի, մահվան օրերին, երբ ամենքը և ամեն բան մեռնում, ոչնչանում է:

Քչիչոցն ընկավ շրջապատողների մեջ: Սպասում էին մի անակնկալ անախորժ դեպքի:

Նորից ծիծաղեց ծերուկը, բայց տխուր ծիծաղով: Մի ուրիշ զգացմունք մտավ սիրտը և գութը շարժեց.

— Մո՛տ արեք, բալեքս:

Աղջիկն ու պատանին մոտեցան ու շոքեցին առջևը:

Ամենքը լռեցին ու արձանացան:

Շիմպանզեն վերցրեց մի բուռ հող, բռնեց նրանց գլխին ու յողողոջուն ձայնով մրմնջաց:

— Հողը սուրբ է: Առեք ձեր պսակն ու զնացեք ձեր տունը— արտը: Իող էս սուրբ հողը երկար կյանք տա ձեզ:

Ցանեց հողը նրանց գլխին և հերթով համբուրեց նրանց: Գնացեք նոր կյանք սերմեցեք:

Ջահելները համբուրեցին նրա ձեռը և գլխիկոր ու երջանիկ հեռացան նրանից:

— Մեր կյանքը հողին, հողի կյանքը էս ջահելներին,—մըր-մընջաց մի պառավ կնիկ ու փղձկաց:

Դեռ երկար ժամանակ Շիմպանզեն նայում էր նրանց հետև-վից:

Նրա աչքերը լցվեցին մի խոնավ ու երջանիկ տխրությամբ:

Մ Ի Ա Յ Ն Մ Ե Կ Ր

Ի՞նչ բոստան. ասա մի բուռ հող: Հենց գետափին, փեշերը գետակի վրա փռած: Մի ուռի. ահա նրա ծառաստանը: Մեջը եղածն էլ երեք ածու գետնախնձոր:

Բոստանի սլատի տակ մի պստիկ քողտիկ, բերանը բաց դեպի հարավ կուղիանի պես կքել է: Ասենք ինքն էլ է պստիկ. բոստանի տերը, Մանուկը: Կլինի մի քառասուն երկու տարեկան և աղքատ ինչպես աստված: Եվ այնպես ինքն իրա համար մի մարդ էր ու կա՝ տմենաստվորական: Ոչ գեմքին մի նշան կա, ոչ կազմվածքն էր աչքի ընկնող, ոչ հագուստը առանձին: Առավոտ տեսնողը՝ իրիկվան կմոռանա թե՛ գեմքը, թե՛ իրան: Նրա նշանը աննշան լինելն էր՝ և թե մեկն ուզենա բազմության մեջ նրան որոշել, Բայց ի՞նչ որոշել.— նրանով հետաքրքիր մարդ չէր գտնվի: Մի պստիկ էլ ընտանիք ունեի: Մի ճիւղ կին, կորեկի պես լղար ու չոր, մի տասներկու տարեկան աղջիկ՝ բարակ-ծղնոտ, և մի չորս տարեկան տղա, որ մի սիրուն գնդիկ, բայց զուռատ արարած էր: Եթե վրան ավելացնենք մի երկու ամսն-չամսնը, մի բահն ու կացինը՝ Մանուկի կայացուցակը պատրաստ է:

Ի՞նչ մարդ էր, ի՞նչ էր անում: Իզուր հարցեր:

Մի բոստան էր—մի բոստանի Մանուկ: Ահա այդ էր նրա գործը: Ասենք՝ քառասուն տարի մի արարած այդ դավառական քաղաքում հարց չտվեց, թե ո՞վ է, ինչ է անում այդ Մանուկ ասածդ: Ծնվեց բոստանի քողտիկում, հասակն առավ բոստանում և հիմի ապրում է բոստանում: Երբեմն միայն կերթար քաղաք ծախելու մի որևէ բան, որ չես իմանում ինչ բան է և դնելու ու-

րիշ բան, որ էլի չես իմանում ինչ բան է: Ամսու-ձմեռ իր քողտիկումն էր. ամառը՝ շան պես նրա դռան, ձմեռը՝ կատվի նման մեջը կծկված:

էլ ուրիշ ոչինչ: Ահա նրա կյանքը:

Աշունը հեռում էր հոգնած ու կարմրած: Անուշ արև օր էր՝ նարինջ ու ծիրանի: Քողտիկի առջև հողը չոր, տա՛ք. կարպետ էր պահանջում—փռես ու արևկող անես: Մանուկի կինը ցորեն էր փռել չորացնելու և կատվի պես զգույշ մեջը չորեքթաթ անելով, քար ու շոփերն էր ջոկում ու դեն գցում: Կողքին աղջիկն էր՝ կարմիր թաշկինակը գլխին՝ մորը օգնում: Իսկ կարպետի ծայրին, ցորենից մի քիչ հեռու երեխան էր նստած և հողի հետ խաղում:

Մանուկը իր գետնախնձորի հետ էր: Բահր կպցնում էր հողին, ոտը դնում վրան ու մի թափով ոտը բահին խփելով քանդում էր հողը, և գետնախնձորը ոսկի զնդերի պես դուրս էր ժայթքում: Քանդում էր գետնախնձորը, բայց աչքը ցորենի կողմն էր, ուր իր ընտանիքն էր: Չես հասկանում ինչ էր որոնում այն կողմը, բայց ամեն անգամ գետնախնձորի նոր բուն քանդելուց հետո՝ աչքը դարձնում էր կնոջ և երեխաների կողմը:

— Թեզ էրա, ջանրմ,—սրտնեղեց կինը՝ նկատելով, որ Մանուկը դառնաղում էր:

— Հըլպը՛թ օր,—մոմռաց Մանուկը և բահին դիմհար տալով կանգնեց: Դա առիթ էր, որ գործը թողնե և նայե ցորենի կողմը:

— Ինչըդ կբանես՝ չեմ հասկնա,—հանդիմանեց կինը գլուխը ցորնի վրա կախած: Մանուկը բահը վայր դրեց և մեղմով մոտեցավ ցորնին:

— Ասօրվա բաժինը հանել եմ: Թյություն քաշեմ մեմ,—խոսեց մեղմորեն Մանուկը: Եվ պառկեց ցորնի կապերտի կողքին, երեխի մոտ: Կինը գիտեր նրա սովորույթը: Ջայն չհանեց: Մանուկը լցրեց շիբուխը և իր պստիկ մատներով լուցկին վառելով՝ կպցրեց թութունը: Հետո լուցկին, որ դեռ չէր հանգել՝ բռնեց օդի մեջ: Բոցը շերևաց, միայն երբ հանգավ մի նուրբ ծուխ քնքշորեն վեր սողաց օդի մեջ, որ ջինջ էր և խաղաղ մանկան

աչքի պես: Արևի լույսը գինու պես արբեցնում էր մարդու և դուրեկան քուն էր բերում: Գետը, որ պարզվել էր, վշշում էր ու իր արծաթե զգզված թելերով մի սազ էր ածում—միալար, օրորուն: Մանրիկ խիճերը ափի կոհակների տակ ծիծաղում էին մանկան ատամների պես: Դիմացի ափից սկսած փովել էր դաշտը, որի վրա արևի լույսը ծավալվել էր վառ ձվածիկի պես:

Մանուկի դեմքին ժպիտի պես մի բան կար: Նայում էր իր կնոջը, աղջկան, երեխային, հետո փռած ցորենին, դետնախնձորին, ապա և դաշտին ու երկնքի կապույտին ու բերանը բաց՝ ժպտում:

— Լավ է, լավ է,—խոսեց ինքն իրան:

Կինը զուխը բարձրացրեց:

— է՛, ինչու եկար նստեցիր, գործիդ աշե:

Մանուկը, որ սովոր էր այդ նկատումին, չպատասխանեց: Միայն շուռ եկավ մյուս արմունկի վրա և չիբուխը մեղմով թափ տվեց քարի վրա:

Ուրախ էր նա երեխի պես: Մի երեխի պես, որին ներս են թողել թատրոն և նա անհագ դիտելով իր համար շտեպնված հրաշալիքները՝ ժպտում է և անսահման դոհ է:

Հետո աչքը գցեց իր երեխին, որ մանր քարերի հետ էր խաղում իր փափիկ թաթիկներով: Երեխան հափշտակված էր իր խաղով: Մի երկու քար փորձում էր իրար վրա դնել: Այդ միջոցին նրա թարթիչները ծիծեռնակի թևերի պես վայր էին կախվել և խոշոր աչքերի խնձորները կոպերի տակ լողում էին: Թշերը ավելի էին կլորացել և շուրթերը ուռել:

Մանուկը խանդաղոտեց. ուղեց մոտենալ երեխին, բայց զսպեց իրան:

— Հիճի՜կ,—խոսեց նա երեխի հետ:

Երեխան կոպերի վարագույրը բարձրացրեց և խոշոր աչքերը պատուհանների պես բացեց դեպի նա, մտիկ տվեց հորը լուրջ և մտազբաղ շարունակեց իր կարևոր գործը: Քարերի հետ հիմա էլ սկսեց ցորենի հատիկներ խառնել: Փոքրիկ մատիկներով մեկ-մեկ վերցնում էր հատիկները և շարում քարերի վրա խնամքով, զգույշ, կարծես ոսկերիչ լիներ և ականակուռ մատանու ակներ

էր դնում: Շարեց, շարեց, հետո մտածմունքի մեջ ընկնելով հետ նայեց ու հառաչեց: Հոգնել էր և փորիկը ճնշվել էր կռանալուց: Հիմա էլ սկսեց դարմանի թեփիկներ մեկ-մեկ հավաքել և շարել ցորնի հատիկների վրա: Արևի շողքերը պսպղում էին նրա ոսկե-սեմ մազերի վրա և երկու գողտրիկ շուքեր պահ էին մտնում աչքերի խորշերի մեջ, Եվ ընդհանուր, ջինջ լուսթյան մեջ, դետի վշշոցի հետ լսվում էր երեխի մուշ-մուշ խաղաղ շնչառությունը:

Մանուկը անհուն գորովանքով աչքերը լի՝ ուզեց մի բան ասել կնոջը՝ բայց չգտավ այն խոսքը, որով պիտի հայտներ այդ բանը: «Հը՛մ» — արավ, գլուխը թափ տվեց, ժպտաց և սկսեց դիտել իր աղջկան: Եղեգնի պես լղար էր նա և ճկուն: Կապույտ դերիան փորի ու կրծքի վրա սեղմվելով ցույց էին տալիս նրա ուռենու իրանը: Խոշոր, խելոք աչքերը ցորնին հառած՝ նա ջանասիրությամբ հավաքում էր մանրիկ խիճերը և նետում գետափի կողմը: Մատաղ էր նա, բայց տեղովը հոգս էր ու աշխատանք: Մորը կտորը, որ տնարարի հայացքով իր գործին էր ու չէր ժրպտում: Մարմինը դեռ խակ էր, բայց որ հասուննար՝ պիտի կանգներ նայողի դեմ իբրև մոմեղեն, մի սիրուն սուրբ կույս: Մրջունի պես մտազբաղ, անձնվեր, հալչում էր նա իր գործի վրա: Մարդու ամիսոսը կգար ուտելու նրա տաժանելի ջանքի պտուղը — մաքրած ցորենը:

Երեխան սկսեց բռել ցորենը: Երևի նոր գործ էր բաց անում: Այդ նկատելով՝ Մանուկը մոտ սողաց և ուսը մոտեցնելով երեխայի ուսիկին՝ ինքն էլ մի բուռ ցորեն վերցրեց ու ածեց երեխայի առջև: Երեխան կռացավ ցորենի վրա և գլուխը քսեց հոր շուրթերին: Հայրը համբուրեց: Դարձյալ ուզեց մի բան ասել՝ բայց միայն ժպտաց ու հազաց:

— Լավ բանի ե՛ս, — հանդիմանեց կինը, — քա՛, հավերին չե՛ս տեսնում, — հանկարծ ճչաց ու վեր թռավ:

Նոր հայտնվեց, որ մայր ու աղջիկ գլուխները կախ աշխատելիս՝ երկու հավ նախաճաշի վրա էին:

Մանուկը միայն ձեռքը թափ տվեց: Հավերը կողեկող ընկնելով վազեցին մի կողմ, իսկ Մանուկը շարունակեց երեխայի հետ խաղալը:

— Հեշ գործի շէս աշէ, ջանքւմ,—նորից հանդիմանեց կիներ, գլուխը բարձրացնելով և նայելով Մանուկին: Ու սա դեռ շալատասխանած՝ նա արդեն հարձակվեց կարպետի մյուս ասիի վրա և նոր ուժով վերսկսեց իր քշուքը: Կարծես կմախքին փաթաթած ջիլ ու մկան լինէր: Գործը դողում էր ձեռին: Հրամայական մի կծկում կար կապույտ աչքերի շուրջը: Կամքի անզուսպ մղումով խրվել էր գործի մեջ և մոռացել ամեն բան: Անգղի մադիլներին պէս շոր մատները մխրճում էր ցորնի հատիկների մեջ ու խառնում որոնելով քարի, հողի մի փշուր ու հենց պտնում էր թն շէ՝ շանթում էր ու դեն շարտում:

Քսանհինգ տարի է այդպէս մի անգամ լարված՝ ամառ ձմեռ բանում էր, հա բանում: Մի տոտաքաշ անասուն, անդուլ մերկնա դառնում էր ջաղացի պէս: Մանուկը սիրում էր իր կնոջ աշխատելը. սիրում էր և նրան դիտելով լցվում էր ինչ-որ հուսով և խաղաղությամբ: Ինքն էլ ծուլ չէր. առավոտից մինչև իրիկուն բանում էր, միւլ տալիս իր բոստանի մեջն ու շուրջը: Բայց իր կնոջ մոտ պատկառոտ էր և երկյուղած: Տան սյունը, այդ ջլոտ կիներ, իշխում էր, կարգադրում, հրամայում: Բայց և տունը լըցնում էր մի խաղաղությամբ: Մանուկը սովոր էր նրան, ինչպէս օդին ու ջրին: Ամեն անգամ քաղաք գնալիս՝ սիրտը մի տեսակ հոգսով էր լի. ինչ առնէ, տանի տուն, որ Հեղնարը ուրախանա: Եվ տուն դառնալիս բաց էր անում դուռը և իր անորոշ ժպիտը բաց շրթունքներին՝ կանգ առնում:

— Նես արի, ինչի՞ կայնեցար,—զարմանում էր կիներ:

Մանուկը ժպտում էր:

— Ի՞նչ է ձեռինդ:

— Գուլպի թել,—փսփսում էր Մանուկը և կարմիր թաշկինակը բաց անում: Ուրախանում էր Հեղնարը, թն ոչ բայց Մանուկը երջանիկ էր, որ թել է բերել: Հեռում էր, նստում և աչքերով սկսում որոնել իր երեխաներին:

Օրը դարձավ: Հոգնում էր արդեն: Ճաշի ժամն անցել էր: Հեղնարը դադարեց: Աղջկան պատվիրեց քիչ հաց բերն: Աղջիկը իսկույն մտավ քողտիկը, դուրս բերեց մի քանի սև լավաշ ու բե-

րեց դրեց ցորնի վրա, հոր առջև: Մոտեցան, բոլորվեցին և շոր լավաշը կոտորտելով սկսեցին խփր-խփր ուտել:

— Քանի օր է քսադաք չես էրթա, չիմացանք ախպորս տղան ինչ էղավ—տարան-չտարան,—խոսեց կինը ամուսնուն նայելով մտահոգ:

— Ախպորդ տղին ի՞նչ կա օր,—պատասխանեց Մանուկը,— տան մե հատիկն է, զինվոր չեն տանի:

— Ահա՛ն ու տարան, էտե ի՞նչ կենես,—սրտնեղեց կինը:

— Ի՞նչ կրնանք օր,—խոսեց Մանուկը կարծես ինքն իրան: Հենց այդ խոսքի վրան էին, որ գետի մյուս ափին՝ բլրի ծայրին մի սալ երևաց: Բեռնած էր և վրան լիփ-լիք մարդ: Սալը թրխկում էր, օրորում նստածներին ու համր մոտենում:

Մանուկի հայացքը ընկավ սալի վրա, բայց բան չհասկացավ կամ չմտածեց: Կինը սակայն վեր թռավ: «Հը՞»—անհանդրստացավ—փախչողներ են... Թուրքերը զոռած չըլին»: Մոտեցավ գետափին և սպասեց սալին: Ճամփան գետի մյուս ափին դուգրնթաց էր: Սալը մոտեցավ: Մի ընտանիք էր, մարդ ու կին, իր երեխաներով, բեռ ու բարձով: Կուչ էին եկել ու լռել գաղթականի եսական լռությամբ:

— Ախպեր, ո՞ւրտից եք, ինչո՞ւ կերթաք:

— Թուրքը կուգա,—կարճ կտրեց սալապանը և մռայլ գետնին նայելով, դնաց հետևից քաշ տալով եզների լուծը:

Հեղնարը հետ դարձավ:

— Ի՞նչ պիտի ըլի մեր հալը... Աստված դուն հասնիս:

Մանուկը լսեց հարց ու պատասխանը, բայց նշանակություն չտվեց: Հացը կերավ և վեր կացավ իր բանին: Այնուհետև մինչև երեկո քանդում էր գետնախնձորը, մինչև հասավ բոստանի պատին:

Հողի բուրմունքը, օդի լռությունը, ջրի խշշոցը և արևի ժպիտը ոչ մի վատ բան չէին թողնում նրա մտքովն անցնելու: Մոռացավ փախստական ընտանիքը: Արդեն շատ այդպիսի բաներ լսել ու մոռացել էր վերջին օրերը: Դա էլ մի սև ամպ էր, եկավ ու սահեց:

Շուտով արևը իր ճրագը տարավ դուրս: Դաշտը մթնեց, ցր-

տեց և լեռնային քամին սկսեց իր զլզլոցը: Յորենը հավաքեցին, բերին ներս, իրենք էլ եկան ծվարեցին կարպետի վրա, երեխաները քնեցին: Կուչ եկան մարդ ու կնիկ իրենց ճնճղաբնում: Հեղնարը ձեթի ճրագը վառեց, ձեռն առավ գուլպան, իսկ Մանուկը թիկն տված՝ աչքերը գցեց քողտիկի ծակից դուրս: Մի երկու աստըղ պսպղում էին ինչպես ջրային ծաղիկներ երկնքի ջրերի վրա, քամին գալիս հարսյ էր տալիս քողտիկի գլխից ու թռչում: Մանուկը քիչ-քիչ գլուխը կախում էր: Աշխատել էր և քաղցր հոգնել: Կինը վեր կացավ անկողին գցեց և ճրագը մարեց:

Հետո սլառկեցին: Եվ լռությունը սկսեց ականջ դնել քամուն: Քնած էր Հեղնարը, թե ոչ, Մանուկը չգիտեր, միայն ինքը քնելուց առաջ ձեռով շոյեց իր երեխայի գանգուրները, որ փալասի տակից աղոտ երևում էին, ականջ դրեց նրա առողջ շնչառության և ժպտաց մթան մեջ:

(Շարունակելի)

ԱՆԱՎԱՐՏ ԳՈՐԾԵՐ

Ա Շ Խ Ա Ր Ք Ի Հ Ա Մ Ա Ր

Նա չէր հիշվում հենց իրենց տանը, հենց իրենց խոհանոցին կից նկուղում, ուր տեղ էին տվել նրան:

Իսկ իրենց բակի մեջ նա չկար, որովհետև բակի կեցողները նրան հիշում էին այն օրը, երբ նրան իր կրոնուսույց փեսան, տեր Եղիշեն տեղ տվեց իր խոհանոցի անկյունում. մենակ այն օրը հարևանները նկատեցին նրան: Մենակ այն օրը նա բակի կեցողների ուշը գրավեց իր կեղտոտ սև դերիայով ու գլխի դեղնած սև շալով<ն>իով, քշված հայացքով և նրանով, որ նրան հետևից քշելով և ձեռքից բռնած բերին խոհանոց: Նա խուլ էր, որովհետև խոհանոց մտնելիս՝ երբ նա ցածր ձայնով հարցրեց. «քուրս տա՞նն ա»՝ նրան պատասխանեցին ձայները բարձրացնելով. «Հա՛, հա՛, տանն ա, տանն ա»: Նրա քույրը տերտերակինն էր, մի ժլատ և եսական կին, որ երբ իմացավ, թե Հավլա-բարում իր եղբայրները շեն ուզում պահել պառավին և իր մոտ են բերելու, մարդ ղրկեց՝ որ չբերեն, ինքը գլուխ չունի կեղտոտ հիվանդ պահելու: Բայց շնայեցին՝ բերին:

Տեր Եղիշեն էլ շատ մոռացվեց այդ բանի վրա, և այդ բանը սաստիկ տխրեցրեց տերտերակնոջը, բայց ուզեին-չուզեին կատարված փաստի առաջ պիտի լռեին, մանավանդ որ չբավոր հիվանդի եղբայրները սպառնացել էին, որ եթե տերտերը հիվանդին չվերցնի՝ ամբողջ ծխի մեջ կխայտառակեն նրան: Իսկ նա հարուստ ծխեր ուներ և միաժամանակ դիմնադրում կրոնուսույց էր, ժամանակի մեջ իր համար հարգանք և համարում էր ստեղծել և շատ էլ հարուստ էր. ուստի և խեղդվեց, ձայնը կտրեց:

Շատ սենյակ ունեին, դահլիճ, սեղանատուն, ննջարան, գրասենյակ և մի քանի աչք էլ անպետք, բայց հիվանդին տեղ տվին

խոհանոցին կից նկուղում: Հիվանդ ձալոն նկուղում հաշտ, անխոս ապրում էր:

Տեր հայրը անցավ սեղանատուն և այնտեղից խոհանոց, որ տեսնի, թե ինչու են ուշացնում:

Խոհանոցում դժոխային գործողություններ էին կատարվում: Ամանների մոտ համեմների, սոխի և մսերի հոտի և գոլորշու շղարշի միջից երևում էր ճերմակադգեւատ վիթխարի խոհարարը, որ իր գործի լրջությամբ համակված՝ խոհանոցը դողացնում էր: Քրտինքը հուլունքների պես շարվել էր նրա ճաղատ գանգին, որի շուրջը նրա դանգուր մազերը պսակի պես բոլորված փայլում էին բնական ճենճից և խոնավությունից:

Խոհանոցի պատուհանները բաց էին և տաք ու պաղ էր փչում: Ցուրտ էր նաև հարեան մութ նկուղը, ուր թախտի վրա պառկած էր մի սաստիկ կեղտոտ, հիվանդ կին—տեր հոր ազականուհին, որին նա ապաստանել էր իր մոտ:

Տեր Հայրը շտապեցրեց և հարցրեց.

— Բա գինին ո՞ւր է:

— Էն օթախումն է,—ցույց տվեց խոհարարը կողքի նկուղը:

Տերտերը ներս նայեց նկուղը, ուր հիվանդն էր: Հիրավի, գինին այնտեղ էր, շշերը ածած: Բացի գինուց նկուղն էին տարել և շատ ավելորդ իրեր և կերակուրներ: Իսկ բաց պատուհանից փչում էր: Եվ խոհանոցի թշուրյների մեջ հաղիվ էր լսվում հիվանդի տնքոցը:

Տերտերը չնայեց հիվանդին և դուրս եկավ խոհանոցից: (Այստեղ ձեռագիրը 4 էջ ընդհատվում է).
Ժիծաղեցին այս հանաքից, որ անսպասելի էր և որ շատ տեղին եկավ ճաշի նստելու ավետիքի հետ միասին և որը անսխալորեն ենթադրել տվեց, որ տեսչի քեֆը սկսում է բացվել:

— Տեսա՞ր ինչ սուր էր՝ նկատեց նկարչության ուսուցիչը, որ չէր խոսում մինչև այդ ժամանակ:

Ամենքը շատ սուր և ծիծաղելի գտան այս նկատողությունը:

— Ինչ է նշանակում ապրած լինել,—գլուխը թափ տալով նկատեց տեր հորը նկարչության ուսուցիչը:

— Շատ խելոք մարդ է, Պյոտր Սիմեոնովիչը,—պատաս-
խանեց տեր Եղիշեն:

Տեր Հայրը բաց անելով սեղանատան դուռը՝ ստրկական
ժպիտով և ողորմություն հայցող աղքատի ձայնով մրմնջաց.

— Համեցեք ներս, Սիմեոն Պետրովիչ:

Ու երբ տեսուչը արժունապատիվ լրջությամբ ներս մտավ
սեղանատուն՝ իբրև թե մանկավարժական ժողով էր մտնում՝ տեր
Եղիշեն մյուսներին մի քիչ ավելի համարձակ ձայնով հրավիրեց
սեղանատուն: Երբ բոլորը ներս մտան՝ տեր Եղիշեն իսկույն վա-
զեց դեպի մոտ և հրամայեց մի աթոռ՝ սեղանի գլխին: Ապա
մյուսներին հրավիրեց նստելու:

— Իսկ դուք ո՞րտեղ եք նստելու,—հարցրեց տեր հորը ուրախ
և հնչեղ ձայնով գրակ<անության> ուս<ուցիչը>:

— Ես այստեղ...—մրմնջաց տեր Հայրը, դռան մոտ ցույց
տալով:

Ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ, ներեցեք, ներեցեք, հոբելյարը պետք է
նստի մեր մեծարգո տեսչի կողքին, այո, այո, մեր մեծարգո և
պատվարժան տեսչի կողքին... ահա այստեղ, այստեղ...—աթոռն
ուղղելով տեսչի կողքին և տեղ տալով հրավիրեց գր<ականու-
թյան> ուս<ուցիչը> տեր հորը:

Մյուսները նույնպես գտան, որ տեր Հայրը անպատճառ
պետք է տեսչի կողքին նստի: Տեր Հայրը կարմրեց և հիմար
ամոթխածությամբ դնաց նստեց տեսչի կողքին, որ արդեն անձե-
ռոցիկը կապել էր վզին:

Մյուսները տեղավորվեցին և բոլորի աչքերը շլացան՝ զինու
շշերի արանքով նկատելով շոր ուտելիղենի մի հազվագյուտ
առատություն:

Ախորժակները ծայր աստիճան զրգոված էր և պատառաքաղ-
ներով արդեն ճերմակ հացերը որսալու վրա էին, որ ներս մտան
մի քանի հոգի՝ տեր հոր բարեկամներից: Տեր Հայրը ծանոթաց-
րեց նրանց իր հյուրերին, որոնք առանձին հետաքրքրությամբ և
ուրախ աչքերով նայեցին նրանց: Մտնողներից մինը տիրացուն
էր՝ մանրավաճառ վրաստանցի, հրեական միրուքով և ընկույղի
շափ աչքերով: Նա հենց ինչ ժպիտով որ ներս մտավ, նույն ժպի-
տով էլ մնաց իր տեղում բն<ագիտության> ուսուցչի կողքին:

Եւ զորովհետեւ մի քիչ քաշվում էր իրեն անհարմար միջավայրից՝ նույն ժպիտով աչքի անցկացրեց սեղանը և նկատելով, որ հյուրերը իրենց մեջ խոսք բացին և զակուսկեղենը ուտելով՝ իրեն շէին նայում՝ նա սկսեց ծրագրել իր ուտելու գործը:

Եկողներն էլ նստեցին և ճաշկերույթը զնաց, տաքացավ:

Գրականության ուսուցիչը, որ միշտ իր մենավաճառն էր հաշվում կենաց ասելը, լցրեց իր բաժակը և հետ նայեց. դիմեց սեղանակիցներին:

— Պարոններ, ես ինձ վրա եմ առնում պարտք և համարձակություն առաջարկելու մի կենաց, թեև 15 տարի ապրելով Կովկաս, ես գիտեմ, որ դա ընտրովի թամադայի իրավունքն է:

— Խնդրում ենք, — համաձայնեցին մյուսները, որ մի քիչ ազի խավյարից հետո պահանջ էին զգում տեղի հոր ընտիր գինին ճաշակելու:

Եւ գինիները լցրին:

Գրականության ուսուցիչը վեր կացավ, բռնեց գինու բաժակը և աչքերի կիսաժպիտ ու երազկոտ արտահայտությամբ նայելով օդի մեջ ու աշխատելով խոսքին ու դեմքին մի շնորհալիություն տալ՝ հնչեղ տենորով և բառերը կտրացնելով լիահնչյուն ասաց:

— Պարոններ, մենք այսօր մասնակից ենք, այսպես ասած ներկա ենք, մի արտասովոր, կամ ուղղակի կասեմ, պանծալի մի ուրախության: Մի ուրախություն, որ ամեն գիտակից և ժողովրդին նվիրված մարդու ամենամեծ իդեալը պիտի լինի: Դա մի քսանհինգամյակ է մի գործունեության, մի բեղմնավոր, առողջամիտ և թերևս ես կասեի հաղթական գործունեության, որին մենք, իմ հարգելի պաշտոնակիցներից ոմանք, բայց մանավանդ մեր մեծարգո և ամենքից սիրելի Սիմեոն Պետրովիչը ներկա ենք և վկա: Մի մարդու, մի նվիրված մանկավարժի քսանհինգամյա հոբելյանն է այսօր: Այդ մարդը, պարոններ, մեր ամենիս սիրելի, մեր հարգելի, մեր շատ բարի և ազնիվ բառյուշկան է: Խմենք մեր հաղթելի բառյուշկայի կենացը:

Ասաց ու կարմիր թշները փայլեցնելով, շերմագին ժպտաց և բաժակը կպցրեց տեղի հոր բաժակին:

Տեսուչը լուրջ և գործնական ցանկությամբ վերցրեց իր բա-

ժակը և դուրս տալով մոտեցրեց տեր Եղիշեի բաժակին: Տեր Եղիշեն շփոթվեց և փոխանակ շնորհակալություն ասելու, սխալմամբ կմկմաց ներողություն և հետո վեր կացավ ընդունելու մյուսների բաժակների շխկոցը:

Խմեցին: Տիրացուն, որ ավելի ուրախ էր, որ չի նկատվում՝ վերցրեց բաժակը և ինքն իր մեջ ասաց «Կենացդ տեր հայր» և ծծելով մինչև վերջին կաթիլը՝ ցած դրեց:

Եվ բավականությունից աչքերը փայլեցնելով, հարձակվեց խավյարի վրա:

Տեր Եղիշեն մի թրթիռ զգաց, նման սկսնակ հեղինակի սպասանեկան թրթիռին, երբ սա կարդում է լրագրում իր գրվածքի առաջին գնահատականը, լցրեց բաժակը, հաղաց և ժպտը գեմքին, մտքում բռներ որոճալով սպասեց մի պահ և երբ լակեյը ներս էր բերում իշխան ձուկը և հյուրերը ազահաբար նայեցին բլուրդին՝ նա վեր կացավ և բարեխիղճ, բայց սահմանափակ դաս պատասխանող աշակերտի պես ասաց.

— Շնորհակալություն եմ հայտնում, որ դուք իմ ուսուցչության բանհինգամյակը շնորհավորեցիք: Ուստի առաջարկում եմ, որ խմենք մեր հարգելի Սիմեոն Պետրովիչի կենացը, որի ձեռքի տակ ես դասատու եմ եղել:

Թեև լավ չէր կաշում <ձեզի> կենաց առաջարկելու մտադրությունը, բայց քանի որ տեր հոր սրտի նվիրական բաղձանքը, որ դասատուների համար առիթ էր իրենցն ևս արտահայտելու՝ հանդիպեց մի երկար «հա՛ա՛» բացականչության, որ բարձրացրին սեղանակիցները և միահամուռ ու պատրաստակամ լցրին իրենց բաժակները:

Գր<ականություն> դասատուն այս կենացի վրա մի առանձին խանդաղատանք զգաց և աչքերը դարձյալ երազական արտահայտությամբ գինովցան և նա լավ ձի նստողի պես վեր կացավ և.

— Սիմեոն Պետրովիչ, — ասաց նա հանկարծ երազային աչքերին մի զգաստ արտահայտություն տալով և խիստ նայելով տեսչի գեմքին, որը մուսյլ հայացքով, բայց և գործնական ու հաստատ՝ զբաղված էր ճաշով, — Սիմեոն Պետրովիչ դուք գիտեք, թե ինչ բաղձանքներով, եթե ոչ կարողությամբ հետևել է ձեր

մանկավարժական գործունեության և ձեր ստեղծած ուղղության, մեր այս փոքրիկ խումբը, թերևս ես կասեի ընտանիքը, մեր այսպես ասած գիտության զինվորությունը:

— Այո, — հառաչեցին սեղանակիցները: Իսկ ճառախոսը շարունակեց. — Դուք մեզ համար չեք եղել միայն մեծ եղբայր, և ոչ միայն սրտակից բարեկամ, այլ դուք մեզ համար, որ ամենագլխավորն է, խստապահանջ և բառիս ամենաազնիվ մտքով դժան, գլխավոր և հանճարեղ մանկավարժ, <որ> մեզ տարել էր, այսպես ասած առաջնորդել էր դեպի հասարակական գործունեություններից ամենապատասխանատու ասպարեզը: Թույլ տվեք, մեծարգո Սիմեոն Պետրովիչ, խմել ձեր այսպես ասած միակ թանկագին կենացը:

Տեսուչը կերակուրը ծամելով և դարձյալ գործնական ցանկությամբ և հասարակ ձևով վերցրեց բաժակը, մոտեցրեց ճառախոսի բաժակին, թեթև դուփ տվեց իր դասատուներին, որոնք բաղձալի ժպիտներով մեկնել էին իրենց բաժակները օդի մեջ:

— Շնորհակալ եմ, պարոններ, շնորհակալ եմ, — արագախոսեց և մի կում խմելով ցած դրեց բաժակը:

Այդ ժամանակ ներս մտավ տերտերակինը, որ արդեն խոհանոցի գործերը կարգադրել էր և կարող էր սեղան նստել:

Կարծես մուսան ինքը մտավ բանաստեղծների ժողովը, բոլորը որոտրնդոստ վեր կացան:

— Կարծեմ մեր այս սեղանի ընկերության և հրաշալի <համեղության> հանցավորուհին է ինքը՝ տանտիկինը, — հաճոյախոսեց գրակ<անության> ուսուցիչը անհամոզիչ կերպով, վեր թռավ տեղից և հարձակվելով տանտիկինոջ վրա՝ ռուսական պարզության համբուրեց տերտերակինոջ գեր ու կարմիր ձեռքը:

Մյուսներն էլ բարևեցին, ծանոթացան: Տեսուչը նույնպես վեր կացավ, բարևեց արժանավայել կերպով և խկույն նստեց:

— Այստեղ, խնդրեմ, — առաջարկեց իր տեղը գր<ականության> ու<ուցիչը> տերտերակինոջը, բայց տերտերակինը գլխով մերժեց և դնաց նստեց ներքին դռան կողմը, որ հարմար լինի դուրս ու ներս անելու:

Խմեցին տանտիկինոջ կենացը: Իվ Կոնոնովն ամբողջ օրը անցավ ընտանի խոսակցությամբ, կերակուրների հաջորդությամբ,

որ քանի գնում իրենց հետաքրքրությունը կորցնում էին կշտացած հյուրերի աչքում:

Տիրացուն էր մենակ և տեր Կոստանդինը, որ աճող ախորժակով անվհատ աշխատում էին, իբր իրենց պրոֆեսիոնալ գործ և սովորական պարտականություն:

Ու երբ ճաշը վերջանում էր՝ հյուրերը տեսան, որ շատ հաստատ են եղել նստած սեղան և պահանջ զգացին շարժվելու: Ուստի և վեր կացան և անցան դահլիճ՝ հառաչելով ստամոքսների ծանրությունից և զգալով մի փոքրիկ պեսիմիզմ՝ որ բնական է, իբրև հետևանք լիակատար հագեցման: Միայն տեր Նդիշեն ուրախ տրամադրության և երազանքի մեջ էր, նկատելով, որ ճաշը զերազանց տպավորություն թողեց իր «պաշտոնակիցների» վրա:

Երեկոյան թեյը անուշ անկույց հետո հյուրերը վերջապես ցրվեցին՝ սեղմելով և թոթվելով շատ սիրելի «հյուրասեր բառյուշկայի» ձեռք:

Երբ հյուրերը ցրվեցին՝ սեղանատանը հավաքվեցին տեր հայրը, տիրացուն, տերտերակինը և խոհարարը՝ մի տեսակ հաշիվ տալու և կրկնելու բոլոր անցուդարձի մանրամասները, թե ով լավ կերավ, ով հնդուհավի բուրդը գերադասեց, և ով լավ խմեց ընտիր գինին: Տիրացուն և տերտերակինը վճռապես հաստատեցին, որ տեսուչը մեծ քանակով և բավականությունը կերավ ֆիլեյ խորովածը: Տեր Նդիշեն, որ ինքն էլ այդ տպավորության էր՝ մի առանձին խանդավառությամբ ժպտաց և նրա աչքերը ջրակալեցին:

— Ես գիտեի, որ նա խորոված սիրում է,—ասաց նա՝ ինքնաբավական ու հաղթական, որ իր ենթադրությունը ուղիղ դուրս եկավ, ինչպես որսորդը, որ միշտ պնդել էր իր ընկերներին, թե որսը քարափի տակն է, և վերջը դուրս էր եկել:

— Զէ, ասենք թե, իրան հալալ՝ լավ կերավ,—կրկին հաստատեց տերտերակինը:

Երջանկությունը այսպես խաղաղ ու ժպտալից ճրագի պես վառում էր սեղանատանը՝ երբ ներս մտավ իրենց ծառան և հայտնեց, որ «ղեղեն» շատ ծանր է:

Տերտերակինը շարացավ:

— Ախր ո՞վ էր ասում իրան, թե պաս պահի:

— Ի՞նչ է ասում, որ ծանր հիվանդ է,—հարցրեց տերտերը խոհանոցի:

— Չեմ իմանում,—պատասխանեց ծառան:

— Բան չկա, գիշերս քրտնեցրու, կանցնի:

— Չեմ իմանում, ոնց անեմ,—փնթփնթաց ծառան և դուրս գնաց մտահոգ:

Երբ ծառան դուրս գնաց՝ տերտերը գլխից հեռացրեց անախորժ հիվանդի մտապատկերը և անձնատուր եղավ իր այդ օրվա տոնախմբության:

Տերտերակինը նորից մի-մի թեյ լցրեց, շնայելով, որ խմել էին և դրեց առաջները:

— Ե՛յ, հիմի մնացինք մենք ու մերոնք, աթոռը առաջ քաշելով նստեց տիրացուն և վերցրեց կուլիչի մի մեծ կտոր:

Հետևյալ օրը դեղեն մեռավ, նույնպես անհայտ, ինչպես և անհայտ ապրում էր բակում: Հարևաններից ոմանք մինչև անգամ չիմացան, թե ո՞ր դեղեի մասին էր խոսքը, որ ասում են, թե մեռել է:

Տեր Եղիշեենք շատ անհարմար դրություն մեջ էին: Հիվանդը ապրել և մեռել էր խոհանոցում, ուր ոչ ոք նրան չէր տեսնում, բայց հիմի երբ մեռավ, բարեկամները պիտի գային «մեռելի վրա»: Ահա որտեղ էր միակ ցավը, թե ինչպես անեին: Չէին ուզում մեռելին դադաղ դնել նրա նկուղում: Բայց մեռելները հրամայել գիտեն, որ Վենդանիները պիտի կատարեն: Սպասել չէր կարելի: Մեռել լվացող կանչեցին, լվացին մեռելը և դադաղ դնելով մթնով տարան դահլիճ, մի տեղ, որ հարմար էր հուղարկներին ընդունելու տեղ հոր անվան համեմատ:

Եվ դեղեն առաջին անգամ մաքուր լվացված և շքեղ դադաղով մտավ դահլիճ:

Դրանով «ջանդալը»¹ մի փոքր թեթևացավ:

Երեկո էր, երբ նույն անհայտությունը, առանց լայն շրջանների իմաց տալու՝ մեռելին տարան գերեզմանատուն:

Երբ թաղեցին մի քանի հոգու ներկայությամբ և եկան տուն՝ տերտերը զգաց, որ միանգամայն ավելորդ էր իր տհաճությունն ու անհանգստությունը, որովհետև «անհարմարը» շատ ավելի շուտ և հաջող մեջտեղից վերացավ, քան ինքը սպասում էր:

Երեկոյան շատ ուշ եկան տուն:

Թաղող քահանան, տեր Կոստանդինը, նրա տիրացուն, տեր Եղիշեն, իր տիրացուն, տերտերակինը և մի քանի հուղարկավոր սևազգեստ բարեկամ կանայք նստած էին սեղանատանը:

Հուղարկավոր կանայք սկսեցին փսփսալ: Մինչ տիրացուները համերաշխ գործի անցան ընթրիքի սեղանի մոտ:

Խոսքը մեռնողի մասին էր: Ասեք այդ օրը ամբողջ բակում մեռնողը շատ հաճելի մի տպավորութիւն արավ, դառնալով մարդկանց նորութիւնների հերոսահին: Նա մի գործ կատարեց, որ ծածուկ դուր էր գալիս մարդկանց. սիրալիր կերպով մաքրեց բակը և տեր հոր տունը:

Բակի կենդներն ու հարեանները այդ օրը նոր էին ծանոթանում մեռնողի կենսագրութեանը: Դահլիճը, սեղանի սպիտակ սփռոցը, հեշտաեռը, տանեցիք և մինչև անգամ խոհարարն ու թեյոզնիւրը՝ փայլում էին մի արտասովոր ժպիտով և հանգստութեամբ, որ առաջ էր գալիս թեթեւած սրտի բավականութիւնից.— տանը մի կեղտոտ բան կար, տնքում էր, ձանձրացնում, բարեկամների մոտ միշտ անհարմարութեան մեջ էր գցում, և ահա այսօր նա չկա, չկա, չկա:

Տեր Եղիշեն, որ նստած էր իր աթոռին հանգիստ և թարմ տրամադրութեամբ, երբեմն անցյալ օրվա հոբելյանի հուշերն էր մեկմեկ վերանայում, ինչպես երեխան իր խաղալիքները, որ ղեռ թարմ են:

Այսօր գերազանց տրամադրութեամբ ու սիրով պատմում էր «հանգուցալի» մասին:

Նրա պատմածով վերջապես կենդանանում էր անհայտ մեռելը, որով ոչ ոք չէր հետաքրքրվել: Եվ նա վերակենդանացնում էր այնպես, ինչպես վերականգնելիս լինել մի հին ավերակ, որի քարերը գետնին են հավասարել: Հարեանները զարմացած էին, որ օրինակ, մեռնողը ամուսնացած է եղել և առաջին անգամ մտածեցին, որ նա կարող էր ամուսնացած լինել: Եվ որովհետև իրենք՝ ոչ-տապալված մարդիկ՝ ինչքան որ բնական էին համարում, որ իրենք անուն ունեն՝ հանկարծակիի եկան, երբ լսեցին, որ հանգուցալի անունը Աննա էր, և դա նրանց նույնպիսի թեթեւ վակի զարմացրեց և զարմացրեց առավելապես այն, որ նրանցից

ոչ ոքի մտքով չէր անցել հարցնելու, թե ինչ էր նրա անունը, կենդանի ժամանակ, ինչպես մարդիկ առհասարակ մտքներովը չեն անցկացնում մի անգամ իմանալու իրենց տուն եկած մուրացկանի անունը:

Տեր հայրը, որ արդեն մի քիչ ոգևորված էր և սկսում էր կարծես ինքն էլ հետաքրքրել մեռնողի մասին խոսելով՝ ինչպես ծուլ աշակերտը, որ մեկ-մեկ «հավես է գալիս» դասը սովորելու՝ տեր հայրը սկսեց պատմել հանգուցյալի սովորություններից մի քանի բան, որով և զվարճալի տպավորություն էր ստացվում: Եվ զվարճալի էր լինում նրա համար, որ հանգուցյալը, այդ չնչին, բակում շերեացող կինը՝ բնավորության նշույլներ էր ցույց տալիս:

Տեր հայրը պատմում էր, որ հանգուցյալը բոլոր պատերը անխտիր պահում էր և անկարելի էր լինում լուծել տալ:

— Ինչու համար էր բոլոր պատերն էլ պահում,—հարցրեց միամտաբար Ներսիսյան դպրոցի մի աշակերտ:

— Որ իր հոգին լուսավոր լինի,—շտապեց բացատրելու տեր հոր տիրացուն:

— Բոլոր պատերը պահում էր, թե՛ մեծ պասը, թե՛ ս. Կարապետի պասը², թե՛ բոլոր շաբաթապատերը: Զորեքշաբթի և ուրբաթը պահում էր բավական չէ, դեռ երկուշաբթի օրերն էլ էր պահում:

— Երկուշաբթի օրերը ինչո՞ւ համար,—հարցրեց Ներսիսյան դպրոցի աշակերտը:

— Դա էլ, ասում էր, աշխարհի համար,—պատասխանեց տեր Եղիշեն հեքիաթ պատմողի և վերջացնողի ձայնով:

— Ինչպե՞ս թե, աշխարհի համար,—հարցրեց աշակերտը:

— Այսինքն, որ աշխարհի խաղաղության համար կամ աշխարհի մարդկերանց համար, որ տերը գթա աշխարհի մարդկերանց,—բացատրեց տեր հայրը:

Ներկաները մի փոքր զարմացան և ծիծաղելի դուռն, որ այդ անհայտ կորած կինը, որին աշխարհի երեսին մարդ չէր հիշում, ոչ էլ հոգում՝ իր մոռացված նկուղից հոգում էր աշխարհի մասին:

Հ Ո Ւ Ս Ս. Հ Ա. Տ Ճ Ա Մ Փ Ա Ն

Բ ու Բ

Ասածս մի երեք տարվա բան կլինի:

Այսպես սկսեց իր պատմությունը Ոսկան բիձան, որ մի քավ-թառած կառապան էր, բայց դեռ դիմացկուն, ինչպես մի պինդ կաղնի: — Հա՛, ս. Սարգսի շաբաթն՝ էր, մի օր խաղեինս կանչեց թե՛ Ոսկան, պիտի գնաս Ղարս ու կնկանս համար բժշկի գրած դեղերը բերես, հույս ու ճար չունեմ. դու ես մնացել, նեղ տեղն եմ, հասիր աստծու սիրուն: Հասնելը ոչինչ, համա, որ սարերին եմ մտիկ տալիս, տեսնում եմ ոնց է ձյունը աշխարհ բռնել, բուրքը երկինք թռչում, աղա, ասում եմ, էս բուրք բորանին, ձուն ձմեռ, ես ո՞նց գնամ:

— Ոնց որ լինի,— ասում է,— պիտի գնաս, կնիկս ձեռից դնում է: — Լավ, ասի, բեր քո ճերմակ ձին՝ դնամ: Բերեց, առա բժշկի տված թուղթը, վեր կացա դնացի Ղարս, դեղերը առա, ու հիմի գալիս եմ Արդահան: Գալիս եմ ու ասում եմ, մեր տղա, սատանի ականջը խուլ, բուրք չկա, լավ պրծանք: Սախկալ Տուրթունջ² էլ որ անց կացա, սիրտս պնդացավ ու արխեին հասա Չալապաշ: Հենց նոր-նոր մթնելով էր, հա՛... Մեկ ասի մնամ գիշերը գեղում, առավոտ վաղ ծեղը ծեղին ընկնեմ ճամփա, մեկ էլ միտք եմ անում, որ հիվանդը նեղն է ու դեղը իր ժամանակին հասցրնեմ, այսքան շարշարանք կերա, գոնե զուր չանցնի: Մեկ էլ լավ բեզարած էի: Լավ, ասի, մնամ: Ամա որտեղից էր, տո, մի ահ չընկա՞վ սիրտս: Այ տղա, ասում եմ, ասենք ես մի հայ մարդ ձուն ձմռան ընկել եմ այս շուերը, տեղը քրդանոց-գիլանոց, էհե՛

հենց այստեղ մի ախոռում, որ գլուխդ կտրեն «քիմ քիմա»³ ով է հարցնողը: Դու արի վերջը իմացիր, թե ով է արել, որտեղ են արել: Հենց գեղովը կվեր կենան կասեն, ինչ մարդ ինչ բան, մենք մարդ չենք տեսել, ծածկադմփոց կանեն ու գլուխդ հենց կաղեն, որ անունդ չի մնա աշխարհում...

Չէ, ասի, կգնամ:

Ամա դեղումը ասեցին էլ, թե մի գնա, կաց:

Ասի չէ, ի՞նչ կա որ, կգնամ: Ասին՝ դնալ մի, տես բուք կլինի:

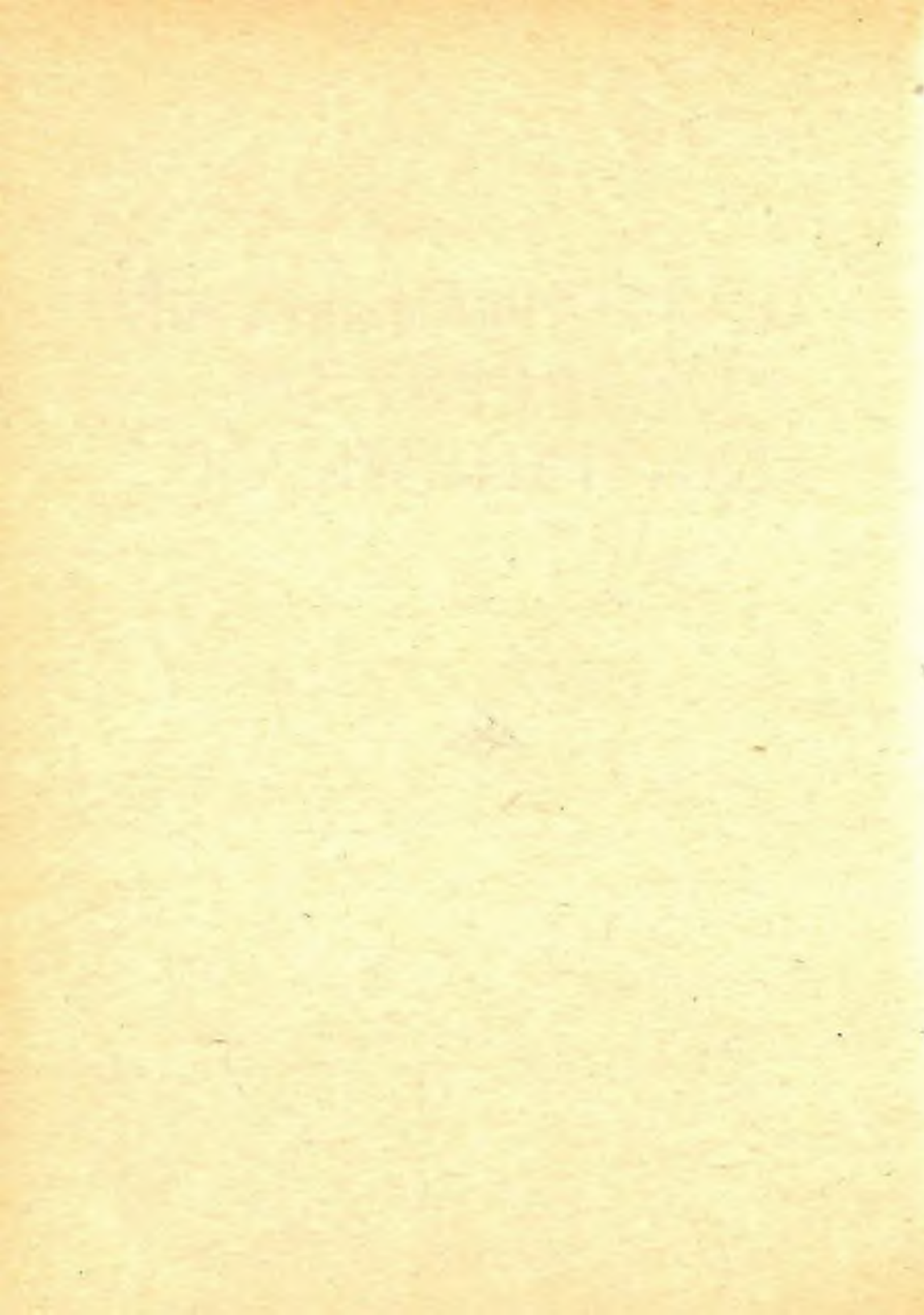
— Ոնց թե: — Է՛, տեսնում ես,—ասին,—այն սարի կատարը ոնց է խառնվել, տես վրա կտա, տակովը կանի, կխեղդի: Ամա ես ականջ չդրի ու հենց ձին քիչ որ դինջացավ, թամբը պնդացրի, նստեցի, կանչեցի աստված ու ընկա ճամփա:

Ընկա ճամփա ու հիմի գնում եմ, հետն էլ հաշվում: Այսպես կամաց-կամաց ոտ վերցնելով որ գնամ, ժամը 9—10-ին կհասնեմ Արդահան:

Մի բավականին տեղ այսպես կտրեցի, լավ հանդարտ էր: Երկինքը սլարդ էր: Բարձրանում էի բլուրովը վեր: Նտ նայեցի տեսա, որ գեղիցը բավականին հեռացել եմ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ
ԵՎ ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ
ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Դեմոկրատիկ Դեմոկրատիկ Կուսակցության Կենտրոնի ժողովածուի երկրորդ հատորն ընդգրկում է հեղինակի 1895—1934 թթ. պատմվածքները, որոնցից «Գետակի երգը», «Երազ» և «Ծանրագին թուղթը» տպագրվում են առաջին անգամ:

«Ջութակ և սրինգ», «Աստծո տանը» և «Միայն մեկը» պատմվածքները ներկայացվում են տարբերակներով:

Դ. Դեմոկրատիկ իր գործերը մեծ մասամբ չի թվագրել: Այս հանգամանքը դժվարացնում է նշելու պատմվածքների գրության ստույգ թվականը: Ահա ինչու, պատմվածքների ժամանակագրությունը որոշելիս հաճախ հիմք ենք ընդունել առաջին տպագրության թվականը: Առանձին դեպքերում՝ մոտավոր թվականը որոշել ենք ելնելով պատմվածքի բովանդակությունից, ներկա հրատարակության հիմքը՝ Դ. Դեմոկրատիկի 1955-ին տպագրված երկերի առաջին հատորն է: Բացառության դեպքում՝ նշվում է համապատասխան աղբյուրը:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ՊԱՑՄԱՆԱԿԱՆ ՆՇԱՆՆԵՐ

Բ—Բանբեր, ամսագիր, Թիֆլիս

ԳԱԹ—Ե. Զարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան

ԴԺ—Դործ, ամսագիր, Բաքու

ԴԴ—Դրական դիրքերում, ամսագիր, Երևան

ԴԹ—Դրական թերթ, շաբաթաթերթ, Երևան

ԴԺ—Դրական ժողովրդություն, ժողովածու, Երևան

Դ—Դեմոկրատիկ

ԴՖ—Դեմոկրատիկ ֆոնդ

ԷԿՖ—Էկոնոմիկայի ֆոնդ

ԸՆՏԵԶ—Ընտիր էջեր հայ գրականության, Երևան

ԻՆՔՆ—Ինքնագիր

ԽԴ—Խորհրդային գրականություն, ամսագիր, Երևան

ԽՀ—Խորհրդային Հայաստան, օրաթերթ, Երևան

ԿԼՖ—Կարեն Միքայելյանի ֆոնդ

ՀԿ—Հայաստանի կոոպերացիա, հրկշարաթերթ, Երևան

ՀՆ—Հայկական նովելներ, ժողովածու, Երևան

ՀՊ—Հեղափոխության պահակ, ամսագիր, Երևան

ՄՃ—Մուրճ, ամսագիր, Թիֆլիս

ՆԱԿ—Նոր ակոս, ամսագիր, Երևան

Պատ—Պատառիկ

ՍԳ—Սովետական գրականություն, ամսագիր, Երևան

ՎԵ—Վերածնված երկիր, ժողովածու, Երևան

ՎԺ—Վերածնունդ, ամսագիր, Երևան

Տպ—Տպագիր օրինակ

Այն տպագիր օրգանները, որոնք հիշատակվում են միայն մեկ անգամ՝ չեն հապավվում:

ԱՌԱՆՁԻՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ծ—Ծանոթներ, 1927

Պ—Պատմվածքներ, 1928, 1938 և 1968

ՆԺ—Նրանց ժպիտը, 1929

ԵԺ—Երկերի ժողովածու, հ. 1, 1931, հ. 1, 1955 և հ. 2, 1956

Ե—Երկեր, հ. 1, 1946

ԸՊ—Ընտիր պատմվածքներ, 1950

<>—Սուրանկյուն փակագծերով տրվում են խմբագրական միջամտությունները:

[]—Ուղղանկյուն փակագծերի մեջ են առնվել այն բառերն ու մտքերը, որ հեղինակը հանել է բնագրից:

* — Աստղանիշը՝ տեքստային տարբերությունների տարբերակիչն է:

*) — Աստղանիշ փակագծով տողատակ տրվում են հեղինակի ծանոթությունները:

Ի Դ Ե Ա Լ Ի Ս Ս

(էջ 7)

Դրել է 1895 թ. հունիսի 15-ին: Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, Ա՝ 225: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՄՃ, 1895, Ա՝ 12, էջ 1612—1624: Արտատպվում է նույնից:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 8, տ. 4—անձանոթի գյուղական կյանքի պայմանների հետ,
8, տ. 24—նրանք էլ գյուղական,
9, տ. 26—որ կարծես տոաջին մարդ չլինի,
10, տ. 24—հիշում էր շատ անգամ իր նշտարանը,
11, տ. 6—Այնքան էլ երկա՞ր էր նամակը...
11, տ. 21—ճանապարհների վերա
13, տ. 24—որին երբե սիրելիս էլ լինելին:
16, տ. 29—բայց և այնպես իրանք հո մինչև վերջը հավատարիմ կմնան սլա-
տակաճուրյանը: Եվ, իհարկե, կմնան:

1 Կրեստոս—լիդիայի վերջին (մոտ. 560—546 մ. թ. ա.), լեզենդար հարուստ թա-
զավորը, որի անունը հետագայում վերածվել է հասարակ զոյա-
կանի՝ մեծատուն նշանակությամբ:

2 «վերին Երուսաղեմ»—Ըստ կրոնական պատկերացման՝ հանդերձյալ աշխարհն
է, ուր հավարվում են սուրբ հոգիները:

Գաղափարներն ուղարկել «Ի վերին Երուսաղեմ»—փոխաբերական իմաստով
նշանակում է՝ գաղափարներից հրաժարվել:

Ո Ւ Խ Ս Ա Վ Ո Ր Ն Ե Ր

(էջ 20)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Առաջին անգամ տպագրվել է առանձին գրքույ-
կով՝ Հրատարակ. Ստ. Լիսիցյանի և Ընկ., Թիֆլիս, 1904, էջ 3—14:

Չնայած այն հանգամանքին, որ Դ-ը արդեն հրապարակել էր «Իդեալիստ» (ՄՃ, 1895) պատմվածքը, այսուհանդերձ շարունակում էր իրեն բանաստեղծ համարել և չէր էլ ենթադրում, որ կկոլմնորոշվի դեպի գեղարվեստական արձակը, թեև առանձին սիրով կարդում էր Գոգոլին ու Մոպսսանին և մտորում, «թե որքան հետաքրքիր կլինի, եթե հենց նրանց պես էլ նկարագրի մարդ ներկա կյանքը»: Սակայն, ինչպես երևում է հեղինակի վկայությունից, «Ուխտավորներ» և «Աշուղի հեքիաթը» պատմվածքներով էլ շուտով կանխորոշվում է նրա գրական ուղին: «Կարծեմ 1901, թե 2 թվին,—գրում է Դեմիրճյանը,—ես քաջալերված լի. Փափաղյանի հրավերով, սկսեցի աշխատակցել «Արձագանք» թերթին, ուր նա գրական մասի վարիչ էր՝ տվի երկու պատմվածք. «Ուխտավորներ» և «Աշուղի հեքիաթը»: Այդ երկու պատմվածքները առաջինները չէին և վերջիններն էլ չեղան: Ես փորձում էի արձակ գրել, միայն ոչ մի նշանակություն չէի տալիս դրան: Փափաղյանն ասում էր, որ դա ինձ կհաջողվի, որ ես պետք է ինձ ավելի արձակին նվիրեմ, քան բանաստեղծության: Իմ բանաստեղծությունը հիմնովին ժըլտող և այն ծաղրող մարդու խոսքը պետք է որ ինձ մտածել տային այդ ուղղությամբ»: ԴՖ, № 770, Ինքնակենսագրություն, էջ 10:

Ա Շ Ո Ւ Ղ Ի Հ Ե Ք Ի Ա Ք Ը

(էջ 29)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Առաջին անգամ «Ուխտավորներ» պատմվածքի հետ մեկտեղ տպագրվել է առանձին գրքուկով (տե՛ս Հրատարակ. Ստ. Լիսիցյանի և ընկ., Թիֆլիս, 1904, էջ 15—24):

1 Ձինմաչին ասելով ժողովուրդն անցյալում հասկացել է Ձինաստանն իբրև անսահման հեռավոր, կախարդական ու զարմանահրաշ մի երկիր, որտեղից ներմուծում էին մետաքս, հախճապակյա իրեր ու պերճանքի առարկաներ: «Ձինմաչինի պալատ» արտահայտությունն ընկալվել է որպես առասպելական շքեղության խորհրդանիշ:

Ջ Ո Ւ Թ Ա Կ Ե Վ Ս Ր Ի Ն Դ

(էջ 37)

Գրել է 1909-ին, Լոդանում, ուր ուսանում էր:

Պահպանվել է երեք ինքնագիր: Առաջինը՝ ԴՖ, № 227, «Զուլթակ և ֆլեյտ» խորագրի տակ, որը ներկայացվում է իբրև տարբերակ, երկրորդը՝ ԴՖ, № 229, երրորդը՝ ԿՄՖ, № 675:

Վերջին երկուսը իրարից տարբերվում են լեզվական մասնակի մշակմամբ:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Գարուն», Մ., 1909, գիրք Ա, էջ 107—115:

Այնուհետև՝ Պ, 1928, ՆԺ, 1929, ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955:

Իր հերոսներից Նալի անունը Դեմիրճյանը վերցրել է հնդկական էպոս օՄա-խարխարատայի» մի մասը կազմող «Նալ և Դամայանթին» էպիկական պոեմից, որի հիմնական գաղափարը հանգում է անձնուրաց սիրո և բարու հաղթանակին: Հիշյալ պոեմը լայն ճանաչում է գտել ոչ միայն Հնդկաստանում, այլև Նվրոպա-յում, իսկ 1844-ին քանաստեղծ Վ. Ա. Ժուկովսկին (1783—1852) այն թարգ-մանել է ռուսերեն: 1852 թ. պոեմը ռուսերեն է թարգմանել Ի. Ա. Կոսսոպոլիշը: Ժու-կովսկու թարգմանությունը՝ շքեղ հրատարակությամբ լույս տեսավ Մոսկվայում նաև 1958-ին: «Նալ և Դամայանթին» գերմաներենից հայերեն է թարգմանել Հ. Լալայանը և հրատարակել Թիֆլիսում 1891-ին:

Դ-ի «Ջութակ և սրինգը» սյուժեի տեսակետից ոչ մի կապ չունի «Նալ և Դամայանթին» հետ: Դ-ին այստեղ հրապուրել է բնության պատկերավոր նկա-րագիրը, Նալի ումանտիկական կերպարը, նրա շնորհալիությունն ու տրտալարեղ օժտվածությունը, ինչպես նաև հերոսի անսփուփ վիշտն ու տառապանքը սիրած կնոջը կորցնելու առթիվ:

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինքն № 229

էջ 37, տ. 25—չարաճճի ժպիտը հաղիվ պահելով:

38, տ. 35—ավելացել է՝ Հայանքին համածայնեց:

40, տ. 17—ծաղրեց հրրորդը:

40, տ. 24-ից հետո [դեմքը այլակերպված էր,]

43, տ. 1-ից հետո [Գնա՛, քոնն են այսուհետև քամու խուլափև թևաբախերը, մրրկի կոծապարերը, անհուսության ճիչերը և աստվածային վերին շունչերը...]

43-ի վերջը—[Ո՛հ, գնա միայնակ ապրի՛, Նա՛լ: Բոլոր մեծ ստեղծագործու-թյունները սաղմնացել ու բառանքից աշխարհ են եկել միայնության մեջ: Եվ միայնության մեջ չէ՞ր, որ աստված, արվեստագետներից ամենամեծը, ստեղծեց իր պոեմներից ամենավսեմը—այս աշխարհը...]

Այդ օրվանից Հայանթին ավելի երջանկորեն սուլեց իր սրինգը, իսկ Նալը գնաց տառապանքների մոռյալ աշխարհները հեծելու և ստեղծելու:

Այդ օրվանից է, ասում են, որ սրինգը սուլում է սիրո մեջ եր-ջանիկ պատանու նման, այնինչ ջութակը միշտ մի անպատմելի թա-խիծ ունի իր ձայնի մեջ:]

1 Գանգես—Գետ Հյուսիսային Հնդկաստանում: Սկիզբ է առնում Հիմալայներից և թափվում Բենգալյան ծոցը:

(էջ 44)

Պահպանվել է երկու ինքնագիր: Ա—ԴՖ, № 231, թվագրված 1910 թիվ, Լո-
զան և Բ—ԴՖ, № 232, թերի և անթվակիր:

Երկու ինքնագրերը տարբերվում են լեզվական մասնակի մշակմամբ:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽԳ, 1939, № 7, այնուհետև՝ ՍԴ, 1940, №
10—11, Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955:

Շվեյցարիայում ապրած իր տարիներին և այս պատմվածքի մտահղացման
մասին ինքնակենսագրության մեջ Դ-ը հաղորդում է հետևյալը. «Այսպեղ գրեցի
մի վեպ «Տարեբային»—դա մի չբավոր ուսանողի քաղցն է՝ օտար, բուրժուական
հասարակության անտարբեր միջավայրի մեջ: Վեպի բովանդակությունը սոցիա-
լական էր, նույնը և «Սեփականություն» պատմվածքները: Դա ժնկյան բաղա-
քական գրականության ընթերցումների, լոյալ և մասամբ էմիգրանտ ուսա-
նողական շրջանի, քաղաքական խնդիրների մասին զեկուցումներին և ղիսկու-
սիաներին այցիլելու հետեանքներ էին: Առանձնապես ասելի էին ինձ շվեյցարա-
կան բուրժուազիայի կուշտ, անասնական կենցաղն ու արհամարհանքը դեպի
«անարխիստ» (ինչպես իրենք էին ասում) «էտրանժները», մասնավորապես դե-
պի ուսաները, ուսաստանցիները, իտալացիները և այլն» (ԴՖ, № 769, էջ 20—22):

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ինքն Ա՝ 231

- էջ 44, տ. 19—որ ոտները գրել լճի կայույտ փեշերին՝ անբաբր նայում է հեռուն:
45, տ. 34—Մի առվակ է Բշխում ճամփի եզրին:
46, տ. 11—Ծիծաղում, [կլկլում], փոքրիկ Լերիսայի նման:
47, տ. 24—[Enfin], ես ձեզ խնդրում եմ թողնեք այդին:
48, տ. 33—Ահա և [M-me Cordeu-ի] պանսիոնի աղջիկները [վերադառնում
են Ռոշե դը Նե լեոան] ուղևորությունից՝ ուղեպարկերը մեջքերին և
երկար լեռնացուպերը ձեռքներին:

- 1 Լեման—Ժնկյան լճի ֆրանսիական տնվանումը: Լեմանը գտնվում է Շվեյցա-
րիայի և Ֆրանսիայի սահմանագծում. ամենամեծն ու գեղեցիկն է ալպիա-
կան լճերից:
2 Էտրանժներ (ֆրանս. étrangeri)—օտարազգիներ, օտարներ:
3 Կանտոն—ֆեդերատիվ միավորում Շվեյցարիայում:
4 Սավոյան բարձրացել—Ակնարկում է Սավոյան լեռնաշղթան Հյուսիսային Ֆրան-
սիայում՝ իր դադաթներով, որոնցից ամենաբարձրը՝ Մոնբլանը ունի
4810 մ. բարձրություն և ծածկված է հավերժական ձյունով:

- 5 Բաբելոնական բազմությամբ—փոխարեքական իմաստով նշանակում է՝ խառնիճազանք, այլազան բազմություն:
- 6 Բոնիվարի սյուն—Սյունն այդպես է կոչվում ժնեի քաղաքացի Ֆրանսուա Բոնիվարի (1493—1570) անունով, որը մասնակցել է իր համաքաղաքացիների՝ Սալոյան հերցոգի դեմ ուղղված քաղաքական պայքարին և այդ պատճառով բանտարկվել ու պահվել (1530—1536) է ժնեի լճի վրա կառուցված Շիլիոնի ամրոցի ստորերկրյա խցում: Բայրոնը «Շիլիոնի կալանավորում» գովերգում է Բոնիվարին:
- 7 Զորք Բայրոն (1788—1824)—անգլիացի մեծ բանաստեղծ:
- Բայրոնի սենյակը—Անհաջող ամուսնության պատճառով Բայրոնը 1815—16 թվականներին անձնական ողբերգություն ասրեց և խզեց կապերը կնոջ հետ: Անգլիայի հետադիմական շրջանները օգտվեցին դրանից՝ հաշվեհարդար տեսնելու աղատատենչ բանաստեղծի հետ: Բայրոնը ստիպված էր թողնել հայրենիքը (25 ապրիլի 1816) և բնակություն հաստատել Շվեյցարիայում, ժնեի լճի ափին: Այստեղ նա ասրեց մինչև 1817 թ. հոկտեմբերը, այնուհետև փոխադրվեց Միլան (Իտալիա):
- Դեմիրճյանն ակնարկում է այն սենյակը, ուր ասրել է տարադիր Բայրոնը:
- Ժնեում Բայրոնը հանդիպեց և մտերմացավ բանաստեղծ Շելլիի (1792—1822) հետ: Այստեղ էլ գրեց իր նշանավոր «Շիլիոնի կալանավորը» («The prisoner of Chillon», 1816) և «Մանֆրիդ» («Manfred», 1817) պոեմները:
- 8 Հովերական տեսաբան—փոխարեքական իմաստով՝ զվարճալի տեսաբան:
- 9 Պետք է լինի՝ «Փա՛ռք ի բարձունս»—Հայ եկեղեցու առավոտյան ժամերգության մեջ մտնող մի հատված, որի կատարման ժամանակ հավատացյալները կանգնում են երկու ձևերի ափսոսանքի իրար միացած (ձևոնամած):
- 10 Պաստոր—լատիներեն pastor բառն է, որ նշանակում է հովիվ: Բողոքական եկեղեցում այդպես են անվանում ծխական բաժնապետին:
- 11 Տաբեկան ռեմտա—ապահովագրական ընկերության կողմից ապահովագրվածին վճարվող տարեկան որոշակի գումար:
- 12 Կալվինական պառավներ—Դեմիրճյանն ակնարկում է բողոքական-կալվինական կրոնի հետևորդներին, որի հիմնադիրը եղել է Ժան Կալվինը (1509—1564):
- Լյութերի ազդեցության տակ՝ 1533—34 թվականներին Կալվինը հարեց բողոքականներին, բայց նրանց նկատմամբ Ֆրանսիայում եղած հալածանքի պատճառով 1536 թ. փոխադրվեց Ժնև: Այստեղ եկեղեցական և քաղաքացիական կողերսի մեջ մտցրած իր դաժան օրենքների պատճառով Կալվինը դատապարտվեց և 1538-ին բաղաբից արտաքսվեց: Սակայն 1541 թ. վերադարձավ Ժնև, ուր մնաց մինչև կյանքի վերջը և դարձավ բողոքական կրոնական նոր ուսմունքի՝ կալվինականության առաջնորդը, որի հիմքում ընկած էր «բացարձակ նախասահմանման» տեսությունը:

կալվինը ժնկի դիկտատորն էր, որը պարտադիր դարձրեց եկեղեցի հաճախելը, արգելեց զվարճությունները, պարերը, վառ զգեստներ հագնելը և այլն:

XVI դարից սկսած կալվինականությունն աստիճանաբար անցավ նաև եվրոպայի մյուս երկրները: Կրոնական այդ ուսմունքը մեր օրերում լայն տարածում գտավ Մեծ Բրիտանիայում և ԱՄՆ-ում:

- 13 Սանտիմ (լատիներեն՝ centesimus—հարյուրերորդական)—մանրագրամ Ֆրանսիայում, Բելգիայում, Լյուքսեմբուրգում և Շվեյցարիայում, որը հավասար է 1/100 ֆրանկի:

Ա Ն Տ Ա Ռ Ը Վ Ր Դ Ո Վ Վ Ա Մ Է Ր

(էջ 56)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: ԳԱԹ, ԴՖ, № 2148-ում պահվում է տպագիր անդրանիկ օրինակը:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Շողեր» գրական-գեղարվեստական-քննադատական ժող., Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 9—14:

Դ Ե Տ Ա Կ Ի Ե Ր Դ Ը

(էջ 61)

Դրել է 10-ական թվականներին:

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 292:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

- 1 Զուգակցություն—գտնվում է Ստեփանավանի շրջանում:

- 2 Հայաստանի Կենտրոնական 1935 թ. հունվարի 3-ի որոշմամբ նախկին դյուղաբաղաբ Ղարաբլիխյան ի հավերժացումն Ս. Մ. Կիրովի (1886—1934) հիշատակի, վերանվանվեց Կիրովական, իսկ շրջանը՝ Կիրովականի շրջան: Այդ առթիվ հունվարի 6-ին կայացավ քաղաքի աշխատավորության բազմամարդ միտինգ:

- 3 Ճապոնական ժապավեն—ճապոնական աղգային կանացի սանրվածք, երբ մազերը ետևից հավաքվում և գունավոր ժապավեններով փաթաթված հատուկ սեղմիչներով հովհարածև ամրացվում են զլիխին:

- 4 Ռոտունդ—փայտաշեն կամ քարաշեն շրջանաձև զմբեթավոր կառուցվածք, հաճախ սյունազարդ: Ռոտունդներ կառուցվում էին պուրակներում, դրոսայգիներում: Նախահեղափոխական Ղարաբլիխյայի ուստոնդը եղել է աման ամիսներին այնտեղ հանգստացող հայ մտավորականների հավաքատեղին:

- 5 Պա-դեսպայներ—պետք է լինի՝ պա-դ'էսպան (ֆրանս. pas d'Espagne—խաղաղական պար)—սլարահանդեսային պարեղանակ, որն ուղեկցվում է վալ-

- սատիպ հավասարակշիւ շարժումներով: Ռուսաստան մուտք է գործել 19-րդ դարի 90-ական թվականներին:
- 6 Ակնարկում է Ֆրիդրիխ Շիլլերի (1759—1805) «Ավազակներ» (1781) դրաման և նրա հերոսուհուն:
- 7 Օֆելյա—ակնարկում է Վիլյամ Շեքսպիրի (1564—1616) «Համլետ» (1603) ողբերգության հերոսուհուն:
- 8 Վանաձոր—այժմյան Կիրովականի ճամբարային թաղամասն ու տեսարժան վայրերից մեկը:
- 9 Բալնայա լեզգինկա—սարեղանակ, որի հիմքում ընկած է Դաղստանի լեռնականների Կովկասում լայն տարածում գտած «լեզգինկա»-ի մի տարրերակը, հարմարեցված պարահանդեսային խմբապարի:
- 10 Այս մեջբերումը Դեմիրճյանն արել է, ըստ երևույթին, հիշողությամբ: Աշոտ Մսակերի մասին հիշյալ տեղեկությանը հանդիպում ենք Ստ. Պալասանյանի մոտ, ուր նույն միտքը շարադրված է հետևյալ կերպ. «Ութերորդ դարու վերջերը Աշոտ Մսակեր, Բագրատունյաց թագավորության հիմնադրի պապը Շիրակա գավառը Կամսարականներից ղնելով, յուր ընտանիքով բնակեցավ Անիում» (տե՛ս Ստ. Պալասանյան, «Պատմություն հայոց», Թիֆլիս, 1902, էջ 299):
- 11 Ակնարկում է «Ավազակներ» դրամայի հերոսներ Կարլ և Ֆրանց Մուր և դրա բայրներին:

Ե Ր Ա Ձ

(էջ 85)

Գրել է 10-ական թվականներին: Սևագիր ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 301:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Տ Ն Ր Տ Ն Ր Ը

(էջ 88)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Գծ, 1917, № 4, Ա. մաս, էջ 44—50: Այնուհետև՝ Պ, 1928, ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, «Ավանգարդ», 1954, № 125, ԲՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955, «Սաքուն ուխտ ղնաց» ժող., 1962:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 91, տ. 34—Կարծես տեր-Հմայակը նրա ուղիւ համար կյանք էր բերելու
94, տ. 18—ալեկացել է՝ ապա առաջնեց:

ԱՎԵԼՈՐԴԸ

(էջ 95)

Ինքնագիրը շի պահպանվել: ԴՖ, № 240-ում պահվում է «Ավելորդի» Ս. Քափանակյանի ուսանելի թարգմանության (1916) բնագիրը, իսկ № 241—242-ում՝ ուսանելի այլ թարգմանությունների մեքենագիր օրինակները:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Գծ, 1917, № 9—10, Ա. մաս, էջ 66—86: Այնուհետև՝ Սուրխաթ. հայ գրակ., 1926, հ. 2, Պ, 1928, եթ, հ. 1, 1931, Ե, 1945, Ե, հ. 1, 1946, Ընտել, 1946, Հն, 1948, ԸՊ, 1950, եթ, հ. 1, 1955, Պ, Բեյրութ, 1955, «Արամազդ» հրատ., Պ, 1962:

«Ավելորդի» հղացման մասին Դեմիրճյանն ասում է. «Գրելով «Ավելորդը»՝ ես սուրջեկալիսրեն գրում էի մառդկանց մասին:

Հաճի աղան վաճառական չէր, նա բուրժուազիայի ներկայացուցիչ չէր, այլ մառդ իր բարոյական այլանդակությամբ և խղճի ձայներով: Սրբունը մարդ էր իր վեհությամբ և ալին» (ԴՖ, № 769, էջ 26):

«Միայն ալեի ուշ,—շարունակում է Դ-ը,—ես սկսեցի ինձ ու ինձ վերլուծել իմ անցած գրական ուղին և նկատել, որ ես էլ շոշափել եմ, որոշ չափով, նաև սոցիալական խնդիրներ, գոնե տարերայնորեն, հումանիզմի քողի տակ, Լեյնագիտակցորեն» (նույն տեղում, էջ 30):

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Պ. 1928

էջ 106, տ. 3-ից հետո [Հեշ կմտածե՞ս, թե ի՞նչ կըսես: Հաճի աղան ձեռք առաջ սլարդած՝ հարձակվեց կնոջ վրա:]

115, տ. 23—ավելացել է՝ խոհանոց:

1 Թուրքերը ուսա բանակին նեղում էին Սարիղամիշի ուղղությամբ մինչև 1914 թ. դեկտեմբերի 14-ը: Դրանից հետո ուսաները նրանց առաջխաղացումը կասեցնում են, իսկ դեկտեմբերի 22-ին ջախջախիչ հարված հասցնում՝ գերի վերցնելով մեծ բանակությամբ թուրք սպանների, այդ թվում՝ հարձակվող կորպուսի հրամանատար Իսխան փաշային:

2 Խաճ (բուրբ.)—քարվանսարա, իշկան, պանդուկ:

3 Ֆելդֆել (фельдфебель)—ենթասպայական աստիճան ցարական բանակում:

4 Ատամ (թուրք.)—մարդ:

5 Զանգիններուն (թուրք.)—հարուստների:

6 Ակնարկում է 1877—1878 թթ. ուս-տաճկական պատերազմը:

7 Գյուլգյում (թուրք.)—պղնձե ջրաման:

8 Խզակ (թուրք.)—սահնակ:

9 Լմուստ (Թուրք.)—օգնություն:

10 «Հավատով խոստովանիմ»—Ներսես Շնորհալու արձակ երկերից (Թարգմանված 36 լիզվով): Մատակի է որպես աղոթք հայ եկեղեցու հանգստյան ժամերգության համար:

Ժ Պ Ի Տ Ը

(էջ 119)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Վժ, 1921, № 1, էջ 12—16:

Այնուհետև՝ Պ, 1928, ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955:

ՏԵՔՍՍՍՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 121, տ. 24—մինը գալիս էր դեպի հիվանդ կնոջ կողմը:

124, տ. 14—[Տարօրինակ պատահմունք—բայց պատահմունք]:

1 Նկատի ունի 1915 թ. ամռանը Վանի շրջանից ու Տարոնից գաղթած և էջմիածնում ու Արարատյան դաշտում հանգրվանած հայությունը:

Ս Տ Ա Մ Ո Ք Ս

(էջ 126)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՀԿ, 1920, № 20, էջ 839—844: Այնուհետև՝ Պ, 1928, ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955:

Խ Ա Ն Ո Ւ Թ Պ Ա Ն

(էջ 134)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՀԿ, 1920, № 6, էջ 192—196: Այնուհետև՝ Պ, 1928, ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, ԵԺ, հ. 1, 1955:

1 Ռեհուգեն Վիլհելմ Կոնրադ (1845—1923)—գերմանացի ակադեմիկոս ֆիզիկոս:

1895 թվականին նրա հայտնագործած ռադիոակտիվ ճառագայթները, որ
կոչվեցին իր անունով, լայն կիրառություն գտան բժշկության մեջ:

Խ Ո Ւ Ժ Ա Ն Ի Շ Ո Ւ Ն Ը

(էջ 140)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Անապաստան երեխա», 1926, № 1, այնուհետև
Եժ, հ. 1, 1955, ԳԺ, հ. 7, 1974:

1 Ղանբար—հին Երևանի շուկան, որի տեղն այժմ Կիրովի անվան մանկական
ղրոսայգին է:

Մ Ե Ք Ե Ն Ա Ն

(էջ 148)

Գրել է 1917 թվականին: Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Պ, 1928, էջ 110—117, ապա՝ Եժ, հ. 1, 1955:

Դ Ա Շ Ն Ա Մ Ո Ւ Ր

(էջ 156)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Բ, 1920, № 3, էջ 129—134, որտեղից և ար-
տատպվում է:

1 Գեռալդաձառի անդորոնքամբ—Գերալալժառը կաթուղի բարձրաստիճան հո-
գևորականի (եպիսկոպոս) տիտղոս է: Կաթուղի հոգևորականներին բնորոշ
է անդրերկրային անդորրության և ինքնազստվածության արտաքին պահ-
վածքը:

2 Քեոֆեօղլի (Թուրք. քյալփօղլու)—շան որդի:

Ա Ս Տ Ծ Ո Տ Ա Ն Ը

(էջ 162)

Գրել է, հավանաբար, 1921 թվականին:

Սևագիր ինքնագիրը պահվում է ԳԱՔ, ԴՖ, № 243: Ունի նաև մեկ տարբե-
րակ ձևը արտ՝ վերնագրով, որ ներկայացվում է հատորի վերջում:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1964, № 10, խմբագրական հետևյալ ծանոթությամբ:

«Տպագրում ենք Դերենիկ Դեմիրճյանի «Աստծո տանը» անտիպ պատմվածքը, որը գրողի արխիվից հանել և մեզ է տրամադրել գրականագետ Ա. Բաղդասարյանը»: Այնուհետև, թյուրիմացաբար, իրեն անտիպ գործ տպագրվել է ԳԺ, հ. 7, 1974:

Մ Ի Ա Յ Ն Մ Ե Կ Ը

(էջ 169)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Նորք», 1926, Գ. առաջին, էջ 26—46, «Պատերազմի դաշտում» վերնագրով, այնուհետև՝ Պ, 1928, ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955:

Ունի մեկ անավարտ տարբերակ, որ ներկայացվում է հատորի վերջում:

Սովետական շրջանի իր ստեղծագործության մասին Դեմիրճյանը գրում է. «Քսանական թվականներն ինձ համար մեծ վերակառուցման շրջան են հղել... Նրբ բոլշևիկներն եկան, ես քաղաքականապես որոշ շափով պատրաստ էի: Սակայն ստեղծագործական պլանում դեռ կարգավորելու շատ բաներ կային... Ձյում էի, որ ժամանակն է անցնել իդեոլոգիական գիտակից ստեղծագործության, գրվել պրոլետարիատի պայքարի շարքերում, գրել նրա համար» (ԴՖ, № 769, էջ 30—31):

«Միայն մեկի», «Հողի» և առհասարակ այն պատմվածքներում, որոնց ընդհանուր վերնագիրն է «Մանոթներ», «Նրանց ծախտը», ես ջանացել եմ իմ նոր աշխարհայացքն արտահայտել, տեղ-տեղ զբաղվելով կրկին «հումանիզմի» մնացորդներով» (նույն տեղում, էջ 31—32):

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I հրատ.

էջ 169, տ. 19-ից հետո [Եվ ինչի՞ են սպասում...]

181, տ. 22—Արդեն մահները գաղազել ու զսպոռեն անկարգացել են:

181, տ. 23—Ջեկապետը աչքը մեխում է նրա աչքին,

191, տ. 5—Տեքստն այստեղ ավարտվում է: Շարունակությունն ավելացել է հետագա հրատարակություններում:

1 Խոզան—հնձած արտ:

2 Բիբի-Էյրաք—Թաքվի նավթարդյունաբերական շրջաններից մեկը:

(էջ 192)

Պատահանվել է շորս ինքնագիրը՝ բոլորն էլ վերնագրված—Adagio (պոեմ)։
ա Սևագիր ինքնագիրը, գրված 1912 թ., պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 233։

Այստեղ սյուժետային գիծը փոքր-ինչ տարբեր է։ 7-րդ էջից կապիկի փոխարեն հանդես է գալիս մի աղջիկ՝ բրոնզագույն վայրենուհին և ասում, որ իրեն առանցիկ են հեքիաթային անտառներից ու բերել վարպետին, որ նրա հետ խաղալ, իսկ նա աղջկան թակելով դարձնել է կապիկ։ Վայրենուհին խնդրում է վարպետին հետև տանել ճիպոտն ու չծեծել իրեն այլևս, խոստանալով սովորեցնել նրան հավերժական Adagio-ն, որ երգել է ինքն՝ աստված։

բ Ինքնագիրը (ԴՖ, № 234) ավելի ամբողջական է՝ գրված 1924 թվականին։ Հեռուսուհին Հիմալայի աղջիկն է՝ Հազար Լարան անունով, որը պահանջում է վարպետից շտանջել իրեն և խոստանում սովորեցնել նրան այն երգը, որ երգել է իր հայրը թերկնքի զմրուխտ զմբեկների տակ։

գ Ինքնագիրը (ԴՖ, № 235) անթվակիր է։ Ըստ բովանդակության նախորդում է բ ինքնագրին։

դ Ինքնագիրը (ԴՖ, № 236), որ նույնպես անթվակիր է, ա սևագիր ինքնագրի (№ 233) մաքրագիր օրինակն է։

Բացի սրանից՝ ԴՖ, № 237-ում պահվում է բ ինքնագրի մի օրինակը՝ արտագրված ուրիշի ձեռքով, իսկ ԴՖ, № 238-ում՝ «Աղաչիո»-ի անդրանիկ տպագիր օրինակը՝ հեղինակային ուղղումներով։

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1940, № 12, էջ 31—35, այնուհետև՝ Ե, հ. 1, 1946, ԵԺ, հ. 2, 1956, որտեղից և արտատպվում է։

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I հրատ.

էջ 192, տ. 21—Նա անգթորեն լուռ էր։

193, տ. 1—ա՜հ մի կավալեր փափսում է իր կոկետ դամի հետ շաքաձախտ։

193, տ. 22—և ստոյիկ ուրախությունը վշտի հետ։

193, տ. 30—Վերջացրեց նվազը։

195, տ. 17—ավելացել է՝ և իբրև թե մի փոքր սովորել է, բայց և շուտով հանկարծ

195, տ. 19-ից հետո ավելացել է՝ ու զայրույթով ցնցեց «կապիկին»։

196, տ. 3—ուղղակի այսպիսի ձայն հանեց «կապիկը»։

197, տ. 4—նայեց իրան հայելու մեջ։

197, տ. 6—ո՛ւմ համար է կոկում ինքը, ի՞նչ գործի վրա է ինքը։

197, տ. 9—իր մեջ թաքնված նախաստեղծային կապիկին, մղկելով նրան դեպի մի վսեմ էակ։ Եվ այդ մոլեգին գործում

- էջ 197, տ. 13—ավելացել է՝ եվ որքա՞ն հին է այս պայքարը:
 197, տ. 16—[դու] պետք է շարունակ դավաճանե՞ս, հեղհես...
 197, տ. 21—Մի՛ դիպչի՛ր ինձ մարդկանց մոտ:
 197, տ. 28—ավելացել է՝ և ինձ էլ չես սիրում:
 195, տ. 25—ավելացել է՝ նրանից ծածուկ:

- 1 Ադաջիո (իտալ. *adagio*-հարմար, հանգիստ)—երաժշտության մեջ դանդաղ տեմպ: Սովորաբար՝ երաժշտական պիեսի, սիմֆոնիայի, կվարտետի կամ սոնատի միջին մասերից մեկը:
 2 Ալեգրո (իտալ. *allegro*-ուրախ)—երաժշտության մեջ արագ տեմպ և զրա հետ կապված կատարման աշխույժ բնույթ: Սովորաբար՝ երաժշտական պիեսի, սիմֆոնիայի, կվարտետի կամ սոնատի առաջին մասը:
 3 Միսսիսիպի—Աշխարհի խոշորագույն գետերից է Հյուսիսային Ամերիկայում: Ունի 3950 կմ երկարություն, թափվում է Մեքսիկական ծոցը:

Հ Ա Ն Գ Ս Տ Ի Տ Ա Ն Ը

(էջ 199)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՆԱԿ, 1924, № 15—16: Այնուհետև՝ Ս, 1927, ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, Ընտէջ, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955, Պ, 1968:

Ն Ր Ա Ն Յ Ո Ւ Ղ Ի Ն

(էջ 204)

Գրել է 1924 թվականին:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՍԳ, 1942, № 3, էջ 6—13, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 1, 1955:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- էջ 205, տ. 16—Հողը քաշում էր, [բայց...]
 209, տ. 17—ավելացել է՝ Կտամ նրանց զործ:
 211, տ. 4—ավելացել է՝ տան:
 214, տ. 30—Գիշերը փոսի մեջ կրակ վառեցին և նստատեղին շուրջը:
 217, տ. 14—ԽՆՇ ԷՆԲ ուզում, որ մեր զինին կապիտալիստ ու բարին շինի:

1 Ակնարկում է գերմանական ռազմաճակատը Համաշխարհային առաջին պատերազմում:

Խ Ն Ա Մ Ի Ն

(էջ 226)

Ինքնադիրը շի պահպանվել: ԳԱԹ, էփՖ, № 427-ում պահվում է տպագիր անդրանիկ օրինակը:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՀՊ, 1925, № 3, էջ 49—52: Այնուհետև՝ ԳԺ, հ. 7, 1974:

- 1 Ռուսների հարձակումը սկսվել է 1915 թ. դեկտեմբերի վերջին և տևել մինչև 1916 թ. փետրվարի 3-ը: Անմիջական զրոհները էրզրում քաղաքի և ամրոցի համար եղել են հունվարի 22-ին:
- 2 Նկատի ունի այն, որ Աղբաբայի թուրքերը մուսաֆաթական, պանիսլամական տարրերի ադդեցության տակ ադրեհջանական բնակչության մեջ հակահակական կրքեր էին բորբոքում:
- 3 Մուսուլիմի Ռեհիսո (1883—1945)—իտալական ֆաշիզմի պարագլուխ, որը 1919 թ. կազմակերպել է ֆաշիստական ջոկատներ: 1922—1943 թթ. Իտալիայի ֆաշիստական դիկտատոր, Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի գլխավոր հանցագործներից մեկը:
- 4 Լյուսեմբուրգ Ռոզա (1871—1919)—Գերմանիայի ու Լեհաստանի բանվորական շարժման ականավոր ղործիչ, II Ինտերնացիոնալի պարագլուխներից: Լյուբեքի մարտերը նաև Լեհաստանի սոցիալ-դեմոկրատական (1893) և Գերմանիայի կոմունիստական կուսակցության հիմնադիրներից է: Հեղափոխական-քաղաքական պայքարից բացի, զբաղվել է նաև տեսության հարցերով և գրել դիտական երկու աշխատություն՝ „Накопление капитала“, (1913), „Введение в политическую экономию“ (1925):
- 5 Զագս— ЗАГС (запись актов гражданского состояния) բառերի հապավում է:

Կ Ր Ա Ս Ն Ա Ր Մ Ե Յ Ց Ը

(էջ 232)

Ինքնադիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 249:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽՀ, 1925, № 52, էջ 2, այնուհետև՝ Մ, 1927, ԵԺ, հ. 1, 1931, Պ, 1938 (կրճատված է վերջից), ԵԺ, հ. 1, 1955, Պ, 1968:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 233, տ. 2—կերակուր մատուցանելու:

233, տ. 3—բայց իր զինվորական սովորությունները հետև է բերել (27):

բայց իր զինվորական սովորությունները [հեշ] չի մոռանում (38):

234, տ. 4—կինոն [ու կուբը...]

235, տ. 9-ից հետո 1938 թ. հրատարակությունը ընդհատվում է:

1 Ակոփներ—(ОКОПЫ) խրամատներ:

2 Նամեսնիկ—(НАМЕСТНИК) փոխանորդ, փոխարքա, զենքալ-նահանգապետ, կուսակալ:

Կ Ա Յ Ա Ր Ա Ն Ի Ա Կ Ո Ր Ը

(էջ 237)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽՀ, 1925, № 116, էջ 3: Այնուհետև՝ Մ, 1927: Եժ, հ. 1, 1931, Եժ, հ. 1, 1955, Պ, 1968:

1 Սինագոգ (հունարեն՝ συναγωγή - ժողով)—Այդպես են կոչվել հրեական պաշտամունքի շենքերը, ինչպես նաև հավատացյալների համայնքները: Սինագոգների ծագումը պայմանավորված էր Պաղեստինից դուրս ապրող հին հրեաների Երուսաղեմի տաճարի հետ ունեցած կապերի թուլացմամբ: Վերջիններիս ուժեղացման նպատակով՝ հրեաների ապրած վայրերում ստեղծվեցին սինագոգներ (համայնքներ), որոնք, կրոնականից բացի, ունեին նաև վարչական ֆունկցիաներ:

Առաջին սինագոգների մասին հիշատակությունը վերաբերում է IV դ. մ.թ.ա.:

Այստեղ սինագոգ բառը օգտագործվում է փոխարենական իմաստով:

2 Աֆիլես—«Իլիական» զլխավոր հերոսներից է: Հստ հունական դիցարանության՝ Պելևս արքայի և Թետիս աստվածուհու որդին, որը տալիսին մանուկ սնվել է արջի ուղիղով և առյուծի լյարդով: Աֆիլեսին անխոցելի դարձնելու նպատակով մայրը նրան օծել է ամբրոսով և պահել կրակի վրա, ինչպես նաև թաթախել Սաիքս զետի սուրբ ջրում, որից դուրս մնացած նրա դարչապարր դարձավ Աֆիլեսի միակ խոցելի տեղը: Ընկել է Պարիսի նետից (մանրամասները տե՛ս Գ. Մ. Գալստյան, Իլիցարանական անունների և դարձվածքների համառոտ բացատրական բառարան, Ե., 1966):

3 Նեպման—Նեպի շրջանի առևտրական՝ սոցեկոլյանու Նեպը (НЭП—новая экономическая политика) սովետական կառավարության նոր տնտեսական քաղաքականությունն էր, ընդունված 1921 թ. մարտին, ՌՍԴ(Բ)Պ 10-րդ համագումարում:

Նէպի շրջանում պարենմասնատրուժը փոխարինվեց պարենհարկով, թույլատրվեց կապիտալիստական տարրերի ժամանակավոր աշխուժացում՝ մասնավորապես առետրի մեջ:

Է Շ Ե Լ ՈՆ Ը

(էջ 245)

Գրել է 1926 թվականին: Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, էփֆ, № 8:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Ծ, 1927, էջ 14—24, այնուհետև՝ Պ, 1931, Պ, 1933, Ե, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ԵԺ, հ. 1, 1955, Պ, 1968:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

I հրատ.

էջ 245, տ. 17-ից հետո [Երեկոները գործից կգար տուն, կլվացվեր, հարսի պես կնստեր դռան առջևի քարին ու լուռ կնայեր հեռուն, մինչև մութն ընկնելը]:

էջ 249, տ. 28—Կարմիրբանակայինները հաղիվ զսպելով իրենց ծիծաղը՝ [միայն] ժպտացին:

250, տ. 1—Կարմիրբանակայինները ժպտալով մտիկ տվին [նրան]

250, տ. 26—Կարմիրբանակայինները նորից հոհաացին:

Հ Ո Ղ Ը

(էջ 252)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ Պ, 1928, էջ 77—112, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 1, 1931, Ե, հ. 1, 1946, ԵԺ, հ. 1, 1955:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 258, տ. 17—գործ էի բռնում թուրքերի միջին:

273, տ. 19—հըմի տալիս ա մի մանեթ:

281, տ. 9—Հուլաբկների մեջ էին նաև տանտիրոջս ամուսնացած աղջիկը և նրա ամուսինը:

284, տ. 14—Հացը, [տաժանելի հացը] հկկ է:

286, տ. 4—տոպրակները նոնացնելով:

288, տ. 26—ոլորեց [նրա վրա]:

- 1 **Ռենեսանս** (ֆրանսերեն՝ renaissance) — վերածնունդ. «Ստարոստայական» (староста բառից) ռենեսանսի ոճ ասելով՝ Դեմիրճյանը ուզում է շեշտել պավառացնությունը, երբ վերածննդի շրջանի դասական ճարտարապետության սկզբունքներն ու ձևերը տեղայնացվել և պարզունակացվել են:
- 2 **Միսսիսիպի** — տե՛ս «Աղաջիտ» պատմվածքի 3-րդ ծանոթագրությունը:
- 3 **Պաստոր** — տե՛ս «Սեփականություն» պատմվածքի 10-րդ ծանոթագրությունը:
- 4 **Հասան Խան** — Երևանի նահանգի վերջին սարդար (1807—1827) Հուսեյն Ղուլի խանի եղբայրը, Երևանի խանության հեծելազորի հրամանատարը: Ռուսական զորքերի կողմից Ալյարատյան աշխարհը գրավելուց հետո (1827, հոկտեմբեր) գերի հանձնվեց, ասպա ազատվելով վերադարձավ Պարսկաստան, ուր և մեռավ անհայտության մեջ:
- 5 **Արամազդ** — բոտ հայկական դիցաբանության՝ աստվածների վեհադույնը: Համապատասխանում է հունական Զեսին կամ Դիոսին:
- 6 **Դեյոպոլիզատել** — деполизация (գործավար) բառի աղճատված ձևը:
- 7 **Շրապնել** — հրետանային արկ, որ հայտնագործել է անգլիական սպա Հ. Շրապնելը (H. Shrapnel) 1803 թվականին: 1940-ական թվականներից շրապնելը համարյա դուրս եկավ գործածությունից իբրև տեխնիկապես հնացած զենքի տեսակ:
- 8 **Ֆոնդի սենյակ** — Սովետական կարգերի հաստատումից հետո՝ խոշոր տնտեսներին սեփականազրկելից, նրանց մասնավոր շենքերը մտցնելով պետական բնակելի ֆոնդի մեջ: ՌՍՖՍՀ Ժողկոմխորհի 1921 թ. օգոստոսի 8-ի որոշմամբ բաղսովետներին իրավունք վերապահվեց հանրայնացված այդ սենյակներն ու տները հանձնել բանվոր-ծառայողներին, վարձակալման պետական նորմաներով:
- 9 **Զակապո** — Закавказское товарищество промышленной торговли) հասլավման աղճատված ձևն է:

Ի Ր Ե Ր

(էջ 291)

Ինքնադիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԳ, 1928, № 10, խմբագրական հետևյալ ծանոթությամբ:

«Խմբագրությունս վաղուց իրեն առաջադրել էր ամսագրում տպագրել մեր ուղեկիցների լավագույն գրվածքները, բայց որոշ տեխնիկական պատճառներով այդ չէր հաջողվում նրան:

Այս համարում տպագրվում է ընկ. Դ. Դեմիրճյանի «Իրեր» պատմվածքը: Պատմվածքում հիդինակը ցանկացել է տալ հնի և նորի բախումը: Սակայն այդ լրիվ կերպով չի հաջողվել նրան: Կոմերիտականի տիպ պատկերելիս, ավելի շեշտված, նա տալիս է արտաբին կողմը, շխորանալով նրա հոգեբանական վերլուծման մեջ և չկարողանալով լրիվ կերպով տալ այն նորը, որը հատկանշական է կոմերիտականի համար:

Չնայած դրան, խմբագրությունս ներկա պատմվածքը համարելով մեր ուղեկցային գրականության մեջ ուշադրության արժանի գործ, տպագրում է ամսագրի էջերում»:

Այնուհետև տպագրվել է հեղինակի հետևյալ ժողովածուներում՝ նոժ, 1929, նոժ, հ. 1, 1931 և նոժ, հ. 2, 1956:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 291, տ. 5—Մինչև անգամ շատ ուրախ էր:

291, տ. 13—այն էլ կա, որ:

291, տ. 14—ցրում նրան:

292, տ. 11—«հոգալը»:

293, տ. 7—տառուհեն մոռացված իրեր, որ նրանց սարքված ժամանակ մարդ չի նկատում:

293, տ. 9—բղկտված հովանոցը ճաղերը չոնել՝ մնացել էր անկյունում ցցված: Կողքին ծակ դամբյուղների, մեջը լիքը կարկատանած կոշիկներ, հին կրկնակոշիկներ, մեխեր, ժանգոտ բանալիներ, խցաններ, կոնսերվի տուփեր, ձեթոտ շշեր... Բայց ի՞նչ են ահա նրանք՝ հին, մայրական սնդուկի մեջ: «Բաղնոց թասը», որով հնում բաղնիք էր դնում իր հանգուցյալ մայրը: Ահա խմորի կարկատանած տաշտը, որ գործածության մեջ չէ այլևս:

էջ 293, տ. 24—Իսկապես որ տուն: Դա մի...

293, տ. 26—կարծես մեր օրերից սկսած մինչև նախամարդը:

293, տ. 31—Նրանք բողբոջ անճոռնի, անհեթեթ կերպարանք ունեն: Բրածո կենդանիներ, որ անցյալի մթնոլորտից ահա երես ելնելով՝ նայում են տառօրինակ հայացքով: Նրանք ծամածուռ և հուպիտ շրթունքներով լուռ են, բայց նրանցից բուրում է մի խորին խոսող հնություն:

294, տ. 1—և մի մասն էլ կորցրու:

294, տ. 5—Գժվե՞լ ես:

297, տ. 8—[պետք է լավ թափ տալ իրեն]:

Տեքստային հիշյալ փոփոխությունները հեղինակը կատարել է երկրորդ հրատարակության ժամանակ:

1 «Նախնադարյան կուլտուրա»—տե՛ս Гернес, Мориц, Первобытная культура, М., 1923.

2 Մեկի՞քով—Ըստ երևույթին ակնարկում է հայազգի գեներալ Միքայել Լորիս-Մելիքովին (1825—1888), որը 1877—78 թթ. ռուս-տաճկական պատերազմում Կովկասյան հատուկ զորաբանակի հրամանատարն էր:

3 Ըստ եկեղեցական պատմության՝ սուաքյալները Քրիստոսի աշակերտներն էին՝ թվով տասներկուսը: Հետագայում առաքյալներ կոչվեցին նաև նրանք, ովքեր իրենց արյան զնով տարածեցին քրիստոնեությունը:

4 Պետք է լինի՝ «Հայաստանի փառք»—1890 թ. Մոսկվայում կատարված վիճակագր, որի շուրջը հայոց թագավորներն են, մեջտեղում՝ Տրդատի մկրտությունը, տակը՝ էջմիածնի վանքը: Այս նկարը խորհրդանշում է հայ պետականությունը՝ սկսած Հայկ նահապետից մինչև Լևոն 6-րդ թագավորը: Վիճակագրի մեկ օրինակը պահվում է Հայաստանի պատմության պետական թանգարանի ազգագրության բաժնում:

Վ Ե Ր Ք Ը

(էջ 298)

Ինքնագիրը (վերջից թերի) պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 253:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՆԺ, 1929, ախուհետև՝ ՆԺ, հ. 1, 1931:

1 1920 թվականի դեկտեմբերին ազգայնացվեց Թաիրովի 1885 թ. նրեանում հիմնադրած գինե-կոնյակի գործարանը և վերանվանվեց գինե-կոնյակի «Արարատ» պետական գործարան:

Ժողովուրդի 1922 թ. օգոստոսի 16-ի որոշմամբ ստեղծվեց «Արարատ» արևմտ, իսկ 1948 թ. հուլիսին գործարանը վերակազմվեց կոմբինատի:

2 Վիեննայի բանվորներն ապստամբել են 1928 թ. ձմռանը:

Ս Ա Թ Ո Ն

(էջ 309)

Պահպանվել է երկու ինքնագիր: Տե՛ս ԳԱԹ, ԴՖ, № 250, 251:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽՀ, 1929, № 4, էջ 4: Ախուհետև՝ ՆԺ, 1929, ՆԺ, հ. 1, 1931, Ն, հ. 1, 1946, Ընտեղ. 1946, շն, 1948, ԸՊ, 1950, ՆԺ, հ. 1, 1955, Պ, 1968:

1 Կոտայք—Այծմյան Աբովյանի շրջանի նախկին անվանումը:

Ք Ա Ր Հ Ս Տ Ն Ե Ր

(էջ 317)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԴ, 1929, № 10, էջ 34—37, ախուհետև՝ ՆԺ, հ. 1, 1931, Ն, հ. 1, 1946, ԸՊ, 1950, ՆԺ, հ. 1, 1955:

Ա Ր Գ Ո Ւ Լ

(էջ 322)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԷփՖ, № 11:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՆԺ, 1929, էջ 18—31, այնուհետև՝ ՆԺ, հ. 1, 1931, ՆԺ, հ. 1, 1955:

Դ Ա Դ Ա Ր

(էջ 330)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԳԴ, 1929, № 11, էջ 23—28, այնուհետև՝ ՆԺ, հ. 1, 1955:

Մ Ն Ր Կ Ն

(էջ 338)

Գրել է 1927 թվականին: Ինքնագիրը (սկզբից թերի) պահվում է ԳԱԹ, ԷփՖ, № 9:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՆԺ, 1929, էջ 32—42, այնուհետև ՆԺ, հ. 1, 1931, Ն, հ. 1, 1946, Ն, 1948, ԸՊ, 1950, «Սովետական Հայաստան», 1952, № 3, էջ 30—31, ՆԺ, հ. 1, 1955, Պ, 1968:

1 Հեղկոմ (решком) — Իշխանության արտակարգ օրդաններ, որոնք ստեղծվեցին բաղադրյալական կոիվների և ինտերվենցիայի տարիներին: Նրանք հսկում էին հեղափոխական կարգապահությանը և իրագործում իշխանության ֆունկցիան՝ մինչև երկրում ռադմական գրության ավարտը, որից հետո իրենց դերը ղեկեցին տեղական սովետների գործկոմներին:

2 Ակնարկը վերաբերում է Զման Յզո-Աիենին (1876—1928) — չինական միլիտարիստ, որը սերտորեն կապված էր ճապոնական իմպերիալիստների հետ: 1904—1905 թթ. ռուս-ճապոնական պատերազմի ժամանակ զլխավորում էր բանդիտական գործողությունները ռուսների դեմ: 1906 թ. ստանում է սպայի կոչում, 1916-ին նշանակվում նահանգապետ, իսկ 1918-ին դառնում գեներալ-տեսուչ, որն իր հսկողության տակ էր պահում Պեկինի կառավարությունը:

1926—27 թվականներին «Ներքին խաղաղեցման բանակի» (որը միավորում էր բոլոր հակահեղափոխական ուժերը ընդդեմ հեղափոխական լազերի) գլխավոր հրամանատարն էր:

Նրա կարգադրությամբ 1927 թ. ապրիլին Պեկինում ոստիկանական հարձակում կղավ սովետական ղեկավարության վրա, ինչպես նաև բանտարկվեցին ու մահապատժի ենթարկվեցին 20 չինացի կոմունիստներ:

Ամբողջական ինքնագիրը և երեք պատասխիկներ պահվում են ԳԱԹ, ԴՖ. № 300:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Նոր ուղի», 1929, № 1, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 1, 1931, Պ, 1938, Ե, հ. 1, 1946, ԵԺ, հ. 2, 1956: Վերջին հրատարակության ժամանակ Դ-ը կատարել է բառաոճական մասնակի փոփոխություններ, որոնք նշվում են ստորև տղ հասկավմամբ:

1 ԿՎԷ կուսակցական կոլեգիա—Կենտրոնական վերահսկողության հանձնաժողովի կուսակցական կոլեգիա:

ՏԵՔՍՏՍՅՈՒՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 344, տ. 4—արծվենիկ թևերը բաց արած՝ լայն շուրջպարով ճախրում և թևերը բռնում:

Պատ—շուրջպար կազմած լեռները արծիվների պես թևերը բացած՝ ճախրում են և թևերբռնում:

344, տ. 6—Կանգնել են հարավի դարպասի մոտ և անթիվի նայում:

էջ 344, տ. 8—Պատ—այս արտահայտությունը չկա:

344, տ. 10—Պատ—Արևի ոսկի կծիկը բանդվել ու թափվել է Արարատյան դաշտի վրա: Տխուր է, շոգ:

Օդի մեջ փշատենու շմիչ բուրմունքն է, ծղրիղների մոլի ճրուռոցը, որ խառնվելով արևից բովված հողի չոր հոտին, քնացնում է մարդու Խեղ հեղից, չգիտես որտեղից, զսպանում է ուղտերի քարավանը:

Դաշտը շունչը ծանրացրել է: Տխուր մի նիրհ է իջել նրա այրված դեմքին, և նա աչքերը կիսափակ՝ հեռում է:

էջ 344, տ. 11—Ինքն—այս արտահայտությունը չկա: Պատ—նստած է Այոման սահմանամերձ պահականոցի առջև, ընկողնհեռ ստվերի տակ և խոժու մտիկ է տալիս դաշտի հեռավոր թփուտներին, որոնց արանքներից, ինչպես կոտրած պտույանից՝ պսպղում է Արաքսի դաշույնը:

Շատ է շոգ, և Այոման աչքը մի կետի մեխած՝ մտածում է: Դիմացը երկու խոլական հերթույթոններ՝ Մեծ ու Փոքր Մասիսները:

էջ 344, տ. 12—արանքից:

344, տ. 13-ից հետո՝ Այոման թմրած է փշատենու թափանցող բուրմունքից և արևի բոված հողի հոտից:

Եվ ոչ մի քնքուշ իր, ոչ մի ժպտող բան: Ամեն ինչ դաժան է այդ արաքսամերձ վայրում:

- 344, տ. 18—Գլուղի բնակիչները չէին երևում շատ: Նրանք ցրված էին իրենց բոստաններում կամ ցից-տնականների զլխներին, այգիների հողե պատերի մեջ: Սյոման անծանոթ է նրանց լեզվին, բարբին, նրանց հետ մի կապ միայն ունի—քաղաքական տոնախմբությունների օրերում մի ընդհանուր աղմուկի լեզվով միանում է նրանց, մի որևէ ճառով խոսում է նրանց հետ: Այդ ժամանակ սահմանապահ զորամասն էլ բնակչության հետ...
- 346, տ. 24—Տպ—Յնցվեց:
- 352, տ. 9—Հետո Մարուսյան ձեռքն առավ կիթառը և սկսեց հանգիստ ու լուրջ նվագել: Մաքսիմը նորից ոգևորվեց: «Կաղաչկի»:
- 352, տ. 14—Երկու հեծյալները:
- 352, տ. 26—[ու ինքն էլ դադարեց]:
- 352, տ. 32—և երկուսը ըմպանակները արագ նետեցին կոկորդներից ներս:
- 353, տ. 2—Տպ—ժպտուրախությունից: Ինքն—որ ժպտում է ուրախությունից:
- 353, տ. 13—Միասին են կուլել, միասին են սոցիալիզմի համար մահի հետ վիճել, միասին են ազատվել մահից և ահա միասին աշխատում են հանուն սոցիալիզմի:
- 353, տ. 18—Նրա երկար սուր մատները իծապսուկ խողովակների պես հպում էին լարերին:
- 353, տ. 27—Նա աչքով մի անգամ էլ զրկեց Մարուսյայի ճապուկ ձեռքերը և դարձավ Մաքսիմին:
- Ուրեմն երբ կգնա Մարուսյան Մոսկվա:
- <Թերևս> այս շաբաթ,—պատասխանեց Մաքսիմը և սկսեց սեխը կտրտել:
- 354, տ. 20—Գանգուրները թափ տալով ճակատի վրա:
- 354, տ. 27—Բարի գիշեր:
- Նու, ի՞նչ անհամեմատ: Նորից սեխ է կտրում Մաքսիմը:
- Սյոման մնաց:
- Նրանք լուռ ուտում էին: Մաքսիմը իրար հետևից կտրում սեխը, լցնում էր Սյոմայի առաջ: Եվ ամեն անգամ.
- Նու, վերցրու Սյոմա, շատ լավն է: Եվ այս ասելով նա ճակատը մի տեսակ խոնարհում էր առաջ և սեխը ճիշտ զնում Սյոմայի առաջ:
- 359, տ. 16—Տպ—Իմ սեփական խանութը չէ հո:
- 359, տ. 19—ավետարան:
- 360, տ. 16—Կինը մի տեսակ է լինում, հիմար:
- 361, տ. 17—շարժման սխտովի հետ, շարժման մեջ էր ընկնում և չէր թվում հեռ ընկած անկյուն:
- 361, տ. 19—Կատարում են իրենց պարտականությունը:
- 362, տ. 26—Մարուսյան նստեց գիւմաց և շարաճճի աչքերով մտիկ տվեց Ս<յոմայ>ին:

էջ 362, տ. 31—նա թեթեացալ, երբ մտաւ ալս տունը:

363, տ. 7—որ իրենք շատ մօտ մառդիկ են:

363, տ. 14—Սյոմայից:

363, տ. 17—«Միրն Մարուսյան շի կառող ինձ ևս սիրել Մաքսիմի հետ»—
մտածեց Սյոման և իսկույն մտրակեց իրեն:

363, տ. 22—Բայց միտքը առանց մաւածելու տողովեց այդ զգացումով:

363, տ. 27—Սյոման չէր էլ մտածում, այլ անորոշ ձեւերով դգում էր, լողում
այդ զգացման մեջ: Այդ զգացումը տարտամորեն տանում էր նրան
դեպի այդ զույգը: Նրա առաջին էին մեկ-մեկ Մաքսիմի ազնիւ.
սլաբ գակաւոր, նրա բարի խոսքերը, այնտեղից օտարվելով դուրս
էր լողում Մարուսյայի ասկի դեմքը:

363, տ. 32—որի բոլոր շարժումներից ու վարժունքից երևում էր միմիայն
կտրեկտ սեր դեպի իր ամուսինը, այդ Մարուսյայի ամբողջ էու-
թյունից շնչում էր մի բան, որ նման էր մի ուրիշ սիրո, ուրիշին:

364, տ. 2—Սյոման շատ էր մտածում և Սյոման շատ ժամանակ ուներ մտա-
ծելու այդ մասին, որ Մարուսյայի մեջ կա մի ուրիշ զգացում թաք-
նըված, ճնշված... որ Մարուսյայի մեջ անսպառ կյանքի, ձգտում-
ների մի անհուն աշխարհ կա: Մի աղբյուր, որին ամենքը կարող
են դիմել, բոլոր ծարավիները: Եվ որ այստեղ ոչինչ չկա դատա-
պարտելի:

364, տ. 13—Եվ Սյոման զգում էր, որ ինքը այդ երկուսի մեջ խորթ ու ավե-
լորդ չէ, որ ինքը ևս ձուլված է նրանց հետ:

էջ 364, տ. 20—<Այնինչ> ինչ կա Մաքսիմին: Ես սիրում եմ Մարուսյային, և
ոս շի իմանում ոչ Մաքսիմը և ոչ էլ Մարուսյան: Ում եմ խանդա-
րում: Կարմրեց այդ մտքից և սկսեց լսելի կերպով շնչել: Սյոման
կարծես մութ գրի միջից մի անցք գտավ և լույս նկատեց: Եվ ըն-
կավ այդ մտքի վրա: Նրանց զբույցը գնում է առանց նկատելու իր
տակի աստառը—Սյոմայի մտքում:

365, տ. 4—Հանկարծ Սյոմայի աչքը ընկավ Մարուսյայի ոտներին, որ դարձ-
յալ մերկ էին: Կաթնագույն մորթին լույսի պես պարուրված էր այդ
գեղեցիկ ոտների շուրջը: Նորից Սյոման զգաց, որ ինքը չի կարող
այլևս շատածել այն, ինչ-որ նա դատապարտել էր մի քիչ առաջ:
Եվ անհանգստացավ: Անախորժ «թախիժք» <տխուր> հետ եկավ:

365, տ. 7—Եվ հենվեց այդ մտքերին, ավելի խորը, ավելի անդունդը շնչե-
նելու համար:

365, տ. 20—Այո, պարզ է. ինքը հիվանդ է Մարուսյայով: Այն «կաթնագույ-
նը» իրեն չի թույլ տա սառը մտածելու:

Կնոջ մարմինը: Բայց քիչ կա կին, ինչո՞ւ Մարուսյան: Ի՞նչ
հարկ կեղտոտելու մի ընկերական հարաբերություն:

365, տ. 22—միասին են նոդայրել և ազատվել: Միասին են «ճաղրել»։ միա-
սին են «կառուցում»:

365, տ. 28—Բայց զգում էր, որ դա զուր խոսքեր էին: Կաթնազույնը չի հեռանում աչքերից: Բայց ի՞նչ արագ բացվեց հիվանդությունը և պատճառը: Հիմա է հասկանում, որ այդ բանը նա իր մտքի հետևի անկյուններում ուներ և թաքցնում էր, չէր գիտակցում: Զգում էր, որ ինչ որ բան պիտի կատարվի իր հետ, բայց կարծում էր, թե ուշ: Ահա հիմա կատարվեց և արագ:

365, տ. 32—Հետևյալ օրը իրեն նվիրեց իր պաշտոնական գործերին և այլ կազմակերպչական, հասարակական պարտականություններին:

ՌՆ. Մաքսիմին չի կարելի վատ մտքով մոտենալ: Մարուսյան նրանն է:

366, տ. 25—Ինձ համար <1 ամիս> ոչ մի տեղ չկա:

— Տուն ևս ուզում գնա՞լ:

— Տո՛ւն, ի՞նչ կա տանը: Ամեն տեղ միևնույնն է: Ամեն տեղ վատը վատ է, լավը լավ:

— Բայց ի՞նչ ևս փնտրում այստեղ, որ չես գտնում:

366, տ. 33—Այս նախադասությունը ավելացել է:

367, տ. 3—Ինչո՞ւ պիտի խանդարես:

367, տ. 6—Քի՞չ բանում կարող եմ խանդարել:

367, տ. 7—Այս նախադասությունը ավելացել է:

367, տ. 12—Որովհետև դա ճիշտ էր: Ամուսինների համար կային առանձին ծամեր:

367, տ. 15—Որի մասին հիշեցնեին անգամ ծածկերի է, որքան նա հալածի է,—ալիպես խորը խոցեց Սյոմային:

375, տ. 19—սուր նայեց Սյոմային.

— Երեխա՞... ասաց ու կիթառը ցած դրեց:

376, տ. 2—Այս պարբերությունը ունի վեց ինքնագիր տարբերակ, որոնք ներկայացվում են ստորև:

ա) Եվ ներողամիտ, կիսաժպիտ նայեց Սյոմային: Անսահման կանացի մեղմություն կար այդ հայացքի մեջ, շոյող ու զուրգուրդ: <Մարուսյան> իր այդ մեղմ վարմունքով, հանգիստ խոսքերով, անբացատրելի ուժով մեղմացնում, հեշտ էր դարձնում ամեն ծանոթ, մեղսալից վարմունք, դարձնում էր հասարակ, անմեղ խաղ: Նա հեշտ էր դարձնում ամեն երևակայություն նրա վերաբերմամբ: Կարծես կարող ևս նրան խնդրել ամեն ինչ անելու, գալու քեզ հետ մինչև աշխարհի ծայրը և զիջելու քեզ ամեն ինչ, որ սիրտդ կուզի: Եվ դա գեղեցկություն էր, որ իր ներդաշնակ գծերով երգում էր նրա սլացիկ մարմնի գեղեցկությունը, որ <հեշտ> է միշտ, Մարուսյայի մեղմ, բրոջական, դեմի մայրական խոսքերի զուրգուրիչ, մեղմիչ ժպիտն ու խոսքերը:

Սյոմային գրկում էին Մարուսյայի այդ գեղեցկությունն ու խոսքերը, և Սյոման ընկղմում էր այդ անդունդի մեջ, զղալով մի քաղցր գլխապտույտ, մեղկանում էր:

բ) որ կծնվեր Սյոմայի բորբոքված երևակայության մեջ: Մարուսյան հեշտ էր դարձնում ամեն հնթադրություն նրա կամքի, կարծիքի առջև: Կարծես կարող էս նրան խնդրել ամեն ինչ անելու, գալու քեզ հետ մինչև որ սահմանները կամենաս:

դ) վարմունք, որի իրականացումը կարող էր ձեռնել Սյոմայի բորբոքված երևակայության մեջ, կարծես պատրաստ էր զիջելու ամեն ինչ, որ ընկադրում է մարդու սիրտը: Ինչպես նրա գեղեցկությունը, որ ներդաշնակ գծերով ուղղակի էրզում, պարում, նկարվում էր նրա սլացիկ մարմնի ձևերում:

դ) վարմունք, որ կծնվեր Սյոմայի բորբոքված երևակայության մեջ, զիջելու քեզ ամեն ինչ, որ սիրտդ կուզի:

ե) Եվ ներողամիտ կերպով կիսաժպիտ նայեց Սյոմային: Անսահման կանացի մեղմություն կար նրա այդ խոսքերի և հայացքի մեջ, շոյող, հանգստացնող, բայց որը սակայն ավելի գրավիչ էր դարձնում նրան, ավելի քաշում գեպի իրեն: Սյոման գրկում էր այդ կնոջական հայացքը, այդ շոյող, հանկուկային կերպարանքը, որի մեջ նա տեսնում էր ավելի զգացում, քան պետք է մի էակի շոյելու համար: Նա զգում էր, որ սերը մեկինը չի: Սերը նաև ուրիշներին է և ամենից շատ նրանը, ով շատ ունի դրա կարիքը: Որ Մարուսյան սեփականություն չէ, այլ օդի, արևի պես ամեներինն է: Սերը մոլթ բան է, սերը պարզ չէ: Սերը ինքը չգիտե, թե ում է գնում:

զ) Այդ ամեն բան թույլատրող, այդքան մտերիմ իվացող գեղեցկությունը նրան մղում էր և մի բանի, որ [ուրիշ] ժամանակ նա կսարսափեր անգամ մտածելուց: Սյոման առաջին անգամ պարզ դիտակցեց, թե ուր է գնում նա հիմա: Եվ այդ քայլը նրան իվաց նույնքան հեշտ, որքան Մարուսյան գեղեցիկ էր ու մտերիմ: Բայց [դա] նրան մի բույս անգամ <նվաստ> չերեաց: Մարուսյան այդ հարցում <? անընթ.>:

Մարուսյան, այդ շոյիչ գուրգուրիչ կինը Սյոմայի առջև փառավոր էր իբրև մի էակ, որի մեջ ավելի կա սեր, քան կորով, նա կարող է շոյել [գահացենի] միայն մի էակի, քան հարկավոր է [պետք է] միայն մի էակի:

էջ 376, տ. 7—Պատ —պարզ չէ սերը: Նա անգամ չգիտի ում է գնում, ինչպես օդը, արևը, ջուրը, կրակը, բնությունը: Նա տունի պես է. պոկիր նրան և տնկիր այլ հողի մեջ—իրեք թի աշնտեղ է բուսել:

376, տ. 23—Այո՞, երեխա,—կրկնեց նա, ընդոստ շարժումով վեր թռավ, մոտեցավ Սյոմային և ձեռք գնելով նրա ուսին՝ կռացած նայեց աչքերի մեջ:

Այնուհետև հաջորդում է նախորդ՝ «Զես ամաշո՞ւմ...» նախադասությունը:

- էջ 376, տ. 25—հաջորդում է՝ նո՛ւ, նո՛ւ, ինչո՞ւ համար: Եվ Մարության թեթևա-
կի վեր թռավ...
- 376, տ. 31—որ հիմարությունները թող ու այնպես եկ:
- 376, տ. 32—իջավ:
- 377, տ. 2—Հետո՞,—ասաց նա:
- 377, տ. 3—Սյոման կանգնած էր անվճռական և հարբածի պես. չգիտեր ի՞նչ
է անելու:
- 377, տ. 4—դադարեց:
- 377, տ. 9—Գնա նստիր տեղդ,—ասաց խիստ շեշտով Մարության: Սյոման
գնաց նստեց տեղը:
- 378, տ. 9—Այս նախադասությունը ավելացել է:
- 378, տ. 17—մտիկ տվեց:
- 378, տ. 19—և մաղերը մատներով սանրեց:
- 378, տ. 20—Այս նախադասությունը ավելացել է:
- 378, տ. 24—Այս նախադասությունը ավելացել է:
- 382, տ. 5—Ի՞նչ կասեք, ընկե՛ր, ընդունո՞ւմ եք, որ մեղավոր եք:
— Այսինքն ի՞նչն եմ ընդունում:
- 383, տ. 15—միջամտեց Միտյան,—նա իր դատավճիռը կստանա կուսակու-
զիայից, իսկ ձեր հանդիմանություններին վերջ տվեք:
- 383, տ. 24—կուսակուղիական կտա իր վճիռը:
- 386, տ. 12—Կուսակուղիական տվեց իր որոշումը: Սյոման օգտվել է իր ընկերոջ
և նրա կնոջ ցույց տված ընկերական վերաբերմունքից և հյուրա-
սիրությունից: Չնայած որ Մարության ոչ մի առիթ չէր տվել՝ Սյո-
ման փորձել է գայթակղել նրան: Չխրատված առաջին փորձից, երբ
նա սիրային խոստովանք է արել Մարությանին և մերժվել, նա երկ-
րորդ անգամ փորձ է արել բռնաբարության: Ի վերջո, երբ այս
խնդիրը դրվել է բջիջում, նա փոխանակ իբրև գիտակից կոմունիստ
անկեղծ խոստովանելու իր հանցանքը՝ կուլիտ կերպով վիրավորել
է բջջի անդամներին: Կուսակուղիական գտնում է այս վարմունքը ոչ
վայել կոմունիստին և հեղափոխականին և համարում է խիստ դա-
տապարտելի և արժանի, որ Սյոման հեռացվի կուսակցությունից:
- Սակայն ի նկատի ունենալով Սյոմայի կատարած ծառայու-
թյունները՝ հեղափոխական ընդհատակյա աշխատանքը, քաղաքա-
ցիական կռիվին ցուցաբերած անձնվիրությունը և հետագու անդու-
մասնակցությունը սոցիալիստական շինարարությանը, միաժամա-
նակ աչքի <առաջ> ունենալով սահմանափակ բանակալիներին
կյանքի հատուկ պայմանները՝ որոշում է Սյոմային հայտնել խիստ
հանդիմանություն՝ կուսակցությունից հեռացնելու սպառնալիքով հե-
տադալում, ի՞նչ նման դեպք կրկնվի:

էջ 386, տ. 14—Ինքնագրում նախադասության երկրորդ կեսը չկա:

386, տ. 16—Այս նախադասությունը ավելացել է:

էջ 388, տ. 28—Այս պարբերութիւնը ինքնագրից բացի, ունի նաև հետևիւլ երկու պատասխիկը:

Ինքն—Այո՞ւման սաստիկ ցավից մտրակեց ձիուն: Ձին ծառացավ, փրփրոտ բերանով փռնշաց, հեռացրեց Այո՞ւմային մի կողմ: Այո՞ւման ուզում էր մի խիստ թշնամական խոսք ասի Միտլային, բայց կրկին մտրակեց ձիուն ու գնաց Միտլայի հետևից:

Ասպետաբա՞ր... Թերե՞ս,—ասաց ինքն իրան Այո՞ւման: Նա զգաց խոստովանքի անախորժ մատների շոշափումը իր հոգու մեջ: Ավելի շուտ զգաց, որ մի օր կխոստովանի մի բան: Բայց զգաց նաև, որ դա ոչ հիմա:

Հիմա դեռ շատ խորն է վերքը...

Էլ չխոսեցին:

Միտլան առաջ էր ընկնում, և Այո՞ւման գնում էր կողքից, քիչ հետ ընկած:

ա) Պատ—Այո՞ւման ներքին ցավից սաստիկ մտրակեց ձիուն: Ձին ցատկեց, ծառացավ ու նետվեց կողքի: Այո՞ւման ուզում էր մի խոսք, թշնամական խոսք միայն Միտլայի սիրտը, բայց կրկին մտրակեց ձիուն, զգալով ճշմարտության մատների դառն շոշափումը իր հոգու մեջ:

Միաժամանակ ինչ-որ մի խորը ցավի բողոք շատ խորքերից:

— Լսիր,—խոսեց նա մռայլ հանդարտությամբ,—Թող այդ նախամարդն ու ասպետը, Դու զո՞հ ես ուզում: Վերցրո՞ւ:

բ) Պատ—Ասում ես նախամարդ: Ասպետո՞ւ վ ես ինձ վախեցնում: Լսիր, ես կզոհեմ ամեն բան. և այս մեկը—իմ սերը, թեկուզ իմ խիղճը: Միայն ես ինքս կզիջեմ:

էջ 389, տ. 6—Տպ—և տանջելի:

389, տ. 13—Տպ—մահա կծելով:

Կ Ո Ն Դ Ո Ւ Կ Տ Ո Ր

(էջ 390)

Ինքնագիրը պահվում է ԴԱԹ, ԷփՖ, № 9:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՆԺ, 1929, այնուհետև՝ ՆԺ, հ. 1, 1931, ՆԺ, հ. 2, 1956:

1 Խմանքը (թուրք.)—անհավատ:

2 Ուրբլաղ (թուրք.)—դատարկապորտ, պորտաբույծ:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 390, տ. 5—Առաջ էին բերել:

392, տ. 17—Երանություն:

էջ 394, տ. 3—Այնտեղ նկատել էր մեքենավարի օդնականին, որ մեքենայի մէջ
ինչ-որ լծակ էր ոլորում ու գոռոցոռում:

Ն Ա Ր Գ Ի Ջ Ը

(էջ 396)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԷփՖ, Ն՝ 10, առանձին պատառիկներ՝ ԴՖ,
Ն՝ 252:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ՆԺ, 1929, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 1, 1931, ԵԺ,
հ. 2, 1956:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 396, տ. 1—Պատ—խորհուրդների պատգամավորուհի:

396, տ. 5—նիհար մտրակ մարմին, խոշոր սև աչքեր, խախծալի ժպիտ:

397, տ. 6—քյոսքերը:

Ծ Ա Ն Ր Ա Գ Ի Ն Թ Ո Ւ Ղ Թ Ը

(էջ 400)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, Ն՝ 326:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

1 Օգմաներ—թղթի կույտեր, հակեր, թուփեր:

Ա Ն Հ Ե Տ Ա Յ Ո Ւ Մ

(էջ 403)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԴԹ, 1932, Ն՝ 25, ապա՝ ԳԺ, հ. 7, Ե, 1974:

Լ Ի Պ Ո

(էջ 408)

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հոկտեմբեր-նոյեմբեր, տարեգիրք», 1932,
Երևան, Հայպետհրատ:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ ԽԳ, 1934, № 1:

ԳԱԹ, ԴՖ, № 348-ում պահվում է երկու մեքենագիր օրինակ:

1 Saldo (Խալ.)—հաշվեմանցօրդ երբի և մուտքի միջև:

2 Ռամզես Երկրորդ—Եգիպտական փարավոն (XIV դարի վերջ—XIII դ. կես մ. թ. ա.): Եգիպտական բռնապետության ճառագայթները հաստատել է Եթովպիայի և Արաբիայի մի մասի վրա, արշավանք կազմակերպել Սիրիայի դեմ, սկսել ջրանցքի կառուցում՝ Միջերկրական ծովը Կարմիր ծովի հետ կապելու համար: Նրանից մնացել են բաղամթիվ հուշարձաններ ու կառույցներ: Ռամզեսի մումիան հայտնաբերվել է 1881 թ. և պահվում է Կահիրեի ազդալին բանդարանում:

Ինքնագիրը չի պահպանվել:

Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Պրոլետար», Թիֆլիս, 1934, № 136, այնուհետև՝ ԵԺ, հ. 2, 1956:

ԳԱԹ, ԴՖ, № 324-ում պահվում է պատմվածքի երկու մեքենագիր օրինակ:

1 Դա Քարոնն է այս շենքի—Ըստ հունական դիցաբանության, Քարոնը Էրեխոսի և Գիշեր աստծո որդին է, որը Ստիքս գետի վրա նավավար է եղել և մեռածների հոգիները փոխադրել դժոխք:

2 Այսպիսի մի բաղնիք իր խոնավ պատերի սևությամբ մոռացվում էր Երևանի նալբանդյան փողոցում: —Հիշատակվեց բաղնիքը եղել է այժմյան Լենինի հրապարակի տեղը և քանդվել 30-ական թվականներին:

ՏԵՔՍՏԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

էջ 441, տ. 18—ուզում եմ:

442, տ. 5—սլոտները:

443, տ. 17—նոր կյանքը:—Հաջորդ պարբերությունը Գ-ը ավելացրել է երկրորդ հրատարակության ժամանակ:

Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

Ջ Ո Ւ Թ Ա Կ Ե Վ Յ Լ Ե Յ Տ

(էջ 447)

Գրել է 1909 թվականին:

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 227:

«Զուլթակ և սրինգ» պատմվածքի տարբերակն է:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Ն Ո Ր Ա Ր Տ

(էջ 456)

Գրել է <1921> թվականին:

Սևագիր ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 244:

«Աստծո տանը» պատմվածքի տարբերակն է:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

Մ Ի Ա Յ Ն Մ Ե Կ Ը

(էջ 461)

Համանուն պատմվածքի անավարտ տարբերակն է: Գրել է <1922> թվականին:

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, № 246:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

ԱՆԱՎԱՐՏ-ԳՈՐԾԵՐ

ԱՇԽԱՐԳԻ ՀԱՄԱՐ

(էջ 471)

Դրել է <1924> թվականին:

Սևագիր ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, Ն: 248:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

1 Ձանդալ—թուրքերեն՝ շանթալ (ղահիճ) բառի աղավաղված ձևն է:

2 Մեծ պառ—49 օրվա պահեցուցումիան մի շրջան է, որը նախորդում է գատելի տոնին:

Սուրբ Կարապետ (Հովհաննես Մկրտիչ)—հրեական մարգարե: Ըստ ավանդության հանդես է եկել առաջին դարում, մկրտել Քրիստոսին և քարոզել նրա գալուստը: Սուրբ Կարապետի պատ գոյությունն շուրջ:

ՀՈՒՍԱՀԱՏ ՃԱՄՓԱՆ

(էջ 481)

Սևագիր անավարտ ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ԴՖ, Ն: 333:

Տպագրվում է առաջին անգամ:

1 Ս. Սարգսի շաբաթ—սուրբ Սարգսի պահքի շաբաթը լինում է ձմռանը՝ փետրվար ամսին:

2 Սախկալ Տուրունջ—պետք է լինի՝ Սախկալ-Թուփան (Մորուսակալ): Դանդում է Որոտան գետի ափունքի մոտ: Այդ անվան վերաբերյալ ժողովրդի մեջ պահվել է հետևյալ ավանդությունը: «Տաթևից Հալիճոր դնալիս Դավիթ-բեկը պատահում է Ֆաթալի-խանի օգնականին: Սա ծագրելով Դավիթն ասում է. Դավիթ-բեկ, մորուքդ բռնիր, նամազդ արա, վերջդ եկել է: Դավիթ-բեկը պատասխանում է՝ մենք այսպիսի տեղերում ոչ նամազ ենք անում, ոչ էլ մորուք բռնում, մենք թրի կոթ ենք բռնում, տղամարդ հս, դիմացիր: Ասում է, թուրը բաշում, վրա է տալիս խանի ձիավորներին, բուրին կոտորում է և դառնալով խանին, ասում: Մորուքդ բռնիր, այ շուն, նամազդ արա, վերջդ եկել է, և թոցնելով նրա գլուխը, նետում է Որոտան գետի մեջ: Դրանից հետո այդ ձորի անունը դնում են Սախկալ-Թուփան (Մորուսակալ):»:

Տե՛ս Արամ Ղաֆալանյան, Ավանդապատում, Ե, 1969, էջ 44—45:

3 Բիմ Բիմա (թուրք.)—ով-ում:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ

Յդեալիստ	7
Ուխտաւորներ	20
Աշուղի հերիաթը	29
Ջութակ և սրինգ	37
Սեփականութիւն	44
Անտառը վրդովված էր	56
Դետակի երգը	61
Երազ	85
Տերտերը	88
Ավելորդը	95
Ժպիտը	119
Ստամոքս	126
Խանութպան	134
Խուժանի շունը	140
Մերկնան	148
Դաշնամուր	156
Աստժո տանը	162
Միայն մեկը	169
Աղաչիտ	192
Հանդստի տանը	199
Նրանց ուղին	204
Խնամին	226
Կրասնարմելը	232
Կալարանի Ակորը	237
Էշելոնը	245
Հողը	252
Իրեր	291
Վերքը	298
Սաթոն	309
Քարձատներ	317
Արդու	322

Դադար	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	330
Մերկհ ✓	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	338
Երեքը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	344
Կոնդուկտոր	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	390
Նարգիզը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	396
Մանրագին թուղթը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	400
Անհետացում	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	403
Լիպո	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	405
Միսակի հարսանիքը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	421
Խավարի անդունդը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	441

Տ Ա Ր Բ Ե Ր Ա Կ Ն Ե Ր

Զուլթակ և ֆլեյտ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	447
Նոր արտ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	456
Միայն մեկը	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	461

Ա Ն Ա Վ Ա Ր Տ Գ Ո Ր Մ Ե Ր

Աշխարհի համար	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	471
Հուսահատ համփան	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	.	481

ԽԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՏԵԳՍԱՅԻՆ ՏԱՐԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ . 483

ԴԵՐԵՆԻԿ ԴԵՄԻՐՉՅԱՆ
ДЕРЕНИК ДЕМИРЧЯН

ԵՐԿԵՐԻ ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

Հ ա տ ո ռ II

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր՝ Ա. Հ. ՇԱՂԴԱՄՅԱՆ
Նկարչական ձևավորումը՝ Հ. Ն. ԴՈՐԾԱԿԱՆՅԱՆԻ
Տեխնիկական խմբագիր՝ Մ. Ա. ԿԱՓԼԱՆՅԱՆ
Սրբագրիչ՝ Լ. Կ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

ՎՖ 05670

Պատվեր 156

Հրատ. 4386

Տպաքանակ 25000

Հանձնված է շարվածքի 25/11 1976 թ., Ստորագրված է տպագրության 20/XII
1976 թ.: Տպագրական 32,5 մամուլ + 3 ներդիր, հրատ. 23,4 մամուլ, պայման.
30,45 մամուլ, Թուղթ № 1, 60×84¹/₁₆, Գինը 2 ո. 33 կ.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան—19, Բարեկամության 24 դ.

Издательство АН Арм. ССР, Ереван-19, Барекамутян 24 г.

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0466426

$\frac{A}{58261}$